

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Інститут рукопису

РУКОПИСНА
ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА
УКРАЇНИ

Археографічні дослідження унікальних
архівних та бібліотечних фондів

ВИПУСК 31

КИЇВ 2023

До чергового, 31-го, випуску збірника увійшли фахові розвідки, що залучають до широкого суспільного обігу результати наукових досліджень унікальних архівних та бібліотечних фондів. Це студії, присвячені, зокрема: історії створення та долі унікальної рукотворної книги-альбому «Антоньогія стрілецької творчости» (1915–1917); огляду епістолярної спадщини Пантелеймона Куліша з колекції Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві; репрезентації тревелогів, створених у середині XIX ст. під час подорожей Сілезією, Моравією та Чехією членами родини Галаганів – Григорієм Галаганом і його матір'ю Катериною Галаган; уведенню в науковий простір друкованих кіноплакатів із зібрання Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як візуальних інформаційних джерел з українсько-польських культурних взаємин. Наука про рукописну книгу представлена кодикологічними, палеографічними, археографічними та історіографічними описами Теслуґівського Апостола 1593–1594 рр. та поголосників з київської колекції партесної музики XVII–XVIII ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У низці статей актуалізується проблематика спеціальних історичних дисциплін. До публікації запропоновані рідкісне старопольське джерело з торговельного оподаткування у Варшавському старостві XVII ст. та документальний комплекс з історії повсякдення селян прикордонних районів Поділля кінця XIX ст. – листування В. Г. Кравченка з Б. Д. Грінченком. Оглядовий допис узагальнює інноваційну практику надання доступу до світової документованої історико-культурної спадщини через використання імерсивних технологій.

Розраховано на істориків, філологів, мистецтвознавців, культурологів, а також на широкий загал дослідників, які цікавляться вітчизняною та світовою історією.

Наукова рада

- О. С. Онищенко, *д-р філос. наук, акад. НАН України*; Г. В. Папакін, *д-р іст. наук*;
Н. А. Шип, *д-р іст. наук*; О. О. Хамрай, *д-р філол. наук*;
О. В. Пастушенко, *д-р наук із соц. комунікацій*; Аліна Дзентьол (Польща), *д-р гуманіст. наук*;
Ріма Ціценене (Литва), *д-р гуманіст. наук*; Олаф Хамман (Німеччина), *д-р філософії*.

Редакційна колегія

- Л. А. Дубровіна (гол. ред.), *д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України*; В. В. Бездрабко, *д-р іст. наук*;
Г. В. Боряк, *д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України*; Л. І. Буряк, *д-р іст. наук*;
Н. В. Веретеннікова, *канд. наук із соц. комунікацій*; Л. А. Гнатенко, *д-р іст. наук*;
Н. М. Зубкова (відп. секр.), *канд. іст. наук*; Г. І. Ковальчук (заст. гол. ред.), *д-р іст. наук*;
К. В. Лобузін, *д-р наук із соц. комунікацій*; В. І. Попик, *д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України*;
Л. М. Яременко, *канд. іст. наук*; Ярослав Думановський (Польща), *сабілітований д-р*;
Дайва Нарбутене (Литва), *д-р філософії*; Сергеюс Темчинас (Литва), *сабілітований д-р гуманіст. наук*;
В. Г. Ченцова (Франція), *канд. іст. наук*; Л. В. Шаріпова (Велика Британія), *д-р філософії*.

Рецензенти

- Я. Д. Верменич, *д-р іст. наук*
Т. Д. Антонюк, *д-р іст. наук*

Свідомство про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

MANUSCRIPT
AND BOOK HERITAGE
OF UKRAINE

*Archaeographic Studies
of Unique Archival and Library Fonds*

ISSUE 31

KYIV 2023

The next, 31st, issue of the digest includes specialist studies that involve the results of scientific research of unique archival and library fonds into wide public circulation. These are studies devoted, in particular, to: the history of the creation and fate of the unique handmade book-album "Anthology of Riflemen's Art" (1915–1917); review of the epistolary heritage of Panteleimon Kulish from collections of Ossoliński National Institute in Wrocław; representations of travelogues created in the middle of the 19th century during trips to Silesia, Moravia and Czechia by members of the Galagan family – Hryhorii Glagan and his mother Kateryna Galagan; the introduction into the scientific space of printed film posters from the collection of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine as visual information sources on Ukrainian-Polish cultural relations. The science of the manuscript books is represented by codicological, paleographical, archeographical and historiographical descriptions of the Tesluhiv Apostol of 1593–1594 and part-books from the Kyiv collection of parted music of 17th–18th centuries of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. In a number of articles, the problems of special historical disciplines are updated. A rare Old Polish source on trade taxation in the Warsaw Starostwo of the 17th century and a documentary complex on the history of everyday life of the peasants of the border regions of Podillia at the end of the 19th century – correspondence between V. H. Kravchenko and B. D. Hrinchenko, are proposed for publication. The review article summarizes the innovative practice of providing access to the world's documented historical and cultural heritage through the use of immersive technologies.

The target audience includes historians, philologists, art historians, culturologists as well as other researchers interested in the world history and the history of Ukraine.

Science Board

O. Onyshchenko, *Dr. habil. in Philosophy, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine*;
H. Papakin, *Dr. habil. in History*; N. Shyp, *Dr. habil. in History*; O. Khamrai, *Dr. habil. in Philology*;
O. Pastushenko, *Dr. habil. in Social Communication*;
Alina Dzentol (Poland), *Ph.D in Humanitarian Sciences*;
Ryma Tsintseniene (Lithuania), *Ph.D in Humanitarian Sciences*; Olaf Hamman (Germany), *Ph.D.*

Editorial Board

L. Dubrovina (Editor-in-Chief), *Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine*; V. Bezdrabko, *Dr. habil. in History*;
H. Boriak, *Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine*;
L. Buriak, *Dr. habil. in History*; N. Veretennikova, *Ph.D in Social Communication*;
L. Hnatenko, *Dr. habil. in History*; N. Zubkova (*Secretary in Charge*), *Ph.D. in History*;
H. Kovalchuk (Deputy Editor-in-Chief), *Dr. habil. in History*;
K. Lobuzina, *Dr. habil. in Social Communication*;
V. Popyk, *Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine*;
L. Yarenenko, *Ph.D. in History*; Yaroslav Dumanovsky (Poland), *Ph.D*;
Daiva Narbutene (Lithuania), *Ph.D*; Serheius Temchinas (Lithuania), *Ph.D in Humanitarian Sciences*;
V. Chentsova (France), *Ph.D. in History*; L. Sharipova (United Kingdom), *Ph.D.*

Reviewers

Ya. Vermenych, *Dr. habil. in History*
T. Antoniuk, *Dr. habil. in History*

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine.

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК: 94(437.31)''18'':[338.488.1:796.51]
<https://doi.org/10.15407/rksu.31.005>

Марина Михайлівна Будзар,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук,
Київський університет імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-3720-7799
e-mail: qmimaq1113@yahoo.com

Євген Аркадійович Ковальов,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук,
Київський університет імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-7740-4332
e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

УКРАЇНСЬКІ МАНДРІВНИКИ ГАЛАґАНИ В ЗЕМЛЯХ ЧЕСЬКОЇ КОРОНИ ГАБСБУРГІВ: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВРАЖЕНЬ У ПОДОРОЖНІХ НАРАТИВАХ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

Метою статті є дослідження текстів, створених у середині ХІХ ст. під час подорожей Сілезією, Моравією та Чехією членами родини Галаганів – Григорієм Галаганом і його матір'ю Катериною Галаган, для виявлення соціокультурних умов конструювання та трансформації образів цих регіонів у тревелогах (мандрівних наративах) представників верхівки українського

помісного дворянства. **Методологічною основою** розвідки є історико-антропологічна інтерпретація тревелогів Галаганів, що дозволяє схарактеризувати подорожування водночас як індивідуальний досвід і як наслідування соціокультурної норми, властивої добі романтизму. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що воно сприяє ґрунтовному вивченню досвіду

подорожування українського дворянства XIX ст. Це забезпечує глибше усвідомлення функціонування комунікативних механізмів в європейському соціокультурному просторі середини XIX ст. Емпіричні дані та висновки, репрезентовані авторами, урізноманітнюють перспективи подальших досліджень подорожі як соціокультурного феномена. **Висновки.** Під час мандрівок Ґалаганів склалися комплекси текстів, значущі як історичні джерела, що відображають, зокрема, їхні подорожні враження від Сілезії, Моравії та Чехії. Ці наративи містять етнографічні описи й економічні спостереження. Чимало уваги приділено історико-культурним та

природним пам'яткам. Є цінні свідчення про чеський національний рух у загальнослов'янському контексті. Показано розмаїття локацій, до яких потрапляли мандрівники, – сільські місцини, провінційні й курортні містечка, Прагу як політичний і культурний (чесько-німецький) осередок. Тревелогі Ґалаганів демонструють, як саме подорожі активізують механізми особистісної соціокультурної рефлексії, тобто зіставлення «свого» і «чужого», а відтак є інструментом формування й розвитку ідентичності.

Ключові слова: Григорій і Катерина Ґалагани, родинний архів, подорожування, тревелог (мандрівний наратив).

Актуальність теми дослідження. Подорож як форма соціокультурної діяльності та розповідь про неї як осмислення життєвого досвіду оповідача належать до важливих тем сучасних гуманітарних досліджень. У цьому проблемному полі історія перетинається з філологією, географією, антропологією, що дозволяє використовувати найрізноманітніші історичні джерела. Особливо актуальним є аналіз тревелогів – оповідей про подорожі. Ф. Дж. Долуган (F. J. Doloughan) слушно зазначає, що розуміння того, «як ці історії оформлені та в яких контекстах представлені, стає так само значущим, як і самі історії» [13, р. 136]. У таких еґо-документах (джерелах особового походження), що акумулюють індивідуальне та колективне, подорож постає водночас як персональний досвід і як результат дотримання соціокультурної норми. Одними із цікавих об'єктів для такого аналізу є подорожні записки та щоденники представників родини Ґалаганів, багатих поміщиків Чернігівської та Полтавської губерній, які відігравали значну роль в історії України XIX ст., написані під час їхніх подорожей «Землями Чеської Корони»

Австрійської імперії, тобто Сілезією, Моравією та Чехією. Значущість теми підтверджується тим, що базові проблеми чеського національного руху ХІХ ст. – роль мови й історії як чинників консолідації модерної нації, панславістський контекст, участь у націотворенні інтелігенції, селянства та міського середнього класу (буржуазії) – були актуальними і для української історії того часу. Ба більше, для українських громадських діячів на кшталт Григорія Галагана, про якого йдеться в цій статті, досвід суспільної самоорганізації та національно-культурні здобутки чехів ставали мірилом щодо оцінювання потенціалу й перспектив українців.

Аналіз досліджень і публікацій. Подорож як соціокультурний феномен тривалий час залишається актуальною темою гуманітарних досліджень. Очевидно, що цей феномен є історично мінливим і залежить від соціальних та культурних умов конкретної доби, згідно з якими встановлювалася мета подорожі й визначалися її маршрути. Дослідниками була здійснена чимала робота з виявлення особливостей подорожування окремо взятими країнами та регіонами, зокрема й слов'янськими, причому значна увага приділялася вивченню міжкультурних контактів на особистісному рівні. Для нашої теми важливим є вивчення зв'язків чеських інтелектуалів ХІХ ст. з мандрівниками з Російської імперії [10].

Тема подорожей посідає чільне місце і в історичній біографістиці. Зокрема, Ю. М. Лотман на прикладі біографії Миколи Карамзіна показав, як співвідносилися реальний досвід російського мандрівника кінця ХVІІІ ст. та його літературна (художня) репрезентація [8]. Принагідно варто зазначити, що тревелог як особливий літературний жанр став об'єктом досліджень літературознавців, доробок яких має враховуватися й істориками для контекстуалізації джерел, що використовуються у власне історичних студіях. Щодо цього безперечно слухними видаються міркування О. В. Львової про тревелог як універсальну наративно-дискурсивну модель організації тексту, в якій актуалізується дихотомія «своє – чуже» [5].

Теми цієї розвідки були частково окреслені у статтях до публікації тревелогів з Галаганівського архіву, де мандрівний досвід родини осмислюється у широкому історико-культурному контексті та з'ясовується, як саме практики подорожування вплинули на суспільно-політичні переконання та культурні пріоритети Г. Галагана [1; 4].

Огляд історіографії показує, що найбільш продуктивним є вивчення подорожування в історико-антропологічній парадигмі й на міждисциплінарній основі, зокрема в поєднанні країнознавчої та біографічної візій.

Метою статті є розгляд того, як конструювалися і трансформувалися образи Сілезії, Моравії та Чехії у тревелогах Галаганів середини XIX ст. Що вони бачили? Як сприймали те, що спостерігали? Як інтерпретували побачене? Відповіді на ці питання є важливими для розуміння комунікативних можливостей європейського соціокультурного простору середини XIX ст. й усвідомлення значущості співвідношення публічного та приватного, ступеня деталізації побаченого, уваги до повсякденного трибу життя та його політичного підґрунтя.

Джерельною базою розвідки стали тексти з корпусу еґо-документів родинного архіву Галаганів, який нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) та в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Це, по-перше, юнацький щоденник Григорія Павловича Галагана (1819–1888), що описує його враження від першої мандрівки до західноєвропейських країн у 1841 р. (ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 94. Арк. 107 зв. – 131 зв.). По-друге, нотатки про наступну мандрівку Г. Галагана на захід Європи 1850 р. (ІР НБУВ. Од. зб. 6871. Арк. 1–12 зв.). По-третє, подорожній щоденник його матері, Катерини Василівни Галаган (1785–1868), за 1841–1842 рр. (ІР НБУВ. Ф. 119. Од. зб. 23. 47 арк.; ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 711. Арк. 1–21). Усі ці тексти нами вже введено до наукового обігу [2; 9]. Крім того, було використано досі не опублікований щоденник наставника юного Г. Галагана Федора Васильовича Чижова (1811–1877), який супроводжував свого вихованця в його першій закордонній мандрівці. Цей документ зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки в Москві (Ф. 332. Спр. 4. 156 арк.). Для розширення оповідного контексту додатково використано каталог бібліотеки Галаганів, складений у 1853 р. (ІР НБУВ. Ф. 119. Од. зб. 13. 36 арк.). На підставі всіх цих матеріалів ми досліджуємо досвід Галаганів як мандрівників «Землями Чеської Корони» Габсбурзької монархії та з'ясовуємо, які наративні стратегії вони використовували для репрезентації цього досвіду у своїх тревелогах.

Виклад основного матеріалу. Першу подорож на захід Європи Г. Галаган здійснив у 1841–1843 рр., невдовзі після закінчення навчання в Петербурзькому університеті. Grand Tour європейськими країнами мав завершити його освіту та зміцнити здоров'я завдяки лікуванню на модних курортах. Юнак був українським патріотом, мріяв про поліпшення долі тисяч кріпаків, які належали його родині, та вкрай негативно ставився до російського абсолютизму. Вдруге він помандрував до Західної Європи 1850 р. разом з молодою дружиною. Від'їзд подружжя був намічений ще на весну 1848 р., але через революційні події, що охопили тоді Європу, поїздки довелося відкласти. Подорожні нотатки Г. Галагана того часу сповнені роздумами про політичні й соціально-економічні зрушення в постреволюційній Європі.

К. Галаган вирушила у свою першу закордонну поїздки влітку 1841 р., тобто перебуваючи вже у зрілому віці. Вона енергійно керувала розлогими маєтками в Полтавській та Чернігівській губерніях, що дісталися їй після смерті чоловіка 1834 р., тому особливо цікавилася станом сільського господарства тих країн, де їй довелося побувати.

На захід молодий Г. Галаган їхав через австрійську Галичину, Сілезію, Моравію та Чехію, побувавши дорогою в Тешені, Оломоуці та Празі. Потім кілька тижнів він провів на курортах Західної Чехії – в Карлсбаді, Марієнбаді та Франценсбаді. Повторно він приїздив до Марієнбада влітку 1842 р. Наприкінці своєї мандрівки, в 1843 р., він знову відвідав Прагу.

К. Галаган поїхала тим самим шляхом, що й її син, тому в їхніх щоденниках описані одні й ті ж місцевості Сілезії, Моравії та Чехії, а це дозволяє порівнювати їхні подорожні враження. Однак Прагу вона об'їхала стороною й через північ Чехії вирушила до Саксонії, а звідти ненадовго заїжджала до західночеських курортів – у Карлсбад та Марієнбад. У 1842 р., повертаючись додому через Чехію, К. Галаган відвідала Прагу.

Під час подорожі Галагани постійно порівнювали побачене в дорозі із залишеним удома. Тому їхні мандри ставали своєрідним компаративним дослідженням, результатом якого було конструювання образної ментальної мапи, де «своє» упізнавалося в «чужому» або ж контрастувало з ним [7, с. 262, 265; 14, р. 493–514].

К. Галаган здавалося, що шлях углиб Австрійської імперії був просуванням до країв добробуту, чистоти та впорядкованості, й чим далі, тим більше всього цього було навколо неї. Вона помічає, приміром, як змінюються готелі, в яких доводилося зупинятися мандрівникам. По приїзді в Тешен вона записує в щоденнику: «Тепер тільки починаємо ми бачити гарні готелі, до цього ж від самого Разивілова [містечка на кордоні Російської та Австрійської імперій. – *М. Б., Є. К.*], крім Лемберга [вона вживає німецьку назву Львова. – *М. Б., Є. К.*], всі дуже погані, нечисті та безсоромно дорогі» [9, с. 208]. Г. Галаган зазначає те саме: «Чим далі їхали, тим ставали види різноманітнішими, країна – щільніше заселеною, готелі – кращими» [9, с. 18].

Моравія й Чехія здавалися Галаганам теренами з квітучим сільським господарством, розвиненою промисловістю та жвавою торгівлею. Невід'ємними елементами культурного ландшафту цих країв, описаного в щоденниках Галаганів, є доглянуті поля, оброблені сади та успішні промислові підприємства: «Від Тешена до Ольмюца шлях є гористим і надзвичайно різноманітним, по обидва боки видно далеко красиві селища, гарненькі ферми. Не можна не милуватися місцевою діяльністю, як намагаються поліпшити поля, удобрюють для пшениці та інших хлібів. Гори до половини їхнього схилу обробляються і всіяні фермами. <...> Населення помітно тут більше, дорогою майже всі міста з безліччю фабрик полотняних, бавовняних і різних інших матерій, також ситцевих», – зазначає у своїх подорожніх записках К. Галаган [9, с. 209]. Згодом, проїхавши Північною Чехією, вона знову звертає увагу на стан сільського господарства: «Видно достаток у всьому: худоба та коні прекрасні, хліб сіють різний, багато дуже льону, й обробляють його чудово» [9, с. 211].

Подорожуючи Сілезією та Моравією, і мати, й син у своїх записах виявляють небайдужість до краси навколишнього світу, властиву людині доби романтизму: «І так добре, майстерно, ніби навмисне, місцями на шляху прорубаний ліс, щоб відкрити найпрекрасніші види. Їдучи цими горами, ніби прогулюєшся прекрасним садом, милуєчись ним» [9, с. 211]. Сприйняття цих земель як саду, плодоносного та доглянутого, в записах К. Галаган посилюється доволі частими згадками про безліч фруктів, побачених мандрівниками в дорозі: «їдемо алеєю фруктових

дерев: груш, яблук, вишень, черешень, слив – і все це вкрито незліченними прекрасними фруктами» [9, с. 211]. Їй вторить син, записуючи у своєму щоденнику, що в Чехії «села в садах, дороги обсажені сливами та вишнями» [9, с. 20].

Зазначимо, що для Галаганів репрезентація європейських теренів як квітучого саду була не лише розхожим риторичним прийомом, але й виразом їхніх особистих уподобань: однією з головних принад їхнього маєтку в Сокиринцях Прилуцького повіту Полтавської губернії став великий парк, спланований за моделлю «пейзажного», чи-то «англійського», «нерегулярного», саду, де втручання людини у природу не порушувало її гармонії. Водночас саме таке розуміння поєднання природного і штучного в ландшафті було даниною естетичним смакам епохи – романтичному сприйняттю взаємин людини з природою.

Визначальною рисою оформлення рукотворних ландшафтів у стилі романтизму була наявність руїн, які нерідко створювалися штучно. Руїни – як носій пам'яті про минувшину та як слід присутності людини і тлінності створеного нею – символізували в цю добу результат союзу природи з культурою, в якому руйнування і створення взаємодіють. У подорожніх нотатках Галаганів бачимо відбитки таких уявлень. Гористі пейзажі із залишками стародавніх споруд – невід'ємна частина живописних ландшафтів Сілезії, Моравії та Чехії в їхніх щоденниках. К. Галаган зазначала: «Від Тешена до Ольмюца дорогою на крутих горах – три надзвичайно великі руїни <...> Видно, це були житла володарів, судячи з величини замків» [9, с. 209].

Сілезькі, моравські та чеські міста приваблювали українських мандрівників збереженими старожитностями. «Нам до вподоби старовинні будівлі вікові», – так висловила ці думки К. Галаган [9, с. 230]. Передусім вони відзначали схожість композиційних прийомів міської забудови, залишеної від барокових часів. Щодо цього Г. Галаган писав: «Міста траплялися дуже часто, і всі вони побудовані на один лад. Серед міста – майдан, на якому встановлено колону з різними святими довокola. Декілька вулиць, добре забудованих, оточують майдан, і в них в'їжджають крізь старовинні брами. Ось загальний характер маленьких міст Сілезії, Моравії та Богемії, хоча в останній вони набагато краще забудовані» [9, с. 20]. Майже те саме зазначила і його мати – проїхавши

через міста Західної Моравії Літовель, Тршебову, Могельниці та Світаві, вона занотувала, що це «дуже хороші міста, з гарними красивими площами, і всі на один манер збудовані: високі дахи, на площах – фонтани, серед площ зазвичай – висока піраміда, дуже добре прикрашена статуями якихось святих, а вгорі оздоблення є також – статуя, що зображає Божу Мати» [9, с. 210–211].

Подорож Ґалаганів 1841 р. припала на час, коли національна мобілізація мас ставала дедалі важливішим чинником історії Європи, і це не могло не вплинути на їхні подорожні враження. Зацікавлення національними особливостями населення теренів, якими проїжджали Ґалагани, вельми виразно проявилось в їхніх подорожніх записках. Для них найочевиднішим проявом національності були мова та костюм селян. Іншими словами, національність ототожнювалася з етнографічною характеристикою сільського населення, що загалом було типовою рисою спостерігача доби романтизму. Для Катерини і Григорія Ґалаганів народне вбрання – важливий маркер національної ідентичності. Цим пояснюється пильна увага до змін у селянському одязі; приміром, під час переїзду з Галичини до Сілезії: «Костюм змінюється і робиться цілковито німецьким; ця зміна, втім, почалася майже з Велічки. Жінки погано, тобто без смаку, вбрані й невродливі. Чоловіки без вусів і в камзолах» [9, с. 18]. Особливо багато замальовок традиційного одягу зустрічаємо в подорожніх записках К. Ґалаган. Наприклад, приїхавши до Сілезії, вона зазначила у своєму щоденнику: «Костюм тутешній національний дуже добрий. Чоловіки – взагалі в синіх камзолах, вузькі рукави, на камзолі безліч гудзиків металевих у три ряди спереду. Жінки – в чорних або темно-синіх корсетах з чорним оксамитом, спідниці кольорові, обшиті внизу стрічкою чорною або іншого кольору, але що надзвичайно недобре, що ці спідниці до крайності короткі, ще непогано, коли на ногах панчохи, які тут зазвичай червоні, дуже яскравого кольору, але в багатьох ноги босі або тільки є півпанчохи, які закривають трохи вниз ступні, черевики з бантами чорного кольору. Голови в жінок укриті білими хустками, та ще й покривало вниз» [9, с. 209].

Такі замальовки, представлені чи окремо, чи як образний елемент народних свят, прогулянок за містом абощо, доповнюються в подорожніх щоденниках Катерини і Григорія Ґалаганів роздумами про повсяк-

денні звичаї, традиції європейців, показуючи, як поступово збагачувались уявлення мандрівників про національне розмаїття Європи.

Сілезія, Моравія та Чехія сприймалися К. Галаган як частина Німеччини, себто були для неї включеними до світу німецької культури. Це, зокрема, виявлялось у вживанні в її щоденнику німецьких топонімів для опису цих регіонів (Чехія для неї завжди Богемія, Оломоуц – Ольмоуц тощо). Однак світ, з яким вона безпосередньо познайомилася під час своєї мандрівки, виявився іншим, ніж очікувалося. Приїхавши у Градец-Кралове (в її тексті це, звісно, Кьонігретц), вона занотовує: «Тут уже Богемія, і говірка є надзвичайно дивною: мало дуже німецьких слів, так що жителі не розуміють німецької мови – у них давнє слов'янське наріччя» [9, с. 211], тобто замість очікуваної Німеччини перед нею відкривається досі не відомий їй слов'янський світ.

Г. Галаган значно ліпше за свою матір розбирався в міжнаціональних відносинах в Австрійській імперії. Тож для нього слов'янство в Чехії не стало несподіванкою. Вперше відвідавши Прагу влітку 1841 р. й описавши у своєму щоденнику її пам'ятки, про які дізнався з німецького путівника «Der Führer durch Prag» і від гіда («lohn-лакея»), Г. Галаган переходить до «слов'янізму та Ганки». Про знайомство з Вацлавом Ганкою (1791–1861), видатним чеським інтелектуалом, докладно розповів у своєму щоденнику Ф. Чижев, супутник Г. Галагана. Завдяки цьому відомо, що мандрівники обмінялися з В. Ганкою книгами, а також обговорювали з ним досвід чеського національного руху та чесько-німецькі взаємини. Крім того, за сприяння Ганки вони ознайомилися з празькими культурними скарбами – стародавніми манускриптами та витворами мистецтва [11, арк. 502–503]. Приятелювання з Ганкою як репрезентантом чеського національного руху справило значний вплив на світогляд Г. Галагана, який замолоду палко бажав національної емансипації українців, бо в Чехії він шукав зразки, які можна було б використати на своїй батьківщині.

Подорожні записки Катерини і Григорія Галаганів показують, як розширювався соціокультурний досвід мандрівників, котрі звертали увагу насамперед на ті особливості суспільного життя й на ті явища повсякдення, яких їм бракувало у власних життєвих практиках.

Австрійська імперія доби Меттерніха аж ніяк не була взірцем держави, що поважає громадянські права, але в порівнянні з Росією тут

суспільні відносини були помітно вільнішими. Ознак цього в побуті, інколи заледве вловимих, Г. Галаган помічав чимало. Наприклад, у Празькій опері публіка поводитися більш розкуто, ніж у Петербурзі: «У театрі досить галасливо та вільно», а в антракті одягали шляпи, що не дозволялося в Росії [9, с. 21]. Свідченням просування на Захід для Г. Галагана стала жіноча прислуга в готелях, чого в Росії й бути не могло. «З'явилися вже в готелях не слуги, а служниці, часто дуже гарненькі, і з якими всі, хто проїжджає, зовсім *sans-gênes* [фр. безцеремонні. – М. Б., Є. К.]», – занотовує він у своєму щоденнику [9, с. 18]. Очевидно, що тут жінка була більш емансипованою, ніж у Російській імперії.

Промовистим виявом самоорганізації місцевих спільнот для Г. Галагана були свята та громадські гуляння. Він, наприклад, докладно описав свято св. Вінсента в Егері. Його увагу насамперед привернуло те, що в цьому святі брало участь міське ополчення, яке мало вельми імпазантний вигляд: «мундир зі смаком, зелений, з чорним оксамитовим коміром і золотими галунами; трикутний капелюх із зеленим султаном; всі офіцери мають генеральські еполети» [9, с. 23]. Командував ополченцями, як виявилось, господар готелю, в якому вранці того святкового дня Галаган пив каву. Ці ополченці-містяни, яких він назвав «національною гвардією», його дуже зацікавили: «Це щось для мене зовсім нове. Хоча в Австрії національна гвардія існує лише формально, але все-таки вона є народним голосом, рукою народу, на перший випадок», – зазначає він [9, с. 23]. Під «першим випадком» напевно малася на увазі революція (Галаган скористався французьким поняттям «національна гвардія» звичайно не випадково, а з огляду на досвід революцій у Франції, де національні гвардійці грали далеко не останню роль). До того ж, для процвітаючого буржуа служба в національній гвардії була важливим засобом підвищення власного престижу в суспільстві. Недарма Галаган зазначив, що шинкар, який командував «національною гвардією», підійшов до нього з вельми поважним видом і промовив (німецькою): «Ви не впізнали мене. Сьогодні вранці я мав честь подати вам каву, а тепер бачите мене як воїна» [9, с. 23].

У щоденникових записах Г. Галаган був уважним до ступеня релігійності сільського населення земель, якими він проїжджав. Імовірно, це здавалося йому важливою етнографічною особливістю, яка харак-

теризує стиль народного життя. У дорозі перед його очима постійно з'являлися хрести з розп'яттями, статуї святих, каплиці серед полів, хрести й ікони на деревах у гаях. «У Сілезії побожність у народі переважає ще все те, що я бачив у Галичині», – зауважує він, проїхавши Тешен [9, с. 18]. Проте, спостерігаючи за святом в Егері, Г. Галаган зауважує, що «не помітно було великого релігійного піднесення; народ виконував обряд за звичкою» [9, 23]. У цьому спостереженні, можливо, промайнуло певне релігійне вільнодумство, притаманне йому замолоду.

К. Галаган теж звертала увагу на релігійність як важливу рису культури. Зокрема, в Сілезії її зацікавив той факт, що в неділю всюди можна було бачити людей із книгами, як чоловіків, так і жінок, навіть дівчатка, котрі пасли корів, були з молитовниками в руках [9, с. 208]. Будучи побожною людиною, вона не могла не звернути увагу на цю деталю народного побуту.

Особливий змістовий пласт тревелогів Галаганів становлять докладні описи трибу життя на модних аристократичних курортах західної Чехії – в Карлсбаді, Марієнбаді, Франценсбаді. Це був світ зі специфічною темпоральністю, в якій водолікування (ванни й питво) чергувалося з прогулянками мальовничими околицями. І мати, і син описали міські та замські ландшафти цих містечок. Наприклад, Г. Галаган зауважив щодо околиць Франценсбада: «З усіх боків – відкрите поле, і гори тільки вдалині синіються; тут вільно можна дихати, особливо малоросіянину» [9, с. 21]. Атмосфера «водяного товариства» цих містечок, показана в щоденниках Галаганів, засвідчує космополітизм мережі соціальних комунікацій європейських еліт, в якій курорти були важливими об'єднуючими осередками.

Удруге Г. Галаган побував у Чехії 1850 року. За час, що минув після його першої подорожі, багато що змінилося – і він сам, і Чехія, і Європа загалом. Найважливішу роль у цих вельми істотних змінах відіграли революція 1848 р. та різка активізація національних рухів у слов'янському світі. Г. Галагана дуже цікавили тогочасні події у Празі. На одному з німецьких курортів влітку 1850 р. він познайомився з польським істориком і громадським діячем із Кракова Зигмунтом Гельцелем, учасником пражського Слов'янського з'їзду 1848 р. Від нього Григорій почув чимало подробиць про цю важливу для слов'янства подію.

На думку З. Гельцеля, як її передає у своїх записках Галаган, з'їзд з усією очевидністю показав, що у слов'янському світі інтереси окремих націй переважають над ідеалом єдності слов'ян. Така національна відокремленість здавалася Гельцелю, а разом з ним і Галагану, шкідливою на тлі боротьби з головною, як вони вважали, загрозою слов'янству – німецьким націоналізмом. Керівники чеського національного руху того часу були піддані критиці: «Чехи, з їхньою вченістю та абстрактністю, демонстрували найгрубіше незнання політичних відносин європейських держав; усі їхні теорії відразу же руйнувалися, як такі, що вийшли з кабінетних занять, вельми далеких від практичного життя» [9, с. 307]. Крім того, Г. Галаган зазначив зі слів З. Гельцеля, що важливим питанням для учасників з'їзду було ставлення слов'янства до Росії: «Не визнавати її, не давати їй першого місця у великому питанні слов'янства неможливо, тим часом політичні обставини вимагали зовсім залишити її осторонь, забути її на якийсь час, але як це зробити? Чи можливе це? Із цього виходила неповнота всього питання» [9, с. 307–308]. Галаган у той час надзвичайно переймався значущістю Росії у слов'янському світі, що зумовлювалося його невпинним ідейним зближенням з московськими слов'янофілами. Утім, загалом З. Гельцель, на думку Г. Галагана, схвально оцінив значення Слов'янського з'їзду: «слов'яни набули свого значення і не втратять його» [9, с. 308].

Проте Г. Галаган загалом песимістично ставився до чеського національного руху після революції 1848 р., який, як йому видавалося, замкнувся у вузькому колі інтелектуалів і є абсолютно відірваним від мас, насамперед від міського середнього класу, що чимдалі більше германізувався. Приїхавши до Праги влітку 1850 р., він зазначає у своїх подорожніх записках, що це – німецьке місто: «Де чехи? Прага розмовляє, живе, одягається чисто по-німецьки, і лише зрідка уважний погляд може помітити венгерку [куртку, що вважалася атрибутом слов'янського вбрання. – М. Б., Є. К.] на якомусь молодика, як слабку ознаку якогось прагнення до окремішності» [9, с. 299].

У Празі Галаган знову побачився з В. Ганкою. Вони зустрілись як давні приятелі. Русофільські переконання Ганки імпонували Галагану. Ввечері в день приїзду Галаган на запрошення Ганки відвідав «слов'янський клуб», що йменувався «Měšťanská beseda». У читальному залі цього за-

кладу Ганка показав гостю часописи слов'янськими мовами – чеські, польські, сербські, хорватські, один «русинський» (галицький). Впадав у око брак періодики з Росії (Галаган принагідно зазначив, що Ганка про своїх російських знайомих «з певного часу менше може знати, ніж якби вони перебували в Америці», – недвозначний натяк на наслідки ізоляції Російської імперії від Заходу після революції 1848 р.) [9, с. 299]. Прислухаючись до розмов відвідувачів клубу, Галаган відзначив, що говорили переважно чеською, але було чутно й сербохорватську мову. На думку Галагана, люди, з якими він познайомився у клубі, найкраще могли би порозумітися, якби говорили німецькою, проте вони вважали себе слов'янами і вирішили інакше: Г. Галаган повільно та якомога чіткіше говорив російською мовою, а йому відповідали чеською, Ганка перекладав за потреби. Йшлося про слов'янство. Галагана спитали, чи знають його співвітчизники про існування чехів, і якщо так, то як їх називають? Той відповів, що «освічений клас» не знає (і це була назагал правда, адже його власна мати з подивом відкрила для себе слов'янство богемських селян), але українські селяни («малоруський простий народ»), не маючи жодного уявлення про наукову слов'янську етнографію, тим не менш добре знають австрійських слов'ян (сербів, словаків тощо), які добиралися до України (Полтавської та Чернігівської губерній), і йменують їх «цесарцями» чи «людьми з цісарської землі» та ніколи не ототожнюють з німцями [9, с. 300].

Імовірно, празький «слов'янський клуб» зацікавив Галагана як прояв соціокультурної самоорганізації чехів, що постала з діяльності «конкретних місцевих і регіональних співтовариств, кожне з яких пов'язувалося загальними інтересами економіки, культури й довкілля» [12, р. 21], а тому була гідним взірцем для громадської активності в нього на батьківщині. Наступного дня Галаган побував на лекції Ганки з російської мови у Празькому університеті, на яку зібралось близько 60 студентів [9, с. 301]. Для Ганки й Галагана російська мала стати мовою міжнаціонального спілкування у слов'янському світі, що було важливою рисою їхніх панславістських уявлень.

12 липня 1850 р. Г. Галаган залишив Прагу, але в Україні багато що довкола нього нагадувало про Чехію. Наприклад, у бібліотеці Галаганів, що зберігалася в Сокиринцях, знаходилися, як свідчить каталог,

укладений у 1853 р., видання Ганчиних філологічних праць: «Počátky posvátného jazyka slovanského» (Praha, 1846), «Pravopis český» (Praha, 1849), «Počátky ruského jazyka» (Praha, 1850) [3, арк. 25]. Цілком можливо, що ці книги були подаровані господарю Сокиринців самим автором під час перебування Галагана у Празі 1850 року.

Наукова новизна. Дослідження подорожніх щоденників Галаганів, в яких відбито їхній досвід мандрування землями Чеської Корони Габсбургів, сприяє ґрунтовному вивченню практик мандрування українського дворянства ХІХ ст. і забезпечує глибше усвідомлення функціонування комунікативних механізмів в європейському соціокультурному просторі середини ХІХ ст.

Висновки. Репрезентація Чехії, Моравії та Сілезії в подорожніх нотатках Галаганів поєднує в собі різноманітні дискурси – історичний, політичний, географічний, етнографічний, лінгвістичний, що загалом властиво текстам про мандри.

Образи Чехії, Моравії та Сілезії в записках Галаганів із плином часу зазнавали суттєвих змін. На початку 1840-х років ці регіони ще слабо виокремлювались із простору німецької культури. Для українських мандрівників це був світ побутового благоустрою, економічного процвітання, багатой історичної спадщини, гармонії людини з природою. Така образність вочевидь зумовлювалася системою культурних координат доби романтизму. Згодом, після революції 1848 р., для Г. Галагана перебування в цих землях Австрійської імперії стало стимулом для світоглядних шукань – роздумів про лібералізм і консерватизм та водночас про долю слов'янства. Тоді в його подорожніх нотатках уже превалює політизована національна проблематика – чесько-німецьке й, ширше, слов'янсько-німецьке протистояння, локалізоване у Празі.

Загалом тексти, створені Галаганами під час поїздок Сілезією, Моравією та Чехією, ще раз підтверджують той факт, що подорож як така сприяє активізації механізмів особистісної соціокультурної рефлексії.

Список використаних джерел

1. Будзар М. Теренами Європи: особний досвід українського панства // Ми виїхали з Сокиринців ...»: тревелоги родини Галаганів / упоряд.:

- М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. І. Колесник. Київ : StreamARLine, 2019. С. 470–488.
2. Григорій Ґалаган. Журнал (1836–1841) / упоряд., статті, коментарі М. Будзар, Є. Ковальов; ред. І. Колесник. Київ : StreamARLine, 2020. 248 с.
 3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 119. Од. зб. 13. 36 арк.
 4. Ковальов Є. Подорож як пізнання світу і самого себе // Ми виїхали з Сокиринців ...»: тревелоги родини Ґалаганів / упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. І. Колесник. Київ : StreamARLine, 2019. С. 5–13.
 5. Львова О. В. Рассказы о путешествии: формы литературной рецепции тревелога // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов, 2016. № 9. Ч. 3. С. 38–40.
 6. Литвинова Т. Ф., Шелест А. І. Образ Заходу в уявленнях Г. П. Ґалагана // Дослідження з історії і філософії науки і техніки. Дніпро, 2021. Т. 30, № 1. С. 61–71. <https://doi.org/10.15421/272106>
 7. Лотман Ю. М. Понятие границы // Лотман Ю. М. Семиосфера. СПб.: Искусство-СПб., 2000. С. 257–268.
 8. Лотман Ю. М. Сотворение Карамзина. Москва : Книга, 1987. 336 с.
 9. Ми виїхали з Сокиринців ...»: тревелоги родини Ґалаганів / упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. І. Колесник. Київ : StreamARLine, 2019. 516 с.
 10. Ровда К. И. Чехи и русские в их литературных взаимосвязях: 50–60-е годы XIX в. Ленинград : Наука, 1968. 247 с.
 11. Российская государственная библиотека. Ф. 332. Ед. хр. 4. 156 л.
 12. Cohen Gary B. Civic Duty and Social Status in Central Europe's Developing Middle-Class Civil Society, 1840–1914 // Collective and Individual Patronage and the Culture of Public Donation in Civil Society in the 19th and 20th Centuries in Central Europe / Scientific Editor: M. Hlavačka. Prague: The Institute of History, 2010. 620 p.
 13. Doloughan F. J. Narratives of Travel and the Travelling Concept of Narrative: Genre Blending and the Art of Transformation // Collegium: Studies a cross Disciplines in the Humanities and Social Sciences. Helsinki, 2006. Vol. 1. P. 134–146.
 14. Schenk F. B. Mental Maps. Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung // Geschichte und Gesellschaft. Göttingen, 2002. Vol. 28. P. 493–514.

Maryna Budzar*Borys Grinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-3720-7799

*e-mail: qmimaq1113@yahoo.com***Yevhen Kovaliov***Borys Grinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-7740-4332

*e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua***Ukrainian travelers Galagans
in the Lands of the Bohemian Crown of the Habsburgs:
representation of impressions in travel notes of the mid-19th century**

The purpose of the article is to study texts written in the middle of the 19th century, during travels in Silesia, Moravia and Czechia by members of the Galagan family, which belonged to the elite of the Ukrainian local nobility, to identify the socio-cultural conditions for the construction and transformation of the images of these regions in the travel narratives of Hryhorii Galagan and his mother Kateryna Galagan. This deepens the understanding of the functioning of communicative mechanisms in the European socio-cultural space of the middle of the 19th century. **The methodological basis** of the study is the historical and anthropological interpretation of the travel narratives of the Galagans, which makes it possible to characterize travel as an individual experience and as adherence to the socio-cultural norm inherent in the era of Romanticism. **The scientific novelty** of the article is manifested in the fact that it contributes to an in-depth study of the travel experience of representatives of the Ukrainian nobility of the 19th century. **Conclusions.** The Galagans' narratives reflect their travel impressions of Silesia, Moravia and the Czechia, which are significant as historical sources. They contain ethnographic descriptions and economic observations. Much attention is paid to historical, cultural and natural monuments. There is valuable evidence of the Czech national movement in a pan-Slavic context. The variety of locations visited by travelers is shown – rural areas, provincial and resort towns, Prague as a political and cultural (Czech-German) center. The Galagans' travelogues show how travel activates the mechanisms of personal sociocultural reflection, comparing "ours" and "others", and thus are a tool for the formation and development of identity.

Key words: Hryhorii Galagan, Kateryna Galagan, family archive, travelling, travelogue.

*Стаття підготовлена 23 грудня 2021 року;
подана до друку 10 січня 2022 року.*

Оксана Володимирівна Фрайт,
доктор мистецтвознавства,
професор кафедри музично-теоретичних дисциплін
та інструментальної підготовки,
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка
(Дрогобич, Україна)
ORCID: 0000-0001-6903-7096
e-mail: oksana_frajt@ukr.net

Ганна Василівна Карась,
доктор мистецтвознавства,
професор кафедри методики музичного виховання та диригування,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна)
ORCID: 0000-0003-1440-7461
e-mail: karasg@ukr.net

ПОЕЗІЯ ПАВЛА ТИЧИНИ «КИЇВ» В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ АНТОНА РУДНИЦЬКОГО: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ РУКОПISУ ТА НОТОДРУКУ

Мета роботи – порівняння рукописного та нотографічного варіантів пісні «Київ» Антона Рудницького на слова Павла Тичини. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю поглибленого вивчення спадщини українського композитора Антона Рудницького в еміграційний період життя у США. У статті вперше проаналізовано його солоспів «Київ» на слова Павла Тичини та нотографію вокального твору (як рукопис, так і публікацію в США). У статті використано історичний, порівняльний та аксіологічний підходи. **Методологію** дослідження

становлять історико-ретроспективний метод, використаний для розгляду суспільно-політичних обставин створення композиції, музикознавчий метод – для вивчення особливостей форми та системи виражальних засобів твору, компаративний – для порівняльного аналізу рукопису та друкованого видання, аксіологічний – для визначення етико-естетичної цінності внеску українських митців до світової скарбниці художньої культури. **Наукова новизна** полягає в уведенні до наукового обігу невідомого раніше в Україні рукопису А. Рудницького

та його порівнянні з американським нотодруком. У статті вперше аналізується його сольна пісня, що увійшла до циклу «Чотири пісні про поневолену Україну» ор. 26, крізь призму еміненності тексту. **Висновки.** Камерно-вокальний твір композитора української діаспори Антона Рудницького, а саме цикл «Чотири пісні про поневолену Україну» ор. 26, свідчить про його інтерес до поезії видатних майстрів слова патріотично-визвольної тематики. Вокально-фортепіанний дует «Київ» став оригінальним зразком еміненного тексту, суголосним часо-

ві його написання (1945) та спрямованим не лише в національне минуле, а й у майбутнє. Порівняння рукописного та друкованого варіантів виявило інтерпретаційну вагомість авторських ремарок і вказівок щодо характеру й темпоритмічних змін твору, його композиційно-сислової архітектоники. Звернення А. Рудницького до звеличування Києва доводить нерозривну єдність мистецького українства у світі.

Ключові слова: вірш Павла Тичини, Київ, рукопис, камерно-вокальний твір, композитор Антін Рудницький, еміненний текст.

Актуальність теми дослідження. Констеляція галицьких композиторів 20–30-х років ХХ століття не була би настільки яскравою, коли б вони були схожі між собою. Та завдяки генетичним чинникам, творчим нахилам, студіюванню у провідних культурних центрах Європи кожен виявив себе неординарною талановитою особистістю – з власними естетичними ідеалами, тяжінням до тих чи інших художніх напрямів і орієнтирів, багатогранною діяльністю згідно зі своїми вподобаннями в царині українського музичного мистецтва. На жаль, переважно несприятливі умови його розвитку неминуче накладали відбиток на творчі долі й життєві дороги.

Злий фатум оминув Антона Рудницького, на відміну від постраждалих внаслідок репресій радянського режиму Бориса Кудрика та Василя Барвінського, яких було змушено рубати сибірські ліси (за висловом Василя Витвицького). Перший не витримав і залишився там навіки, другий утратив здоров'я і, хоча й повернувся, зазнав тяжких моральних випробувань. Виїзд Рудницького до Америки разом із дружиною Марією Сокіл перед Другою світовою війною начебто забезпечив вільну атмосферу улюбленої праці, втім, як й інших митців-емігрантів, їх спіткали проблеми психологічної та фізичної адаптації, а головне – почуття ностальгії та туги за рідною землею. Актуальність статті зумовлена по-

требою поглибленого вивчення різних ділянок спадщини композитора в еміграційний період життєтворчості у США, особливо з огляду на наявність одного з нотних рукописів у фондах музею «Дрогобиччина» та можливість порівняння з пізніше надрукованим твором.

Аналіз досліджень і публікацій. Постать композитора, диригента, музикознавця, піаніста, педагога, музично-громадського діяча А. Рудницького (народився 1904 року поблизу Самбора, помер 1975 року в Седл Рівер, штат Нью-Джерсі), сумновідомого в УРСР через сувору критику Іваном Ляшенком його історико-критичного огляду української музики (виданого 1963 року в Мюнхені) [8, с. 133–136], із набуттям Україною державної незалежності почала все частіше привертати увагу науковців. У контексті галицької музичної культури його творчу спадщину розглядала Стефанія Павлишин [11]. Ганна Карась узагальнено висвітлила розмаїтий доробок Рудницького крізь призму музичної культури української діаспори [4], а також зверталася до аналізу його окремих композицій [5]. Фортепіанні твори вивчали Богдан Сюта [14] та інші. Ольга Попович визначила загальні риси камерно-вокальної творчості Рудницького в контексті розвитку сольної пісні українських композиторів ХІХ – першої половини ХХ століття [18, с. 148–149]. Оксана Басса зосередилася на його доемігрантській вокальній музиці для голосу з фортепіано [1, с. 161–170].

Однозначних оцінок спадщини А. Рудницького поки що немає та й, очевидно, не може бути. Адже це була людина непростого характеру, якій були властиві деякі хиби й помилки, виявлені насамперед у згаданій книжці, де применшені здобутки інших і примножені його власні. З іншого боку, в ній подано широку інформаційну панораму щодо українського музичного життя в діаспорі середини ХХ століття. Ще раніше, 1934 року, у Львові Рудницький опублікував у польському місячнику «*Signal*» «пасквіль на українську музику», як його назвала Стефанія Павлишин [11, с. 84], на який дав достойну відповідь Нестор Нижанківський у «Ділі» статтею «Шляхи розвитку української музики» (зокрема, щодо недооцінення Рудницьким заслуг М. Лисенка) [10]. Згідно з дещо категоричними думками С. Павлишин, уся композиторська творчість Рудницького є скоріше претензією на оригінальність і новаторство й позначена браком таланту [11, с. 68–69]. Поруч з тим, дослідниця

зауважила посилення національного напружання в його музиці на еміграції й усвідомлення потреби зближення з народною основою [11, с. 69], а також вказала на значне місце солоспівів у його надбаннях, прикладом чого став цикл «Пісні любові» на тексти різних авторів, що «показує добре оволодіння композитором традиціями жанру романсу в західно-українській музиці» [11, с. 69].

Та при ознайомленні з автохарактеристикою Рудницького, вміщеною в його книжці, впадає в очі таке: по-перше, дві нагороди на композиторських конкурсах за фортепіанні твори (у Львові 1920 року, коли в журі були Станіслав Людкевич, Василь Барвінський і Микола Колесса, та 1937 року на міжнародному конкурсі Польського Музичного Видавничого Товариства у Варшаві); по-друге, національно-народна номеносфера програмної фортепіанної музики (Соната ор. 10 на теми стрілецьких пісень, «27 п'єс на теми народних пісень», «Гуцульський танок», дві «Концертні народні сюїти», «Чотири концертні студії на теми українських народних пісень» ор. 44), а також симфонічної картини «Ой зійди, зійди» (всі твори представляють різні періоди творчості); по-третє, переважну більшість вокальних, симфонічно-вокальних і театральних творів написано на слова українських поетів, у тому числі Т. Шевченка та І. Франка, а «Чотири пісні про поневолену Україну» ор. 26 – на вірші поетів – сучасників композитора; по-четверте, наявність «Весняної сюїти» (за Лисенком) для струнного оркестру, що самим паратекстом вказує на безпосередній вплив класика української музики [12, с. 175–176]. Ці чинники підтверджують професіоналізм автора, вказують на його стабільний інтерес до національних джерел, стійку патріотичну настанову в доборі вербальних текстів і на еволюцію усвідомлення ролі Лисенка в українській музичній культурі.

Учень Вілема Курца й В. Барвінського у Львові та випускник класу Ф. Шрекера у Вищій музичній школі в Берліні (Hochschule für Musik), Рудницький контактував також із Феручо Бузоні та Белою Бартоком. Як результат питомою рисою творчої манери став «нестримний гін до новаторства» [3, с. 16]. Сам Рудницький визнав «вихідною точкою» творчості враження, які він «виніс у своїх молодих літах із прослухання авторського концерту Шимановського, та опісля з ґрунтовної знайомости з творами Стравінського» [12, с. 176].

Музична мова А. Рудницького «спочатку розвивалася у модерному атональному напрямі. Наприкінці 1920-х років стиль його творів змінився в напрямі імпресіонізму й романтики. З одного боку, в його творах відчувається велика напруженість – драматизм, а з другого – ніжна, позбавлена всякого сентименту лірика. Добре опанування композиторською технікою дало можливість композитору проявити ефекти фортепіанної і вокально-хорової фактури. Мелодійні лінії творів короткі, проте багаті. На творчості А. Рудницького позначилися різні впливи (імпресіонізм, неокласицизм, неофольклоризм), і з точки зору стилю вона виявилася доволі різною» [5, с. 106–107]. Хоча музикознавці характеризували деякі риси стилю композитора, в тому числі торкаючись окремих вокальних творів, проте пісня «Київ» на слова Павла Тичини ще не ставала об'єктом аналізу. З огляду на віднайдення у Дрогобичі рукописного варіанту, створеного в США 1945 року, з'явилася підстава його порівняння з нотодруком, виданим там само 1985 року, що й стало метою статті.

Виклад основного матеріалу. Рукописний автограф «Київ» (олівцем) знаходиться в архівних фондах музею «Дрогобиччина». Підписаний автором («Антін Рудницький»), із вказівкою «слова П. Тичини» та датою «18 Jul. 1945». Складається з двох ідентичних титульних і шести пронумерованих аркушів. Час і спосіб появи рукопису у Дрогобичі невідомі. Проте Рудницький був пов'язаний із цим містом, коли впродовж 1932–1934 років працював у ньому директором філії Вищого музичного інституту імені М. Лисенка.

Вокально-фортепіанний дует «Київ» на слова Павла Тичини створений у США та увійшов до згаданого вище опусу 26 для сопрано та фортепіано поруч з піснями «Українська земля» на слова Андрія Малишка, «Мати» на слова Максима Рильського, «І ти воскреснеш, Україно» на слова Володимира Сосюри, опублікованого Науковим товариством ім. Шевченка у Нью-Йоркському видавництві «HENRIELKAN MUSIC PUBLISHER CO., INC» 1985 року, в десяту річницю смерті Рудницького.

Синкретичний поетично-музичний світ П. Тичини приваблював і дивував читачів своєю образно-мовною неповторністю від появи першої збірки «Сонячні кларнети» (1918) до початку тотального терору 1930-х років. Ідеологічно-репресивний тиск радянської влади призвів

до того, що «великий поет цілковито зник зі сцени – з’явився безоглядний одописець тирана і російської зверхности, безпоетичний сталінський лавреат і безвладний президент Верховної Ради УРСР» [9, с. 20]. Однак вірш «Київ», написаний Тичиною після визволення Києва від нацистських загарбників 1943 року та спрямований своєю інвективною назовні проти тодішніх окупантів (як виявилось, не останніх), містить узагальнюючий внутрішній підтекст віковичної боротьби міста й містян з усіма ворогами та загарбниками. Знакові місця столиці, згадані поетом, – Майдан, Софія Київська, Лавра, Золоті Ворота, пам’ятник Богданові Хмельницькому, а також Дніпро – є радше низкою національно-духовних, аніж радянських символів. Водночас поезія в первозданному вигляді не випадає з потоку сталінсько-партійних од через пасажі з неодмінними «поклонами» Москві, що були редуковані А. Рудницьким, унаслідок чого докорінно змінився сенс вербального тексту.

Сучасні дослідники (літературознавці, філософи) намагаються розкрити підложжя незнищенності міста. У національній свідомості українців Київ є не лише столицею давньоруської держави, колишньої союзної республіки, а сьогодні держави України. Місто «постає як національна духовна субстанція, сконцентрований символ культурно-історичної тяглості, основу якого утворює феномен християнської віри» [17, с. 72]. При цьому «предметом особливого захоплення, своєрідним ствердженням історичної і духовної краси міста стає героїчне минуле Києва» [17, с. 72]. Його художні відображення знаходимо у творіннях літераторів, композиторів, малярів, скульпторів, архітекторів й інших митців. У доробку філософа Сергія Кримського Київ позиціонується як «культурний текст, знаково-символічний світ», осяяний світлоносним началом софійності [7, с. 35]. Тож цьому древньому місту властива неповторна аура, закорінена в етногенезі та етнофілософії українського буття.

Неодмінним аспектом аналізу вокального твору є компаративний аспект порівняння вербальної першооснови з використаним чи препарованим композитором текстом. Парадоксально, але в наш час поезія «Київ» з купюрами Рудницького, що радикально трансформували ідеологічну парадигму тексту, прочитується як щойно написана. Бо ніби ввібрала в себе тяжіння історичного фатуму над цим центром

українських земель, неодноразово понищеним, але таким, що, як Фенікс, щоразу воскресав. Тичина підкреслив у вірші географічно-екзистенційне положення столиці як серця України, а також її розуміння як національно-історичної святині.

Форма поетичного оригіналу строфічна. Строфи візуально розділені, вони неоднорідні за метричним складом, структура рядків – 10 у першому піввірші й 11 у другому. Римування парне. Вжито віршовий розмір амфібрахій, що зберігається від початку до кінця.

Для музичної інтерпретації використано перші чотири строфи. Далі пропущено сім строф, насичених радянськими ідеологемами, потім залишено повторення першої строфи – «Ти – наша честь, і гордість, і краса» та випущено дві останні строфи. Таким чином, Рудницький зупинився на повторенні першої строфи, що стала репризою в його творі. Цим підтверджено важливість початкового речення-звертання до величного міста. Корекція поетичного тексту композитором виправдана національною мотивацією змістовного плану, а також семантичною логікою будови поезії, відтак пісні – звернення до Києва («Ти – наша честь, і гордість, і краса», «Ти – невмируще серце України») обрамлюють серединну пряму мову самого міста до киян і всіх українців («<...> сини мої великі! / Та як же так, щоб не було Дніпра? / Щоб не було в дітей моїх добра? / Та як же так, щоб не було Майдана, / Софії, Лаври й булави Богдана? / Це ж наша вся історія свята! / Ніхто, ніхто її не захита!») [15, с. 160]. Слід також відзначити чітке й неухильне дотримання Рудницьким поетичної просодії в усьому вокальному творі.

Форма вокально-фортепіанного дуету тричастинна, що ескізно проглядається в рукопису, оскільки реприза позбавлена підтекстування. У чорновому варіанті також повністю відсутні авторські ремарки щодо темпів і характеру частин, динамічних відтінків. Тому на підставі автографа-чернетки доволі нелегко вловити композиційну архітектоніку твору. Усе це прояснюється у друкованій версії-редакції завдяки таким позначенням: *Con brio* (перша частина); *Piu tranquillo* та *Ben ritmico, drammatico* (друга частина з двох епізодів); *Quasi primo* (третя частина-реприза) [13, с. 3–8].

Привертає увагу транспозиція-зсув усього музичного матеріалу на півтону донизу. Можна припустити, що це було продиктовано вибором

зручнішої теситури для Марії Сокіл – першовиконавиці-вокалістки. Назагал ладогармонічний каркас твору тональний, проте знаки при ключі не виписані – ні в рукопису, ні в друкованому вигляді. Постійна мінливість ладогармонічного плану, енгармонізм шаблів, рясні альтерації та хроматизми, тональні переходи та зіставлення спричинені намаганням відтворити й посилити максимальну експресію поетичного джерела модерністичними засобами. Цій же меті підпорядкована змінна метроритмічна пульсація, зафіксована в чернетці тільки чергуванням різних розмірів, тобто метричною перемінністю, а в нотодруці унаочнена ще й вербальними вказівками (напр., *Menò mosso*).

Інтонційно-вокальна канва дуету також не вирізняється стабільністю. Тут комбінуються кілька форм вислову, що відбиває узалежнення від поетичної лексики та семантики. Згадки про історичні випробування закономірно відбиваються нахилом до поемного наративу («Ти пережило / найважчого поработіння зло»). У стилістиці домінує наближення до речитативно-декламаційних засобів вислову, хоча подекуди проступають гармонічно загострені аріозні та кантиленно-ліричні. У семіотико-інтонаційному контурі вокальної партії переважають закличні висхідні інтервали й лінії, в особливо напружених моментах – ходи на тритони, октави, збільшені секунди, поєднання двох сусідніх інтервальних кроків на сексту тощо. Зі словами «Ах серце, серце!» вжито м'яке кордоцентричне оспівування вокальною партією квінтового шабля й цезуру як наслідування коми між повтореннями цього слова; це сприймається наче зітхання (цезура зазначена й у рукописному, і в нотографічному варіантах).

Фортепіанній партії так само притаманні різні види викладу – акорди, збагачені підголосками, паралельні інтервальні ходи, тремоло, фігуративний супровід лівої руки, хроматизовані звороти середнього голосу, що надають додаткової енергії стремління всій фактурній тканині. Запроваджено деякі зображальні прийоми, зокрема бурхливі терцевотріольні мотиви, якими символізується наростаюче хвилювання. Інструментальна складова дуету подекуди вподібнюється до оркестрального характеру викладу, а саме в унісонній повнозвучно-акордовій кульмінації перед репризою (як *tutti* на FF) та в завершальній після закінчення вокальної партії фразі, де, крім того, композитор застосував ефект

мажоро-мінорного мерехтіння, що остаточно прояснюється мажорною тонікою та закріплюється її повторенням у ширшому обсязі реєстрів. Усе це відповідає ідеї вірша – урочистому звеличенню непереможного європейського міста з давньою історією і культурою.

Текстологічних розбіжностей між рукописом і друком немає, за винятком окремих фразувальних ліг, а також інших артикуляційних позначень – акцентів, сфорцандо тощо. Природно, як для чернетки, виглядають розриви тактів між нотними станами [19].

Тичинівський вірш наповнений імперативами волі, протесту й віри в перемогу. Їх відтворив і посилив своєю інтерпретацією А. Рудницький, який певний час (1930–1932) проживав у Києві і працював тут диригентом Оперного театру та професором диригування в Київській консерваторії. У 1932 році він одружився в Києві з оперною співачкою Марією Сокіл, з якою познайомився ще під час роботи в Харківській Опері 1927 року. Вони разом виступали в Києві та продовжували гастролювати країнами Європи, переїхавши до Львова, а потім до Америки. Олександр Кошиць залишив нам свідчення про чудові спільні концерти співачки М. Сокіл і А. Рудницького як концертмейстера в Америці [6]. Невідомий автор анонсував 9 грудня 1945 року їхнє першовиконання в Ньюарку як власне цілого пісенного циклу про Україну ор. 26, що згаданий ним як «могутня музична композиція», «твори “нового стилю”» [2].

Композитор переніс патріотично-ностальгійні почуття й особисті спомини про Київ у свою музику, окрилив ними поезію та, звільнивши від вимушених радянських трафаретів, підніс її ідейно. Можна стверджувати про взаємовищення, взаємозалежність і взаєморепрезентацію інтермедіальних компонентів слова й музики у цьому камерно-вокальному дуеті, отже, про його еміненність (термін Ганса-Георга Гадамера, що тлумачиться як внутрішня інтерпретація або творча трансформація закладеного в мистецькому тексті додаткового змісту як йому притаманного [16, с. 1]). Таким чином, музично-вербальна еміненність пісні «Київ» А. Рудницького на слова П. Тичини поступово визрівала від рукописного ескізу, збагачуючись і уточнюючись вербальними й нотографічними знаками, до нотного видання. Цим засвідчується вагомість слова – не тільки поета, а й композитора як інтерпретатора поезії. Феномен еміненності його вокального тексту проявився в національно-

визвольних інтенціях стосовно редукції поезії, а також у своєрідній «симфонізації» експресивної музичної лексики твору, якому властива авангардна стилістика. Тож **наукова новизна** статті полягає в уведенні до наукового обігу невідомого раніше в Україні рукопису вокально-фортепіанного дуету А. Рудницького, написаного в США 1945 року й віднайденого у Дрогобичі, та у спробі порівняння з американським нотодруком 1985 року. Аналіз твору, що ввійшов до циклу «Чотири пісні про поневолену Україну» оп. 26, здійснено в компаративному ракурсі крізь призму еміненності тексту.

Висновки. Загалом вокальна творчість Антона Рудницького засвідчує його зацікавлення поезією видатних українських майстрів слова патріотично-визвольної тематики. Пісня «Київ» на слова П. Тичини стала оригінальним зразком еміментного тексту, суголосним часові його написання (кінець Другої світової війни) та разом з тим трансцендентно спрямованим не лише в національне минуле, а й у майбутнє. Порівняння рукописного та друкованого варіантів довело інтерпретаційну вагомість авторських ремарок і вказівок щодо характеру й темпоритму твору, його композиційно-сислової архітектоники. Звернення А. Рудницького до звеличування Києва доводить монолітну єдність мистецького українства у світі. Якщо врахувати потужний сплеск композиторської творчості в різних жанрах до 1500-ліття Києва в 1982 році, то можна говорити про закладення А. Рудницьким міцного підмурівку до таких прагнень, що знайшли відголос і в тодішній радянській Україні, і в українській діаспорі, чутливій до подібних мистецько-патріотичних акцій.

Список використаних джерел

1. Басса О. Западноукраинская камерно-вокальная музыка первой трети XX века. Особенности развития. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. 264 с.
2. New work by A. Rudnytskyi in concert in Newark // Ukrainian daily news. 1945, December, 9.
3. Витвицький В. Антін Рудницький (1902–1975) // Rudnytsky A. Four concert studies on Ukrainian Folk songs for piano. Op. 44. N. Y. : New York: «HENRI ELKAN MUSIC PUBLISHER CO., INC», 1985. P. 16.

4. Карась Г. Музична культура української діаспори у світовому часопросторі ХХ століття: монографія. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2012. 1164 с.
5. Карась Г. Солоспіви композиторів української діаспори на тексти Максима Рильського крізь призму синтезу слова і музики // Народна творчість та етнологія. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2020. № 3. С. 104–111.
6. [Кошиць О.]. Що пише проф. О. Кошиць про цих двох славних людей? (З музики. Концерти Марії Сокіл та Антона Рудницького) // Свобода. 1938, 15 берез., ч. 60.
7. Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 718 с.
8. Ляшенко І. Українська радянська музика в системі соціалістичної культури. Київ : Муз. Україна, 1984. 206 с.
9. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: антологія 1917–1933: поезія – проза – драма – есей. Київ : Смолоскип, 2004. 992 с.
10. Нижанківський Н. Шляхи розвитку української музики (У відповідь п. Антонові Рудницькому) // Діло. 1934. Ч. 76. 23 березня. С. 4; продовження статті: Діло. 1934. Ч. 77. 24 березня. С. 4.
11. Павлишин С. Музична культура Західної України 1900–1939 рр. // З неопублікованого. Львів : Світ, 2010. С. 8–83.
12. Рудницький А. Українська музика: Історико-критичний огляд. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1963. 406 с.
13. Рудницький А. 4 пісні про поневолену Україну (оп. 26): 1. Українська земля (Андрій Малишко); 2. Київ (Павло Тичина); 3. Мати (Максим Рильський); 4. Ти воскреснеш Україно (Володимир Сосюра) / Наукове товариство ім. Шевченка (серія «Музична Бібліотека», ч. 1). New York: «HENRI ELKAN MUSIC PUBLISHER CO., INC», 1985. 18 с. // Архів Національної опери України. Фонд Марії Сокіл та Антіна Рудницького.
14. Сюта Б. Народний мелос у музиці галицьких композиторів 1910–1949-х рр. : впливи Миколи Лисенка (на прикладі фортепіанних творів) // Микола Лисенко та українська композиторська школа : зб. наук. праць. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2004. С. 178–196.
15. Тичина П. Київ // Я єсть народ ... Поезії / упоряд. П. Моргаєнко. Київ : Дніпро, 1981. С. 159–161.
16. Фрайт О. В. Музично-вербальна емінентність у інтерпретаційному дискурсі мистецтвознавства: автореф. дис. ... д-ра мист. Київ, 2021.
17. Черевченко О. Античні та біблійні ремінісценції у поетичному дискурсі українських неокласиків // Слово і Час. 2004. № 8. С. 65–74.

18. Popowicz O. Pieśń solowa w twórczości kompozytorów ukraińskich XIX i pierwszej połowy XX wieku. Rzeszów: Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006. 195 s.
19. Рудницький А. Київ: рукопис // Дрогобицький краєзнавчий музей, відділ фондів, група «Архів». А-6274. 6 арк.

Oksana Frajt

*Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-6903-7096

e-mail: oksana_frajt@ukr.net

Hanna Karas

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-1440-7461

e-mail: karasg@ukr.net

Pavlo Tychyna's poetry "Kyiv" interpreted by Anton Rudnytskyi: comparative analysis of manuscript and music printed version

The goal of research – comparison of the handwritten and notographic versions of the song "Kyiv" by Anton Rudnytskyi to the words of Pavlo Tychyna. The relevance of the study is due to the need for in-depth study of the legacy of Ukrainian composer Anton Rudnytskyi in the emigration period of life in the United States. The article for the first time analyzes his solo song "Kyiv" to the words of Pavlo Tychyna and the notography of the vocal work (as a manuscript and publication in the USA). The article uses historical, comparative and axiological approaches. The research methodology consisted of a historical-retrospective method used to consider the socio-political circumstances of the composition, musicological method – to study the form and system of expression of the work, comparative – for comparative analysis of manuscripts and printed publications, axiological – to determine ethical and aesthetic value the contribution of national artists to the world treasury of artistic culture. **The scientific novelty** lies in the introduction into scientific circulation of A. Rudnytskyi's previously unknown manuscript in Ukraine and its comparison with the American music printing. The article for the first time analyzes his solo song, that entered the cycle "Four songs about the enslaved Ukraine" op. 26, through the prism of the eminence of the text. **Conclusions.** Chamber-vocal work of the composer of

the Ukrainian diaspora Anton Rudnytskyi, namely the cycle "Four songs about the enslaved Ukraine" op. 26, testifies to his interest in the poetry of outstanding masters of the word with patriotic and liberating themes. The vocal-piano duo "Kyiv" became an original example of an eminent text, consistent with the time of its writing (1945), and directed not only to the national past, but also to the future. Comparison of handwritten and printed versions revealed the interpretive weight of the author's remarks and instructions on the nature and tempo-rhythmic changes of the work, its compositional and semantic architecture. Rudnytskyi's appeal to the glorification of Kyiv proves the inseparable unity of artistic Ukrainianness in the world.

Key words: poem by Pavlo Tychyna, Kyiv, manuscript, chamber-vocal work, composer Antin Rudnytskyi, eminent text.

*Стаття підготовлена 8 грудня 2022 року;
подана до друку 19 грудня 2022 року.*

Людмила Анатоліївна Петрушко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-7175-9143
e-mail: liudmyla1991@ukr.net

ЧИТАННЯ МІЖ РЯДКІВ: ПОТЕНЦІЙНІ ТА ЛАТЕНТНІ СЛЪЗИ І ПЕЧАЛЬ У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ

Мета роботи. Пошук та аналіз потенційних і латентних згадок сліз і печалі в тексті Києво-Печерського патерика. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні методів аналізу, синтезу та узагальнення, класифікації та систематизації, індукції та дедукції, текстологічного аналізу, компаративного, контент-аналізу та інтерпретаційного. **Наукова новизна.** У дослідженні вперше здійснено спробу відшукати та проаналізувати потенційні та латентні згадки сліз і печалі в тексті Києво-Печерського патерика. **Висновки.** У результаті пошуку можливих та опосередкованих згадок сліз і печалі було віднайдено понад 100 потенційних та латентних повідомлень про названі емоції. Можливі (не)радісні емоції (близько 79) запропоновано за зразком існуючих повідомлень про смуток і плач. Найбільше

їх належить до таких обставин, як молитва, покаяння та прохання; менше – повчання, батьківські хвилювання за дітей, спільні нещастя, загроза спасінню ближнього, перешкоди на Богоугодному шляху, смерть, зустріч, радісне зворушення. Невисловлені прямо плач і скорботу (близько 24) ми «реконструювали» на підставі наявних поряд у тексті звісток про нерадісні емоції, повідомлень про утешення, про неможливість терпіти певні ситуації, про обтяжуючі обставини, а також про радість, про спокій чи бадьорість, які в тих випадках є чимось винятковим, таким, що викликає навіть подив. Ці (не)радісні емоції стосуються труднощів чернечого подвигу (їх особливо багато), власних гріхів та ближніх (загрози спасінню через відхід з монастиря), перешкод на Богоугодному шляху, загрози життю/

благополуччю дітей, особистих нещасть, відсутності матеріальних благ, загрози честі. Вважаємо, що відсутність згадок нерадісних емоцій могла пов'язуватися з тим, що для печерської спільноти властивою була помірна емоційність, що й відображено в тексті. Думка про те, що скорбота в окремих випадках (труднощі монашеського подвигу) замовчувалася, що автори уникали таких звісток, видається нам мало ймовірною, адже

все одно про ці труднощі духовної боротьби та духовної праці над собою повідомляється. Перспективами дослідження можна назвати вивчення в запропонованому ключі інших джерел, що репрезентують печерську традицію, а також оригінальних пам'яток східноєвропейського Середньовіччя.

Ключові слова: історія емоцій, емоційний світ, Києво-Печерський патерик, сльози і печаль, потенційні та латентні емоції.

Актуальність теми дослідження. Антропологічний переворот у гуманітаристиці поставив у центр уваги людину у всій повноті її буття – з її уявленнями, побутом, переживаннями, з її духовним та матеріальним світом, у тому числі зі сферою її емоцій [7, с. 211–213]. Реконструкція останньої є досить складним завданням, зважаючи на те, що в арсеналі дослідників знаходяться джерела, які не обов'язково репрезентують емоційний світ таким, яким він був у дійсності, а радше відображають його через призму системи відчуттів тієї емоційної спільноти, яка стояла за створенням кожного конкретного джерела [10, с. 177]. Тобто історик більше має справу з ідеальною складовою емоційної сфери, ніж з реальною. Однак це зауваження жодним чином не знецінює ні самі джерела, ні їх дослідження. Тим паче, що реальний емоційний світ також присутній [10, с. 177]. Особливо якщо йдеться про оригінальні тексти східноєвропейського Середньовіччя. Тексти, написані руськими книжниками, відображали дійсність або уявлення про неї, яке не суперечило законам цієї дійсності. Завданням книги автор у цілому вважав *«зберегти гідне пам'яті, слідуючи за фактами»* (підкреслення наше. – Л. П.) [5, с. 76]. У нинішній статті увага буде приділена як ідеальній, так і реальній складовим емоційної сфери, однаково малодослідженим у контексті вивчення українського Середньовіччя. Пропонована розвідка присвячена системі відчуттів та емоційній сфері чернечої спільноти Києво-Печерської обителі – однієї з найважливіших емоційних спільнот названої доби вітчизняної історії. У центрі розгляду – дві групи повідомлень

Києво-Печерського патерика Касіянівської другої редакції за списком, який зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [3], в публікації Д. І. Абрамовича [4]. Перша з названих груп повідомлень стосується випадків, коли джерело могло би вміщувати згадки смутку та плачу (цей аспект емоційної сфери обрано нами як найактуальніший для спільноти, що вивчається). Друга – тих місць тексту, де з контексту можна припустити наявність інформації про відповідні прояви емоційної сфери. Віднайдення та дослідження зазначених повідомлень сприятиме кращому розумінню печерської общини як емоційної спільноти українського Середньовіччя.

Аналіз досліджень і публікацій. Хоча (не)радісно-емоційний світ братії Києво-Печерського монастиря не ставав за поодиноким винятком предметом досліджень, науковці зверталися у своїх працях до проблеми сліз і печалі в тексті Києво-Печерського патерика. Так, В. Яковлев у праці «Давньокиївські релігійні сказання» розглянув перший оригінальний Отечник як цінне джерело, що відображає побутові аспекти і ментальні уявлення (!) епохи, а також висловив надзвичайно важливе зауваження про те, що «на сльози і печаль дивилися як на щось священне» [8, с. 151].

Дослідження Д. Голубовського присвячене семантиці жестів у давньоруських джерелах (Повісті времінних літ, Студійському Уставі та Києво-Печерському патерику). У його дисертаційній роботі наведена інформація про те, що поклон лікаря прп. Николи Святоші як реакція на звістку про смертельну хворобу князя-монаха означає жаль Петра [1, с. 135]. Дослідник також звертає увагу на кількісне співвідношення згадок сміху та плачу в тексті Києво-Печерського патерика (плач суттєво переважає: сміх згадується лише двічі), етичну семантику добрих та поганих запахів (спостереження, важливе для аналізу повідомлення про прекрасний аромат сліз каяття і смирення) [1, с. 235, 244].

П'єр Гонно в контексті соматичної проблематики у традиції Київської Русі XI–XIII ст. розглядає сльози монашествуючих, звертаючись до тексту Києво-Печерського патерика. Дослідник згадує відоме протиставлення двох типів заснувань обителів зі «Сказання про початок Печерського монастиря». Детально зупиняється на постаті прп. Феофіла Сльозоточивого, акцентуючи увагу на тому, що в розповіді про цього подвижника «тема сліз тісно пов'язана з темою приємного запаху» [9].

Дослідниця М. Нікітенко звертається до теми сліз у Києво-Печерському патерику як до одного з аспектів традиції ісихазму. За її словами, названа тема – «одна з традиційних <...> в традиції ісихазму». Авторка приділяє увагу патериковій розповіді про прп. Феофіла, де найяскравіше представлена ця проблема, а також Лествиці, яка мала «значний вплив на творців Києво-Печерського патерика», що засвідчує обізнаність із цим твором отців Печерської обителі. Згадує дослідниця й нічні колінопреклонні молитви прп. Феодосія. Акцентує увагу на безперестанності плачу, звертаючися до творінь прп. Симеона Нового Богослова, «який спирався на всю попередню святоотецьку традицію». Важливим є також спостереження про те, що «плач є виявом не лише покаяння, як великої скорботи за свої гріхи, а й найвищих духовних станів подвижника. Сльози покаяння, які народжуються в людині від усвідомлення власної гріховності, супроводжуються “гіркотою в серці” і жалобою. Однак динаміка розвитку людини передбачає поступовий перехід від цього виду сліз до іншого – до солодких сліз замилювання», «гіркі сльози стають солодкими, коли людина виходить на вищий духовний рівень, тобто коли вона бачить Бога <...> Тоді людина вже не проливає гіркі сльози, тому що вона вже втішена Богом. Проте солодкі сльози тоді проливаються безупинно». Дослідниця висловлює припущення про те, що прп. Феофіл розумівся як подвижник, який сподобився названих солодких сліз. М. Нікітенко висловлює цікаву думку щодо посудин зі сльозами та ангельськими пахощами, а також стверджує, що описаний у Києво-Печерському патерику плач не доцільно називати нерадісною емоцією, адже він є «великою радістю в духовному сенсі» [6, с. 34–38]. На цій підставі в тих випадках, коли ми вживаємо поняття «нерадісні емоції», використовуватиме його в такому варіанті: «(не)радісні емоції».

Стосовно ідеї потенційних та латентних смутку і плачу, до неї нас підштовхнули праці істориків емоцій. Так, американська медієвістка Б. Резенвайн пише про важливість звертання не лише до слів, що безпосередньо називають емоцію, але й до виразів фігуративного мовлення [11]. Я. Плампер, досліджуючи історію солдатського страху, припускає замовчування цього почуття у джерелах, пов'язаних з війною 1812 р., на відміну від джерел ХХ ст. [11].

Отож метою дослідження є пошук та аналіз потенційних і латентних згадок сліз і печалі в тексті Києво-Печерського патерика.

Виклад основного матеріалу. На попередніх етапах дослідження ми намагалися розглянути всі віднайдені нами 169 згадок сліз і печалі, вербалізованих через відповідні емоційні номінації (лексичні одиниці з коренями *жал-* (*жел-*), *печ-*, *скорб-*, *туж-* (*туж*), *слез-*, *плач-* (*плак-*), *рыд-*, а також слова та вирази «*дряхлый*», «*посупльшеся*», «*стъяя*», «*язву въ сердци имѣти*», «*раздражити глубину сердечную*», «*уныніе*», «*помрачаем врагом*», що означають відповідний душевний стан та його прояви), і насамперед класифікувати їх за обставинами прояву.

В обставинах, за яких згадуються (не)радісні емоції в тексті Києво-Печерського патерика, відображений, на наш погляд, реальний вимір емоційного світу. Маємо на увазі зовнішні ситуації, що з ними пов'язані (не)радісні емоції.

Поряд з реальною, в обставинах присутня також ідеальна компонента. Так, те, за яких ситуацій згадати печаль і сльози, залежало не лише від історичної дійсності, але й від осіб, причетних до створення Києво-Печерського патерика (насамперед авторів і редакторів). Особливо ця теза справедлива щодо випадків, коли йдеться про (не)радісні емоції, які не були почутими чи побаченими іншими або які згадуються в контексті повчання, пророцтва тощо. Таким чином, обставини (не)радісних емоцій фіксують також сферу уявлень, виявляють актуальні для чернечої общини Києво-Печерського монастиря ситуації прояву (не)радісних емоцій.

На нашу думку, кожна згадка емоцій є відображенням актуальності описуваної обставини, а тому кожне емоційне слово чи словосполучення ми підраховували окремо і вони, відповідно, впливали на загальну кількість згадок по кожній з обставин. Однак більш важливими для висновку про актуальність тих чи інших обставин є випадки, коли (не)радісні емоції за певної типової обставини (наприклад, покаяння) згадуються в різних контекстах, щодо різних героїв, а особливо – якщо різними авторами.

Виявлені в тексті згадки смутку і сліз було класифіковано за 19 обставинами – актуальними ситуаціями, за яких ішлося про названі плач і печаль: покаяння, смерть ближніх, молитва, загроза спасінню душ

ближніх, нещастя особисті, втрата/відсутність матеріальних благ, нещастя ближніх, нещастя спільні, розлука, загроза життю/благополуччю дітей, загроза/шкода честі, запізніле покаяння, перепони на Богоугодному шляху, прохання, груба їжа, повчання, благочестя інших, печаль загалом, а також спасіння ближнього і зустріч після розлуки (порядок, в якому наведені обставини, відповідає їхній актуальності: від найчастіше згадуваної до одиничних повідомлень). Теза про їхню актуальність підсилювалася тим, що практично кожна із цих ситуацій згадується різними авторами Києво-Печерського патерику і в різних контекстах і що в аналізованих повідомленнях майже відсутні зміни впродовж тривалого періоду побутування пам'ятки в рукописній традиції.

Однак для повноти розкриття проблеми виникло прагнення пошукати можливі (не)радісні емоції, які не виражені через відповідні іменування. Насамперед ідеться про ті випадки, коли, за прикладом наявних згадок плачу та смутку, в тексті могли би бути відповідні повідомлення, але їх немає. Другим кроком у розгляді цього питання має стати пошук таких місць у тексті, де через певні слова присутній деякий натяк на (не)радісні емоції.

Розпочімо з тих ситуацій, коли джерело могло би містити звістку про сльози чи печаль, але вона відсутня. Прочитання тексту під таким кутом зору призвело до висновку, що нами виявлялися ті місця тексту, де йшлося про обставини досліджуваних емоцій, які були виокремлені на попередньому етапі. Мабуть, це зрозуміло і логічно, адже до такого прочитання схиляє сам текст, який у подібних ситуаціях вміщував відповідні слова, а також той факт, що саме такі обставини розумілися печерською спільнотою (і не тільки нею) як обставини сліз та скорботи. Розглянемо ці випадки.

Молитва (34). Найбільше можливих, але відсутніх згадок про сльози стосуються молитви. За нашими припущеннями і підрахунками їх близько 34. Неодноразово йдеться про молитви юного боголюбця (прп. Феодосія). Він, бажаючи поклонитися святим місцям, «*Моляшися Богу [сць слезами]*» [4, с. 24], «*молящюся ему [сць слезами]*»; «*моляшися Богу [сць слезами]*» [4, с. 27], перебуваючи в батьківському домі; перед відходом у монастир «*помолився Богу [сць слезами]*»; «*моляшися Богу [сць слезами]*» [4, с. 28], щоб Господь послав йому супутників у дорозі до Києва; відтак,

уже будучи монахом, *«моляшися Богу [сць слезами] прильжно о спасеніи матере своєю»* [4, с. 28], щоб вона прийняла постриг.

Згадуються молитви подвижників: св. Іларіона (*«молитвы творяше [сць слезами]»; «моляшися Богу въ тайнѣ [сць слезами]»*) [4, с. 17], прп. Антонія (*«въ молитвах [сць слезами]»*) [4, с. 17], трьох отців (прп. Антонія, Никона та Феодосія) в печері (*«моляще Бога [сць слезами]»*) [4, с. 32]; перших отців Печерських (*«моляшися Богу день и ноць [сць слезами]»*) [4, с. 34]; прп. Феодосія (*«о стадѣ своем моля Бога [сць слезами]»*) [4, с. 65], *«моляся [сць слезами] за порученное ему стадо и за вся православныя христіаны, и за землю Рускую»* [4, с. 83]; прп. Григорія Чудотворця (*«Молитвам [сць слезами] же паче прилежаше»*) [4, с. 134]; прп. Мойсея Угрина після порятунку під час міжусобиці (*«бѣ моляся Богу [сць слезами]»*) [4, с. 142]; братії *«молитвами их [сць слезами]»* [4, с. 38]; окремих монашествуючих, свідком чого був прп. Феодосій: *«слышаше кого молитвы творяща [сць слезами]»* [4, с. 41].

Повідомляє Києво-Печерський патерик і про молитви в особливих потребах. Велика кількість їх стосується монашествуючих, духовних осіб. Так, *«моляхся Богу [сць слезами]»* прп. Нестор у печалі, що не було написаного житія прп. Феодосія [4, с. 21]; *«нача непрестанно молитися [сць слезами] <...> кѣ всемилостивому Богу»* блаж. Варлаам у батьківському домі, а отці *«моляхуся Богу за нь [сць слезами]»* [4, с. 35]; *«молитвы творя [сць слезами]»* прп. Феодосій у боротьбі з духами злоби [4, с. 40], а також *«моляше Бога [сць слезами] о сих непрестанно»* в інших потребах монастирських [4, с. 57] і прохаючи зцілення прп. Ісаакію (*«моляше Бога за нь [сць слезами]»*) [4, с. 187]; перед початком обретення мощей прп. Феодосія *«молитвы [сць слезами] <...> сътворише»* [4, с. 80] прп. Нестор з іншими монахами; *«моляшися Богу [сць слезами]»* прп. Онісіфор після видіння прп. Антонія і докоряння за поховання в печері негідного монаха [4, с. 105]; прп. Микита Завторник, бажаючи побачити Господа: *«нача прильжно молитися [сць слезами]»* [4, с. 125]; у важкій хворобі *«моляще Бога [сць слезами]»* [4, с. 76] клірик Софійського храму; а прп. Пимин Багатохворобливий просив посилення власної хвороби, щоб батьки залишили його в монастирі і щоб він прийняв постриг (*«сего бо молитва [сць слезами]»*) [4, с. 180]; братія *«начаша мольбы творити [сць слезами] кѣ святѣи Богородици»*, щоб Цариця Небесна послала їм ігумена [4, с. 192].

Молилися також і миряни. Так, варяг Шимон, будучи пораненим і побачивши майбутню Велику Печерську церкву, згадав слова Спасителя і благав, щоб Господь врятував його від гіркої смерті: *«рече [сць слезами]»* [4, с. 2]. Відтак, під час великої бурі на морі, той же Шимон молився в покаянні: *«начах вьпнати [сць слезами]»* [4, с. 2]. Боярин, на якого гнівався князь *«моляшеся Богу прильжно [сць слезами]»* [4, с. 75].

Ідеться про молитви і в повчаннях: прп. Феодосія, адресованих Ларіону (*«да молишися Богу прильжно [сць слезами]»*), економу (*«потрѣпи мало, моляся Богу [сць слезами]»*) [4, с. 49], а також у повчанні прп. Симона – Полікарпу: *«проси у Господа Бога [сць слезами], да ту жизнь свою скончаеши в покааніи и послушаніи игумена...»* [4, с. 122].

У Житті прп. Феодосія, в повідомленні про поставлення його на ігуменство, відсутня згадка молитов зі сльозами [4, с. 38], яка є у Сказанні про початок Печерського монастиря [4, с. 19] (на цій підставі можемо припускати, що текст згадує не всі ситуації, які мали місце в дійсності).

Ще низку згадок молитов ми проминули, оскільки в тих випадках повідомлення про сльози, можливо, було недоречними або менш доречними, ніж у щойно названих [4, с. 52–53, 76–77, 89, 93]. Частина звісток про молитви позбавлена інформації про сльози, припускаємо, тому, що вони повинні були бути таємними, невідомими іншим. Такі ситуації стосуються прп. Даміана та Іоанна Багатотерпеливого [4, с. 51, 139]. Прп. Даміан міг не молитися зі сльозами, щоб цього не бачив келейник. А прп. Іоанн міг не розповідати брату про свої сльози, які супроводжували його молитву. Однак як пояснити відсутність відповідних згадок в інших випадках – цьому ми хочемо приділити деяку увагу. Якби для печерської спільноти та насамперед для авторів неодмінною умовою звістки про молитву була б згадка поряд сліз (чи плачу), то вони повинні були б бути присутні за названих обставин. Тим паче, що частина з них (можливо, й більша) стосується ситуацій, коли сльози цілком слушні, зрозумілі – насамперед з точки зору людини епохи Середньовіччя, зважаючи на контексти згадок (не)радісних емоцій (особливі ситуації, які потребували Божої допомоги, втручання, підтримки).

Їх відсутність може пояснюватися двома причинами. По-перше, тим, що в тексті згадані лише ті сльози, про які знали напевно. Дійсно, Житіє прп. Феодосія повідомляє про те, як *«церковніи строители»*

неодноразово («многождь», «по вся ноци») чули, що він молився, і сильно плакав, і творив земні поклони: *«слыша его молящася и вельми плачущася и главою о землю часто біюща»*. Подвиги прп. Феодосія були абсолютно таємними: коли він чув людські кроки, замовкав і робив вигляд, що спить [4, с. 50–51]. Ці свідчення очевидців можуть пояснювати наявність усіх інших повідомлень про слізні молитви святого ігумена: згадані у цьому ж контексті та в іншому місці його постійні нічні молитви [4, с. 50]; молитви, про які йдеться в розповіді про поставлення преподобного на ігуменство [4, с. 19]; молитви за тих, хто відходив від монастиря [4, с. 56]. Житіє прп. Феодосія вміщує також розповідь про останні хвилини життя святого, які бачив один з монахів, котрий завжди служив йому. В ній теж ідеться про те, що прп. Феодосій *«моляше съ слезами милостиваго Бога»*. В цій ситуації преподобний також прагнув таємності молитви та сліз, адже перед цим сказано, що він усіх відпустив, жодного в себе не залишивши [4, с. 73].

Слізні молитви прп. Феоділа могли розуміти на підставі того, що бачили його плач (*«никто же можаше его уставити от горкаго плача»*) і що згодом він втратив зір від постійного плачу, про згадку сліз у словах Ангела він міг сам розповісти (*«сказа ему явленіе ангела и глаголаніе»*) [4, с. 159–162]. Про своє видіння і власні молитви та сльози у ньому (*«молящумися много съ слезами пречистѣи Богородици»*) повідав сам св. Нифонт [4, с. 98]. Так само могли розповісти про молитви зі сльозами й монах Конон та ігумен Пимин, адже їх вони розуміли, очевидно, не як подвиг, не як чесноту, а як складову чудес, про які вони, напевно, розповідали [4, с. 75, 105]. Одна згадка такої молитви прп. Феодосія (*«съ слезами помолвися в себѣ къ Господу Богу»*) стосується розповіді Ларіона [4, с. 49–50]. Молитви зі сльозами прпп. Ісаакія та Даміана могли чути інші монахи. Тим паче, що в розповіді про прп. Даміана згадується келейник, який, щоправда, не був поряд з ним у момент цієї молитви, бо в тексті сказано, що святий покликав його (оскільки покликав, то, ймовірно, був десь не дуже далеко і міг чути) [4, с. 185, 51].

Однак молитва зі сльозами прп. Антонія на початку його життя в печері, вочевидь, не мала земних свідків, тож про неї, напевно, написано лише на підставі того, що так мало б бути (і, швидше за все, так і було) [4, с. 17].

Наші припущення залишаються лише припущеннями, особливо щодо тих повідомлень, де в тексті відсутні прямі вказівки на те, що плач чули чи про нього розповідали. Щоправда, практика розповідання, очевидно, існувала, що зрозуміло і з прямих вказівок авторів Києво-Печерського патерику, і з того, що інакше інформація не стала б відомою для всієї монашої спільноти. Проте факт повідомлення про слізну молитву прп. Антонія, яка, як можна зрозуміти, не могла бути почута (прп. Антоній подвизався тоді сам), наштотує на думку, що про сльози на молитві писали не лише тоді, коли про них знали напевно. Можливо, частина згадок стосувалася точно відомих слізних молитов, а частина – припустимих.

Нині настала черга для другого пояснення, чому в тексті відсутні повідомлення про сльози на молитві за низки потенційних ситуацій. Мабуть, причина полягає в тому, що для печерської спільноти не притаманна була надзвичайна емоційність, тим паче сльозливість. Автори не писали про сльози завжди, коли згадували молитовне звернення до Господа, а лише в окремих випадках. Можливо, особливо значимих.

Понад 14 повідомлень у тексті Києво-Печерського патерику пов'язані з **покаянням**, яке могло супроводжуватися плачем, аналогічно до тих звісток, щодо яких є інформація про сльози. Частина з них стосується каяття, яке мало місце в дійсності, частина – повчань про нього. Так, *«начаша каатися [сць слезами] своего съгрѣшеніа»* іконописці церковні, що раніше відмовлялися виконувати Божу волю, йшли проти неї [4, с. 10–11]. Економ, зрозумівши благодать Божу, каявся у своєму маловірстві: *«над поклонися ему [сць слезами], прошеніа прося»* [4, с. 50]. Розбійники, які прийшли покаятися до прп. Феодосія, *«исповѣдаша ему бывшее [сць слезами]»* [4, с. 53]. Боярин, посланий обкувати раку святого ігумена, усвідомивши власну провину, *«нача каатися [сць слезами]»* [4, с. 85]. Також *«нача исповѣдати грѣхы своа [сць слезами]»* прп. Єразм [4, с. 120]. *«Татіе же тїи, покаавшеса [сць слезами] чюдеси ради бывшего них»* [4, с. 134]. Інші розбійники благали пробачення у прп. Григорія Чудотворця: *«падоша на ногу его [сць слезами], просяще прощеніа»* [4, с. 136]. Просив прощення за свій гріх монах, який украв хліб у прп. Прохора Лободника: *«прощеніа прося [сць слезами]»* [4, с. 151].

Повчав братію про покаєння прп. Афанасій Затворник: «*кайтеся на вьсякъ часть [съ слезами]*» [4, с. 112]. Закликав до каяття свого духовного сина Полікарпа прп. Симон Суздальський: «*покайся [съ слезами]*» [4, с. 103].

Примітно, що в Житії прп. Феодосія, в розповіді про затвор святого ігумена в печері у Великий піст, відсутнє повідомлення про покаєнні ридання [4, с. 39], хоча воно є в Похвалі йому [4, с. 89] (тобто насправді було більше ситуацій названих сліз, аніж згадано в тексті).

Припускаємо, що відсутність згадок про плач за названих ситуацій, як і за наступних, пояснюється тими ж причинами, що про них ми писали вище. Щодо того, наскільки могли бути відомі покаєнні сльози, про які є інформація в тексті, то висловимо кілька зауваг.

Про сльози святого засновника Печерського монастиря – прп. Антонія, які слугували духовним фундаментом обителі, очевидно, писали на підставі законів духовного життя, уявлень про нього [4, с. 19]. Слізні ридання прп. Феодосія в затворі могли з'явитися в тексті в результаті інформації про те, що плач святого ігумена у храмі чули інші [4, с. 89, 50]. Скорбота і плач прп. Феоділа частково могли бути відомі сучасникам, частково про них розповідали (писали) на основі відомих фактів (втра-ти зору, оповіді братій і самого подвижника, посудини зі сльозами) [4, с. 158–161]. Слізне покаєння прп. Тита могло бути відомим братії, тому що він хворів і хтось із монахів міг бути поряд, біля нього. Тим паче, точно були очевидці, які привели Євагрія, поклону ієромонаха перед братом і прохання зі сльозами простити його, Тита [4, с. 122–123]. Ігумен із братією, які прийшли до прп. Афанасія, побачили його «*плачюща*». Можливо, на цій підставі, а можливо, на підставі того, що монахи чули, в Києво-Печерському патерику сказано про його постійний плач у затворі [4, с. 111–112]. Слізне каяття прп. Феодора відбулося у присутності прп. Василія [4, с. 162]. Про власний покаєнний плач могли розповісти самі миряни зі Слова про прп. Аліпія – прокажений киянин та христоробець, який до свята замовив написати ікону [4, с. 174, 178]. Цілком можливо, що про сльози князя Святослава оповів братії святий ігумен [4, с. 68]. Власні покаєнні емоції, про які він писав, прп. Симон знав напевно [4, с. 106]. Залишаються лише згадки покаєнного плачу в повчаннях. Якщо прп. Симон писав сам Полікарпу про необхідність плачу для

останнього і тут, зрозуміло, відображене притаманне йому і спільноті, до якої він належав, розуміння [4, с. 100]; якщо настанови прп. Феодосія були звернені до братії і його монахи могли розповісти про це автору Життя [4, с. 41], то із застереженням прп. Григорія Чудотворця – складніше. Адресати його повчання незабаром загинули, а сам він ще швидше був потоплений ними. Можливо, вони встигли розповісти про зустріч із святим чорноризцем іншим воїнам (разом з Ростиславом у монастир за благословенням ішов і Володимир Мономах) [4, с. 137].

Близько **12** повідомлень стосуються **прохань**, які також могли б супроводжуватися сльозами. Варяг Шимон припав до ніг прп. Антонія і «*моляшся [сць слезами]*» [4, с. 2] бути збереженим від загибелі під час битви на р. Альті. Прп. Антоній прохав бути постриженим на Афоні: «*моли игумена [сць слезами]*» [4, с. 16]. «*Молю же вас, о възлюбленніи [сць слезами]*» [4, с. 21], – звертався прп. Нестор до своїх читачів. Прп. Феодосій просив людей, що йшли у Святу Землю, взяти його із собою: «*моляше их [сць слезами]*» [4, с. 24]. Прохали про постриг прпп. Варлаам та Єфрем: «*повѣда единому Антонію мысль свою, глаголя [сць слезами]*», «*моляшся страцю Антонію [сць слезами]*» [4, с. 32–33]. Чорноризці Феодосієвого монастиря: «*умоляху игумена [сць слезами]*» за брата, що відходив від обителі [4, с. 95]. Преподобномученик Євстратій тих, з ким разом був у полоні, щоб залишилися вірними Богу: «*моля [сць слезами]*» [4, с. 106]. Прп. Іоанна Багатотерпеливого «*моляше [сць слезами]*» брат про духовну допомогу [4, с. 139]. Важко хворий монах «*нача вѣпити [сць слезами]: “помяните мя”*» [4, с. 182].

Могли також мати місце в Києво-Печерському патерику повідомлення про сльози та печаль за таких обставин, як **повчання** (прп. Феодосія та прп. Никона, звернені до братії та князя Святослава) [4, с. 41, 45, 71], **батьківські хвилювання за дітей** (мати прп. Федосія не сумує, коли він працює з рабами, а забороняє, а потім гнівається [4, с. 24]; коли він вирушив у Святу Землю, то теж не печалиться його відходом, а наздоганяє його [4, с. 25]; коли ж вона не могла побачити сина через його небажання, то не сумує, а гнівається [4, с. 30]; загалом, очевидно, це відповідало реальному образу цієї жінки: в тексті згадується про її печаль через зникнення сина вже тоді, коли старання знайти його безрезультатні [4, с. 26, 29]), **спільні нещастя** (докучання духів злоби монастирю – у

хліві, де худоба; закінчення запасів борошна; суспільні біди: *«бысть <...> скудость веліа [и скорбь и печаль]»*) [4, с. 62, 79], **загроза спасінню ближнього** (гріховність брата, явлена через сморід [4, с. 104], страшна хвороба прп. Єразма [4, с. 119]), **перешкоди на Богоугодному шляху** (коли прп. Феодосія не приймали в жоден монастир [4, с. 28]), **смерть** (хоча лікар Петро Сирієць попереджав свого князя про плач братів, у тексті немає повідомлень про сльози князів, коли прп. Никола Святоша преставився [4, с. 117]. Ніхто не плаче, коли відходять до Господа прп. Прохор чи прп. Пимен Багатохворобливий [4, с. 154, 183–184]), **зустріч** (прп. Нифонта і прп. Феодосія) [4, с. 98]; **радісне зворушення** (*«блаженный [прослезися и] прослави Бога»* – вдячність прп. Феодосія за Божу Милість [4, с. 57]; *«[прослезися и] прослави Бога»* прп. Антоній через бажання матері прп. Феодосія прийняти постриг [4, с. 31]).

Латентні сльози і печаль. Є в тексті й такі місця, в яких прочитується певний натяк на (не)радісні емоції. Останні в цих випадках не просто можливі на тій підставі, що в інших випадках вони згадуються за цих обставин. У цих місцях печаль є так би мовити латентною: в тексті є непрямі звістки, що вказують або можуть вказувати на неї. Такою є скорбота, не названа автором у безпосередньому описі стану боярина, але згадана у словах прп. Феодосія, звернених до нещасного: *«что тако печалуешися, или мниши, яко азъ отъидох от васъ?»* [4, с. 75]. Така ж печаль економа через те, що на ранок не було за що купити продукти для братії та на іншу потребу. Вона вербалізована не прямо, але опосередковано – через слова прп. Феодосія: *«всю печаль свою възверзи къ Господу»* [4, с. 50]. Через таку ж відповідь прп. Аліпія виражено печаль христоролюбця, який замовив святому майстру ікону і про чию скорботу не сказано було на початку розповіді іншими словами: *«възверзи на Господа печаль твою, еже о иконѣ, и тѣй сътворить, яко же хочеть»* [4, с. 178].

Низка повідомлень про утішення теж наштовхує на думку про невисловлені (не)радісні емоції. Особливо це припускаємо на тій підставі, що в декількох випадках у тексті є повідомлення про останні і про утішення з боку ближніх: *«охапившися емъ, надолзѣ плакася горько»/«Едва мало утѣшившиися»* (мати прп. Феодосія, побачивши сина, який став монахом і змарнів від подвигів [4, с. 30–31]); *«на всякъ день <...> плача»/«Мнози же, хотѣвше утѣшити сего, и на большее рыданіе при-*

ведоша его» (плач прп. Феофіла Сльозоточивого) [4, с. 159]; *«от многыа скръби»/«Старци же блаженнии ти, утѣшающе его, глаголаху: «брате, възверзи на Господа печаль свою...»»* [4, с. 121] (печаль прп. Арефи); *«плачь и слезы изъ очію своею испущаху»/«Блаженный же пакы утѣшаа и глаголаше...»* [4, с. 73] (скорбота братії через відхід від них до Господа прп. Феодосія).

Так, те, що переживали скорботу ігумен із братією та прп. Симон, можна припустити зі слів Суздальського владыки: *«Но радуется о тобѣ нынѣ игумень и вся братіа и мы же, слышавше яже о тобѣ, и вси утѣшахомся о тобѣ и о обрѣтении твоём, яко погыблѣ бѣ и обрѣтесея»* [4, с. 101]. Якщо хтось впадав у гріх, то братія утішала його (очевидно, щоб запобігти пагубному унинію), старші монахи утішали менших, ігумен – братію (можливо, скорботу викликали труднощі чернечого подвигу) [4, с. 94, 63]; прп. Єремія утішав брата, який хотів відійти від монастиря (очевидно, монах також знеміг у духовній боротьбі, про яку неодноразово згадує Києво-Печерський патерик) [4, с. 95], а святий ігумен – монаха, який відійшов, однак повернувся в обитель [4, с. 56]. Прп. Феодосій утішав братію, можливо, щоб вони не сумували через тісноту і бідність у монастирі [4, с. 38], через інші труднощі (*«вся страждущаа <...> утѣшаше никакоже раслабѣти в дѣлех своих»*) [4, с. 46].

Непрямою вказівкою на сум через труднощі чернечого подвигу можуть бути також слова прп. Іоанна Багатотерпеливого: *«приходящеи къ мнѣ, и зрятъ явѣ такового утѣшенія, еже явѣ ноцію освѣти, надежа ради оного свѣта»* [4, с. 141].

Очевидно, печаль також переживав Святослав Ярославович у період, коли святий ігумен викривав його беззаконну узурпацію київського столу. Тому що після того, як прп. Феодосій змінив свою тактику, князь *«утѣшеніе приимъ еже от обличенія того, възрадовася зѣло»* [4, с. 67].

Мабуть, неприйняття подяки прп. Агапітом від Володимира Мономаха через посланого ним боярина викликало б сум князя, через що посланець просить святого лікаря: *«утѣши сына своего, ему же о Бозѣ дароваль еси здравіе»* [4, с. 130].

Несправедливі докори, ймовірно, теж могли викликати печаль, але прп. Феодосій, навпаки, *«съ радостію приѣмлющу укоризну их, имѣа на памяти присно слово Господне, и тѣм утѣшаа веселяшесея»* [4, с. 47].

Так само з радістю приймав святий отрок покарання від матері за відхід з подорожуючими у Святу Землю [4, с. 25]; він же, *«яко ничто же зла пріать»*, поводи́в себе після викриття матір'ю його таємного подвигу носіння вериг і побиття його нею [4, с. 27]. Ситуації ж були такими, що більш природними і звичними емоціями були б печаль і сльози, однак преподобний проявляє святість і у цьому.

Кілька разів у тексті повідомляється про те, що мати прп. Феодосія не могла терпіти розлуку з ним (*«любляше бо его паче инѣх и того ради не трѣляше безъ него быти»* [4, с. 25]), його приниження через випікання просфор (*«к тому не трѣляци сына своего в тацѣи укоризнѣ суца»*) [4, с. 26], неможливість побачити сина (*«не трѣплю бо жива быти, аще не вижю его»*) [4, с. 30], його відхід у монастир (*«не трѣплю бо жива быти, не видяци тебе»* [4, с. 31]). Також Ларіон розповів прп. Феодосію про труднощі духовного випробування (докучання духів злоби): *«не могли к тому трѣпѣти, шед исповѣдах великому Феодосію»* [4, с. 49].

Ми припускаємо, що наведені повідомлення непрямо повідомляють про велику скорботу, неможливість її переносити, тільки іншими словами. Однак беззаперечно стверджувати важко.

Натяком на можливу печаль, навіть унініє, є, на наш погляд, звістка про те, що святі отці (прпп. Антоній та Никон) дивувалися духовній висоті прп. Феодосія: *«смиренію его и покоренію, и толику его въ юности благонравію и укрѣпленію и бодрости»* [4, с. 29]. Вважаємо, що бадьорість, яка була в юного святого, якраз протиставляється можливому за таких обставин унінію або принаймні печалі.

Ще два місця Києво-Печерського патерика повідомляють про деякі обтяжуючі обставини для героїв Отечника, які теж могли породжувати печаль, невисловену в тексті. Так, святий отрок Феодосій носив світлий одяг за послух *«властелину града того»*, в якого перебував у церкві, і носив він його недовго, але *«яко некую тяжестъ на собѣ»*, після чого віддав бідним [4, с. 27]. Так само для блаж. Варлаама перебування в батьківському домі після прийняття постригу (отець його силою повернув) порівнюється із сильцем чи тенетами: *«изшед из дому отца своего, яко птица ис пругла исторгишися или як серна от тенета, тако скоро текый, и доиде печеры оная»* [4, с. 35]. Примітно, що в іконографії

XIX ст. є зображення прп. Варлаама в батьківських покоях, де права рука його притиснута до щоки (жест печалі) [2, с. 183].

Якщо частину зі щойно наведених повідомлень можна беззастережно вважати такими, що містять вказівки на печаль, то питання про деякі з них залишається не вирішеним.

Наукова новизна полягає в тому, що в дослідженні вперше здійснено спробу відшукати та проаналізувати потенційні та латентні згадки сліз і печалі в тексті Києво-Печерського патерика.

Висновки. Отже, крім чітко виражених згадок (не)радісних емоцій (у тому числі про їх відсутність), ми виділили також потенційні та латентні печаль і сльози в тексті Києво-Печерського патерика (понад 100). Можливі (не)радісні емоції (близько 79) запропоновано за зразком існуючих повідомлень про смуток і плач. Найбільше їх належить до таких обставин, як молитва, покаяння та прохання; менше – повчання, батьківські хвилювання за дітей, спільні нещастя, загроза спасінню ближнього, перешкоди на Богоугодному шляху, смерть, зустріч, радісне зворушення. Невисловлені прямо плач і скорботу (близько 24) ми «реконструювали» на підставі наявних поряд у тексті звісток про нерадісні емоції, повідомлень про утішення, про неможливість терпіти певні ситуації, про обтяжуючі обставини, а також про радість, про спокій чи бадьорість, які в тих випадках є чимось винятковим, таким, що викликає навіть подив. Ці (не)радісні емоції стосуються труднощів чернечого подвигу (їх особливо багато), власних гріхів та ближніх (загрози спасінню через відхід з монастиря), перешкод на Богоугодному шляху, загрози життю/благополуччю дітей, особистих нещасть, відсутності матеріальних благ, загрози честі.

Вважаємо, що відсутність згадок (не)радісних емоцій могла пов'язуватися з тим, що для печерської спільноти властивою була помірна емоційність, що й відображено в тексті. Думка про те, що скорбота в окремих випадках (труднощі монашеського подвигу) замовчувалася, що автори уникали таких звісток, видається нам мало ймовірною, адже все одно про ці труднощі духовної боротьби та духовної праці над собою повідомляється.

Перспективами дослідження можна назвати вивчення в запропонованому ключі інших джерел, що репрезентують печерську традицію, а також оригінальних пам'яток східноєвропейського Середньовіччя.

Список використаних джерел

1. Голубовский Д. А. Невербальная коммуникация в древнерусских письменных источниках: опыт семантического анализа: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2009.
2. Дятлов В. Печерский цветник. Собор Киево-Печерских святых. Агиографическая энциклопедия. Киев, 2019. 804 с.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 306. Спр. 386 п. 219 арк.
4. Киево-Печерський патерик / Д. І. Абрамович. Вступ, текст, примітки. Київ, 1991. 280 с.
5. Конявская Е. Л. О «границах» древнерусской литературы (летописи: писатель и читатель) // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2003. № 2 (12). С. 76–80.
6. Нікітенко М. М. До проблеми впливу традиції ісихазму на Києво-Печерський патерик // Матеріали XVII Міжнар. наук. конф. «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (28 травня – 1 червня 2019 р.). Київ, 2019. С. 34–38.
7. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007. 371 с.
8. Яковлев В. О. Древнекиевские религиозные сказания. Варшава, 1875. 109 с.
9. Gonneau P. Saints corps et corps impurs dans la tradition de la Rus' de Kiev (XIe–XIIIe s.) // Il corpo impuro e le sue rappresentazioni nelle letterature medievali, a cura di Francesco Mosetti Casaretto, con la collaborazione editoriale di Roberta Ciocca, Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2012. P. 397–433.
10. Rosenwein B. Generations of Feeling: A History of Emotions, 600–1700. Cambridge University Press, 2016. 390 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316156780>
11. Rosenwein B. Problems and Methods in the History of Emotions // Passions in Context: International Journal for the History and Theory of Emotions. 2010. № 1. URL: <http://www.passionsincontext.de/index.php?id=557> (дата звернення 10.05.2019).

Liudmyla Petrushko

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-7175-9143

e-mail: liudmyla1991@ukr.net

**Reading between the lines: potential and latent tears and sadness
in the Kyiv-Pechersk Paterik**

The goal of the research. The article aims to search and analysis of potential and latent mentions of tears and sadness in the text of the Kyivan Cave

Patericon. Methodology. The research uses methods of analysis, synthesis and generalization, classification and systematization, induction and deduction, textual analysis, comparative, content analysis and interpretive methods. **Scientific novelty.** In the study, for the first time, an attempt was made to find and analyze potential and latent references to tears and sadness in the text of the Kyivan Cave Patericon. **Conclusions.** As a result of the search for possible and indirect mentions of tears and sadness, over 100 potential and latent reports of the named emotions were found. Possible (un)joyful emotions (about 79) are suggested based on existing messages about sadness and crying. Most of them belong to such circumstances as prayer, repentance and petition; less – instruction, parental worries for children, common misfortunes, a threat to the salvation of a neighbor, obstacles on the path pleasing to God, death, a meeting, joyful emotion. Non-verbalized directly crying and sorrow (about 24) was reconstructed on the basis of reports of unhappy emotions, which are present next to each other in the text; messages about consolation, about the impossibility of enduring certain situations, about aggravating circumstances, as well as about joy, about calmness or cheerfulness, which in those cases are something exceptional, such that it even causes surprise. These (un)joyful emotions relate to the difficulties of the monastic feat (there are especially many of them), one's own sins and those of others (threats to salvation due to leaving the monastery), obstacles on the God-pleasing path, threats to the life/well-being of children, personal misfortunes, lack of material goods, threats to honor. We believe that the absence of mentions of unhappy emotions could be connected with the fact that the Pechersk community was characterized by moderate emotionality, which is reflected in the text. The idea that grief in individual cases (difficulties of monastic labor) was hushed up, that the authors avoided such news, seems unlikely to us, because all the same, these difficulties of spiritual struggle and spiritual work on oneself are reported. The prospects of the research are the study in the suggested key of other sources representing the Pechersk tradition, as well as original monuments of the Eastern European Middle Ages.

Key words: history of emotions, emotional world, Kyivan Cave Patericon, tears and sadness, potential and latent emotions.

*Стаття підготовлена 10 січня 2023 року;
подана до друку 16 січня 2023 року.*

Ірина Геннадіївна Адамська,
кандидат історичних наук,
асистент кафедри української філософії та культури,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-8913-6742
e-mail: adamska@knu.ua

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ІМЕНІ ОССОЛІНСЬКИХ У ВРОЦЛАВІ

У бібліотеці Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві були віднайдені 10 не введених досі до наукового обігу листів Пантелеймона Куліша. **Метою роботи** є з'ясування обставин, за яких ці листи були написані, проаналізувати їхній зміст та встановити в окремих випадках адресата і датування документів. **Методологія.** Зіставляючи факти з листів з даними інших джерел, у статті з'ясовано, кому і коли було їх надіслано, де це не вказано в текстах документів. Комплексний аналіз життєвого і творчого шляху П. Куліша та порівняння відомих даних з інформацією в листах дозволили розширити уявлення про його діяльність в окремі періоди життя, зокрема налагоджуваним ним контакти і трансформацію поглядів. **Наукова новизна.** У результаті проведеного дослідження до наукового обігу введено листи

Пантелеймона Куліша з 1860-х та 1880-х років до представників польської інтелігенції – М. Грабовського, К. Шайнохи та Л. Кубалі, з якими український інтелектуал підтримував контакти. **Висновки.** У 1860-х роках П. Куліш продовжував листуватися з М. Грабовським, обговорюючи з ним свої наукові знахідки та плани. Погляди П. Куліша на історію України тоді трансформувалися, що відображено в листі. Зацікавленість історичною тематикою проявляється і у другому листі цього періоду – до відомого польського історика К. Шайнохи. Паралельно зі службовими справами, у Варшаві П. Куліш знаходив час, щоб збирати матеріали для своїх наукових робіт та обмінюватися ними з польськими колегами. Листи до історика Л. Кубалі з 1880-х років містять певну інформацію про подальші наукові пошуки, літературну та перекладацьку

діяльність П. Куліша, а також про проблеми польсько-українського розуміння, яке намагався ініціювати П. Куліш, питання, пов'язані з його переходом в австрійське підданство та отримання концесії на друкарню у Львові. Регулярне листування з Л. Кубалею свідчить про досить добре їхнє знайомство та бажання польського

вченого допомогти П. Кулішу налагоджувати контакти та вирішувати бюрократичні справи.

Ключові слова: П. Куліш, листування, українсько-польські відносини, українська культура, українська та польська історіографія, ХІХ століття, М. Грабовський, К. Шайноха, Л. Кубаля.

Актуальність теми дослідження. Епістолярна спадщина є важливим джерелом для вивчення життя та діяльності окремих постатей історії та культури, але також для дослідження суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних процесів, що відбувалися в певний період. У листах, як і в щоденниках, усі процеси описуються без відриву від часу, а тому найбільш точно, хоча й суб'єктивно, відображають дійсність. Епістолярна спадщина П. Куліша надзвичайно велика, адже він був активною і контактною людиною, листувався регулярно і навіть сам, як дослідник історії, який працював із джерелами, зазначав, що його листи варто було б зібрати та опублікувати [20, с. 331]. Ураховуючи розпорошеність листування П. Куліша по різних колекціях та інституціях, цінним є оприлюднення всіх матеріалів, які дослідники знаходять у процесі своєї наукової діяльності, що дасть в результаті змогу сформуванню максимально повне зібрання його листів.

Аналіз досліджень і публікацій. Упродовж ХХ ст. сформувався науковий напрям – кулішезнавство, в якому традиційно виділяють кілька періодів: кінець ХІХ – початок ХХ ст., тобто одразу після смерті П. Куліша, 1920-ті роки та період після відновлення незалежності України. Хоча впродовж 1930–1980-х років також з'явилися декілька робіт, їхня поява була швидше винятком, пов'язаним головно з «відлигою». Окрім цього, дослідження, присвячені П. Кулішу, публікують за кордоном. На кожному з цих етапів з'являлася низка праць, присвячених життю та діяльності видатного українського інтелектуала. Значна частина публікацій пов'язана з його епістолярною спадщиною.

Уже його сучасники друкували в періодичних виданнях листування з окремими особами. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. такі публікації

з'явилися на сторінках часописів «Киевская старина», «Русское обозрение», «Русская старина», «Литературный вестник», «Народ», «Правда», «Записки наукового товариства імені Шевченка», «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» та окремими виданнями. Зокрема, були оприлюднені листи до О. Бодяньського, І. Хільчевського, Т. Шевченка, Д. Каменецького, В. Тарновського, В. Барвінського, М. Юзефовича, С. Носа, М. Максимовича, Г. Галагана, О. Кістяківського, М. Гоголя, С. Аксакова, Я. Головацького та інших. З епістолярію з поляками в цей час був опублікований лист до М. Грабовського 1856 р. [1] та три листи до Ю. Крашевського за 1882 р. [33]. При тому в більшості випадків це саме листи від П. Куліша до різних осіб, адже, як згадував сам Куліш, листи до нього не збереглися через пожежу [33, с. 224], що сталася в Мотронівці восени 1886 р. Тоді згоріла вся його бібліотека та рукописи.

На початку ХХ ст. його дружина – О. Куліш (Ганна Барвінок) спробувала організувати видання повного зібрання творів П. Куліша. Планувалося опублікувати 20 томів, проте в 1908–1910 рр. вийшло тільки п'ять перших, а листи мали увійти до останніх томів [39; 42].

У 1918 р. опублікували листи до Н. Білозерської, а в 1920-х роках – до О. Кониського та Л. Милорадовичевої, а також праці про листування П. Куліша, зокрема М. Левченка, П. Могилянського, П. Зайцева, О. Дорошкевича, А. Ляценка, С. Глушка, І. Житецького, П. Руліна, В. Петрова [8].

У 1984 р. в Америці (Торонто, Нью-Йорк) вийшла підготовлена Ю. Луцьким збірка «Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані», до якої увійшла також наукова стаття Ю. Шевельова «Кулішеві листи і Куліш у листах» [2].

Після відновлення незалежності України з'явилося кілька праць, пов'язаних з його листуванням. У 2000-х роках знову повернулися до ідеї видання повного зібрання творів П. Куліша [22]. Зокрема, почали видавати десятитомну збірку листів, періодизацію до якої розробив Є. Нахлік, відомий своїми працями про його життя та діяльність [31; 32]. У 2005 р. було видано перший том, який охоплював листування від 1840-х років до грудня 1850 р., а в 2009 р. – другий том, що включав листування від грудня 1850 р. до квітня 1856 р [20; 21]. Обидва томи впорядковані О. Федоруком, який і раніше займався дослідженням ли-

стування П. Куліша. Інші томи цієї серії наразі не вийшли друком. Натомість у 2010 р. опубліковано тритомник, підготовлений Н. Побірченко, про життя і постать П. Куліша в листуванні та спогадах [36; 37; 38]. Проте в усіх публікаціях відсутні листи, віднайдені у відділі рукописів бібліотеки Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві.

Мета дослідження: проаналізувати зміст листів Пантелеймона Куліша, віднайдених у бібліотеці Національного інституту імені Оссолінських, з'ясувати обставини, за яких вони були написані, та ідентифікувати, в окремих випадках, адресата і датування.

Виклад основного матеріалу. У відділі рукописів бібліотеки Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві віднайдені 10 листів Пантелеймона Куліша. Вони написані в 1860-х та 1880-х роках. У порівнянні із загальними обсягами епістолярної спадщини Куліша їхня кількість не велика. Проте вони є цінним джерелом і розширюють уявлення про його контакти з польською спільнотою. Один лист написаний російською мовою, один – українською, вісім інших – польською.

У 1860-х роках написані два листи. В колекції рукописів різних осіб, датованих 1621–1929 рр., знаходиться російськомовний лист П. Куліша до невідомої особи від 1863 р. Ще один лист із цього періоду, 1865 р., написаний польською мовою до Кароля Шайнохи, міститься у фондї, де зберігається другий том кореспонденції цього історика, письменника та публіциста. Всі листи 1880-х років до історика Людвіка Кубалі написані польською й українською мовами. Обидва вчені в момент їхнього листування з П. Кулішем проживали у Львові та досліджували між іншим проблеми української історії. І якщо Кароль Шайноха вивчав їх головню в межах його студій польської історії та ідеї польсько-литовсько-української федерації [43], то Людвік Кубаля, вивчаючи історію Польщі XVII–XVIII ст., значну увагу приділяв українському козацтву [10].

Передусім звернемося до листа П. Куліша від 8 травня 1863 р. [45] та з'ясуємо, кому він був написаний. У колекції бібліотеки його адресат не ідентифікований. Проте із самого листа відомо, що Куліш відправив його з Мотронівки до Варшави і підписав «Ваш П. Куліш» [45, с. 353]. До того ж починає він листа зі слів: «Достатньо мені самого Вашого перебування у Варшаві, щоб туди приїхати» [45, с. 351]. Все зазначене вище свідчить, що особа, до якої писав Куліш, була для нього близькою

або принаймні він мав з нею давні та дружні контакти. З останнього абзацу листа також дізнаємося, що адресат пропонував П. Кулішу в попередньому листі приїхати до Варшави і поселитися у нього. Проаналізувавши тогочасні контакти Куліша, стає зрозумілим, що єдиною особою, з якою він мав такі тісні контакти і яка у травні 1863 р. перебувала у Варшаві, був Міхал Грабовський.

Окрім опосередкованих даних з тексту листа, є свідчення про листування з М. Грабовським і, зокрема, про це запрошення у споминах Куліша від 1890-х років. Так, у рік смерті П. Куліша, 1897-й, йому присвятили низку публікацій у періодичних виданнях. Зокрема, матеріали було розміщено на сторінках журналу «Киевская старина». Незважаючи на низку претензій до його поглядів і діяльності другої половини життя, все ж заслуги Пантелеймона Олександровича визнавалися сучасниками. Публікувалися спомини про нього і дружину [28], твори, присвячені життю та діяльності [41]. Важливою для ідентифікації віднайденого листа є праця князя Н. Шаховського, з яким П. Куліш листувався понад три роки починаючи від 1893 р. На основі цього листування автором і було підготовлено працю «Пам'яті П. О. Куліша», яку він опублікував у журналі «Русское обозрение» в березні 1897 р. У статті автор надрукував уривки та витяги з листування, в якому П. Куліш часто згадував про своє минуле. Враховуючи цінність цих матеріалів, редакція журналу «Киевская старина» вирішила їх передрукувати [29].

Саме в цих матеріалах є підтвердження, що віднайдений лист адресувався власне М. Грабовському. В листі до князя Н. Шаховського від 21 серпня 1893 р. П. Куліш пише: «Грабовський за декілька років до моєї служби під керівництвом князя Черкаського, будучи правою рукою маркіза Велепольського, кликав мене до Варшави і пропонував мені поселитися у нього в палаці, як колись я проживав у нього в Чигирині по декілька місяців, – з тим, що мені буде надано таке місце для служби, якого я сам забажаю. Раптова смерть Грабовського <...> зупинила мене» [29, с. 349, 352; 3, с. 119].

Зміст самого листа важливий для розуміння трансформації історичних поглядів П. Куліша та його зацікавленості науковою роботою в цілому. Зауважимо, що з М. Грабовським він провадив регулярні наукові дискусії починаючи з моменту їх знайомства у 1843 р., про що Куліш

писав у своїх спогадах [7, арк. 13, 14зв.]. До того ж саме в бібліотеці Грабовського Куліш ознайомився з польськими джерелами про українську історію [20, с. 357]. Далі, завдяки контактам Грабовського, він познайомився з представниками польської еліти Київської губернії – Константином Свідзінським, Германом Головінським, Едвардом Руліковським – та отримав доступ до матеріалів їхніх домашніх зібрань [7, арк. 15].

Особливу цінність, як зазначав сам Куліш, становила для нього бібліотека Свідзінського, в якій він опрацював, зокрема, такі матеріали, як записки православного польського літописця Йоахіма Єрліча, де висвітлювалися події середини XVII ст. [7, арк. 15зв.], два твори від 1618 р. – «Про козаків, потрібно їх знищувати чи ні?», надрукований Кшиштофом Пальчовським, працю Шимона Старовольського «Стимул, або рада про знищення перекопських татар», а також щоденник Шимона Окольського, в якому були описані війни із запорізьким військом 1637–1638 рр. [20, с. 40, 379]. У той самий час Куліш відкриває для себе низку українських джерел – листування гетьмана Пилипа Орлика, літопис Самійла Величка, родинний епістолярій та іншу документацію родини Ханенків. Отож уже в 1840-х роках він виявляє бажання шукати різні джерела та ознайомлюватися з ними [20, с. 42–43, 58], що робить і в усі наступні періоди. Зокрема, разом із Грабовським у 1850-х роках він вивчає універсал гетьмана Острияниці 1638 р. та веде жваву дискусію щодо нього, опубліковану у збірці «Записки про Південну Русь» 1856 р. в Петербурзі. До публікації увійшов і текст універсалу [5; 6].

Задля пошуку і опрацювання нових джерел, а також для налагодження контактів з колом інтелектуалів П. Куліш планував поїздки до Львова і Варшави. У 1858 та 1861 рр. він приїздив до Львова, де насамперед налагодив контакти з діячами українського національного руху [4, с. 36]. Поїздка до Варшави дещо відкладалася, натомість П. Куліш і М. Костомаров разом працювали в Імператорській публічній бібліотеці, в якій збирали матеріали для видання археографічної комісії «Акти до історії Південної і Західної Русі» [12, с. 69]. Паралельно Куліш опрацьовував також документи, які його цікавили в контексті своїх наукових пошуків.

У листі від 1863 р. до Грабовського Куліш, продовжуючи попередні їхні розмови та наукові дискусії, говорить про віднайдені матеріали – рукописи з Імператорської публічної бібліотеки в Петербурзі та

Головного архіву іноземних справ у Москві, які привели його, як зазначає, до важливих відкриттів. Ішлося про згадуваний уже універсал Остряниці, який тепер він називає «чистим вимислом» і зазначає, що «наші українські літописці, з часів приєднання до Московського царства, безсоромно вигадували історію козацтва» [45, с. 351]. У розвиток цього ділиться він із Грабовським своїми думками щодо джерел про козацькі часи, з негативом говорить про творчість Георгія Кониського (якого вважав автором «Історії Русів») та звинувачує Самійла Величка в підробці документів. У листі він також зазначає, що почав критично ставитися до праць Костомарова, як і до інших досліджень з історії України, вважаючи за дійсно наукову роботу лише його брошуру про Виговського [45, с. 352].

Ділиться Куліш і своїми науковими планами. Враховуючи зміну ставлення до козацьких джерел, він говорить про потребу переписати вже розпочату та частково опубліковану (7 розділів) працю про «польсько-руську старину українську», а також про своє рішення змінити назву твору на «Руїна, або боротьба шляхти з козаками в Україні обох сторін Дніпра, у XVII столітті», яку планував довести до моменту приєднання України до Московського царства. Але Куліш зазначав у листі, що для написання цієї праці потребує ще деяких матеріалів зі Львова та Варшави, адже вважає за потрібне вислухати обидві сторони. Тож пропозицію прийшли до Грабовського він із вдячністю прийняв [45, с. 352–353].

Смерть М. Грабовського в листопаді 1863 р. дещо відклала поїздки П. Куліша до Варшави, куди потрапить уже після придушення польського повстання, отримавши в 1864 р. посаду в Установчому комітеті. До служби цієї в українському середовищі часто мали негативне ставлення, адже це був прояв підтримки царського режиму. Але Куліш використовував перебування у Варшаві для налагодження контактів з польським середовищем інтелектуалів та задля пошуку нових матеріалів [9, с. 6; 40]. Зібрання Свідзінського, з якими він почав працювати ще в 1840-х роках на Київщині, були передані до бібліотеки Красинських у Варшаві. Тож він, приїхавши сюди, продовжив їх студіювати. Також Куліша зацікавили матеріали, зібрані в бібліотеці Потоцьких, де віднайшов деякі нещодавно видані джерела, зокрема донесення папських нунціїв, які перебували в Польщі в XVII ст. [12, с. 73–74]. У пошуках нових джерел і матеріалів йому допомагали місцеві дослідники, про що Куліш пише

Данилові Каменецькому в листі від 4 грудня (за н. с.) 1864 р.: «Тут вчені люди оказують мені різні послуги щодо моїх історичних досліджень, закидають мене дорогоцінними рукописами, надають різні особисті довідки, навіть випереджають мої бажання, – і я не можу нічим подібним віддячити їм, так подарую їм хоч ці книги [два томи праці “Записки про Південну Русь”. – *І. А.*], завдяки котрим вони мене власне і знають» [34]. Як бачимо, П. Куліш у цей час, будучи вдячним за допомогу польським ученим, мав бажання зі свого боку зробити якийсь подарунок і бути принаймні чимось їм корисним.

Під час перебування у Варшаві П. Куліш не тільки опрацьовував джерела, але й мав можливість ознайомлюватися з публікаціями польських дослідників. Однією з таких праць була книга Кароля Шайнохи, історичні роботи якого користувалися надзвичайною популярністю в Польщі. В 1865 р. у Львові вийшов перший том його праці «Два роки нашої історії. 1646. 1648. Оповідь та джерела», присвячений 1646 р. [47]. Шістнадцять документів, опублікованих у томі в розділі «Джерела», були з колекцій Інституту імені Осолінських, де К. Шайноха певний час працював [47, с. XXI–XXII]. Саме у цьому контексті й був написаний другий віднайдений лист П. Куліша. 26 квітня 1865 р. він сповіщає Кароля Шайноху, що ознайомився з виданою його книгою [44]. П. Куліш зауважив, що К. Шайноха не використовував матеріалів з Імператорської публічної бібліотеки в Петербурзі, які стосувалися теми його дослідження. Куліш же, як уже згадувалося, перед виїздом до Варшави власне займався їх опрацюванням задля написання своєї наукової праці. Враховуючи всебічну допомогу щодо пошуку та збирання історичних матеріалів, яку виявляла польська спільнота протягом перебування П. Куліша у Варшаві, та велику повагу до відомого історика, він використав це як привід, щоб віддячити, та надіслав наявні у нього документи К. Шайносі, сподіваючись, що вони можуть бути корисними дослідникові.

Отож, як бачимо, окрім служби П. Куліш упродовж усіх 1860-х років активно займався науковою діяльністю. При цьому, якщо ознайомитися з працями, написаними та опублікованими в цей час, можна прослідкувати, як у нього відбувалася поступова трансформація поглядів та змінювалася оцінка діяльності козаків. Можна помітити це вже у творах від початку 1860-х років, зокрема надрукованих у різних журналах

Санкт-Петербурга: в 1861 р. в «Основі» («Хмельниччина» та «Виговщина») [23], в 1862 та 1863 рр. у «Вестнике Юго-Западной и Западной России» («Падіння шляхетського господарства в Україні обох сторін Дніпра, в XVII ст.») [16], у 1863 р. в «Библиотеке для чтения» («Боротьба шляхти з козаками за володіння Україною обох сторін Дніпра») [11], у 1864 р. в «Отечественных записках» («Польсько-козацька війна 1638 року») [17]. Уже в 1861 р. у вступі до твору «Історія України од найдавніших часів» він сам попереджав читачів про новий ракурс, з якого він дивиться на минуле: «Що ж, як не ту вони [земляки. – І. А.] старовину побачать, котру звикли собі по книжках виображати? Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу. Росло в нас де-чого багато і опріч козаччини, і все те <...> історію нашої України становить» [19, с. 81]. Наприкінці 1860-х років він ставився ще більш критично до козацтва. Називав козаків «новими хижачами», котрі прийшли на заміну старим – шляхті. Також критичні погляди на козаків він презентував у праці, опублікованій у львівській газеті «Правда» в 1868 р. – «Перший період козацтва від його початків до ворогування з ляхами» [4, с. 164]. Хоча в цілому впродовж 1860-х років Куліш активно співпрацював з українцями в Галичині – надсилав їм книги, підтримував видавничу справу, і так само, як і вони, вважав головним завданням боротьбу з «польщиною» [9, с. 18; 35, с. 143–144]. Однак наприкінці 1860-х років П. Куліш займався написанням своєї нової багатотомної наукової праці, для якої і збирав упродовж десятиріччя матеріали – «Історії возз'єднання Русі» [13; 14; 15], в якій критика козацтва проявилася ще сильніше. Саме таку позицію щодо минулого мав Куліш і в 1880-х роках, з яких походять наступні 8 листів.

Важливою обставиною цього десятиріччя був також його переїзд до Галичини в 1881 р., який спровокувала майже повна заборона використання української мови після Емського указу 1876 р. Дію цього документа Куліш одразу ж відчув на собі. До 18 травня 1876 р. в «Газеті А. Гатцука» було опубліковано половину його оповідання про український побут з використанням таких термінів, як «пан», «хата» тощо. Натомість під час публікації другої частини оповідання цензори заборони-

ли їх уживати, замінивши на «барин» та «изба». І навіть чумацькі пісні викреслювали «яко українське» [18, с. 126]. Упродовж багатьох років Куліш відстоював рівні права народів на розвиток своєї культури і тільки за таких обставин вважав за можливе співіснування українців і росіян у межах однієї держави. Прибувши до Львова, він опублікував «Зазивний лист до української інтелігенції», в якому говорив про наболіле, дорікав і Російській імперії, і давній Речі Посполитій асиміляторською політикою, але водночас звинувачував українські еліти в добровільній русифікації та полонізації. І тут же він виступив із закликом зберігати й розвивати свою мову та культуру.

Враховуючи всі політичні обставини, П. Куліш вважав за потрібне налагоджувати зв'язок з польською елітою Галичини та намагатися залучати їх до розвитку української культури. Яскравим прикладом такої діяльності є його листування з польським істориком Людвіком Кубалею. Перший віднайдений лист був написаний 7 березня 1882 р., і вже з формулювання звернення стає зрозумілим, що контактувати з ним Куліш почав ще раніше. Він просить поради в польського дослідника, а саме – питає, з якими польськими працями про історію народів, що проживають між Балтійським і Чорним морями, варто було б йому ознайомитися. Притримуючись поглядів, сформованих ще в 1860-х роках – що для зрозуміння правди треба почути обидві сторони, Куліш пише: «Підтримуючи мене своєю радою, польський історик додає світла там, де його бракує для зрозуміння правди» [46, с. 327–328]. Натомість наступний лист, від 21 квітня 1882 р., свідчить що Л. Кубаля не тільки радив, але й зустрічався з П. Кулішем та надавав йому літературу для ознайомлення та опрацювання [46, с. 335]. Так, цей лист супроводжував книги – твори В. Шекспіра та В. Калінки, які Куліш повертав польському колезі.

Проте ситуація у відносинах П. Куліша з польським середовищем сильно змінилася через деякий час після виходу його публіцистичного твору «Крашанка полякам і русинам на Великдень 1882 р.» [25]. Церковне свято в тому році припадало на 9 квітня, тому впродовж цього місяця та у травні велися активні дискусії щодо праці П. Куліша та його пропозицій. У своєму творі автор закликав подивитися на минуле як поляків, так і українців критично, визнати свої провини одних перед іншими та порозумітися. Проте в тексті він сильно критикує та представляє в

негативному образі козаків і гайдамаків, що в цілому відповідало поглядам П. Куліша того часу. Розповідаючи про козаків, він зазначав, що «виносить з рідної хати сміттє» [25, с. 24], але очікував подібних дій від поляків у відповідь – вони мали б також публічно визнати свої провини.

Негативна реакція з української сторони була в цілому передбачуваною, і П. Куліш каже про це в одному з листів до Юзефа Ігнація Крашевського: «Сю книжечку роздеруть на дрібні клаптики сами Русини і пустять за вітром. Не скоро ще матимуть вони уші на слухання слова мого. Нас не багато таких, що хочемо визволитись правдою, яка б вона не була гірка» [27]. Три листи Куліша до Крашевського та чернетку листа Крашевського до Куліша, віднайдені в паперах Крашевського та передані до бібліотеки Ягеллонського університету, опублікував Михайло Павлик ще в 1892 р. в часопису «Народ» [33]. Саме Крашевському, як видно з листів, Куліш надіслав уже 7 квітня кілька перших примірників своєї брошури і сподівався, що він сам ознайомиться з нею та розповсюдить серед знайомих поляків [27]. І хоча Крашевський називав Куліша у своїх березневих листах братом, чим дуже тішив українця, проте відмовився від пропозиції звернутися публічно до поляків з ідеєю компромісу. «Такі вони герої правди і добра, сі Ляхи – передовики!» [33, с. 224], – так з досадою П. Куліш охарактеризував реакцію поляків у листі до Михайла Павлика від 14 травня (за ст. ст.) 1888 р.

Проте П. Куліш продовжує листуватися з Л. Кубалею. У зв'язку з тим, що ініціатива його не отримала очікуваної підтримки з польської сторони, в наступному листі від 27 квітня 1882 р. він, відповідаючи, як видно, на запрошення, говорив: «З правдивою приємністю думаю про мить, коли зможу знайтися в колі осіб, прихильних до мене тут; але з прикрістю разом маю те сумлінне переконання, що хвиля така ще не надійшла <...> вважаю, що відсутність чіткого рішення у дуже похвальних для мене в польській пресі голосах не дозволяє мені поки що брати участь у ширших колах. Не втрачаю надії, що пора відповідна надійде» [46, с. 339–340].

Враховуючи як відреагували на маніфест Куліша в українській та польській пресі Галичини, він підготував друге видання «Крашанки», до якої дописав «Послісловіє» [25]. У ньому П. Куліш знову звертався і до українців, і до поляків, намагаючись дати відповідь на висловлені йому

після першого видання зауваження. І одночасно висував свої претензії до читачів, які не розуміли його намірів та аргументів. Приписуючи полякам культурну вищість, вважав, що саме вони мають робити першими крок назустріч порозумінню та залагодженню конфлікту з українцями.

Старання П. Куліша в напрямі відкритого примирення двох народів не справилися. Жодна зі сторін не робила тих кроків, на які надіявся. Проте він усе ще не полишав ідеї використовувати польську матеріальну підтримку задля розвитку української культури в Галичині. Цим він сподівався фактично, а не на словах, довести можливість співпраці. Йдеться про обіцянки ряду князів надати кошти для організації ним у Львові культурно-освітньої діяльності, зокрема видання книг, газети і журналу українською мовою, відкриття жіночої гімназії з інтернатом. Умовою для цього був перехід П. Куліша з російського підданства до австрійського [28, с. 166–167]. П. Куліш мав отримати також від австрійського уряду концесію на українську друкарню, з чим польські діячі обіцяли допомогти. Князь Юрій Чарторийський планував підтримати фінансово організацію друкарні, а князь Адам Сапега – видання газети «Хутор», через яку мала б і далі популяризуватися ідея примирення [30]. Частина контактів П. Куліша з представниками польської спільноти відбувалася за посередництвом Л. Кубалі. До того ж, у них співпадали наукові інтереси в цей період. Тож їхнє листування продовжувалося весь час.

У травні 1882 р., перед від'їздом до Відня, П. Куліш знову пише до Л. Кубалі, підкреслюючи повагу до нього та надсилаючи водночас свій маніфест для ознайомлення. Вважаючи за доцільне саме з Л. Кубалею обговорювати «справи історичної правди», він сподівався отримати відгук від польського дослідника і відзначав, що розгляне будь-які його заперечення або зауваження [46, с. 343–344]. Наприкінці повідомляв Куліш також, як просувається справа з концесією друкарні і газети, з чим Л. Кубаля мав йому допомогти.

Наступний лист, написаний уже з Відня, не датований, але починається він якраз з подяки за розмову з Міхалом Гноїнським, тодішнім президентом Львова, у справі концесії [46, с. 357–360]. Крім того, Куліш повідомляє свою нову адресу у Відні. Тож, не маючи можливості встановити точну дату, можемо стверджувати однак, що він написав цього листа між 18 і 28 травня 1882 р. Інформуючи про подробиці просування

справи з концесією, пише він про д-ра Францішка Смольку, який обіцяв підтримати справу і рекомендував П. Куліша міністру Флоріану Земляковському, з яким він мав зустрітися.

Важливою для П. Куліша в той час справою був вихід з російського підданства та набуття австрійського. Подобиці цього він також розповідав Л. Кубалі, зокрема про звернення від його імені львівського адвоката Д. Ямінського через російського консула до міністра внутрішніх справ Н. Ігнат'єва. Саме через цю справу, як пише Куліш, він не зміг скористатися порадою польського історика та відвідати князя Адама Сапегу, якого Л. Кубалю охарактеризував як «щирого приятеля русинів» [46, с. 357–360]. У наступному листі, від 28 травня 1882 р., П. Куліш знову говорив про А. Сапегу [46, с. 347–348], згадуючи про детальну позитивну характеристику та опис його прихильності, надані Л. Кубалю, та просив при можливості передати князеві обставини, які знову не дозволили їм зустрітися у Відні.

Повертаючись до попереднього листа, треба звернути увагу, що, окрім вирішення низки своїх справ, П. Куліш ділиться в постскрипті мі реакцією князя Романа Чарторійського на його пропозицію стосовно примирення поляків та українців. Відомий турботою про добробут селянства та організацією культурно-освітньої діяльності на території своїх маєтків, він пише П. Кулішу, що «зближення і згоди треба шукати <...> на полі спільної праці і спільних обов'язків <...> Перш за все праця навколо добробуту і освіти селянства». Натомість справи політично-історичні він вважав за потрібне виключити з дискусій та залишити «оцінку минулого історикам» [46, с. 359–360]. Тож П. Куліш учергове переконався, що публічного примирення, особливо в тих питаннях, з якими він виступав, дійти не вдається.

Національне відродження, центром якого в 1882 р. П. Куліш убачав Галичину, передбачало, на його думку, вільний розвиток української культури за сприяння польської спільноти. Головною умовою мала бути відмова від колонізації населення, під якою розумів скатоличення. В езуїтах же він визнавав найбільшу загрозу для українців та їхньої культури. Тож коли прийшла звістка про оголошену у травні 1882 р. папою Левом XIII реформу Чину святого Василя Великого, яка на початку передбачала передання монастирів єзуїтам, він почувався ошуканим. Як відповідь

надрукував П. Куліш у Відні критичну німецькомовну брошуру – «Нару- га єзуїтів над василіянами у Галичині» («Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten») – та почав її розсилати знайомим. Проте невдо- взі її конфіскували, а україномовний варіант, який мав вийти у Дрездені, відмовилися публікувати. Всі подальші спроби її видрукувати – в Лейп- цигу, Празі, Берліні – також не вдалися [38, с. 210, 213, 217, 220, 227].

Наступні два віднайдені листи, від 24 червня та 8 липня, пов'язані з обміном літературою між П. Кулішем та Л. Кубалею, а також інши- ми представниками польської спільноти, які знали його хоча б заочно, зокрема князем Адамом Сапегою, князем Романом Чарторийським та князем Романом Пузиною [46, с. 349–350, 353]. Яку саме книгу отримав П. Куліш від Л. Кубалі за посередництва господаря, в якого проживав у Львові – Юркевича, та яку працю просив відправити переліченим кня- зям – у тексті не зазначено. Можливо йшлося про виданий ним украї- номовний переклад творів В. Шекспіра або про вищезгадану німецько- мовну брошуру. Натомість у першому з цих двох листів П. Куліш згаду- вав із зацікавленістю про працю, яку тоді писав Л. Кубаля, присвячену Великому канцлеру коронному в 1643–1650 рр. Єжи Оссолінському.

Останній лист був написаний українською мовою, хоча всі поперед- ні листи до Л. Кубалі Куліш писав польською. Тому виникають сумніви, чи дійсно йому лист адресувався. Хоча на користь цього виступає тра- диційне звернення на початку, а також прохання в тексті написати до пе- релічених князів, адже сам П. Куліш не знав, куди їм відправити працю. Тож просив він людину, знайому з усіма трьома.

Не дивлячись на те, що влітку певні контакти з польською спіль- нотою П. Куліш ще підтримував і навіть говорив, що частина поляків виступає проти рішення підпорядкувати василіан єзуїтам, але від ідеї порозуміння з ними фактично відмовився, так само, як і від наміру пере- йти до австрійського підданства. В листі до І. Білозерського від 14 липня 1882 р. пише: «Про дружбу з ляхами нічого й казати. Яка тут може бути дружба, коли з їх коша летять на нас єзуїцькі ракети?» [38, с. 213].

Наукова новизна. Дослідження вводить до наукового обігу листи Пантелеймона Куліша з 1860-х та 1880-х років до представників поль- ської спільноти – М. Грабовського, К. Шайнохи та Л. Кубалі, з якими український інтелектуал підтримував контакти.

Висновки. Виявлені в бібліотеці Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві листи П. Куліша доповнюють та уточнюють інформацію про його контакти з представниками польської спільноти на різних етапах життя. У 1860-х роках він продовжує листуватися з М. Грабовським, обговорюючи з ним усі свої наукові знахідки та плани. Погляди П. Куліша на історію України в той період трансформувалися, що добре відображено в листі. Зацікавленість історичною тематикою проявляється і у другому листі від цього часу – до К. Шайнохи. Про це говорить навіть той факт, що адресат був відомим польським істориком. Але також зміст листа свідчить, що паралельно зі службовими справами у Варшаві П. Куліш знаходив час, щоб збирати матеріали для своїх наукових робіт та обмінюватися ними з польськими колегами. Листи до історика Л. Кубалі від 1880-х років містять деяку інформацію про подальші наукові пошуки та літературну й перекладацьку діяльність П. Куліша. Окрім цього, в них приділяється увага проблемам польсько-українського порозуміння, яке в той час намагався ініціювати П. Куліш, а також питанням, пов'язаним з його переходом в австрійське підданство та отриманням концесії на друкарню у Львові. Регулярне листування з Л. Кубалею свідчить про досить добре їх знайомство одного з іншим. До того ж учений, як видно з листів, використовуючи свої знайомства в польському середовищі, намагався допомагати П. Кулішу налагоджувати контакти та вирішувати бюрократичні справи. Зазначені матеріали можуть бути використані як у наукових роботах, так і при підготовці зібрань листування відомого українського інтелектуала. Враховуючи принцип, за яким були віднайдені ці листи, варто здійснити пошук подібних матеріалів П. Куліша в колекціях польських діячів, з якими він був знайомий.

ДОДАТКИ

Листи Пантелеймона Куліша

№ 1

1863, травня 20 (8). Хутір Мотронівка під Борзною

Лист Пантелеймона Куліша до невідомої особи [Міхала Грабовського. – І. А.]

«Довольно для мене одного Вашого перебування в Варшавѣ, чтобы туда приѣхать. Вы не берите на себя ответственности за материаль-

ное обезпеченіе мое въ этомъ городѣ. Пускай оно устроится такъ, какъ угодно будетъ случаю. Главная моя цѣль – потрудиться надъ изученіемъ польско-русской старины. Рукописи петербургской публичной библиотеки и московскаго архива иностранныхъ дѣлъ привели меня къ важнымъ открытіямъ. Довольно Вамъ сказать, что напечатанный мною въ Запискахъ о Южной Руси универсаль Остряницы оказался чистымъ вымысломъ. Наши украинскіе летописцы, со временъ присоединенія къ Московскому царству, безсовѣстно сочиняли исторію козачества. Намъ большого труда стоило разсѣять выдумки Конискаго і теперь мы должны уничтожить авторитетъ Величка, который сочинилъ нѣсколько историческихъ документовъ; въ томъ числѣ универсаль Остряницы и бѣлоцерковскій универсаль Хмельницкаго 1648 года. Новѣйшія изслѣдованія приводятъ насъ къ убѣжденію, что одна только брошюра Костомарова о Выговскомъ имѣетъ всю цѣну историческаго труда; все прочее, что писано объ Украинѣ, никуда не годится. Я началъ писать большое сочиненіе о польско-русской старинѣ украинской и, написавъ 8 главъ, раскаялся, что напечаталъ первыя 7 главъ у Говорскаго: ихъ надо почти вновь написать. Къ счастью, Говорскій оказался мошенникомъ и отказался отъ своихъ условій. Теперь я принялся за дѣло вновь и дамъ своему сочиненію другое заглавіе, а именно: Руина, или борьба шляхты съ козаками въ Украинѣ обѣихъ сторонъ Днѣпра, въ XVII вѣкѣ. До сихъ поръ я дошелъ только до конца войны Остряницы, а конецъ д намѣренъ довести до присоединенія Украины къ Московскому царству. Мнѣ необходимо пожить въ Варшавѣ и во Львовѣ: в обоихъ этихъ городахъ есть у меня на примѣтѣ рукописи. Притомъ же переходъ изъ одной сферы понятій в другую долженъ быть для меня очень полезенъ. *Audiatur et altera pars.*

Предложеніе Ваше поселиться въ Вашей квартирѣ я принимаю съ большою благодарностію; только потрудитесь увѣдомить, какъ называется домъ, или подъ какимъ номеромъ. Не знаю навѣрно, какъ скоро выѣду. Это будетъ зависѣть отъ полученія изъ Петербурга денегъ, но никакъ не позже первыхъ чиселъ іюня по русскому стилю.

Вашъ ПКулиш

1863, мая 8.

Хуторъ Мотроновка,
подъ Борзною».

Переклад:

«Достатньо мені самого Вашого перебування у Варшаві, щоб туди приїхати. Ви не беріть на себе відповідальність за матеріальне забезпечення моє у цьому місті. Нехай воно облаштується так, як визначить випадок. Головна моя мета – попрацювати над вивченням польсько-руської старовини. Рукописи петербурзької публічної бібліотеки та московського архіву закордонних справ привели мене до важливих відкриттів. Достатньо Вам сказати, що надрукований мною в Записках про Південну Русь універсал Остриниці виявився чистим вимислом. Наші українські літописці, з часів приєднання до Московського царства, безсоромно вигадували історію козацтва. Нам великих зусиль коштувало розвіяти вимисли Кониського, і тепер ми повинні знищити авторитет Величка, котрий вигадав кілька історичних документів; зокрема універсал Остриниці та білоцерківський універсал Хмельницького 1648 року. Найновіші дослідження приводять нас до переконання, що одна тільки брошура Костомарова про Виговського має всю ціну історичної праці; все інше, що писали про Україну, нікуди не годиться. Я почав писати великий твір про польсько-руську старовину українську і, написавши 8 розділів, розкаюся, що надрукував перших 7 розділів у Говорського: їх потрібно майже наново написати. На щастя, Говорський виявився шахраєм і відмовився від своїх умов. Тепер я взявся за справу знову і дам своєму твору іншу назву, а саме: Руїна, або боротьба шляхти з козаками в Україні обох сторін Дніпра, у XVII столітті. Досі я дійшов тільки до кінця війни Остриниці, а кінець-д маю намір довести до приєднання України до Московського царства. Мені необхідно пожити у Варшаві та у Львові: в обох цих містах є в мене на приміті рукописи. До того ж перехід з однієї сфери понять до іншої повинен бути для мене дуже корисним. *Audiat et altera pars*.

Пропозицію Вашу поселитися у Вашій квартирі я приймаю з великою вдячністю; тільки будьте ласкаві повідомити, як називається будинок, чи під яким номером. Не знаю напевно, як швидко вирушу. Це буде залежати від отримання з Петербурга грошей, але ніяк не пізніше перших чисел червня за російським стилем.

Ваш ПКуліш

1863, травня 8.

Хутір Мотронівка,

під Борзною».

(Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 12036/III. Autografy różnych osób z lat 1621–1929. Lit. K. Kulisz P[antalejmon] do NN. 1863. S. 351–353).

№ 2

1865, квітня 26. Варшава.

Лист Пантелеймона Куліша до Кароля Шайнохи

«Szanowny Panie Dobrodziej!

Czytając Pańskie dzieło: „Dwa lata dziejów naszych”, napisane z głęboką nauką i wszechstronną oględnością, zauważałem, że Szanowny PanDobrodziej nie korzystałeś z rękopismów, znachodzących się w Petersburgskiej Bibliotece Publicznej. Ostatnimi czasami pracowałem też w historii Polsko-Ruskiej i napisałem do tych czas dosyć obszerne dzieło, z którego kilka ustępów umieściłem w periodycznych pismach Rosyjskich, a ponieważ miałem sposobność czerpać z manuskryptów, znajdujących się w owej Bibliotece, przesyłam dla tego takowe Panu-Dobrodziejowi, którego autoritet w obrębie historii wielce poważam, by zechciał z niektórych faktów historycznych w której bądź z późniejszych rozpraw stosowny zrobić użytek.

Piszę się z głębokiem uszanowaniem
uniżonym sługą
Pantaleon Kulisz

1865, kwietnia 26..
Warszawa.»

Переклад:

«Шановний Пане Добродію!

Читаючи Вашу працю: «Два роки нашої історії», написану з глибоким знанням та всебічною обачністю, зауважував, що Ви, Шановний Добродію, не використували рукописів, які знаходяться в петербурзькій публічній бібліотеці. Останнім часом працював також над польсько-руською історією і написав до цього часу досить великий твір, з котрого кілька розділів розмістив у російських періодичних виданнях, а оскільки мав нагоду черпати з манускриптів, які знаходяться в сій бібліотеці, пересилаю тому їх Вам, Добродію, з великою повагою до Вашого авторитету в галузі історії, щоб Ви зволіли з деяких історичних фактів в котрій-небудь з пізніших праць відповідний вчинити ужиток.

Пишуся з глибокою пошаною
покірним слугою
Пантелеймон Куліш

1865, квітня 26.
Варшава.»

**(Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 5877/II.
Korespondencja Karola Szajnochy. Tom II. Listy do K. Szajnochy od różnych osób.
Kulisz Pantaleon, 1865. S. 497–498)**

№ 3

1882, березня 7. Львів (?)

Лист Пантелеймона Куліша до Людвіка Кубалі

«Niech szanowny Pan Dr. mnie przebaczy, że ciągle szukam Jego pomocy. Ze stanowiska humanitarnego, my żniemy na ieden snop. Wspierając mnie swoją radą, polski historyk dodaie światła tam, gdzie go brakuie do zrozumienia prawdy. Otoż ośmielam się prosić szanownego Pana Dra napisać dla mnie na karteczce, iakie dzieła czy monografie mam czytać, żeby wyrównać o ile możności polskiej erudycji w dzieiach narodów, zamieszkałych między Bałtykiem a Czarnym morzem. W przyszłą niedzielę mam zamiar odwiedzić Pana Dobrodzieja w Jego nauczającej tyle ludzi studii.

P. Kulisz

1882, marca 7.»

Переклад:

«Пробачте мені, шановний Пане Д-ре, що постійно шукаю Вашої допомоги. З гуманітарного становища, ми жнемо на один сніп. Підтримуючи мене своєю радою, польський історик додає світла там, де його бракує для зрозуміння правди. Отож насмілююся просити Вас, шановний Пане Д-ре, написати мені на картці, які праці чи монографії маю читати, щоб дорівняти, наскільки це можливо, польській ерудиції в історії народів, що мешкають між Балтійським і Чорним морями. В наступну неділю маю намір відвідати Вас, Пане Добродію, у Вашій студії, де навчається стільки людей.

П. Куліш

1882, березня 7.»

(Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 12924/III. Papiery Ludwika Kubali. Listy P[antelejmona] Kulisza do L.Kubali z r. 1882 i b.d. S. 327–328)

№ 4

1882, квітня 21, п'ятниця. Львів (?)

Лист Пантелеймона Куліша до Людвіка Кубалі

«Wracam szanownemu Panu Doktorowi z podziękowaniem Szekspira (więcej nie potrzebuję) a dzieło X. Kalinki. W przyszłą niedzielę, jezeli Pandobrodziej pozwoli, przyjdę do Niego o godzinie 10.

Najprzychilniejszy Sługa
P. Kulisz1882, kw. 21,
piątek.»

Переклад:

«Повертаю Вам, шановний Пане Докторе, з подякою Шекспіра (більше не потребу) та працю Кн. Калінкі.

У наступну неділю, якщо Ви, Панедобродію, дозволите, прийду до Вас о годині 10.

Найприхильніший Слуга

П. Куліш

1882, кв.. 21,

п'ятниця.»

(Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 12924/III. Papiery Ludwika Kubali. Listy P[antelejmona] Kulisza do L.Kubali z r. 1882 i b.d. S. 335)

№ 5

1882, квітня 27. Львів (?)

Лист Пантелеймона Куліша до Людвіка Кубалі

«Wielmożny Panie,

Z prawdziwą przyjemnością myślę o chwili, w której będę mógł znaleźć się w szanownym gronie ludzi ryczyliwych mi tutaj; ale z przykrością razem mam to sumienne przekonanie, że chwila taka nie nadeszła jeszcze.

Daruj Wielmożny Pan otwartości, ale sądzę, że brak stanowczej decyzji w bardzo pochlebnych w prasie polskiej głosach dla mnie nie pozwala mi dotąd przyjmować udziału w szerszych kołach.

Nie tracę nadziei, że pora odpowiednia zbliży się, a wtedy z prawdziwą radością pospieszę na wezwanie i pogawędkę z szanownymi potomkami wielkiej Lechii.

Z prawdziwem poważaniem

śługa powolny

P. Kulisz

1882, kwietnia 27.»

Переклад:

«Вельможний Пане,

З правдивою приємністю думаю про мить, коли зможу знайтися в колі осіб, прихильних до мене тут; але з прикрістю разом маю те сумлінне переконання, що хвиля така ще не надійшла.

Пробачте мені, Вельможний Пане, за відвертість, але вважаю, що відсутність чіткого рішення в дуже похвальних для мене в польській пресі голосах не дозволяє мені поки що брати участь у ширших колах.

Не втрачаю надії, що пора відповідна надійде, а тоді з правдивою радістю поспішу на заклик та говірку з шановними потомками великої Лехії.

З правдивою повагою
покірний слуга
П. Куліш

1882, квітня 27.»

(Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 12924/III. Papiery Ludwika Kubali. Listy P[antelejmona] Kulisza do L.Kubali z r. 1882 i b.d. S. 339–340)

№ 6

1882, травня 18. Львів

Лист Пантелеймона Куліша до Людвіка Кубалі

«Szanowny Panie Dobrodzieju,

Posyłam do przeczytania polityczną manifestację moją, uważając mego łaskawego Pana za najwyższą powagę w kwestii historycznej prawdy i narodowości.

Służący mój zaczeka do zwrotu rękopismu.

Jeżeli by szanowny Pan Dr. miał co zaprzeczyć mi albo poprawić, przyjmę wszystko pod rozwagę, dziękując za jego uprzejmość. W tém celu dołączam tu moją wiedeńską adresę.

Original ruski i tłumaczenia polskie zatrzymam we własnem ręku do narady z moim szczerym przyjacielem Doktorem Pulujem.

Z wysokiem szacunkiem
P. Kulisz

1882, maja 18.

Lwów.

Wyjeżdżam do Wiednia w sobotę rano. Żegnam Pana serdecznie.

Jutro prośba o koncesii na drukarnię i gazetę będzie już w ręku Pana Gnoińskiego.

Adres: Wien.

IX, Türkenstrasse, 3.

Physikalisches Kabinet.

Herrn Dr. Joh. Puluj,

für Herrn Kulisz.»

Переклад:

«Шановний Пане Добродію,

Надсилаю для прочитання мій політичний маніфест, вважаючи Вас, мій ласкавий Пане, найвищим авторитетом у питанні історичної правди та національності.

Слуга мій чекає до повернення рукопису.

Якщо Ви, шановний Пане Д-ре, матимете що заперечити мені або поправити, візьму все до розваги дякуючи за вашу ласкавість. З цією метою додаю тут мою віденську адресу.

Руський оригінал та польський переклад затримаю у своїх руках до наради з моїм щирим приятелем Доктором Пулюєм.

З високою пошаною
П. Куліш

1882, травня 18.

Виїжджаю до Відня в суботу вранці. Прощаюся з Вами сердечно.

Завтра прохання про концесію на друкарню і газету буде вже в руках Пана Гноїнського.

Адреса: Відень.

IX, Тюркенштрассе, 3.

Фізичний кабінет.

Пану Д-ру І. Пулюю,

для пана Куліша.»

(Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 12924/III.
Papiry Ludwika Kubali. Listy P[antelejmona] Kulisza do L.Kubali z r. 1882 i b.d.
S. 343–345)

№7

1882, травень, між 18 та 28 (?). Відень

Лист Пантелеймона Куліша до Людвіка Кубалі

«Szanowny Panie i Dobrodzieju,

Składam serdeczne podziękowanie za rozmowę z P. Gnoińskim.

Dałem we Lwowie adwokatowi Jamińskiemu pełnomocnictwo względem koncesyi i uwolnienia mnie z poddaństwa rosyjskiego. On będzie pisał do Ignatiewa przez rosyjskiego konsula i t.d. Z tej przyczyny nie mogłem korzystać uprzejmą radą Pana Dra udać się do X. Sapielhy, chociaż wysoko cenię ofiarowanie się tego zacnego męża stanu, a zwłaszcza, że ón, jak Szanowny Pan piszesz, jest szczerym przyjacielem Rusinów. Pańską charakterystykę Xcia Sapielhy przyjmuję jako historyczny dokument, i nie zaniedbam okazji sposobności oświadczyć jemu moje uszanowanie.

Dr. Smolka obiecał mnie poprzeć sprawę o koncesyi bardzo życzliwie. Dziś będę rozmawiać za jego rekomendacją z Ministrem Ziemiałkowskim.

Dziękuję Panu za jego uprzejmość i znow dziękuję..

Z wysokim szacunkiem
P. Kulisz

Mieszkam we Wiedniu na Währingerstrasse –
IX. Währingerstrasse,
№ 76, Thür 7.

PS. X. Czartoryski pisze do mnie: „Zbliżenia i zgody trzeba szukać, mojem zdaniem, na polu wspólnej pracy i wspólnych obowiązków, od których wypełnienia przyszłość nasza zależy – Rusinów zarówno jak i Polaków. Przedewszystkiem więc praca około dobrobytu i oświaty włościan. Wykluczenie swarów polityczno-historycznych z tej pracy uważam za możliwe i konieczne. Sąd o przeszłości zostawmy historykom z powołania; na dzisiaj faktem historycznym jest się wspólność biedy i niebezpieczeństwa. - - - i ja skwapliwie skorzystam z każdej sposobności bliższego poznania się i porozumienia”».

Переклад:

«Шановний Пане і Добродію,

Сердечно Вам дякую за розмову з П. Гноїнським.

Дав у Львові адвокатові Ямінському довіреність на концесію та звільнення мене з російського підданства. Він буде писати до Ігнат'єва через російського консула і т.д. З цієї причини не міг скористатися Вашою, Пане Д-ре, люб'язною порадою піти до Кн. Сапеги, хоча високо ціную самовідданість цього добродію державного діяча, а особливо що він, як Ви, шановний Пане, пишете, є щирим приятелем русинів. Вашу характеристику Кн-я Сапеги приймаю як історичний документ і не знехтую нагодою спосібності засвідчити йому свою повагу.

Д-р Смолька дуже люб'язно обіцяв мені підтримати справу концесії. Сьогодні буду розмовляти за його рекомендацією з міністром Земляковським.

Дякую Вам за вашу люб'язність і ще раз дякую!

З високою пошаною
П. Куліш

Мешкаю у Відні на вулиці Верінгерштрассе –
IX. Верінгерштрассе,
№ 76, кв. 7.

P.S. Кн. Чарторійський пише мені: «Зближення і згоди треба шукати, на мою думку, на полі спільної праці і спільних обов'язків, від виконання котрих залежить наше майбутнє – русинів так само, як і поляків. Тож перш за все праця навколо добро-буту і освіти селянства. Виключення політично-історичних суперечок з цієї праці вважаю за можливе і необхідне. Залишмо оцінку минулого історикам за покликанням; на сьогодні історичним фактом є спільність бідноти та небезпеки. - - - і я охоче скористаюся будь-якою спосібністю познайомитися ближче і порозумітися».

**(Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 12924/III.
Papiery Ludwika Kubali. Listy P[antelejmona] Kulisza do L.Kubali z r. 1882 i b.d.
S. 357–360)**

№ 8

1882, травня 28. Відень

Лист Пантелеймона Куліша до Людвіка Кубалі

«Szanowny Panie i Dobrodzieju,

Dowiedziawszy się tak dokładnie o przychylności Xięcia Sapiehy do Rusinów, chciałem skorzystać przytomnością jego w Wiedniu, ażeby oświadczyć jemu moje uszanowanie; lecz tak się stało, że nie widzieliśmy się z sobą, tylko dostaliśmy karteczkę jeden drugiego: bo Xiąże Sapieha jutro rano musiał iechać z Wiednia, a o jego oddanej mnie wyzycie i żądaniu widzenia ze mną tego ieszcze dnia dowiedziałem się już w nocy.

Jeżeliby przyszło do rozmowy z pewnym Jegomością, upraszam Pana Doktora powiedzieć jemu, że chciałem widzieć się z Xięciem Sapiegą jedynie dla tego, żeby poznać osobę tak wysoko cenioną przez lepszego z polskich historyków. Co się tyczy wiadomego Panu Doktorowi interesu, to właśnie przed moją wizytą jedna okoliczność w najbliższych moich stosunkach dostarczyła mnie możliwość obejście bez wszelkiej obcej zapomogi.

Donosząc o tém Szanownemu Panu, serdecznie dziękuję Jemu za Jego czynną sympatię do moich literackich zamiarów.

Z wysokim szacunkiem

P. Kulisz

1882, maja 28.

Wiedeń.»

Переклад:

«Шановний Пане і Добродію,

Дізнавшись так детально про прихильність Князя Сапеги до русинів, хотів скористатися його присутністю у Відні, щоб засвідчити свою пошану до нього; але так склалося, що ми не побачилися, тільки отримали картки один одного: бо Князь Сапега завтра вранці мав їхати з Відня, а про його здійснений до мене візит і пропозицію побачитися зі мною ще в той же день я дізнався вже вночі.

Якщо б Вам дійшло до розмови з Його Милістю, прошу Вас, пане Докторе, сказати йому, що я хотів побачитися з Князем Сапегою лише для того, щоб познайомитися з особою, яку так високо цінує найліпший з польських істориків. Щодо відомого Вам, пане Докторе, інтересу, то саме перед моїм візитом одна обставина в моїх найближчих стосунках дала мені можливість обійтися без усякої сторонньої допомоги.

76

Повідомляючи про це Вам, шановний Пане, сердечно дякую Вам за Вашу активну симпатію до моїх літературних намірів.

З високою пошаною
П. Куліш

1882, травня 28.
Відень.»

**(Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 12924/III.
Papiery Ludwika Kubali. Listy P[antelejmona] Kulisza do L.Kubali z r. 1882 i b.d.
S. 347–348)**

№ 9

1882, червня 24. Відень

Лист Пантелеймона Куліша до Людвіка Кубалі

«Szanowny Panie,

Jestem pewien, że mój gospodarz P. Jurkiewicz już dostał od Pana tę książkę. Nigdybym sobie tego nie życzył, żeby PanDr. zatrudnił siebie jej odsyłaniem.. Ten P. Jurkiewicz jest człowiek bardzo do mnie przychylny, i zrobi wszystko jak należy. A PanDoktor porzucając takie drobnostki ludziom drobnym, niech myśli tylko o takich rzeczach jak kancler koronny Jerzy Ossolinski, z którym i ja chciałbym zabrać bliższą znajomość. Oczekuję z wielką niecierpliwością pojawienia tej wielkiej pracy w świecie.

Z wysokim szacunkiem
P. Kulisz

1882, czerwca 24. Wiedeń.
Währingerstrasse № 76, Th. 7.»

Переклад:

«Шановний Пане,

Упевнений, що мій господар П. Юркевич уже отримав від Вас ту книгу. Ніколи не бажав би собі того, щоб Ви, Пане Д-ре, обтяжували себе її відсилкою. Цей П. Юркевич є людиною дуже прихильною до мене і зробить все, як належить. А Ви, Пане Докторе, залишаючи такі дрібниці дрібним людям, думайте тільки про такі речі, як канцлер коронний Єжи Оссолінський, з котрим і я хотів би ближче познайомитися. Чекаю з великим нетерпінням появи цієї визначної праці у світі.

З високою пошаною
П. Куліш

1882, червня 24. Відень.
Верінгерштрассе, № 76, кв. 7.»

**(Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 12924/III.
Papiery Ludwika Kubali. Listy P[antelejmona] Kulisza do L.Kubali z r. 1882 i b.d.
S. 349–350)**

№ 10

1882, липня 8. Відень

Лист Пантелеймона Куліша до Людвіка Кубалі (?)

«Прошу Вашої, Високоважний Добродію, ласки послати один примірник князю Сопізі, а другий князю Романові Чорторийському, яко людям заочно зо мною знакомим трошки. Не знаю, як до них заадресувати.

Підпис П. Куліша

Та ще один князю
Романові Пузині.
1882, липня 8.
3 Відня.»

(Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 12924/III. Papiery Ludwika Kubali. Listy P[antelejmona] Kulisza do L.K. Kubalir. 1882 i b.d. S. 353)

Список використаних джерел

1. Библиографичный покажчыкъ пысаннивъ П. Кулиша. Чернигивъ, 1901. С. 245–276. Вирізка.
2. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані (Selected Letters of Panteleimon Kulish (in Ukrainian) / ред. Ю. Луцький. Нью-Йорк, Торонто : Укр. вільна акад. наук у США, 1984. 326 с.
3. Гнатюк В. Польський літератор М. А. Грабовський і його приятелювання з П. О. Кулішем // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1929. Кн. 23. С. 97–124.
4. Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. Київ–Ляйпціг, б. д. 207 с.
5. Записки о Южной Руси: [в 2 т.] / [сост., авт. предисл., примеч. П. А. Кулиш]. Т. 1. Санкт-Петербург : Изд. П. Кулиш, 1856. 322 с.
6. Там само. Т. 2. Санкт-Петербург : Изд. П. Кулиш, 1857. 354 с.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 28559.
8. Кирилюк Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. Київ, 1929. 120 с.
9. Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надвального радника) // Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. 100. Ч. II. Львів, 1930. С. 327–377.
10. Кріль М. М. Кубалія Людвік // Енциклопедія Сучасної України / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. Київ : Ін-т енцикл.

- досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-510> (дата звернення: 21.01.2023)
11. Кулиш П. Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра // Библиотека для чтения. 1863. Сентябрь. С. 1–32.
 12. Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. 1885. Т. IV. № 13. С. 61–75.
 13. Кулиш П. История возсоединения Руси. Санкт-Петербург г: Изд. т-ва «Обществ. польза», 1874. Т. I. 363 с.
 14. Кулиш П. Т. II. 456 с.
 15. Кулиш П. 1877. Т. III. 374 с.
 16. Кулиш П. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии // Вестник Юго-Западной и Западной России. 1862. Т. 1 Июль. С. 30–49; Т. 2. Август. С. 49–74; Т. 1. Сентябрь. С. 136–157; Т. 2. Октябрь. С. 190–202; Т. 1. Ноябрь. С. 261–277; 1863. Т. 3. Январь. С. 1–21.
 17. Кулиш П. Польско-казацкая война 1638 года // Отечественные записки. 1864. Том CLVI (Кн. 9, Сентябрь). С. 327–355.
 18. Кулиш П. Зазивний Лист до Української Інтелігенції // Хуторна поезія. Львів: Друкарня Тов-ва ім. Шевченка, 1882. С. 113–137.
 19. Кулиш П. Історія України од найдавніших часів // Основа. 1861. № 9. С. 79–107.
 20. Кулиш Пантелеймон. Повне зібрання творів. Листи / упоряд., комент. Олесь Федорук. Київ : Критика, 2005. Т. I: 1841–1850. 648 с.
 21. Там само. Т. II: 1850–1856. 672 с.
 22. Кулиш Пантелеймон. Повне зібрання творів: Проспект / гол. редкол. Г. Грабович. Київ : Критика, 2005. 16 с.
 23. Кулиш П. Хмельницина // Основа. 1861. № 3. С. 1–15.
 24. Кулиш П. Виговщина // Основа. 1861. № 11–12. С. 1–15.
 25. Кулиш П. Крашанка Русинам і Полякам на Великдень 1882 року. Львів, 1882. 40 с.
 26. Лист до Михайла Павлика від 14 (ст. ст.) травня 1888 р. // Народ. 1892. Ч. 20–21. С. 224.
 27. Лист до Юзефа Крашевського від 7 квітня 1882 р. // Народ. 1892. Ч. 20–21. С. 223.
 28. Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш // Киевская старина. 1897. № 4–6. Апрель. С. 163–176 (передрук. з вид. «Южный край», 1897, № 5562).

29. Матеріали для біографії П. А. Куліша // Киевская старина. 1897. Май. С. 339–362. 79
30. М-лій О. А. П. А. Куліш // Беседа. 1897. Ч. 4. С. 14.
31. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель : У 2 т. Київ : Укр. письменник, 2007. Т. 1. Життя Пантелеймона Куліша : наук. біографія. 463 с.
32. Там само. Т. 2. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. 462 с.
33. Павлик М. Куліш та Крашевський. Причинок до історії руско-польських відносин // Народ. 1892. Ч. 20–21. С. 219–224.
34. Письмо Куліша к Д. С. Каменецкому от 4 декабря 1864 г. // Киевская старина. 1898. № 7–8. С. 139.
35. Письмо Куліша к Д. С. Каменецкому от 24 декабря 1867 г. // Киевская старина. 1898. № 7–8. С. 143–144.
36. Побірченко Н. Життя і постать Пантелеймона Куліша у листуванні, спогадах сучасників та шанувальників : у 3-х томах. Умань, 2010. Т. 1. 388 с.
37. Там само. Т. 2. 392 с.
38. Так само. Т. 3. 387 с.
39. Сочинения и Письма П. А. Куліша. Т. 1–5 / под ред. [та з передм. і приміт.] И. Каманина. Киев : Изд. А. М. Куліш [Г. Барвінок]. Тип. Т. Г. Мейндера, 1908–1910.
40. Федорук О. Україно-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша (Контекст галицького суспільно-літературного процесу 60-х рр. XIX ст.) // Україна Модерна. 2003. Ч. 8. С. 73–105.
41. Чалий М. Юные годы П. А. Куліша // Киевская старина. 1897. Май. С. 290–299.
42. Якобчук Н. Історія видання повного зібрання творів та листів Пантелеймона Куліша у листуванні Івана Каманіна до Ганни Барвінок // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. 2010. Вип. 18. С. 202–208.
43. Ясь О. В. Шайноха Кароль // Енциклопедія історії України. Т. 10: Т-Я / ред. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2013. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Shajnokha> К (дата звернення: 21.01.2023)
44. Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 5877/II. Korespondencja Karola Szajnochy. Tom II. Listy do K. Szajnochy od różnych osób. Kulisz Pantaleon, 1865. S. 497–498.
45. Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 12036/III. Autografy różnych osób z lat 1621–1929. Lit. K. Kulisz P[antalejmon] do NN. 1863. S. 351–354.

46. Dział Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Sygnatura 12924/III. Papiery Ludwika Kubali. Listy P[antelejmona] Kulisza do L. Kubali z r. 1882 i b.d. S. 327–360.
47. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. 1646. 1648. Opowiadanie i źródła. T. 1. Polska w roku 1646. Lwów: Drukarnia E. Winiarza, 1865. 368 s.

Iryna Adamska

Taras Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-8913-6742

e-mail: adamska@knu.ua

Epistolary heritage of Panteleimon Kulish from collections of Ossoliński National Institute in Wrocław

In the library of the Ossoliński National Institute in Wrocław, 10 letters of Panteleimon Kulish that have not yet been entered into academic use were discovered. **The goal of the research** is to determine the circumstances in which these letters were written, analyse their content, and, in some cases, establish the addressee and date of the documents. **Methodology.** By comparing the facts from the letters with data from other sources, the author of the article found out to whom and when the letter was sent, unless it is indicated in their text. A comprehensive analysis of Panteleimon Kulish's life and work and a comparison of known data with the information from the letters allowed us to expand our understanding of his activities in certain periods of his life, in particular, the contacts he established and the transformation of his views. **Academic novelty.** As a result of the research, letters of Panteleimon Kulish from the 1860s and 1880s to members of Polish intellectual circles such as Michał Grabowski, Karol Szajnocha, and Ludwik Kubala, with whom the Ukrainian intellectual maintained relations, were introduced into academic usage. **Conclusions.** In the 1860s, Panteleimon Kulish continued correspondence with Michał Grabowski, discussing his academic findings and plans with him. At that time, Panteleimon Kulish's views on the history of Ukraine transformed, what was reflected in his letters. His interest in historical topics is also reflected in the second letter of this period addressed to the famous Polish historian Karol Szajnocha. Alongside with his administrative work in Warsaw, Panteleimon Kulish found time to collect materials for his research and exchange them with his Polish colleagues. Letters to the historian Ludwik Kubala from the 1880s contain some information about Kulish's further research, literary and translation activities, as well as the problems of

Polish-Ukrainian understanding that Kulish tried to initiate, and the issues related to his transition to Austrian citizenship and obtaining concession for a printing house in Lviv. His regular correspondence with Ludwik Kubala shows that they were quite well acquainted and that the Polish scholar was determined to help Panteleimon Kulish in making contacts and solving bureaucratic problems.

Key words: Panteleimon Kulish, correspondence, Polish-Ukrainian relations, Ukrainian culture, Ukrainian and Polish historiography, 19th century, Michał Grabowski, Karol Szajnocha, Ludwik Kubala.

*Стаття підготовлена 10 лютого 2023 року;
подана до друку 31 березня 2023 року.*

Ірина Степанівна Гах,
кандидат мистецтвознавства,
докторант,
Львівська національна академія мистецтв
(Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-5627-7039
e-mail: gachiruna@gmail.com

ЛЕВ ҐЕЦ «АНТОЛЬОГІЯ СТРІЛЕЦЬКОЇ ТВОРЧОСТІ»: ІСТОРІЯ ТА ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ РУКОТВОРНОЇ КНИГИ-АЛЬБОМУ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Мета роботи. Репрезентація рукотворної книги-альбому «Антольоґія стрілецької творчості» (1915–1917) – епохального витвору словесної, музичної та художньої культури початку ХХ століття, створеного в період Першої світової війни двадцятьма сімома військовими Українських Січових Стрільців (УСС). Понад сотню років «Антольоґія...» зберігалася в бібліотеці оо. Василян у Римі, очікуючи видруку в 2021-му. Історія створення та подальшої долі книги-альбому тісно пов’язана з життям її творця – художника-упорядника Лева-Осипа Ґеца. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні історико-культурного підходу до історичного, мистецького та книгознавчого аналізу художньо-образної проблематики рукотворної книги-альбому. **Наукова новизна.** Вперше здійснено спробу історично-мистецтвознавчого аналізу єдиної ру-

котворної книги-альбому стрілецької творчості початку ХХ століття як цінного джерела осмислення культурного контексту періоду Першої світової війни. **Висновки.** Пропоноване дослідження є першою спробою системного розгляду історико-культурних та естетичних смислів віднайденної книги-альбому «Антольоґія стрілецької творчості» і мистецького аналізу графічних зображень Лева Ґеца – відомого українсько-польського художника ХХ століття. Вперше представлена ілюстративна й текстова інформація поглиблює історично-документальний та образно-художній фактаж життя і творчої діяльності не лише Л. Ґеца, а й окремих персоналій двадцяти шести усусівців: художників, поетів, музикантів, і виступає переконливим свідченнями творення експресивної образотворчої та писемної культури Українського Легіону 1915–

1917 років. Унікальні напрацювання авторів усього представленого в альбомі мистецького матеріалу дають змогу усвідомити й належно оцінити культурну значимість творчої спадщини митців-усусівців. Малярське наповнення «Антології...» ґрунтується

на високого рівня фаховості та репрезентує виразні національно-сміслові й духовно-естетичні цінності.

Ключові слова: Лев Гец, Українські Січові Стрільці, Перша світова війна, книга-альбом, графіка, рисунок, акварель, рукопис.

Актуальність теми дослідження. Різностороннє вивчення мистецької спадщини українських збройних формувань початку 1914–1917 років є важливим щодо висвітлення перебігу подій Першої світової війни та участі в ній семитисячної військової формації у складі австро-угорської армії – Українських Січових Стрільців (далі – УСС). Це суттєво доповнює історію України початку ХХ століття, адже через витвори мистецтва, характер того чи іншого історичного моменту не лише виявляється національно-патріотична сутність внеску УСС у перебіг Першої світової війни, а й достовірно представляється хід подій у контексті розвитку культурно-мистецької діяльності військових Українського добровольчого легіону.

Книга-альбом «Антологія стрілецької творчості» стала своєрідною ілюстрацією процесу, який доцільно розглядати в руслі життя і творчої діяльності її автора – Лева Геца. Зауважимо, що висвітлений у публікації матеріал не входив до системних досліджень ні в радянській, ні в новітній історії української культури. З огляду на це, пропонована розвідка вперше вводиться в науковий обіг та репрезентує актуальний для української культури мистецький артефакт – єдину рукописну художню книгу-альбом стрілецької творчості початку ХХ століття.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження віднайдені оригінальної пам'ятки та участі в її створенні художника Лева Геца видалося доволі складним, адже практично вся образотворча спадщина художника зберігається поза межами України. Представлений та аналізований у публікації матеріал, віднайдений у Польщі та в Італії, вперше позиціонується як науковий об'єкт.

Оприлюднення книги-альбому «Антологія стрілецької творчості» (упорядниця Ірина Гах) відбулося на щорічному Всеукраїнському книжковому конкурсі 2021 року, що традиційно проводиться в рамках

Форуму видавців у Львові (Book Forum Best Book Award), де факсимільному виданню альбому було присвоєно Спеціальну відзнаку Малого журі міста Львова.

Понад п'ятдесят років оригінал рукописної «Антології...» зберігався в бібліотеці оо. Василян у Римі. До 2021 року рукопис практично не досліджувався. Окремі спогади побратимів-усусівців Геца Миколи Голубця [6; 7], Івана Іванця [4, 10], які писали про «Антологію...» та її експонування на мистецьких виставках, з'явилися в міжвоєнний період у часописах 1920–1930-х років. У контексті життєпису Лева Геца та огляду його ранньої творчої спадщини про книгу-альбом згадували П. Ковжун [3], І. Іванець [11], С. Гординський [8; 9]. Включно до 1950-х років книга взагалі вважалася втраченою, і спогади про неї мали місце лише в аспекті творчої біографії її творця – Лева Геца. Останніми десятиліттями «Антологія...» неодноразово згадувалася в публікаціях та інтернет-виданнях мистецтвознавицею Іриною Гах [1; 2].

Мета дослідження. Оприлюднення й аналіз мистецького доробку Українських Січових Стрільців перших десятиліть минулого століття є ще однією спробою українців осмислити себе частиною історії буремних європейських змагань за державність і громадянські права, позаяк політичні, соціальні та культурні події Першої світової війни спонукали українську прогресивну інтелігенцію до створення нового культурно-мистецького спадку.

Виклад основного матеріалу. Ім'я художника Л. Геца (1896–1971) відоме в історії образотворчості України, Польщі, Америки, Канади та інших країн. Майбутній митець народився у Львові, навчання розпочав в українській школі Маркіяна Шашкевича, продовжив і завершив у польській – св. Мартина, де виразно проявилися здібності юнака до каліграфії та малювання.

Будучи вісімнадцятилітнім, Гец взяв участь у Першій світовій війні в лавах Українських Січових Стрільців (1915–1917), пережив нелегкі часи в таборі інтернованих у Домб'є (1919). Саме в той період постали перші серйозні мистецькі напрацювання – «Антологія стрілецької творчості» та «Домб'є – 1918-9».

У 1920–1924 роках Гец навчався у Краківській академії мистецтв (у класі С. Дембіцького), яку завершив з відзнакою. 1925-го переїхав до

маленького провінційного містечка Сянок (територія Польщі) і розпочав педагогічну працю в гімназії ім. Королеви Софії. Окрім основної роботи, активно займався творчістю: був співорганізатором і багаторічним керівником музею «Лемківщина» (1930–1939), співпрацював з Національним музеєм у Львові (1913), Музеєм НТШ у Львові (1912–1939), Асоціацією музеїв у Польщі (*Związek Muzeów w Polsce*, 1914–1951), регіональними музеями «Бойківщина» (Самбір), «Стравігор» (Перемишль), «Яворівщина» (Яворів), «Верховина» (Стрий) та іншими закладами культури.

У міжвоєнний період Гец брав участь у виставках Гуртка діячів українського мистецтва (ГДУМ), Асоціації незалежних українських мистців (АНУМ), Товариства приятелів красних мистецтв (*Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych* (TPSP)); долучався до експозиційно-мистецьких проєктів Львова (1928, 1929, 1930, 1932, 1934, 1935, 1936, 1939), Берліна (1933), Праги (1933), Парижа (1934), Рима (1938), Сянока (1940) та інших європейських міст. Плідна творча діяльність спонукала до самореалізації, пошуків власного стилю, адаптації засадничих рис європейського модернізму в образотворчому мистецтві міжвоєнного періоду.

Після завершення Другої світової війни Л. Гец оселився у Кракові, в 1950–1960-х роках викладав в Академії мистецтв. Вагомим творчим напрацюванням повоєнного періоду став мистецький альбом «Давні двори та подвір'я Кракова» (1958) із графічними творами Геца. У той час художник також займався виставково-творчою діяльністю: навесні 1959-го в залах краківського Будинку художника було представлено його рисунки та малярство (167 творів); у квітні 1960-го у приміщенні президії Міської народної ради Кракова організовано виставку «Архітектура давнього Кракова» (65 рисунків).

У повоєнному Кракові Лев Гец також активно брав участь у громадській роботі: членував в українській спільноті Кракова (УСКТ), був багатолітнім дописувачем єдиного україномовного часопису Народної Республіки Польщі «Наше слово» (з 1956 р.); долучався до організації музейних експозицій, як-от: «Народне мистецтво національних меншостей» (Краків, 1960), виставки давніх ікон XV–XVII ст. з Кракова, Перемишля, Нового Сонця і Сянока (Краків, 1961); виставки 80 ікон XV–XVIII ст. (зі сяноцької, перемиської та новосандецької фондів збірок), що відбулася в Народному музеї Кракова (1964); був учасником збірних

виставок, зокрема виставки, присвяченої 800-літтю Сянока (1962), міжнародної виставки «Польсько-українська співпраця в останніх два десятиліття» у Кракові (1967).

12 липня 1966 року Л. Гец подарував Історичному музею Кракова колекцію з 446 рисунків, ставши першим художником-іноземцем, який офірував музейній установі Польщі власні творчі доробки. В лютому–квітні 1967-го 170 творів подарованої колекції експонувалися в залах історичного музею Кракова.

Об'єднання Мистців Українців в Америці (ОМУА) неодноразово організовувало зарубіжні виставки робіт художника: персональну – у приміщенні Українського Літературно-Мистецького Клубу (Нью-Йорк, 1962); у співавторстві з українським художником Миколою Анастасієвським у Міннеаполісі, що отримало успішне продовження в Чикаго 1967-го. Твори Геца також експонувалися в Колегії Манітобського університету Вінніпега на збірній виставці українських художників-емігрантів 1968 року.

Творчий спадок Лева Геца великий: живописні та графічні роботи зберігаються в музейних збірках Америки, Канади, Німеччини, Чехії, Італії, Польщі, України; десятки творів прикрашають приватні колекції.

Та з-поміж них усіх вирізняється саме рукотворна книга-альбом «Антологія стрілецької творчості», вироблена в 1915–1917-х роках. Авторами цього епохального твору стали юні добровольці Легіону УСС: Бабюк Андрій, Балюк Іван, Бобинський Василь, Вітовський Дмитро, Гаврилко Михайло, Гайворонський Михайло, Голубець Микола, Заклинський Богдан, Заклинський Ростислав, Іванець Іван, Квас Осип, Коссак Іван, Крижанівський Богдан, Купчинський Роман, Курилас Осип, Лепкий Лев, Лотоцький Антін, Назарук Осип, Неділко Володимир, Поперечний Антін, Розлуцький Лесь, Старчук Іван, Трух Грицько, Чарнецький Степан, Шкрумеляк Юрій, Яцків Михайло. Впорядкували та оформили рукописний альбом Лев-Осип Гец та Богдан-Володимир Крижанівський.

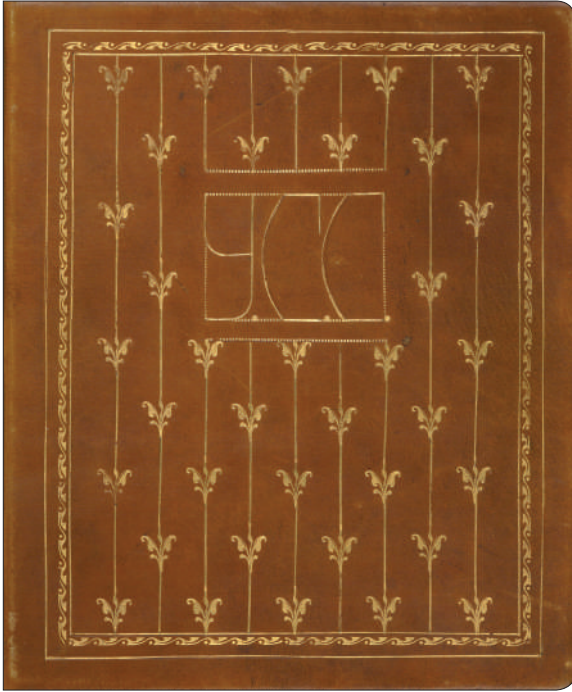
Кожна сторінка «Антології...» – це окремих, завершений витвір мистецтва (малярство чи графіка), автором якого був безпосередній учасник подій Першої світової війни – усусівець: художник, поет, музикант, талановита непересічна молода людина, боєць Українського Ле-

гіону, який цілковито присвятився великій та благородній справі – творенню оригінальної художньої культури Українських Січових Стрільців.

Поаркушева книга-альбом представляє літературні дописи (вірші, повісті, спогади, уривки зі «Щоденників», ліричні оповіді), ілюстрації (рисунок та акварелі), пісні (нотні стани і слова). Кожен зі 130 аркушів книги органічно поєднує літературний і художній твори, присвячені окремій історії з життя військових Українського Легіону.

Створення «Антології...» розпочалося в 1915 році, коли юного Лева Геца було прийнято до 1-го полку Українських Січових Стрільців Григорія Коссака, що й започаткувало доросле, сповнене випробувань життя вісімнадцятилітнього юнака: «Ніколи не мріяв про військо. Був цілком присвячений мистецтву і поглинений творчим вогнем» [13, арк. 76]. Протягом проходження служби у вільні хвилини Гец багато малював. Щоправда, у війську не відразу було належно оцінено його талант і хлопчину навіть звинуватили у шпигунстві. Малодосвідчений усусівець Гец не підозрював, що в ході війни малювати в польових умовах категорично заборонено – це трактувалось як шпигунство чи розвідувальна діяльність на користь супротивника. Коли командирам стало відомо, що до війни юнак навчався образотворчому мистецтву і планував отримати вищу художню освіту, то поза службовими обов'язками йому дозволили продовжувати малювати: «Робив все подвійну службу. Був жовніром, робив службу в окопах, в штурмії, при дротах, санітетах, телефоні і піонірах. Попри ту службу, робив рисунки і акварелі» [5, с. 15].

Воєнні лихоліття, пережиті психологічні стреси, моральні потрясіння, фізичний біль від поранень стали поштовхом до створення мистецького витвору, присвяченого життю та бойовим будням Українського Легіону: «Жили ми в одній кімнаті сільської хати, де кожен із нас мав своє ліжко і кутик. В одному куті, при дверях, стояла випозичена фісгармонія композитора Ніжанковського, на котрій В. Крижанівський komponував свою музику. Військова команда погоджувалась на нашу молодечу творчість. Праця кипіла в нас сердечна, повна фантазій і мрій. Книга росла скоро. На другому році праці В. Бобинський гравітував ідейно в комуну і відбивався свідомо від нашої мистецької роботи. Було зібрано 26 воєнних творців» [13, арк. 90]. Так постала унікальна книга, в якій Гец «період військовий представив в рисунках, в яких можна прочитати

Іл 1. Гец Л. Шкіряна оправа (палітурка).
Шкіра, золочене тиснення

більше, ніж з написаного <...> 120 картонів з сточеними краями, фахово оправлених у шкіру, коштувала 4 роки праці у вільний від служби час» [13, арк. 90].

Після завершення війни, восени 1918-го, рукописна «Антологія стрілецької творчости» вперше була представлена на виставці Українських Січових Стрільців у Національному музеї Львова, спричинивши неабиякий суспільний резонанс і отримавши своєрідне розповсюдження: «Кілька десяти фотографічних відбиток альбому розійшлося

в мить поміж людьми, що стояли найблище до стрілецтва. Видання антології друком відложено на “добрі повоєнні часи”, яких, очевидно, доведеться подолати» [6]. Успіх книги-альбому приніс визнання Гецові, і про нього заговорили як про талановитого художника, патріота та популяризатора слави Українського Легіону.

Протягом навчання у Краківській академії мистецтв (1920–1924) та перебування Геца в Сяноку книга-альбом зберігалася в автора. Від початку створення лиш один раз, у 1937-му, Український видавничий інститут у Львові зголосився видати «Антологію...», але через високу вартість друку ця ідея залишилася незреалізованою [5, с. 117].

1944 року Гец був змушений поспіхом виїжджати зі Сянока. На залізничному вокзалі, розуміючи, що ситуація є наднебезпечною для його життя, він віддав рукописні книги «Антологія стрілецької творчости» та «Домб’є» й невелику папку з рисунками періоду Першої світової війни своєму товаришеві, з яким навчався у Кракові, – Маркіяну Дзєровичу.

Після завершення Другої світової війни М. Дзерович розшукав Геца та повідомив, що всі речі, які художник віддав йому на зберігання 1944-го, він готовий повернути авторові. Без сумніву, і Дзерович, і Гец розуміли, що творчу спадщину Січових Стрільців перевозити чи пересилати до Народної Польської Республіки, яка належала до країн, підпорядкованих Союзу Радянських Соціалістичних Республік і співпрацювала зі спецслужбами СРСР, було невиправдано [12]. Тому було прийняте рішення передати ці твори на зберігання до бібліотеки архіву оо. Василян у Римі. 1958 року Гец отримав листа від о. Ісидора Івана Патрила ЧВВ – відомого історика Церкви, який у 1950-х працював генеральним економом Василянського чину в Італії, де повідомлялось: «“Антологія стрілецької творчості” 1915–1917 р., “Домб’є” 1918–1919, два томи “Споминів” та тека з 214-ма рисунками <...> передані д-ром Маркіяном Дзеровичем до архіву оо. Василян у Римі» [13, арк. 352].

На наше переконання, той факт, що рукописні книги-альбоми Лева Геца «Антологія стрілецької творчості» та «Домб’є» зберігалися у «важкодоступному» для відповідних служб місці, врятував їх від знищення.

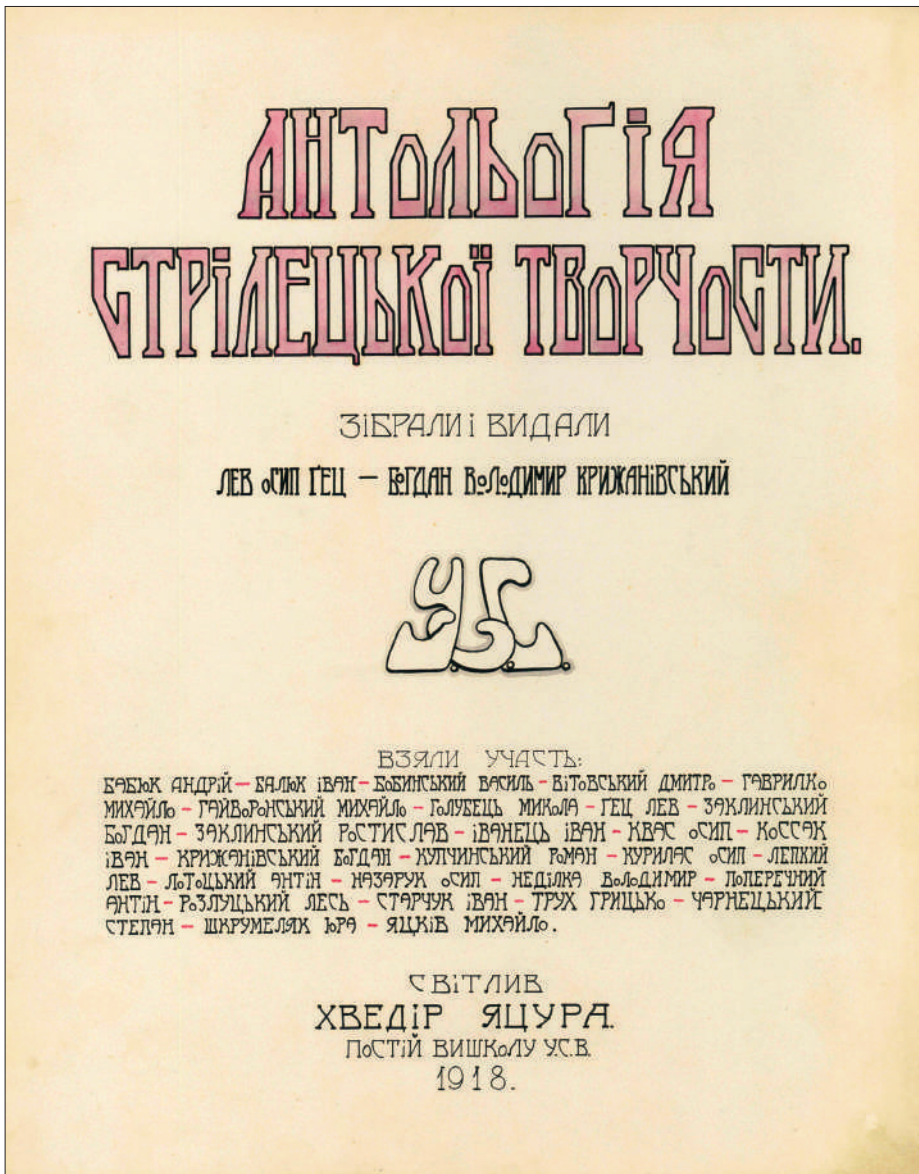
Отож «Антологія стрілецької творчості» – це унікальний мистецький альбом художника-початківця. Літературна частина та графіка цього альбому, змалювавши трагічну бувальщину Першої світової війни, слугують переконливим ілюстративним матеріалом до конкретних подій життя бійців УСС, батальних і побутових сцен, портретних зображень та іншого. Мистецьке наповнення «Антології...»: малюнки, мініатюри, орнаментальні багатоколірні декоративні прикраси різних стилів, заставки, кінцівки, ініціали, бордюри, рубрикаційні знаки – мають усі ознаки рукописної писемно-художньої книги. Всі мистецькі посторінкові оздоблення виконані графічними засобами та аквареллю.

Кожна сторінка книги-альбому – авторська розповідь про конкретну подію чи особу (командира, товариша, навіть цивільну особу) і присвячується важливим епізодам бойового життя.

Назагал «Антологія...» об’єднана сюжетом і тематикою, наповнена щирими емоціями, загостреними відчуттями, глибинними переживаннями, що переконливо та вправно виражено в художній формі, де кількісно переважають твори образотворчого мистецтва. Альбомного формату книга – від обкладинки до найдрібніших написів чи прикрас –

створена вручну – пером, олівцями, аквареллю та ін. Окрім внутрішнього оформлення Лев Гец самостійно оправив альбом шкірою, прикрасив її рослинно-геометричним золоченим тисненням.

Літературну частину книги-альбому написали відомі усусівці Осип Назарук, Богдан Заклинський, Ростислав Заклинський, Іван Коссак,

Іл 2. Гец Л. Титульна старінкаю. Папір, туш, акварель

Михайло Яцків, Осип Квас, Андрій Бабюк та інші; вірші – Василь Бобинський, Юрій Шкрумеляк, Микола Голубець, Антін Лотоцький, Лесь Новіна-Розлуцький, Грицько Трух, Лев Лепкий, Степан Чарнецький (автор знаменитої «Червоної калини»); Богдан Крижанівський та Михайло Гайворонський представляють непересічну пісенну творчість усусівців. Усі твори перейняті ідеалами стрілецької спільноти, глибокими переживаннями історичної доби, думками про незалежність, братерство, єдність та взаємодопомогу.

В «Антології...», крім робіт Лева Геца, вміщено кольорові та чорно-білі графічні доробки відомих художників-усусівців: Івана Старчука – «Новобранець» і «Нове життя», Осипа Куриласа – «Реквізіція», «Барбанний огонь», «Настя», «Граната», «Пожежа Залипя»; рисунки Михайла Гаврилка та Івана Іванця. З огляду на те, що всі твори були виконані в польових умовах, їхній формат невеликий, палітра кольорів обмежена. В роботах переважає ілюстративність, яка підсилена емоційним, яскраво-експресивним трактуванням сюжету, достовірною фіксацією конкретної події (бойового зіткнення, сцен відпочинку тощо). Художники вміло відтворюють характерні жести, пози чи несподівані ракурси, моделюють образи бойових побратимів. У всіх малярських роботах переважає проста й лаконічно побудована композиція, здебільшого – ахроматична гама; в образно-художньому трактуванні присутня загострено-лаконічна виразність графічної лінії та тональних переходів.

Десять аркушів «Антології...» цілком присвячені пісенній творчості бійців УСС. На сторінках книги-альбому закомпоновано нотні стани та вірші, які художньо прикрашені кольоровими чи чорно-білими заставками й кінцівками Л. Геца: «А я буду молитися» на слова Р. Купчинського, музику Б. Крижанівського; «За рідний край» на слова Р. Купчинського, музику М. Гайворонського; «Воєнна ідилія» на слова С. Чарнецького, музику М. Гайворонського; «Вечірня пісня» зі стрілецької оперети «Як зорі мерехтіли» на музику А. Поперечного; «Вербалістя ронить» на слова В. Бобинського, музику Б. Крижанівського; «Де айстри вмирили...» на слова С. Чарнецького, музику М. Гайворонського; «Іванови» на слова С. Чарнецького, музику М. Гайворонського; «Придорозі» на слова С. Чарнецького, музику Б. Крижанівського; «Синя чічка» на слова В. Бобинського, музику М. Гайворонського.

На початку минулого століття ілюстрування (мистецьке, образотворче оформлення) пісень уже практикувалося в українській музичній культурі. Наприклад, у творчих доробках художника Амвросія Ждахи знаходимо художнє трактування української пісенності – кольорові поштівки, видані 1911 року в Німеччині. Припускаємо, що Гецові був відомий такий напрям творчої діяльності А. Ждахи і він, працюючи над альбомом, надихався відомими листівками. На кожному пісенному аркуші «Антології...» чітко простежуються композиційні схеми, в основі яких лежать певні зразки образно-художнього, графічного та каліграфічного трактування згаданих поштівок А. Ждахи. Візуалізуючи художнім форматом стрілецькі пісні кольоровими чи чорно-білими заставками, Гец у рисунково-графічній формі підсилює та акцентує значення музичної культури в лавах УСС, яка морально й духовно підбадьорювала бійців. Стрілецька пісня була одним зі значущих символів боротьби Українського Легіону: вона надихала, озвучувала національну ідею, розповідала про боротьбу з ворогом.

На сторінках «Антології...» малюнки і заставки Геца, присвячені музичним творам, вирізняються чуттєвістю, художньою вартісністю та високою культурою подачі і завдяки мистецьким засобам допомагають сприймати літературні тексти чи зміст пісень. У цьому контексті показовою вважається заставка до пісні «При дорозі», де в сюжет композиції кольорового рисунка Гец увів образ Розп'яття – придорожню «фігуру» – загострено-експресивний художній образ у традиції християнської культури; знак-символ, що умовно відтворює усталену ідею тернистого шляху, страшних випробувань і великих страждань, що мистецьким трактуванням взується на перебіг кривавих подій Першої світової війни.

Текстовий матеріал книги-альбому «Антології...» Гец написав власноруч: усі рядки побудовані одним вигаданим автором шрифтом і подані єдиною художньою формою. Оповідання, пісні чи вірші починаються з окремого аркуша, виділяються сюжетними заставками та кінцівками, виразно підкреслюють характер і зміст творів. Літературні тексти обведені рамками у вигляді дуже тонких ліній, що посторінково komponують шрифтовий, а часом й ілюстративний матеріал, надаючи аркушеві цілісного, композиційно завершеного вигляду. Заголовки та

імена авторів виділяються великими літерами. Всі, без винятку, художні заставки, мініатюри, рубрикаційні знаки чи орнаментальні бордюри посторінково не дублюються. Вони мають своє мистецьке трактування та художньо-ідейний формат, вдало гармонізують з усіма орнаментально-декоративними обрамленнями, розміщеними на сторінках «Антології...».

Левові Гецу як художньому редакторові та упоряднику «Антології стрілецької творчости», належить найбільше рисунків. Двадцять три авторські роботи, що цілковито присвячені військовій тематиці, виконані в короткі години відпочинку, в польових умовах, з натури, є своєрідними фотофіксаціями достовірних вражень молодого бійця Українського Легіону на події Першої світової війни.

Напрацювання Геца поділяються тематично. Твори, присвячені бойовим звершенням і побуту усусівців: «Мандрівка років», «До ясних зір», «Могила», «Morituri», «Отчай», «Памятник», «Стрілецька слава» – змальовують перебіг військових буднів, реалістично передають страшні сцени боїв чи відпочинку бійців-усусівців,

Ил 3. Гец Л. Одчай. Папір, олівець, акварель

представляють портретні зображення. Викінчені, композиційно структуровані, вони вражають правдивістю й емоційністю історичного, документального та мистецького матеріалу. Головним персонажем усіх портретів, ескізних начерків чи шаржів слугують молоді військові, які, залежно від характеру персонажа, з ретельно задокументованими індивідуальними чуттєво-конкретними обрисами «списані» з прототипів реальних особистостей.

У батальних рисунках «Віч-на-віч смерті» і «Вражіння» особливо переконливо представлено сюжетні лінії, які виступають образом трагічного оптимізму та змальовують драматичні колізії бойових подій в обставинах на грані, коли доводиться «заглядати смерті в очі». За допомогою мінімальних художніх засобів Гецові вдалося реалістично передати батальні сцени, вміло відтворити атмосферу подій, людські емоції: героїзм, відчай, розпач, віру та інші. Приміром, у графічній композиції «За волю України» він представив картину смерті юного воїна-усусівця, в образі якого достовірно відтворив свої ж портретні риси. Цей рисунок зі символічно-алегоричними елементами (жінки, що плачуть над тілом загиблого; квіти на ньому мертвому; розриті поля; вкриті хмарами небо) перейнятий меланхолійним настроєм, що правдиво, через особисті пережиття, передає всю глибину абсурдності загибелі молодої людини та індивідуальне ставлення до війни.

У символічних композиціях «Тріумфатор» чи «Похоронна пісня» Гец відтворив сюжети, трактовані крізь призму алегоричних образів, продиктованих обставинами, в яких доводилося перебувати художникові, а саме: брати безпосередню участь у бойових сутичках, виживати у вогнищі воєнних дій. Головною темою цих творів виступає сприйняття та усвідомлення подій Першої світової війни молоддю. На рисунку «Тріумфатор» на чорному тлі автор зображає постать смерті у вигляді гордо крокуючого цвинтарем скелета. Сюжетну лінію твору підсилює вміло використаний рисунок контуру постаті, який заворює містичним відчуттям трагічності та приреченості. У творі «Похоронна пісня» смерть зображена у вигляді потвори з огидною посмішкою-гримасою, що демонстративно грає «похоронну пісню» на клавішах музичного інструмента, демонструючи безглуздість людських втрат «кривавої бойні». Обидва твори перейняті страхом, стражданням і розпачем.

Подібна емоційна напруженість відслідковується і в інших творах художника. Кілька аркушів «Антології...» Гец присвятив образу жінки. Рисунок «Мати» – це зображення молодої вродливої жінки в довгій білій сорочці з маленькою дитиною на руках. Цьому графічному творові притаманні риси української іконографії Богородиці-Одигітрії. Тематика малюнка та вкомпоновані в нього атрибути (вишиті сорочки жінки й дитини, інтер'єр звичайної сільської хати, окремі побутові предмети) спонукають до чуттєвого сприйняття, що наближає художній образ до реальності.

Художнім втіленням трагічної долі жінки у війні стала робота «З вогню». Цей проникливий твір демонструє фатальну сцену з життя цивільного населення в період активних воєнних дій: жінку з малою дитиною на руках, які втікають від вибуху. Реалістичність та підкреслена фатальність зображення передані надзвичайно достовірно, що яскраво проглядається в деформованому емоційно напруженому виразі жіночого обличчя. Не менш промовистою фавбулою позначений рисунок «Вигнанці», де Гец зображує картину однієї з найбільш безнадійних ситуацій, з якими стикався на війні, – реалістично-чуттєвий образ жінки-біженки з дітьми. Цей рисунок особливо глибоко вражає трагізмом і приреченістю того становища, яке спричинили бойові дії Першої світової війни (і Другої світової, і нинішні ...).

Композиційно-образні зображення сторінок «Антології стрілецької творчости» – це підкреслено чуттєві художні вирази міркувань, переживань, думок. Кожен аркуш книги представляє відповідний образ, співзвучний з експресивним трактуванням сюжету та емоційним відтворенням персонажів. Саме ця специфічна ознака творчої уяви Лева Геца визначає найвищий рівень ієрархії його художніх здібностей – вроджену мистецьку обдарованість.

Наукова новизна. В науковий обіг унікальний рукопис ХХ ст. – «Антологію стрілецької творчости» та невідомі документально-історичні матеріали щодо створення книги-альбому й участь у цьому процесі молодого усусівця Лева Геца – ініціатора, творця та художнього редактора «Антології стрілецької творчости» було введено з архівів Інституту Національної Пам'яті (Польща, Instytut Pamięci Narodowej (IPN)), Архівів історичного музею Сянока (Akta Museum «Lemkiwszujna» w Sanjku z lat 1931–1939) та архіву бібліотеки оо. Василіян у Римі.

Висновки. Історичний, документальний та образно-тематичний світ Українських Січових Стрільців ліг в основу рукотворної епохальної книги-альбому Лева Геца «Антологія стрілецької творчости». У цьому творі закладено національний просвітницький та культурний контекст, документально-історичний фактаж, високе рукописне, літературне та образотворче мистецтво. «Антологія...» – єдина знана рукописна книга-альбом початку ХХ ст., в якій майстерно представлено унікальний художньо-ілюстративний матеріал, створений воїнами Українського Легіону.

Молодий мистець Лев Гец, складаючи книгу-альбом, був практично художнім її упорядником. Він талановито відтворив рукопис, ставши не лише автором найбільшої кількості мистецьких творів, а й талановитим художнім редактором. Його майстерно виконані тематичні мініатюри та заставки, орнаментальні бордюри й рубрикаційні знаки посторінково не повторюються, а мають авторський художньо-ідейний формат і власну сюжетну розповідь. Гец вправно володіє композицією, рисунком, добре оперує мінімальними художніми засобами, передаючи образно-художню глибинність змісту зображення. Рисунки вирізняються правдивістю та емоційністю.

Рукотворна книга-альбом «Антологія стрілецької творчости» посіла почесне місце в історії, літературі та образотворчій культурі України.

Список використаних джерел

1. Гах І. УСС – творчість визвольної боротьби (до 90-ї річниці першої виставки Українських Січових Стрільців у Національному музеї) // Образотворче мистецтво. Київ, 2009. № 2. С. 54–55; Гах І. Мистецька спадщина Українських Січових Стрільців у фондівій збірці Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького // Військово-історичний альманах. 2012. Ч. 1 (24). С. 150–158.
2. Гах І. Стрілецькі виставки // Збруч. 2016. 29 лют. URL : <http://zbruc.eu/node/46913>; Гах І. До ювілею Лева Геца // Збруч. 2016. 26 лют. URL : <https://zbruc.eu/node/48188>; Гах І. Олівець і уголь жили в його руках // Збруч. 2016. 4 лют. URL : <https://zbruc.eu/node/4721>; Гах І. Непочутий крик душі митця // Збруч. 2016. 12 квіт. URL : <https://zbruc.eu/node/50202>; Гах І. Творчість Січових Стрільців: книга, яку чекали сто років // Збруч. 2021. 13 квіт. URL : <https://zbruc.eu/node/104530>; Гах І. Повернення до

- Домб'є // Збруч. 2021. 30 квіт. URL : <https://zbruc.eu/node/104886>; У Львові презентували видану через 100 років після появи «Антологію стрілецької творчости» // Збруч. 2021. 13 верес. URL : <https://zbruc.eu/node/108126>
3. Гец Лев : український маляр : альбом / текст П. Ковжуна ; Асоціація незалежних українських мистців. Львів, 1939. 16 с. : 10 л. іл.
 4. Гец Лев. Вистава (4.02 – 4.03.1934; Львів) : каталог / Асоціація незалежних українських мистців. Львів, 1934. 6 с. : 8 л. іл.
 5. Гец Л. Книга-Спомини : у 2 кн. Рим : Вид-во оо. Василян. Т. 1. Сянок, 1930–1941.
 6. Голубець М. Лев Гец // Громадська думка. 1920. 7 січ.
 7. Голубець М. Лев Гец // Життя і мистецтво. 1920. Ч. 3. С. 93–94.
 8. Гординський С. Лев Гец // Сучасність. 1974. Ч. 7–8 (163–164). С. 45–52.
 9. Гординський С. Стрілецька анабазис // Назустріч. 1935. Ч. 1. С. 1.
 10. Іванець І. Пресова Кватира УСС (З приводу двадцятьліття її основання) // Червона калина : історичний календар-альманах. Львів, 1934. Ч. 21. С. 5–11.
 11. Іванець І. Лев Гец (З нагоди виставки) // Мета. 1931. Ч. 21. С. 6.
 12. Маєвський М. Спецслужби Польської Народної Республіки проти осередків зарубіжних українських організацій // Український історичний журнал. 2012. № 3. С. 122–134.
 13. Getz L. [Pamiętniki]. *Instytut Pamięci Narodowej. (IPN)*. Kr 010/ 10948/4-8. Т. 4, s. 76.

Iryna Hakh

*Lviv National Academy of Arts
(Lviv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-5627-7039

e-mail: gachiruna@gmail.com

**Lev Gets "Anthology of Riflemen's Art":
history and artistic features
of the Ukrainian Sich Riflemen's handmade book-album.**

The goal of the work. Representation of the handmade book-album "Anthology of Riflemen's Art" (1915–1917) – an epoch-making work of verbal, musical and artistic culture of the beginning of the 20th century, created during the First World War by 27 military of the Ukrainian Sich Riflemen. For more than a hundred years, the "Anthology..." was kept in the Vallicelliana Library in Rome, awaiting publication in 2021. The history of the creation and subsequent fate of the book-album is closely

related to the life of its creator – the artist-compiler Lev-Osyp Gets. **The research methodology** consists in the application of the historical and cultural approach to the historical, artistic and bibliographic analysis of the artistic and figurative problems of the handmade book-album. **Scientific novelty.** For the first time, an attempt has been made to conduct a historical-artistic analysis of a single handmade book-album of the beginning of the 20th century as a valuable source of understanding the cultural context of the First World War period. **Conclusions.** The proposed study is the first attempt at a systematic examination of the historical, cultural and aesthetic meanings of the found art album "Anthology of Riflemen's Art" and an artistic analysis of the graphic images of Lev Gets, a famous Ukrainian-Polish artist of the 20th century. All the illustrative and textual information presented for the first time deepens the historical-documentary and pictorial-artistic facts of the life and creative activity of not only L. Gets, but also of individual personalities of 26 Ukrainian Sich Riflemen: artists, poets, musicians, and serves as convincing evidence of the creation of an expressive visual and written culture of the Ukrainian Legion of 1915–1917. The unique works of the authors of all the artistic material presented in the album make it possible to realize and properly assess the cultural significance of the creative heritage of Ukrainian Sich Riflemen artists. The painting content of the "Anthology..." is based on a high level of expertise and represents expressive national-semantic and spiritual-aesthetic values.

Key words: Lev Gets, Ukrainian Sich Riflemen, First World War, book-album, graphics, picture, watercolor, manuscript.

*Стаття підготовлена 6 жовтня 2022 року;
подана до друку 17 жовтня 2022 року.*

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 791.43(438): 769.91 (477) «19»: 027.54(477-25)НБУВ
<https://doi.org/10.15407/rksu.31.099>

*Людмила Миколаївна Гутник,
науковий співробітник відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-7672-7802
e-mail: gutl@ukr.net*

ПОЛОНІКА В УКРАЇНСЬКИХ ДРУКОВАНИХ КІНОПЛАКАТАХ ХХ СТОЛІТТЯ ІЗ ЗІБРАННЯ ВІДДІЛУ ОБРАЗОТВОРЧИХ МИСТЕЦТВ ІНСТИТУТУ КНИГОЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Мета роботи. Уведення до наукового обігу друкованих кіноплакатів із зібрання відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як візуальних інформаційних джерел для вивчення українсько-польських культурних взаємин 1960–1980-х років. **Методологія.** Метод систематизації залучено для опрацювання збірки полоніки у фонді українських друкованих кіноплакатів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Історико-культурологічний метод застосовано для вивчення історії польського кіно,

діяльності кіноорганізацій та спільних проєктів польських кінематографістів у межах співпраці з митцями інших країн. Мистецтвознавчий аналіз використано для образно-стильової характеристики кіноплакатів, присвячених польському кінематографу. **Наукова новизна.** Виокремлена із зібрання українських друкованих кіноплакатів відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського збірка плакатів польської тематики вперше стала об'єктом вивчення в контексті досліджень польського кінематографа другої половини 1950-х –

початку 1980-х років в Україні. **Висновки.** Неабияке пожвавлення радянсько-польської культурної співпраці на початку 1960-х років та активне надходження в український прокат нових польських кінокартин спричинили виникнення такого феноменального явища, як полоніка, у вітчизняних друкованих кіноплакатах. Плакати, виконані українськими митцями у другій половині ХХ ст., сьогодні сприймаються як своєрідні артефакти, оригінальні аркушеві образотворчі видання з історії польського кіномистецтва відповідного періоду, як документальні джерела кінематографічної біографістики та національного кіновиробництва Польщі. Вони репрезентують широке жанрове й тематичне спрямування рекламаних

і пропагованих в Україні польських кінокартин кінця 1950-х – початку 1980-х років і одночасно є вагомими візуально-інформаційними джерелами для дослідження українсько-польських культурно-мистецьких взаємин. Детальний аналіз окремих зразків кіноплакатів наочно демонструє специфіку даного різновиду плакатної графіки й ілюструє особливості творчих експериментів українських митців у художній рекламі польських фільмів.

Ключові слова: полоніка, польський кінематограф, українські друковані кіноплакати ХХ століття, відділ образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, українські художники, українсько-польські культурні взаємини.

Актуальність теми дослідження визначається його новизною, адже зібрання українських друкованих кіноплакатів уперше розглядається як документальний пласт візуальних аркушевих образотворчих видань для вивчення польського кінематографа 1960–1980-х років у контексті українсько-польських культурних взаємин.

Огляд досліджень і публікацій. На сьогодні не виявлено ґрунтовних публікацій, які певною мірою торкалися б відображення досліджень теми полоніки в українському кіноплакаті ХХ століття. Водночас 2022 року Оленою Донець та Михайлом Селівачовим було започатковано вивчення полоніки в українському друкованому плакаті ХХ століття із зібрання відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ). Науковцями, зокрема, було проаналізовано чотири тематичні групи плакатної полоніки: польсько-більшовицька війна 1919–1920 років; період політики коренізації (1920–1930 рр.); початок Другої світової війни та

прислання західноукраїнських земель до УРСР (1939–1940 рр.); культурна співпраця країн «Варшавського договору» (1960–1980-ті рр.). Окрім того, авторами означеної публікації було окреслено напрям подальшої наукової розвідки за означеною темою – дослідження полоніки в кіноплакатах з фондів НБУВ, які становлять значну частину виокремленої збірки й потребують особливого вивчення, зважаючи на особливості їхнього змісту та художньої стилістики, що й анонсувало нинішнє дослідження [9, с. 131]. Видання «Український кіноплакат 1947–1994 рр.» [7] подає науково-бібліографічну інформацію про наявні в зібранні НБУВ примірники друкованих кіноплакатів до фільмів польського виробництва. До того ж, у вступній статті до означеного видання йдеться про окремі плакати із зібрання відділу образотворчих мистецтв, які надають відомості про екранізацію творів польської художньої літератури, а в ілюстративному додатку вміщено зображення плакатів до кінокартин «Італієць у Варшаві» (1965, худож. Е. Антохін), «Коперник» (1974, худож. В. Подчекаєв), «З любов'ю» (1977, худож. В. Шостя), «Викрадення “Савойї”» (1979, худож. О. Гайдай) [7, с. 16]. Короткий бібліографічний опис деяких вітчизняних кіноплакатів першої половини 1960-х років, присвячених польському кінематографу, подано в бібліографічному покажчику друкованих творів образотворчого мистецтва, які видавалися в Україні [12]. У низці друкованих каталогів персональних та групових мистецьких виставок відтворено факт експонування окремих кіноплакатів польської тематики, зазначено техніку їх створення й короткі біографічні дані про художників, які їх виконали. Так, каталог виставки творів художників театру і кіно, яка відбулася 1968 року в Києві [13, с. 46], задокументував експозиційну участь у ній плаката до фільму «Попіл і алмаз», виконаного художником І. Горбенком 1965 року. В каталозі Другої республіканської виставки плаката, що проходила в Києві 1974 року та демонструвала досягнення вітчизняних плакатистів за останнє п'ятиріччя, знаходимо відомості про участь у ній рекламних плакатів до польських фільмів «Червона горобина» (1972, худож. І. Кружков), «Лялька» (1970, худож. В. Подчекаєв), «Чарівник за кермом» (1972, худож. О. Ніколаєць) [10, с. 38, 58]. За каталогом 3-ї Республіканської виставки плаката, яка відбувалася 1978 року, дізнаємося, що в експозиції були презентовані друкарські відбитки плакатів «Солдати свободи»

(1977, худож. О. Ворона), «Зберегти місто» (1977, худож.: О. Гайдай, Л. Слущкий), «Прокажена» (1978, худож. Р. Кириченко) [14, с. 11, 13, 20]. На цій виставці експонувався і вже згадуваний нами плакат В. Шості «З любов'ю» [14, с. 47], який також був представлений і на персональній виставці митця 1980 року [5]. Отож можемо стверджувати, що український друкований кіноплакат не був до сьогодні об'єктом наукового вивчення як візуальне історико-культурне джерело.

Мета дослідження – залучення до наукового обігу українських друкованих кіноплакатів із зібрання відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як візуально-інформаційних джерел для вивчення польського кінематографа 1960–1980-х років у контексті українсько-польських культурних взаємин. Для її реалізації передбачено виконання низки завдань: – виокремити полоніку в зібранні українських друкованих кіноплакатів ХХ століття з фондів відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства НБУВ;

- систематизувати виокремлену збірку плакатів за жанрами й тематикою рекламованих фільмів;
- розглянути українські друковані кіноплакати 1960–1980-х років як аркушеві образотворчі видання з історії польського кіномистецтва відповідного періоду, як документальні джерела з питань кінематографічної біографістики й національного кіновиробництва Польщі;
- проаналізувати характерні зразки плакатних аркушів, що унаочнюють презентацію польської тематики в зібранні українських друкованих кіноплакатів з фондів НБУВ.

Виклад основного матеріалу. Так склалося історично, що впродовж багатьох століть між Україною та Польщею відбувався плідний взаємообмін у царині культури й духовності. У ХІХ–ХХ ст. розмаїтий спектр наших вітчизняних культурно-мистецьких здобутків презентувався й пропагувався на польських теренах, натомість польське образотворче мистецтво, театр, музика, література активно інтегрувалися в українське середовище [15]. Починаючи від середини 1960-х до початку 1980-х років в історії Радянського Союзу тривав так званий «брежнєвський» період, позначений рисами тоталітаризму й поширенням ідеологічного впливу на соціалістичні країни – Польщу, Угорщину, Болгарію,

Чехословаччину. Серед головних складових ідеологічного впливу була галузь культури, зокрема взаємообмін культурно-мистецькими здобутками. «Одним із шляхів впливу на суспільство було обрано найвпливовіший та наймасовіший вид мистецтва – кіно» [16, с. 265]. Свідченням цього стало надходження в український прокат великої кількості нових фільмів польського виробництва, що знайшло відгук як у глядачів, так і в дослідників кіно [16, с. 264].

Відомо, що від середини 50-х років ХХ століття до польського кіновиробництва долучилося нове покоління режисерів, яке «радикально змінило національний кінематограф та забезпечило йому міжнародну славу. Головні імена – Анджей Вайда, Єжі Кавалерович та Анджей Мунк <...> Центральною темою кіно стала війна, але не в її пропагандистсько-героїчному, а в людському вимірі» [4]. Так, у польському кіномистецтві з'явився напрям під назвою «Польська кіношкола», який існував упродовж 1956–1961 років. У середині 1970-х років виникло нове явище в кінематографії країн соціалістичного простору, й Польщі зокрема, – «Кіно морального занепокоєння». Творці фільмів цієї течії переймалися нагальними тогочасними соціальними проблемами. «Лицемірство, конформізм, кар'єризм, відсутність перспектив, руйнування базових моральних підвалин – все це знаходило відображення в “морально-неспокійних” фільмах і ставало непрямым викриттям соціалістичного устрою» [4]. Цей художній напрям у кіномистецтві Польщі побутував до початку 1980-х років. Більшість створених у той час на польських теренах кінокартин надходила в український кінопрокат у межах радянсько-польської культурної співпраці. Саме це й спричинило виникнення такого феноменального явища, як полоніка у вітчизняних друкованих кіноплакатах. На відміну від політичної реклами, кіноплакати не були підпорядковані жорсткій цензурі, що надавало художникові певної свободи щодо втілення своїх творчих уподобань у рекламі польських кінострічок, що демонструвалися на екранах України.

Зібрання українських друкованих кіноплакатів у фондах відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства НБУВ налічує понад 3700 примірників та охоплює період від 1923 до 1994 років. Об'єктом нашого дослідження стала виокремлена з означеного фонду збірка полоніки, яку складають 75 кіноплакатів. Плакати цієї збірки умовно

можна розподілити за двома групами: аркуші, присвячені фільмам суто польського виробництва (46 од.); плакати до кінокартин спільного виробництва польських кіностудій і творчих об'єднань із кіноорганізаціями інших країн, а також рекламні аркуші до зарубіжних кінострічок, створених за участю польських акторів (29 од.). Кіноплакати, що видавалися в Києві спеціалізованою фабрикою «Укррекламфільм» упродовж 1962–1988 років, презентують кіномистецтво Польщі другої половини 1950-х – початку 1980-х років. Плакатів 1930–1950-х років видання, присвячених польській тематиці, у фондах НБУВ не було виявлено, цей період представлений у бібліотечному зібранні кіноплакатами виключно до фільмів українського виробництва. Відомо також, що від 1919 до 1939 року в Польщі існувало близько 120 студій, проте на рік випускалося лише декілька фільмів [1, с. 297], що й пояснює відсутність у плакатному зібранні аркушів польської тематики означеного періоду.

Кіноплакатна полоніка – це переважно художні плакати, що були виконані професійними українськими митцями Юрієм Агаповим, Юрієм Воеводою, Олександром Гайдаєм, Ігорем Горбенком, Лідією Даценко, Анатолієм Дев'яніним, Тетяною Дем'яненко, Іваном Дзюбаном, Романом Кириченком, Вадимом Калуцьким, Іллею та Зоєю Кружковими, Сергієм Лялінім, Тимофієм та Тамарою Лящуками, Сергієм Міссаном, Володимиром Подчекаєвим, Леонідом Слуцьким, Людмилою Постних, Ісааком Суржером, Борисом Шацом, Віталієм Шостею, Володимиром Шпаньком, Олексієм Штанком. Невелику частину збірки становлять однотипні примітивні рекламні інформаційні кіноафіші маленького формату, на яких подано світлини ключових кадрів з фільму, або ж фото головних героїв поєднуються з відомостями про творців фільмів. Зручний формат дозволяв розміщувати їх для реклами в будь-яких місцях, включаючи транспорт.

Наклад плакатів до польських кінофільмів сягає в окремих випадках до 100 тис. примірників, що свідчить про досить активне демонстрування польських фільмів на екранах кінотеатрів України. Таке стрімке розповсюдження польського кінематографа в республіках колишнього Радянського Союзу насамперед було пов'язане з його вагомими здобутками, а також відбувалося за сприяння радянської державної політики щодо співпраці з тогочасною соціалістичною Польщею. Незважаючи

на державну цензуру, яка стосувалася всієї зарубіжної кінопрокатної продукції, польських кінокартин на екрани нашої країни надходило багато [16, с. 266–267].

Першим етапом у дослідженні полоніки в зібранні кіноплакатів з фондів НБУВ стала систематизація виокремленої збірки за жанрами й тематикою рекламованих кінотворів. Як свідчить аналіз, переважну частину польських кінокартин кінця 1950-х – початку 1980-х років, презентованих в українських кіноплакатах, становлять фільми-екранізації літературних творів польських авторів, що свідчить про вияв національної самосвідомості, поваги до своєї самобутньої культури, громадянської позиції і одночасно про своєрідний протест кінематографістів Польщі проти насадження офіційних комуністичних ідеологічних настанов і вимог та можливість їх уникнути. Так, за плакатами, виконаними вітчизняними митцями, дізнаємося, що впродовж 1960–1970-х років на українських екранах демонструвалися фільми за творами польських літераторів – Єжі Анджеєвського («Попіл і алмаз»), Анджея Виджинського («Мертві кидають тінь»), Єжі Гжимковського («Темна ріка»), Тадеуша Доленги-Мостовича («Щоденник пані Ганки»), Стефана Жеромського («Попіл»), Войцеха Жукровського («Хрещені вогнем», «Останні дні»), Єжі Завейського («Яцек і його президент»), Вальдемара Котовича («Червона горобина»), Юзефа Ігнація Крашевського («Графиня Коссель»), Станіслава Лема («Дізнання пілота Піркса»), Гелени Мнішек («Прокажена»), Яна Потоцького («Рукопис, знайдений в Сарагосі»), Болеслава Пруса («Лялька», «Фараон»), Єжі Пшеждзецького («Ще один, якому потрібна любов», «День прозріння»), Збігнева Саф'яна («Потім настане тиша»), Єжі Юрандота («Чоловік своєї дружини»), Юзефа Хена («Незабутня весна», «Закон і кулак»), Яна Юзефа Щепаньського («Явка на Сальваторі»), Анджея Щиперського («Зберегти місто», «Викрадення “Савойї”») та ін. Щодо жанрів та тематики демонстрованих українським глядачам упродовж 1960–1980-х років кінокартин польського виробництва, які знайшли відображення в українських друкованих кіноплакатах, слід зазначити, що це були драми, історичні, історико-біографічні, комедійні, сімейні, пригодницькі, науково-фантастичні, кримінальні, детективні фільми, домінуючими темами яких стали історичне минуле Польщі, Друга світова війна, героїка польського народу,

повоєнний період, доля людини, нагальні соціальні проблеми, духовні проблеми особистості.

Систематизація кіноплакатної полоніки за персоналіями творців кінокартин надала можливість з'ясувати, фільми яких режисерів та за участю яких акторів були доступними для перегляду на теренах України. Так, в українських кіноплакатах знайшли відображення шедевральної творчості Анджея Вайди «Попіл і алмаз» (1965; худож. І. Горбенко), «Попіл» (1967; худож. І. Кружков), «Все на продаж» (1970; худож. І. Горбенко). Відомо, що з ім'ям А. Вайди «пов'язані найвизначніші досягнення польської кінематографії, етапи її розвитку і міжнародний авторитет» [3, с. 83]. Його кінофільм «Попіл і алмаз», створений 1958 року, «облетів усі континенти і країни, уславив Польщу молодого тоді режисера А. Вайди» [2, с. 5], «став символом усієї польської кінематографічної школи» [8, с. 128]. Плакат художника І. Горбенка до означеного фільму подає на всю площину аркуша масштабний графічний портрет актора Збігнева Цибульського. Темне тло контрастує зі світлим обличчям, що допомагає створити втаємничений та інтригуючий образ головного героя кінокартини (Іл. 1).

Іл. 1. Художник І. Горбенко. 1965

аркуша масштабний графічний портрет актора Збігнева Цибульського. Темне тло контрастує зі світлим обличчям, що допомагає створити втаємничений та інтригуючий образ головного героя кінокартини (Іл. 1).

Фільм «Попіл», створений А. Вайдою за літературним твором Стефана Жеромського, за висловом дослідника його творчості В. Громова, – «про те, що кожна війна сама по собі згубна, огидна і жорстока. І зовсім неважливо, герой ти на ній, чи боягуз. Беручи участь у війні, ти просто втрачаєш себе, спалюєш. Звідси і попіл» [6]. Плакат, виконаний І. Кружковим до фільму «Попіл» (1967), – багатопланова композиція, де на першому плані художник зобразив підкреслено стомлену постать героя кінокартини (актор Юзеф Дуряш) зі спустошеним поглядом, сумом в очах, адже марна боротьба за мрію про незалежність Польщі так і залишилася нездійсненою. Центральним смисловим акцентом композиційної побудови кіноплаката є подане співвідношенням чорного і білого кольорів подвійне масштабне шрифтове зображення назви фільму, за яким розміщено легко упізнаваний силуетний образ Наполеона в супроводі свого війська, що одразу відсилає глядача до конкретної історичної епохи (Іл. 2). На плакаті І. Горбенка до кінострічки «Все на продаж»

Іл. 2. Художник І. Кружков. 1967

(1970), присвяченої пам'яті улюбленого актора режисера А. Вайди – Збігнева Цибульського, подано інформацію про те, що режисер у цьому фільмі був ще й автором сценарію. Розповідаючи про свій кінофільм, А. Вайда висловлювався: «темою його є режисер (я сам) і мій актор (Збігнев Цибульський), який несподівано гине під колесами поїзда. Цей фільм витяг мене з прірви. Передусім він повернув мені радість творення, без якого все, що відбувалося на екрані, стає неминуче нудним, оскільки режисер, його енергія і самопочуття є джерелом, з якого постає ритм фільму» [3, с. 11].

Сюжетним смисловим центром композиції плаката до фільму є подана на червоному тлі чорна силуетна пляма у вигляді пустого постаменту, обрамленого лавровим вінком, як своєрідна алюзія слави актора, який продає, віддає свій талант іншим. На першому плані зображено графічний, дещо умовний портрет виконавця головної ролі в кінострічці актора Данієля Ольбрихського (*Іл. 3*).

Кінематографічний спадок одного з творців польської кінематографічної школи Станіслава Ленартовича рекламують плакати до комедійних стрічок митця: афіша до фільму «Щоденник пані Ганки» (1964), яка уміщує фото акторки Люцини Вінницької в ролі пані Ганки, та художній плакат до кінокомедії «Італієць у Варшаві», виконаний В. Антохіним. Відхід від трагедійного бачення подій Другої світової війни режисером у кінофільмі художник плаката застосовує і у відповідній стилістиці виконання кіноплаката до означеної кінострічки, в якому трактування

Іл. 3. Художник І. Горбенко. 1970

воєнних подій супроводжує комедійний аспект (Іл. 4).

Творчість польського режисера Єжі Кавалеровича презентовано у друкованих кіноплакатах з фондів НБУВ історичною драмою за однойменним романом Б. Пруса «Фараон», яка є однією з найбільших досягнень кіномитця. Кіноплакат до фільму, створений І. Дзюбаном 1967 року, вирізняє оригінальна манера виконання, що за своєю фактурністю нагадує художню техніку Sand Art, оскільки зображення імітує малюнок піском, чим

Іл. 4. Художник Е. Антохін. 1965

викликає певні асоціативні уявлення про єгипетські ландшафти. Незважаючи на певну умовність малюнка, художникові вдалося створити впізнаване портретне зображення актора Єжі Зельника в ролі головного героя кінострічки фараона Рамсеса XIII, подане на тлі характерних скульптурних єгипетських рельєфів, що також створює відповідний антураж (Іл. 5).

Іл. 5. Художник І. Дзюбан. 1967.

Іл. 6. Художник Т. І. Ляшук (Задорожня). 1964

Останньою кінострічкою у творчій біографії ще одного представника польської школи кіно, режисера Анджея Мунка, стала психологічна драма воєнної тематики «Пасажирка», вихід якої на великі екрани відбувся вже без кіномитця, який трагічно загинув. У збірці плакатної полоніки маємо два аркуші до цього фільму, датовані 1964 роком, виконані художниками О. Ніколайцем та Т. І. Ляшук (на плакаті зазначене дівоче прізвище мисткині – Задорожня). Кіноплакат авторства О. Ніколайця вирізняється певною графічною оповідністю щодо сюжету фільму й легко читається при детальному розгляді композиції: першим планом на білому тлі аркуша змальовано постать головної героїні фільму, полоненої концтабору Освенцим польки Марти, з немовлям на руках, позаду – характерні зображення таборових споруд, охоронних веж та огорожі. Натомість у плакаті Т. І. Ляшук, вирішеному переважно монохромними, дещо мінорними кольорами, на всю площину аркуша постає глибоко психологічний портрет молодої, сповненої жіночності героїні фільму Марти, в якому впізнаємо відому акторку Ганну Чепелевську. Колючий дріт, що перетинає зображення, є символом стражденного, понівеченого життя молодої жінки, натомість троянди, які авторка плаката виносить на один з перших планів, уособлюють почуття кохання, що надає сили встояти навіть у таких нелюдських умовах (Іл. 6). В обох плакатах зроблено акцент на назві кінострічки, яка одразу вказує на відправну точку сюжетного розгортання подій фільму на пасажирському трансатлантичному кораблі.

За матеріалами плакатного зібрання було з'ясовано, що впродовж 1960–1970-х років в Україні демонструвалися кінострічки відомого польського режисера й сценариста Яна Батори, зокрема його сімейна драма «Яцек і його президент» (1962; худож. П. Вишняк), фільм-детектив «Особняк на Зеленій» (1964; худож. Т. Ляшук), молодіжний драматичний фільм «Як це трапилося» (1975; худож. Т. Дем'яненко), мелодрама «З любов'ю» (1977; худож. В. Шостя). У плакаті до кінострічки «З любов'ю» автор створює мінімалістичну композицію надзвичайно лаконічними художніми засобами. Композиційним центром плаката є подане на темному тлі класичне зображення троянди – символічного атрибуту кохання, яке ніби вторить, підкреслює, посилює назву фільму. Водночас чітко впізнавані обрізки медичних бинтів, що ніби перекреслюють квітку, вносять момент драматичної напруги і водночас інтригують, зацікавлюють глядача незрозумілим на перший погляд поєднанням зображальних засобів. Вишуканий лаконізм виявляється і в колірному вирішенні, якому притаманна стримана колористична гама – хакі, білий, червоний (Іл. 7).

Систематизація кіноплакатів польської тематики за жанрами спонукала до виділення в окрему групу плакатних аркушів до комедійних фільмів. Як показав аналіз, у цьому жанрі плідно працював режисер і сценарист Тадеуш Хмелевський, якому належить стрічка «Єва хоче спати» (1962; худож. О. Ніколаєць), а також пригодницькі комедії воєнної тематики «Де генерал?» (1964;

Іл. 7. Художник В. Шостя. 1977

Ил. 8. Художник О. Ніколаєць. 1962

лений червоним кольором акцент на жанровому спрямуванні фільму мав на меті зацікавити глядача до його перегляду (Ил. 8).

Комедійний жанр був присутній і у творчості польського режисера Станіслава Бареї, що унаочнює плакатний аркуш до кінострічки «Чоловік своєї дружини» (1962; худож. М. Драйцун), в якому комічно зображений головний герой фільму виступає одним з атрибутів вмісту жіночої сумочки (Ил. 9).

Кінематографічна спадщина сценариста й режисера Єжі Пасендорфера, що представлена

афіша) та «Пригоди каноніра Доласа» (1971; худож. В. Калуцький). Композиція плаката до фільму «Єва хоче спати» побудована автором на контрасті силуетного та контурного малюнків. Об'ємний перший план, на якому гротескне фактурне зображення Барбари Квятковської в головній ролі контрастує з контурними, схожими на легкі начерки малюнками на другому плані, що зображають другорядних персонажів рекламowanego фільму. Гама плаката є відносно спокійним поєднанням блакитного і білого кольорів, натомість зроб-

Ил. 9. Художник М. Драйцун. 1962

Лл. 10. Художник З. Кружкова. 1966

сі» (1966; худож. З. Кружкова) та «Лялька» (1970; худож. В. Подчекаєв). У першому плакаті автор привернув увагу глядачів майстерним, вирішеним в яскравій колірній гамі портретом Збігнева Цибульського в ролі капітана Альфонса ван Вордена (Лл. 10). Натомість В. Подчекаєв, спираючись на головні характеристики зовнішності героїні фільму, створив досить оригінальний і самобутній образ головної героїні кінострічки «Лялька», втіленої на екрані славнозвісною Беатою Тишкевич, якому притаманні манірність й декоративізм модерну (Лл. 11).

українськими друкованими кіноплакатами, – це, перш за все, драми-екранізації воєнної тематики «Хрещені вогнем» (1965; худож.: Є. Лисенко, І. Кружков), «Останні дні» (1970; худож. В. Подчекаєв), «День прозріння» (1972; худож. невідомий); сімейний драма «Ще один, якому потрібна любов» (1963; худож. С. Лялін); музична кінокомедія «Самозванець з гітарою» (1970; худож. О. Ніколаєць).

Нові шедевральні екранізації польських літературних творів режисером Войцехом Хасом знайшли відображення у плакатних аркушах до пригодницької драми «Рукопис, знайдений в Сараго-

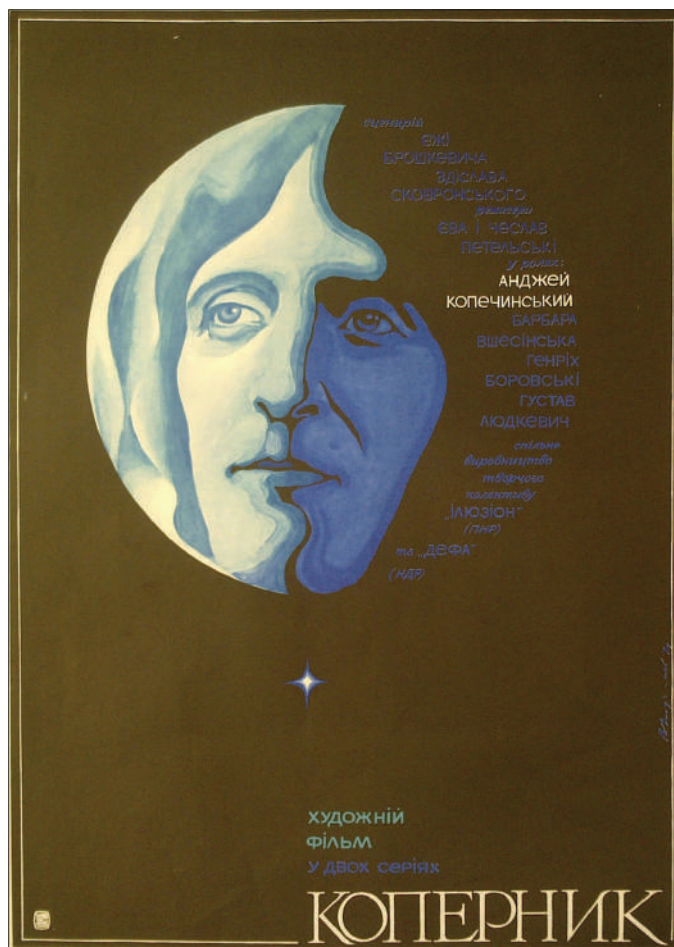
Лл. 11. Художник В. Подчекаєв. 1970

Творчість Єжі Гоффмана презентована у збірці плакатної полоніки лише двома кінострічками – «Закон і кулак» (1965; худож. Б. Шац) та «Прокажена» (1978; художники: Л. Постних, Р. Кириченко). Авторка Л. Постних знайшла досить оригінальне вирішення вербально-звукової інтерпретації у графічній манері кульмінаційного моменту фільму за допомогою шрифту, зробивши з багаторазово написаного слова «прокажена» своєрідне квадратне обрамлення портрета акторки Ельжбети Старостецької в образі молодої дворянки Стефанії Рудецької. Квадратний формат обрамлення підкреслює замкненість простору та середовища, з яких не можна вирватися (Лл. 12). Оригінальне композиційне вирішення

Лл. 12. Художник Л. Постних. 1978

плаката до польсько-німецького історико-біографічного фільму режисерів Єви і Чеслава Петельських «Коперник» (1974) знайшов художник В. Подчекаєв, створивши стилізований портрет відомого польського астронома у вигляді затемненого місяця. Автор акцентує увагу не лише на відображенні портретних рис головного героя фільму, втіленого в кінострічці актором Анджеєм Копечинським, а й на текстовій частині, яка гармонійно доповнює частину портретного зображення (Іл. 13).

Іл. 13. Художник В. Подчекаєв. 1974

Лише один плакат із збірки полоніки рекламує мультиплікаційний фільм режисерів Владислава Негребецького та Станіслава Дюльца «Велика подорож Льолека і Болека», який демонструвався для українських

Лл. 14. Художник Л. Даценко. 1979

глядачів 1979 року. За-
собом монтажу коміч-
них гротескних образів
героїв мультфільму у
стилізовану кіноплівку
мисткинею Л. Даценко
було створено яскраву
й динамічну графічну
композицію (Лл. 14).

Безперечно, кіно-
плакат сприймається,
в першу чергу, як дже-
рело візуальної інфор-
мації, адже він має ви-
кликати зацікавлення
глядача пропонуваним
для перегляду філь-
мом. Митці плакатів у
різний спосіб досягали
поставленої мети. В де-
яких випадках робив-
ся акцент на розкритті
художніми засобами та
прийомами провідної

ідеї чи змісту кінокартини, в інших – творці плакатів привертали ува-
гу до образів головних героїв фільму, втілених відомими й улюбленими
акторами. Отже, маємо створені вітчизняними художниками унікальні
оригінальні зразки плакатів-портретів провідних польських акторів у
ролях, які стали справжніми кумирами наших глядачів від часу їх появи
на українських екранах. Такі кіноплакати, що прикрашали фойє кіноте-
атрів та були органічною й невід’ємною частиною тогочасного міського
культурного середовища, ставали першою художньою візиткою фільму
і його провідних акторів зокрема. Не завжди рекламні плакати-портрети
були художньо довершеними й оригінальними з точки зору трактуван-
ня образу, але водночас вони є унікальними й неповторними візуаль-

ними документальними джерелами з історії польського кіномистецтва. На плакатах з фондів НБУВ споглядаємо своєрідні графічні портрети-образи польських акторів Анни Чепелевської («Пасажирка», 1964; худож.: Т. І. Лящук, О. Ніколаєць), Збігнева Цибульського («Попіл і алмаз», 1965; худож. І. Горбенко; «Рукопис, знайдений в Сарагосі», 1966; худож. З. Кружкова), Станіслава Мікульського («Хрещені вогнем», 1965; худож. І. Кружков), Барбари Брильської («Потім настане тиша», 1968; худож. Т. Лящук; «Міста і роки», 1974; худож. В. Мельникова), Ельжбети Старостецької («Прокажена», 1978; худож. Л. Постних), Юзефа Дуряша («Попіл», 1967; худож. І. Кружков), Ядвіги Бараньської («Графиня Коссель», 1970; худож. В. Шпанько) (Іл. 15), Єжі Зельника («Фараон», 1967; худож. І. Дзюбан), Беати Тишкевич («Лялька», 1970; худож. В. Подчекаєв), Петра Гарліцкі («Особливих прикмет немає», 1979; худож. М. Ткаченко), Кшиштофа Хамеца («Крах операції “Терор”», 1981; худож.: Ю. Агапов, О. Семенко). Поміж інших виділяються гротескові портретні зображення акторів комедійних фільмів, зокрема Барбари Квятковської («Єва хоче спати», 1962; худож. О. Ніколаєць), Броніслава Павліка («Чоловік своєї дружини», 1962; худож. М. Драйцун), Яцека Федоровича

Іл. 15. Художник В. Шпанько. 1970

(«Чарівник за кермом», 1972; худож. О. Ніколаєць) (Лл. 16). Привертає увагу раритетний друкований аркуш, що є дотичним до нашого об'єкта дослідження, адже він рекламує американський фільм «Іспанська танцівниця» (1923, реж. Герберт Бренон), в якому головну роль танцівниці циганки Маритани зіграла відома актриса польського походження з

Лл. 16. Художник
О. Ніколаєць. 1972

творчим псевдонімом Пола Негрі (справжнє – Барбара Аполонія Халупец) (Лл. 17). Авторитетна дослідниця української графіки першої третини ХХ століття О. Лагутенко характеризує плакат як «довершений зразок Ар Деко» та зазначає, що він був відзначений нагородою на кінематографічній виставці в Лейпцизі [11, с. 219].

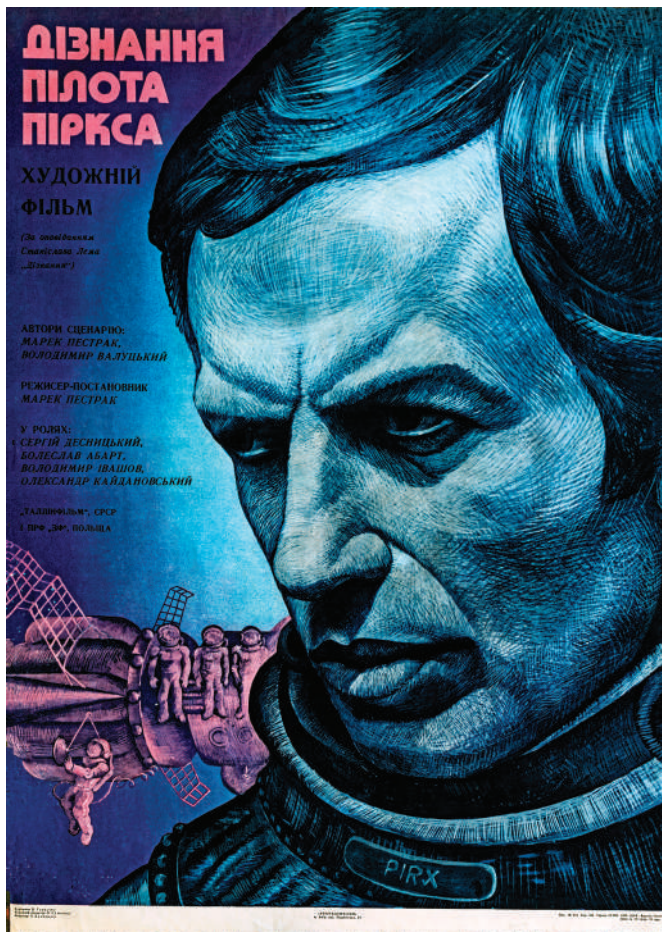
Іл. 17. Художник
К. Болотов. 1972

Окрім зображальної частини, всі плакати польської тематики вміщують відомості про творчий колектив кінострічок, зокрема режисерів, авторів сценарію, операторів, художників, композиторів, акторського складу, або ж виконавців суто головних ролей; інформацію стосовно кіностудій, де було знято той чи інший кінофільм. На більшості плакатів зазначено жанр кінокартин, а в деяких випадках подано їх короткий анонс. Отож ми можемо розглядати українські друковані кіноплакати як образотворчі видання з історії польського кіномистецтва відповідного періоду, як документальні джерела кінематографічної біографістики, національного кіновиробництва Польщі. Системний аналіз кіноплакатної

полоніки показує, що впродовж 1950–1980-х років національне виробництво Польщі було достатньо розвиненим і розгалуженим. У Польщі функціонувала низка кінематографічних організацій, які випускали багато фільмів різноманітного жанрового й тематичного спрямування. На українських теренах презентувалася фільмова продукція Вроцлавської та Лодзинської кіностудій художніх фільмів, творчих об'єднань «Сирена», «Камера», «Студіо», «Ілюзіон», «Старт», «Кадр», «Край», «Ритм», «Вектор», «Призма», «Силезія», «Профіль», «Око», «Zebra», студії мультиплікаційних фільмів у Бельсько-Бяла та ПРФ «Зespoли фільмове».

Невелику частку збірки полоніки з фондів НБУВ становлять плакати до фільмів спільного виробництва кіностудій та творчих об'єднань Польщі з кіноорганізаціями інших країн, а також до зарубіжних кінострічок, створених за участю польських акторів. Безперечно, з огляду на сучасну інтерпретацію й трактування суперечливих і трагічних подій нашого спільного минулого, ми можемо по-різному ставитися до кінематографічного спадку, що висвітлює означені сторінки історії. Водночас ці події мали місце в житті, у пропагованих фільмах, а нині – це вже історія кінематографу та культурно-мистецьких взаємин європейських країн. Так, у кіноплакатах Ю. Чеканюка та Є. Котляра знайшли відображення фільм четвертий «Битва за Берлін» та фільм п'ятий «Останній штурм» кіноепопеї «Визволення» (1972) – масштабного на той час кінематографічного проекту, присвяченого темі звільнення країн Європи від фашистської окупації під час Другої світової війни й реалізованого за участю польської студії «Зespoли фільмове», а також кіностудії «ДЕФА» (НДР), фірми «Діно де Лаурентіс чінематографіка СПА» (Італія) з «Мосфільмом». Інший плакат художника О. Ворони, що рекламував свого часу кіноепопею такої ж тематики «Солдати Свободи» (1977), подає інформацію про її створення низкою творчих колективів: «Зespoли фільмове», «Заігралні фільм» (Болгарія), «Мафільм» (Угорщина), ДЕФА (НДР), «Букурешт» (Румунія), «Баррандов» і «Колиба» (Чехословаччина), «Мосфільм». Натомість плакат О. Гайдая знайомить нас із пригодницькою кінострічкою «Викрадення “Савойї”» (1973), знятою «Зespoли фільмове» у співпраці із Центральною студією дитячих та юнацьких фільмів ім. М. Горького. Два плакати художників І. Бочарова та М. Ткаченка презентують кінострічку історико-біографічного жанру «Особливих прикмет немає» (1979),

створену у співпраці «Зespoли фільмове» й об'єднання «Ілюзіон» з кіностудією ДЕФА та «Мосфільмом» та присвячену життю і діяльності революційного діяча Фелікса Дзержинського. На обох плакатних аркушах домінуючими в композиції є графічні портрети польського актора Петра Гарлицькі, який виконав у фільмі головну роль. Натомість два інші плакатні аркуші до фільму «Крах операції “Терор”» (1981; худож.: Ю. Агапов, О. Семенко), що став продовженням попередньої кінострічки, вміщують портретні зображення актора Кшиштофа Хамеца в ролі Ф. Дзержинського. Студією «Зespoли фільмове» спільно з «Таллінфільмом» було створено науково-фантастичну стрічку польського режисера Марека Пестрака «Дізнання пілота Піркса». На плакаті до цього фільму, виконаному В. Гаркушею 1980 року, на першому плані на всю площину аркуша на тлі зорельота постає мужній героїзований образ головного героя фільму – командира космічного корабля Піркса, втіленого на екрані радянським актором С. Десницьким. Космічна тематика спонукала автора плаката до традиційного вирішення колористичної гами плаката, в якій домінуючими є синьо-блакитні кольори (Лл. 18).

Лл. 18. Художник В. Гаркуша. 1980

ки, вміщують портретні зображення актора Кшиштофа Хамеца в ролі Ф. Дзержинського. Студією «Зespoли фільмове» спільно з «Таллінфільмом» було створено науково-фантастичну стрічку польського режисера Марека Пестрака «Дізнання пілота Піркса». На плакаті до цього фільму, виконаному В. Гаркушею 1980 року, на першому плані на всю площину аркуша на тлі зорельота постає мужній героїзований образ головного героя фільму – командира космічного корабля Піркса, втіленого на екрані радянським актором С. Десницьким. Космічна тематика спонукала автора плаката до традиційного вирішення колористичної гами плаката, в якій домінуючими є синьо-блакитні кольори (Лл. 18).

Плакатний аркуш, створений художником В. Шостою до радянсько-польського фільму «Закляття долини змій» (1988), вирізняє стриманий і вишуканий колорит та оригінальність поєднання в композиції окремих елементів, де шмат стародавнього сувою кріпиться до бамбукової палиці тримачем у вигляді живої змії – символу мудрості й знань. Своєрідною інтригою слугує відображення у плакаті давньосхідних образів та мотивів (Іл. 19).

Іл. 19. Художник В. Шостя. 1988

Після виходу польських фільмів на радянські екрани надзвичайно популярними стали актори Пола Ракса, Беата Тишкевич, Барбара

Брильська, Ева Шикунська, Станіслав Мікульський, Даніель Ольбрихський. Їх почали запрошувати до зйомок не лише в Радянському Союзі, а й за кордоном. Так, українські кіноплакати авторства І. Прокопенка та Ю. Агапова задокументували участь Поли Ракси в радянському-польському фільмі режисера М. Богіна «Зося» (1967) та зберегли своєрідне графічне портретне зображення молодої акторки в головній ролі (Лл. 20). За плакатами до радянських кінофільмів «Дворянське гніздо» (1969; ху-

Лл. 20. Художник Художники І. Прокопенко, Ю. Агапов. 1967

дож. Т. І. Лящук) та «Європейська історія» (1984; худож.: В. Вакуленко, В. Трегубенко) дізнаємося про участь у них славнозвісної Беати Тишкевич. У кінострічці «Європейська історія» зіграв також і польський кіноактор Станіслав Мікульський. Кіноплакат В. Калуцького до німецько-

югославського фільму «Білі вовки» (1970) уміщує відомості про виконання у ньому головної ролі Барбарою Брильською. Натомість плакат В. Мельникової до радянської кінострічки «Міста і роки» (1974) подає зображення акторки в головній ролі Марі Урбах. Збереглися плакати до радянських фільмів «Зоря принадливого щастя» (1975; худож.: В. Левченко, В. Калуцький) та «Освідчення в коханні» (1978; худож.: В. Мельникова, Ю. Агапов), в яких виконавицею головних ролей була польська акторка Ева Шиккульська.

Наукова новизна дослідження. Виокремлена із зібрання українських друкованих кіноплакатів відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського збірка плакатів польської тематики вперше стала об'єктом вивчення в контексті досліджень польського кінематографа другої половини 1950-х – початку 1980-х років в Україні. Наступним етапом нашого дослідження буде вивчення збірки кіноплакатів з фондів НБУВ, присвяченої чехословацькому кінематографу другої половини ХХ століття.

Висновки. Неабияке поживлення радянсько-польської культурної співпраці на початку 1960-х років та активне надходження в український прокат нових польських кінокартин спричинили виникнення такого феноменального явища, як полоніка у вітчизняних друкованих кіноплакатах. Плакати, виконані українськими митцями у другій половині ХХ століття, сьогодні сприймаються як своєрідні артефакти, як оригінальні аркушеві образотворчі видання з історії польського кіномистецтва відповідного періоду, як документальні джерела кінематографічної біографістики й національного кіновиробництва Польщі. Вони репрезентують широке жанрове та тематичне спрямування рекламованих і пропагованих в Україні польських кінокартин кінця 1950-х – початку 1980-х років і одночасно є вагомими візуально-інформаційними джерелами для дослідження українсько-польських культурно-мистецьких взаємин. Детальний аналіз окремих зразків кіноплакатів наочно демонструє специфіку даного різновиду плакатної графіки й ілюструє особливості творчих експериментів українських митців у художній рекламі польських фільмів.

Список використаних джерел 125

1. Брюховецька Л. Кіномистецтво : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Логос, 2011. 391 с.: іл.
2. Вайда А. Кіно і решта світу. Автобіографія / пер. з пол. В. Авксентьєвої. Київ : Етнос, 2004. 310 с.
3. Вайда А. Повертаючись до перейденного / пер. з пол. та упоряд. В. Авксентьєвої. Львів : Каменярь, 2000. 158 с., 8 арк. іл.
4. Вірен Д. Короткий путівник польським кіно / пер. І. Шевченко // Нова Польща. 2021. 29 груд. URL: <https://novapolshcha.pl./article/korotkii-putivnik-polskim-kino/> (дата звернення 05.04.2023).
5. Віталій Шостя. Виставка творів : каталог. Київ, 1980. 8 с. : іл.
6. Громов В. Пепел: к пятидесятилетию фильма Анджея Вайды // Culture. pl. 2016. 10 мая. URL: <https://culture.pl/ru/article/pepel-k-pyatidesyatiletiiyu-filma-andzheya-vaydy> (дата звернення 03.04.2023).
7. Гутник Л. Український кіноплакат 1947–1994 років з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. кат. Київ : Академперіодика, 2018. 576 с. : іл.
8. Десятник Г. А. Визначальні етапи історії кіномистецтва і телебачення : навч. посіб. Київ, 2012. С. 128–129.
9. Донець О. М., Селівачов М. Р. Полоніка в українському друкованому плакаті ХХ століття із зібрання відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2002. Вип. 29. С. 127–150. <https://doi.org/10.15407/rksu.29.127>
10. Друга республіканська виставка плаката : каталог/ уклад. В. Верба. Київ, 1978. 89 с. : іл.
11. Лагутенко О. Українська графіка першої третини ХХ століття. Київ : Грані-Т, 2006. 240 с.
12. Образотворче мистецтво Радянської України 1917–1966 : бібліографія друкованих творів / уклад.: З. І. Зобіна, В. В. Кульбачний, О. О. Майборода. Харків, 1968. С. 231–259.
13. Республіканська виставка творів художників театру і кіно : каталог / уклад.: М. Д. Малярчук, О. С. Найден, Ю. П. Пудов. Київ, 1968. 60 с.
14. III Республіканська виставка плаката : каталог / уклад.: А. Г. Брусіна, І. С. Міщенко, М. О. Склярська, Л. Л. Свердлова, М. О. Склярська, О. О. Шамраєв. Київ : Реклама, 1982. 48 с.; іл.

15. Українсько-польські культурні відносини (XIX–XX ст.) : наук. вид. / голов. ред. О. Федорук. Київ, 2003. 293 с.
16. Цимбалюк О. В. Польське кіно та актори в радянській дійсності // Інтермарум: історія, політика, культура. 2018. № 5. С. 263–272. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/154797> (дата звернення 07.04.2023).

Liudmyla Hutnyk

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-7672-7802

e-mail: gutl@ukr.net

**Polonika in Ukrainian printed film posters of the 20th century
from collection of Fine Arts Department of Institute of Book Studies
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine**

The goal of the research. Introduction into scientific circulation of printed film posters from collection of the Fine Arts Department of the Institute of Book Studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine as visual information sources for studying the Ukrainian-Polish cultural relations of the 1960s–1980s. **Methodology.** The method of systematization was used to work out the collection of polonika in the fond of Ukrainian printed film posters of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The historical and cultural method is used to study the history of the Polish cinema, the activities of film organizations and joint projects of Polish filmmakers in cooperation with artists from other countries. Art criticism analysis is used for figurative and stylistic characteristics of film posters dedicated to the Polish cinema. **Scientific novelty.** Separated from the collection of Ukrainian printed film posters of the Fine Arts Department of the Institute of Book Studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, collection of posters on the Polish subjects, for the first time, became the object of study in the context of studies of the existence of the Polish cinema in the second half of the 1950s – early 1980s in Ukraine. **Conclusions.** A remarkable revival of the Soviet-Polish cultural cooperation in the early 1960s and the active arrival of new Polish films in Ukrainian distribution led to the emergence of such a phenomenal phenomenon as polonika in domestic printed film posters. Posters made by Ukrainian artists in the second half of the 20th century are now perceived as peculiar artifacts, original sheets of fine publications on the history of the Polish cinema art of the corresponding period, as documentary sources of cinematographic biographies and national film production in Poland. They represent a wide genre and

thematic direction of Polish films advertised and promoted in Ukraine in the late 1950s – early 1980s and at the same time are important visual and informational sources for the study of the Ukrainian-Polish cultural and artistic relations. A detailed analysis of individual samples of film posters clearly demonstrates the specifics of this type of poster graphics and illustrates the peculiarities of creative experiments of Ukrainian artists in artistic advertising of Polish films. 127

Key words: Polonika, Polish cinema, the 20th century Ukrainian printed film posters, Fine Arts Department of Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Ukrainian artists.

*Стаття підготовлена 5 січня 2023 року;
подана до друку 10 січня 2023 року.*

Зоя Борисівна Афанасьєва,
молодший науковий співробітник
відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-2143-775X
e-mail: lepus-21@ukr.net

**ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ КИЇВСЬКОГО
КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
ІСТОРІЯ, ТЕМАТИЧНЕ НАПОВНЕННЯ
(ЗА ФОНДАМИ ВІДДІЛУ БІБЛІОТЕЧНИХ ЗІБРАНЬ
ТА ІСТОРИЧНИХ КОЛЕКЦІЙ ІНСТИТУТУ КНИГОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Мета роботи. Виокремити комплекс періодичних видань Київського комерційного інституту початку ХХ століття з фондів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Застосовуючи бібліографічний аналіз, визначити періодичність, тематичне наповнення та зміст періодичних видань Київського комерційного інституту. Залучити до широкого наукового обігу результати дослідження історії та функціонування періодичних видань закладів вищої освіти України на прикладі зібрання Київського комерційного інституту. **Методологія.** У процесі проведення дослідження були використані істо-

рико-книгознавчий метод і методи системного й бібліографічного аналізу та синтезу. **Наукова новизна.** Вперше здійснено дослідження комплексу періодичних видань Київського комерційного інституту шляхом аналізу їхньої кількості, авторського складу і тематики, визначено принципи бібліографічної систематизації публікацій цих видань. **Висновки.** У статті розглянуто історію, тематичне наповнення, надано загальну характеристику, висвітлено передумови виникнення та особливості функціонування періодичних видань Київського комерційного інституту на тлі суспільно-політичних процесів в Україні на початку ХХ століття. За допомогою бібліографічного аналізу визначено тематичне

наповнення, зміст та послідовність випуску періодичних видань Київського комерційного інституту. Виконана нами систематизація публікацій професорсько-викладацького складу в періодичних виданнях Київського комерційного інституту допоможе в укладанні бібліографічного покажчика їхнього змісту та складу, що значно розширить їх джерелознавчий

потенціал та залучить до широкого наукового обігу.

Ключові слова: періодичні видання, Київський комерційний інститут, «Известия Киевского коммерческого института», «Студенческий бюллетень», «Наукові записки Київського інституту народного господарства», Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Актуальність теми. Стаття актуалізує проблематику накопичення та поширення науково-економічних знань в Україні на прикладі маловивчених періодичних видань Київського комерційного інституту (далі – ККІ). Дослідження здійснене в межах наукової теми «Українське книгознавство та книжкове пам'яткознавство: історія, теорія, практика» (2022–2024 рр.) Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ).

Аналіз досліджень і публікацій. Ґрунтовного наукового дослідження, яке б розкривало історію започаткування та функціонування періодичних видань ККІ, серед опублікованих матеріалів не виявлено. Загальні відомості про періодичні видання цього закладу вищої освіти (далі – ЗВО) надаються в монографії А. Чуткого «Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)» [1], де висвітлюється історія ККІ з усіма складовими його діяльності (порядок навчального процесу та зміст навчальних планів, наукова робота, видавнича діяльність, матеріальна база та основні й допоміжні структурні підрозділи, організація управління, студентський контингент, професорсько-викладацький склад Інституту тощо).

Мета дослідження. Залучення до наукового обігу складу та змісту, а також визначення ролі періодики ККІ як історико-бібліографічного джерела в історії економічної науки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Видавнича діяльність Київського комерційного інституту протягом 1909–1928 рр. є актуальною та малодослідженою складовою історії даного ЗВО. Цей період пов'язаний з поглибленням економічної освіти в Російській імперії середини ХІХ –

початку ХХ ст. та інтенсивним розвитком промисловості, транспорту, внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Інститут найвищого рівня акредитації не міг розпочати свою наукову діяльність без висвітлення результатів науково-дослідницької роботи професорсько-викладацького та студентського загалу через власні періодичні видання.

Після розгляду питання про започаткування періодичного видання Рада Інституту у травні 1909 р. ухвалила рішення про друк періодичного журналу російською мовою «Известия Киевского Коммерческого Института» (далі – «Известия ККИ»), який мав оприлюднювати наукову проблематику за фахом та надавав інформацію стосовно поточного життя ЗВО. Журнал підпорядковувався Міністерству торгівлі та промисловості. Його редагування було доручено викладачеві ККІ О. Русову. Видання версталось у друкарні І. Чоколова, що знаходилася на вулиці Фундуклеївській, 22 (нині Богдана Хмельницького). Передплатна ціна журналу на рік для викладачів та студентів Інституту становила 2 руб., для інших користувачів – 3 руб. [2].

У 1909 р. Інститут видав перші дві книги «Известий ККИ». Періодичне видання відразу стало настільки популярним, що Правлінням Інституту було складено список приватних осіб і установ, яким в обов'язковому порядку надсилалося по одному примірнику – як за гроші, так і на обмін. Цей список нараховував близько 200 абонентів [3].

У 1913 р. XVII книга «Известий ККИ» була розіслана вже 242 кореспондентам: 55 примірників видання – професурі й викладачам Інституту; 20 – членам Опікунської Ради; 84 – іншим приватним особам і установам; 78 – на обмін; 5 – передплатникам за гроші [4].

Правління Інституту в жовтні 1914 р. ухвалило рішення залишати з кожного випуску «Известий ККИ» 25 архівних примірників, що не підлягали розповсюдженню [5].

У 1915 р. список обов'язкових періодичних видань, схвалених Бібліотечною комісією для обміну на «Известия ККИ», нараховував 120 назв [6]. У лютому того ж року XXVII книгу «Известий ККИ» розіслали вже в кількості 300 примірників [7].

У серпні 1915 р. була видана XXIX книга періодичного видання – останній випуск «Известий ККИ» під час Першої світової війни, перед евакуацією Інституту до Саратова. У зв'язку з цим періодичне видання

тривалий час не виходило, і тому багато товариств і редакцій припинили надсилати свої видання в обмін на «Известия ККИ», що призвело до різкого зменшення кількості передплатників.

У жовтні 1918 р. редакцією Інституту була випущена ХХХ книга «Известий ККИ». У цей же час корегувалися списки приватних осіб, установ і товариств, що одержували періодичне видання в якості подарункового й обмінного примірників. Тоді ж було прийняте рішення про можливість широкого продажу виданих раніше «Известий ККИ». Для студентів встановили ціну в 50 коп. за примірник, для інших осіб – 75 коп. [8].

Географія розповсюдження «Известий ККИ» підтверджує його наукову вартість, актуальність, інформативність, високий рівень друкованих праць професорсько-викладацького складу Інституту та кращих студентів, а також фахових розвідок Товариства економістів, яке існувало при ККІ. Широту охоплення території Російської імперії періодичним виданням Інституту можна відстежити навіть за численними назвами адресатів, серед яких: «Бессарабское сельское хазяйство», «Варшавськіє университетские известия», «Ведомости Ростовской на Дону городской управы», «Вестник Русско-Английской торговой палаты», «Вестник Азии», «Вестник Екатерининской железной дороги», «Вестник Зарайского общества сельского хозяйства», «Вестник Иркутского городского управления», «Вестник Минского губернского земства», «Вестник Полесских железных дорог», «Вестник Русско-Американской торговой палаты», «Вестник Саратовского отделения русского технического общества», «Вестник Юго-Западных железных дорог», «Железнодорожная жизнь на Дальнем Востоке», «Записки Русского технического общества», «Записки Харьковского университета», «Записки общества изучения Амурского края», «Известия Киевского политехнического института», «Известия Московского коммерческого института», «Известия Петроградского политехнического института», «Chemik Polski», «Drogista», «Kronika Buchaltera», «Kurjer Kolejowy i Asekuracyjny», «Lodzer Texilmarkt», «Przewodnik Rolniczo Przemysłowy», «Szewc Warszawski» та багато ін. [9].

Про зростаючий попит та зацікавленість новим науковим виданням ККІ свідчать факти звернення до редакції «Известий ККИ» відомих

видавництв та ЗВО, зокрема книгарня товариства О. Суворіна «Новое время» 31 жовтня 1913 р. надіслала туди відкритий лист із проханням надати пробний номер журналу для ознайомлення з ним потенційних передплатників [10]; до Правління ККІ 19 жовтня 1911 р. також надійшло подання наступного змісту: «При сём присланный Библиотекой Киевского Политехнического института (КПИ) первый номер “Известий” этого Института (Отдел инженерно-механический), честь имею просить Правление сделать распоряжение о высылке из нашей библиотеки в библиотеку КПИ “Известий ККИ” в обмен на полученное издание Политехнического Института. Редактор А. Русов» [11]. Усім накладом «Известий ККИ» розпоряджалося Правління Інституту, і щоразу, коли підходив час розсилання останнього номера книги періодичного видання, бібліотекар звертався з проханням видати йому визначену кількість примірників згідно з попередньо затвердженим списком кореспондентів. У 1912 р. XVI книга «Известий ККИ» була замовлена в кількості 220 примірників [12].

Для збирання матеріалів з нагоди 10-річчя заснування Інституту за кордон були відряджені співробітники ККІ Євгенія-Ганна Шпіц і Абрам Купріц, які вивчали досвід організації комерційної освіти інших країн для успішного виконання наукової роботи з підготовки Ювілейного збірника ККІ [13].

Голова бібліотечної комісії ККІ П. Кованько й бібліотекар Д. Теремець запропонували Правлінню Інституту від імені редакції «Известий ККИ» розіслати всім видавництвам, що брали участь в обміні на періодичне видання ККІ, повідомлення про причини затримки чергових номерів і прохання продовжити обмін літературою на 1917 р. [14].

Вважаємо за потрібне навести хронологію видань «Известия ККИ» за весь період його існування – книги I–II (1909 р.) – 2 випуски, III–VI (1910 р.) – 4, VII–XII (1911 р.) – 6, XIII–XVI (1912 р.) – 4, XVII–XX (1913 р.) – 4, XXI–XXVI (1914 р.) – 6, XXVII–XXIX (1915 р.) – 3, XXX (1918 р.) – 1, XXXI–XXXIII (1919 р.) – 3.

Від 1909 до 1915 р. редактором «Известий ККИ» був О. Русов, з 1918 р. – П. Кованько.

У 1919 р. вийшли у світ три випуски «Известий ККИ» – книги XXXI–XXXIII, вже за редакцією П. Кованька. Це були останні номери

періодичного видання до перейменування ККІ в 1920 р. в Київський інститут народного господарства (далі – КІНГ) [15].

За змістом публікації «Известий ККІ» склалися з офіційних відомостей про академічне життя ЗВО та наукових праць професорсько-викладацького складу з таких напрямів викладання предметів: економіка, юриспруденція, математика, комерція, історія російська та загальна, філософія, статистика, економічна географія, демографія, товарознавство, природознавство, фізика, хімія; а також зі звітів як Інституту, так і «Товариства економістів при ККІ» та інших навчально-допоміжних підрозділів, що належали до складу ЗВО [16].

Від перших випусків періодичного видання у ньому активно друкувалися монографії, наукові праці, розвідки та лекції викладачів ККІ для ознайомлення з ними студентської аудиторії, адже окремі примірники цих наукових праць не завжди були доступними для широкого загалу бажаючих через обмежену кількість друкованих видань та дорожнечу оригінальних фахових публікацій.

У більшості випадків наукові праці професорсько-викладацького складу друкувались у межах однієї книги «Известий ККІ», але були й такі фундаментальні студії, які вимагали більшого обсягу для повної публікації, тому такі монографії публікувалися з продовженням у кількох випусках періодичного видання.

Як приклад можна навести працю професора, викладача політекономії та статистики К. Воблого «Основи економії страхування» (1914). Перша частина його монографії була опублікована у ХХІV книзі на с. 1–128. Продовження публікації було у ХХV книзі на с. 129–224; закінчення – у ХХVI книзі на с. 225–340. Також із продовженням друкувалася наукова праця викладача вищої математики у ККІ академіка АН України (1919) Д. Граве «Енциклопедія математики» (1916, 601 с.) – у чотирьох випусках журналу, книги ІХ–ХІІ. «Огляд новітньої руської історії» (1912, 427 с.) авторства ректора ККІ професора М. Довнар-Запольського друкувався у трьох книгах – ХІІІ–ХV. Монографія «Технічний аналіз» (1909, 256 с.) викладача технології хімічних речовин професора І. Єгорова друкувалась у ІІ та ІІІ книгах.

Прикладом публікацій наукових розвідок студентів ККІ є дослідження професорського стипендіата ККІ С. Новаківського «Панамський

канал та його світове значення» (1914, 641 с.), що було надруковане в чотирьох книгах видання – XXIV–XXVII. Переклад монографії «Соціальна фізика» [1869] відомого французького та бельгійського математика, астронома, метеоролога, соціолога, статистика Адольфа Кетле (1796–1874), виконаний студентами Інституту Є. Колмаковською, Е. Пишновим та А. Шендеровичем, було опубліковано в семи книгах «Известий ККИ» – VI–VII, IX–X, XIX–XXI (357 с.) [17].

Велику увагу редколегія періодичного видання приділяла публікаціям «хронічки» академічного життя Інституту: це Положення про ККІ, Статут, загальні відомості про ЗВО, плани, програми, огляди викладання навчальних предметів, протоколи «Товариства економістів», звіти навчально-допоміжних підрозділів (бібліотека, кабінети, лабораторії, музей) тощо.

Загалом авторів, які надали свої наукові праці для публікації в «Известиях ККИ», було 50 осіб, серед них – 22 професори та викладачі (43 праці) і 28 студентів (37 праць) [18].

Окрім «Известий ККИ» в Інституті виходив «Студенческий бюллетень». Перший номер цього видання побачив світ 3 листопада 1913 р. Це було щотижневє видання Товариства взаємодопомоги студентів ЗВО, що було створене з ініціативи одного з членів редакції «Бюллетеня», вірогідно студента С. Гольдельмана, та отримало принципову згоду ректора Інституту. До складу редакції входило п'ятеро осіб з числа тих, хто закінчив або ще вчився у ККІ, – О. Богданович, В. Васильєв (відповідальний редактор), С. Гольдельман, Г. Михайлов (секретар) та М. Новинський.

Основною метою «Бюллетеня» було інформування багатотисячної аудиторії студентів Інституту (4,5 тис.) про все, що стосувалось їхнього студентського життя та навчальних і фахових інтересів. Так, у рубриці «Навчальне життя Інституту» розглядалися проблеми навчально-допоміжних підрозділів ККІ. У рубриці «Бібліографія» публікувався огляд фахових наукових праць, які вийшли друком. Рубрика «Загальна хроніка Інституту» відображала інформацію про постанови Правління ККІ. У рубриці «Хроніка студентських організацій» віддзеркалювалося повсякденне життя земляцтв, Товариства взаємодопомоги студентам ККІ, гуртка вирішення культурних і матеріальних проблем «Киянин».

У рубриці «Від редакції Бюлетеня» оприлюднювалися плани змісту наступних випусків видань, де передбачався розподіл статей за двома відділами – Науковим та Довідковим.

У Науковому відділі планувалося вмещувати наступну інформацію: а) статті та нотатки загального наукового характеру; б) статті про завдання та способи діяльності різних навчально-допоміжних підрозділів ККІ, семінарів, практичних занять; в) програми та плани можливих курсів для читання та практичних занять із поясненням до них; г) звіти про роботу семінарів з оприлюдненням доповідей та дебатів по них, про деякі практичні заняття, лабораторні досліди та дослідження; д) звіти та повідомлення студентів про цікаві наукові розвідки під час літньої практики та відряджень; є) огляди наукового життя й діяльності подібних до Інституту ЗВО в Росії та за кордоном; ж) загальнонаукову хроніку; з) рецензії на книги та фахові видання, які надійшли до бібліотеки Інституту або з'явилися на книжковому ринку.

До Довідкового відділу передбачалося залучати наступне: а) розпорядження і циркуляри Міністерства торгівлі та промисловості, також інших вищих державних установ стосовно Інституту; б) загальну хроніку Інституту; в) постанови, об'яви і розпорядження навчального характеру Опікунської Ради, Навчального комітету, відділень, підвідділів, комісій та навчально-допоміжних підрозділів, розпорядження Директора, професорів, деканів та викладачів; г) об'яви та розпорядження адміністративного характеру; д) відомості про книги, видання і різні матеріали, що надійшли до навчально-допоміжних підрозділів Інституту; е) хроніку студентських наукових і економічних організацій Інституту; є) поштову скриньку редакції, листи до редакції; ж) приватні об'яви [19].

Перший номер «Студенческого бюллетеня» відкривався вітальним листом ректора Інституту М. Довнар-Запольського: «Я глибоко впевнений, що наш студентський журнал посяде чільне місце в розвитку юнацтва, яке стікається у стінах нашого Інституту. Але, крім того, я передбачаю, що наш студентський орган буде одним із засобів єднання думки і здорового наукового спілкування в середовищі молоді, яка навчається» [20]. У цьому ж номері «Студенческого бюллетеня» були надруковані статті викладачів ККІ, зокрема: «Якої корекції потребує лекційний метод викладання професора К. Воблого», «З господарського

життя сучасної Болгарії» С. Гольдельмана, «До питання про популяризацію кооперативної справи» В. Галевича.

За весь період функціонування «Студенческого бюллетеня» свої наукові статті, розвідки, доробки, звернення, оголошення і листи до редакції опублікували понад 150 авторів.

«Бюллетень» виходив щотижня, передплатна ціна на один семестр складала 1 руб. 50 коп., на місяць – 30 коп. з пересиланням, ціна окремого номера становила 5 коп. Публікувався у друкарні А. І. Гросмана по вулиці Великій Володимирській, № 48 (нині Володимирська) [21].

Ідея організації Товариства взаємодопомоги студентів виникла ще в 1907 р. на засадах Каси взаємодопомоги, яка існувала винятково з прибутків від членських внесків. У 1910 р. Товариство взаємодопомоги отримало ексклюзивне право на видання програм і розкладів, а також дозвіл на продаж низки праць професорів ККІ. М. Довнар-Запольський пожертвував Товариству взаємодопомоги 125 примірників «Історії російського народного господарства», професори Є. Сташевський і В. Новодворський надали Товариству взаємодопомоги право на безкоштовне видання своїх лекцій [22].

Метою видавничого напрямку діяльності Товариства стало забезпечення студентів недорогими підручниками, що мали належний науковий рівень та якість. Цим організатори Товариства планували боротися з поширенням серед студентів ЗВО низькопробних конспектів і тому подібних другорядних посібників.

Видавнича комісія Товариства встановила тісні стосунки з деякими видавничими фірмами, щоб надати можливість студентам отримувати наукові праці за зниженою ціною. Так, Товариством були отримані студії професорів К. Воблого, В. Бажаєва, Д. Граве, В. Новодворського, В. Синайського, викладачів Р. Берзіна, Н. Синопійського-Трофімова й інших.

У зв'язку зі складними політико-економічними обставинами у країні, 14 квітня 1915 р. вийшов останній, 24-й, номер «Студенческого бюллетеня».

Після багатьох реорганізацій ККІ (влітку 1920 р. його було перейменовано в Інститут соціально-економічних наук, а у вересні того ж року він дістав назву «Київський інститут народного господарства», у 1925 р. ЗВО було присвоєне ім'я Євгенії Бош, яке Інститут носив до наступно-

го перейменування в 1930 р. [23] на Київський інститут обміну та розподілу (далі – КІОР), що пізніше став основною складовою частиною Всеукраїнської Академії постачання ім. Й. В. Сталіна (далі – ВАП) [24]. У 1934 р. частину книжкових фондів ВАП було передано до Державної наукової бібліотеки Всеукраїнської академії наук (далі – ДНБ ВУАН) (нині НБУВ) [25]. На жаль, документальних матеріалів, які б підтверджували достеменно причину надходження книжкового фонду ВАП до ДНБ ВУАН, на сьогодні ще не виявлено.

Період буремних 1914–1918 рр. у державі негативно позначився на рівні наукового життя ЗВО, але на початку 1920-х років загальна ситуація дещо стабілізувалась. У 1923 р. КІНГ зумів покращити стан своєї видавничої діяльності і випустив перший номер періодичного видання «Наукові записки Київського інституту народного господарства. Техніка, економіка і право» (далі – «Наукові записки КІНГу»). Основними завданнями нового журналу були: 1) ознайомлення широкого загалу науково-педагогічних і практичних робітників народного господарства України з поточною роботою у трьох основних галузях наукових знань, які викладалися в Інституті: техніки, економіки (теоретичної і практичної) та права; 2) допомога студентам КІНГ та інших ЗВО в їхній навчально-науковій роботі шляхом публікації праць викладачів Інституту та інших ЗВО, а також праць, що мали навчально-допоміжний характер (навчальні плани, програми дисциплін тощо) [26].

До Редакції першого номера журналу увійшли представники професорсько-викладацького складу КІНГ, які відповідали за три основні фахові дисципліни: техніку – професори М. Делоне, І. Єгоров, П. Сльозкін, В. Шапошніков; економіку – Г. Кривченко, С. Посвольський, Г. Хіменко; право – Є. Кельман, Я. Розанов. Загальною редакцією опікувалися професори Інституту Я. Смолянський і В. Шапошніков. Секретарем редакції журналу був Ф. Новош. У наступних випусках періодичного видання склад редакції дещо змінювався, зокрема серед членів редколегії другого номера за 1924 р. значилися Є. Патон (розділ «Техніка»), ректор КІНГ С. Каган, професори К. Воблий, М. Мітіліно, М. Птуха, Я. Яснопольський (розділ «Економіка»), професори А. Крістер, М. Паше-Озерський (розділ «Право»). Треба відзначити, що зміст журналу вперше друкувався трьома мовами: українською, німецькою та російською.

«Наукові записки КІНГУ» виходили друком у 1923–1928 рр., загальна кількість номерів склала 9 випусків. За час його існування на сторінках журналу було опубліковано понад 100 наукових праць. Періодичний журнал публікувався у Тресті «Київ-друк», 4 друкарня, вулиця Воровського, 42 (нині Бульварно-Кудрявська).

Аналізуючи номери «Наукових записок КІНГУ» (до речі, у 2023 р. виповнюється 100 років від дня виходу першого номера наукового журналу), слід відзначити, що на його сторінках превалюють статті практичного характеру, пов'язані з вирішенням нагальних проблем народного господарства України, зокрема: Г. Кривченко «Еволюція сільського господарства на Україні за минуле десятиліття», С. Каган «Соціально-економічна суть Гребінського Райкому незалежних селян на Київщині», І. Кириєнко «Залізобетонна набережна на анкерах в місті Нижньо-Дніпровському», А. Артем'євський «Водний транспорт України», І. Єгоров «Тютюнова промисловість України», В. Іжевський «Переходовий газогенератор-тепловик і його значення для країн, віддалених від кам'яновугільних родовищ, зокрема для Правобережної України», А. Круковський «Перспективи електрифікації Київщини», Г. Кривченко «До питання про можливі межі підвищення сільських врожаїв на Україні», К. Воблий «Продуктивні сили на Україні», В. Лучицький «Про результати дослідження марганцевих руд і каолінів Правобережної України», Д. Беллінг «Риба України як природна продуктивна сила», П. Кованько «Комунальні підприємства України», Л. Яснопольський «Кредитові установи на Україні», К. Зворикін «Про стан Київського водоводу у відношенні до втрати води», А. Фомін «Ботанічно-географічні райони України», А. Бривуль «Дослідження молока київського ринку», З. Орлова «Транзитна торгівля України та її сучасна проблема», Н. Масленников «До питання про диспропорцію економічних показників і об'ємів окружних бюджетів України», Л. Карум «До проекту засад поділу і конституції УСРР» тощо.

Бібліографічний аналіз та систематизація публікацій професорсько-викладацького складу в «Известиях ККИ», «Студенческом бюллетене», «Наукових записках КІНГУ» уможливають укладання покажчика змісту та складу цих наукових періодичних видань.

Наукова новизна. Вперше здійснено дослідження комплексу періодичних видань Київського комерційного інституту шляхом аналізу

їхньої кількості, авторського складу і тематики, визначено принципи бібліографічної систематизації публікацій у цих періодичних наукових виданнях.

Висновки. Відмінною ознакою всіх трьох періодичних видань Інституту є те, що розміщення друкованого матеріалу на їхніх сторінках розподілялося на дві основні частини – більша була присвячена публікаціям професорсько-викладацького складу, менша – «хроніці» життя ЗВО. Цей умовний розподіл друкованого матеріалу за змістом прослідковується протягом усіх випусків наукових періодичних видань навчального закладу. У перспективі є можливість складання бібліографічного довідкового апарату на весь матеріал, який було надруковано в цих періодичних виданнях, що значно розширить їхній джерелознавчий потенціал для широкого кола користувачів.

Список використаних джерел

1. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Ніжин : Лисенко М. М., 2013. 524 с.
2. Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 153. Оп. 8. Спр. 125. Арк. 1, 3.
3. Там само. Спр. 32. Арк. 60–64.
4. Там само. Арк. 94.
5. Там само. Спр. 125. Арк. 39.
6. Там само. Спр. 32. Арк. 328–329.
7. Там само. Арк. 345.
8. Там само. Спр. 1154. Арк. 109.
9. Там само. Спр. 1156. Арк. 20–22.
10. Там само. Спр. 125. Арк. 20.
11. Там само. Арк. 35.
12. Там само. Спр. 601. Арк. 98.
13. Там само. Спр. 1327. Арк. 19–20.
14. Там само. Спр. 1156. Арк. 79.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1501. Арк. 78.
16. ДАК. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 125. Арк. 3.
17. Кэтлэ А. Социальная физика, или Опыт исследования о развитии человеческих способностей / под ред. [и с предисл.] А. Русова. Киев : Коммер. ин-т Е. Калмановской, Э. Пышнова и А. Шендеровича, 1913. 360 с.

18. Наукові записки Київського інституту народного господарства (далі – Наукові записки КІНГУ). Київ, 1928. № IX. С. 183.
19. Студенческий бюллетень Киевского коммерческого института. Еженедельное издание О-ва Взаимопомощи Студ. ККИ. 1913. № 1 (3 ноября). С. 27–28.
20. Там само. С. 1, 4–5
21. Там само. С. 1, 4–5.
22. Там само. 1914, № 20 (15 ноября), С. 16–20.
23. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 562. Арк. 230.
24. Архів НБУВ. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 16–17.
35. Там само. Спр. 493. Арк. 184.
31. Наукові записки КІНГУ. Техніка, економіка й право. 1926. № 1 (7). С. III–IV.

Zoya Afanasyeva

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-2143-775X

e-mail: lepus-21@ukr.net

Periodicals of Kyiv Commercial Institute of early 20th century: history, thematic content

**(from fonds of Department of Library and Historical Collections
of Institute of Bibliography of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)**

The goal of the research is to separate the complex of periodicals of the Kyiv Commercial Institute of the beginning of the 20th century from the fonds of the Department of Library and Historical Collections of the Institute of Bibliography of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. By the means of bibliographic analysis, determine the periodicity, thematic content filling of periodicals of the Kyiv Commercial Institute. To involve into a wide scientific circulation the results of the study of the history and functioning of periodicals of institutions of higher education of Ukraine on the example of the book collection of the Kyiv Commercial Institute. **Methodology.** During the research, the following methods were used: systematic analysis, historical and bibliographic analysis and synthesis. **Scientific novelty.** For the first time in the history of the periodical publications of the Kyiv Commercial Institute, an analysis of their number was carried out, the composition of authors and topics were investigated, and the bibliographic systematization of publications in these scientific periodicals was determined. **Conclusions.** The article considered

the history, thematic filling, general characteristics, prerequisites for the emergence, peculiarities of the functioning of the periodical publications of the Kyiv Commercial Institute against the background of socio-political processes in Ukraine at the beginning of the 20th century. With the help of bibliographic analysis, the thematic content, and sequence of publication of periodicals of the Kyiv Commercial Institute were determined. The systematization of the publications of the professorial staff of the higher education institution in the periodicals of the Kyiv Commercial Institute makes it possible to draw up a bibliographic index of their content and composition, which will significantly expand their source research potential and involve them into a wide scientific circulation.

Key words: periodicals, Kyiv Commercial Institute, "Izvestiya of the Kyiv Commercial Institute", "Student Bulletin", "Research Notes of the Kyiv National Economy Institute", V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

*Стаття підготовлена 12 вересня 2022 року;
подана до друку 21 вересня 2022 року.*

КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 783(4-11:477):[027.54НБУВ:025.17](045)
<https://doi.org/10.15407/rksu.31.142>

Еріка Станіславівна Клименко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0001-6090-0586
e-mail: KlymenkoE@nbuv.gov.ua

Людмила Григорівна Руденко,
кандидат мистецтвознавства,
старший науковий співробітник відділу музичних фондів
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-0329-0504
e-mail: rudenkol@nbuv.gov.ua

КОМПЛЕКТ РУКОПИСНИХ ПОГОЛОСНИКІВ З КИЇВСЬКОЇ КОЛЕКЦІЇ ПАРТЕСНОЇ МУЗИКИ XVII–XVIII СТОЛІТТЯ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Мета роботи – дослідити один з комплектів поголосників церковно-співочих рукописів, який належить до київської колекції партесної музики XVII–XVIII ст. і зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Завданнями дослідження є

уточнення датування, розкриття структури змісту та систематизація за жанрово-стильовим й історичним принципами, за науковою цінністю, а також надання узагальнених типологічних характеристик комплекту. **Методологія.** У процесі дослідження комплекту поголосників було використано

науковий інструментарій історичного музикознавства та музичного джерелознавства, кодикології, книгознавства, метод класифікації та книгознавчого аналізу нотних рукописів, застосовано історико-порівняльний, хронологічний та статистичний методи структурного дослідження, а також залучено джерелознавчі й текстологічні методи аналізу нотних джерел, завдяки яким вдалося висвітлити склад, зміст, структурні особливості та інформаційний потенціал комплекту. **Наукова новизна.** Уперше здійснено комплексне кодикологічне, палеографічне та музично-джерелознавче дослідження одного з комплектів поголосників з київської колекції партесної музики XVII–XVIII ст. За результатами проведеного філігранологічного аналізу уточнено датування манускрипту. **Висновки.** Київська колекція партесної музики XVII–XVIII ст. становить одну з найвагоміших скла-

дових української церковно-музичної спадщини і має значну культурно-історичну та наукову цінність. Комплексне кодикологічне дослідження найбільшого за кількістю творів комплекту поголосників, що входить до колекції, докладний аналіз його змісту дозволили дійти висновку, що цей комплект репрезентує різні жанрові та стильові пласти української партесної музики. Масив церковних творів, що входять до манускрипту, є важливим не лише як частина духовно-музичної спадщини України та її хорового мистецтва, а й для залучення широкого кола дослідників до музикознавчих та культурологічних розвідок національної духовної музики, що сприятиме глибшому осмисленню її феномена.

Ключові слова: рукопис, поголосники, філіграні, хорове мистецтво, структура, авторська творчість, богослужбові піснеспіви.

Актуальність теми дослідження. У процесі роботи над виданням «Партесна творчість в Україні XVII–XVIII ст.: за каталогом Н. О. Герасимової-Персидської» стало очевидним, що унікальна за своїм складом та змістом київська колекція партесної музики, яка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), потребує більш докладного кодикологічного та музично-джерелознавчого розгляду. Це зумовлено тим, що до сьогодні вчені не ставили собі за мету дослідити і розгорнуто проаналізувати колекцію одночасно в кількох аспектах – музично-джерелознавчому, музикознавчому, історичному та кодикологічному. У процесі роботи над інципітним каталогом Ніна Олександрівна Герасимова-Персидська фрагментарно

розглянула особливості та походження збірок партесної музики – їхні датування, філіграні, маргіналії тощо. З огляду на це, виникла потреба в більш ґрунтовному та почерговому опрацюванні кожного з комплектів поголосників київської колекції партесної музики. Актуальність даної праці полягає в докладному кодикологічному та музично-джерелознавчому дослідженні найбільшого за кількістю творів комплекту поголосників, що зберігається в ІР НБУВ під двома шифрами: ф. 306, од. зб. 41 (11 партій) і ф. 312, од. зб. 123 (партія баса першого). Саме з цього комплекту починається інципітний каталог, який уклала Н. О. Герасимова-Персидська. Розгорнутий кодикологічний та джерелознавчий опис комплекту поголосників партесних творів, що зберігається під вказаними вище шифрами, дасть змогу широкому загалові фахівців докладніше ознайомитися з манускриптом – його особливостями, структурою, складом та змістом, що в майбутньому може стати вагомим підґрунтям для подальших музикознавчих, історичних, музично-джерелознавчих та кодикологічних досліджень, а також доповнити репертуар українських хорових колективів новими церковно-музичними композиціями епохи українського Бароко.

Аналіз досліджень і публікацій. Київською колекцією партесної музики, яка зберігається в ІР НБУВ, українські музикознавці почали цікавитися ще у другій половині ХХ ст. З метою написання історії української музики першою до неї звернулася Онисія Яківна Шреєр-Ткаченко [20], яка згодом спрямувала до цієї роботи багатьох молодих викладачів Київської консерваторії (нині Національна музична академія України імені П. І. Чайковського). Однією з основних дослідниць у цій царині стала видатна українська вчена Ніна Олександрівна Герасимова-Персидська, яка підняла на поверхню невідомі сторінки становлення та розвитку українського партесного концерту ХVІІ–ХVІІІ ст., відкрила широке поле для подальших музикознавчих та музично-джерелознавчих досліджень.

Розпочавши ґрунтовне вивчення українського партесного співу ХVІІ–ХVІІІ ст., усвідомивши непересічну цінність київської колекції партесної музики для національної культури, Н. О. Герасимова-Персидська опрацювала вісім комплектів поголосників з дев'яти, що входять до колекції. У процесі роботи вчена розглянула комплекти у трьох найваж-

ливіших ракурсах. Вона здійснила короткий опис рукописів, створила абетковий список церковно-музичних творів та уклала інципітний каталог, в якому в партитурному вигляді представлено початкові фрагменти нотних текстів усіх творів, що входять до восьми комплектів поголосників [16]. Партії, яких у деяких творах не вистачало, Н. О. Герасимова-Персидська реконструювала, застосувавши при цьому музично-теоретичний та музично-історичний методи, а також стильовий аналіз композиторського письма, притаманний митцям кінця XVII – першої половини XVIII ст.

Питання розвитку партесної творчості в Україні стало визначальною сферою наукової діяльності Н. О. Герасимової-Персидської. Цій проблемі присвячено три монографії [5, 9, 12] та численні наукові праці вченої [6, 7, 8, 10, 11, 16, 17]. Взагалі, внесок дослідниці в розкриття історії становлення та популяризації української партесної музики важко переоцінити. Адже Н. О. Герасимова-Персидська репрезентувала потужний пласт української духовно-музичної культури, відкрила Україні та Світові творчий доробок митців епохи українського Бароко – Миколи Дилецького, Івана Домарацького, Германа Левицького та інших.

У кінці XX – на початку XXI ст. до київської колекції партесної музики звертається дедалі більше музикознавців, серед яких Лідія Корній [14, 15], Євгенія Ігнатенко [17], Іван Кузьмінський, Ольга Шуміліна [21], Богдан Дем'яненко, Тетяна Гусарчук, Ольга Зосім, Юрій Медведик та інші. Л. Корній студіювала колекцію з метою написання наукових праць з історії української музики та шкільної драми, О. Шуміліна – у процесі дослідження питань, що стосуються перехідних процесів в українській партесній музиці, Є. Ігнатенко – для вивчення «високого стилю» хорового концерту XVII–XVIII ст. Б. Дем'яненко звернувся до колекції, втілюючи у практику статистичний метод як шлях до атрибуції партесних творів, І. Кузьмінського цікавили питання музичної теорії та виконавської практики партесного багатоголосся, Т. Гусарчук переглядала колекцію з метою виявлення в ній творів Артемія Веделя тощо.

Мета роботи – дослідити один з комплектів поголосників церковно-співочих рукописів, який належить до київської колекції партесної музики XVII–XVIII ст. і зберігається в ІР НБУВ: ф. 306, од. зб. 41 (11 партій) та ф. 312, од. зб. 123 (партія баса першого). Завданнями дослідження є

уточнення датування, розкриття структури змісту та систематизація за жанрово-стильовим й історичним принципами, за науковою цінністю, а також надання узагальнених типологічних характеристик комплекту.

Виклад основного матеріалу. У кінці 90-х років ХХ ст. – на початку ХХІ ст. до вивчення творчості відомих та призабутих українських композиторів, а також стильових особливостей партесного концерту як в цілому, так і першого комплекту, яким розпочинає свій інципітний каталог Н. О. Герасимова-Персидська, звертається дедалі більше науковців. Серед тих, хто долучилися до переведення музичних творів з київської квадратної нотації в сучасну та зведення їх у партитуру, були Богдан Дем'яненко, Євгенія Ігнатенко, Лідія Корній, Іван Кузьмінський, Ольга Шуміліна та інші. Зокрема, Євгенія Ігнатенко з метою дослідження стильових особливостей українського партесного концерту розшифрувала та звела в партитуру концерт, написаний на текст 95-го псалма «Воспойте Господеві піснь нову». У комплекті цей твір знаходиться під № 118. Ольга Шуміліна перевела в сучасну нотацію та звела в партитуру твори Василя Титова «Блажен муж» та «Світе тихий». З цього комплекту було опубліковано два концерти, авторство яких поки не встановлене, а саме: «Вік мой скончається» та «Помишляю день страшний» [17, 221, 236].

Найбільший за кількістю творів комплект поголосників з київської колекції партесної музики складається з 12 книжок-партій. Одинадцять партій зберігаються в зібранні рукописів бібліотеки Києво-Печерської лаври під шифром: ф. 306, од. зб. 41 (старий шифр: 41п/ХVІІІ-14), дванадцята партія баса першого – в зібранні рукописів бібліотеки Києво-Софійського собору під шифром: ф. 312, од. зб. 123 (1) (старий шифр: 123/119-1с).

Перший, скорочений, опис цих рукописів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виконав Микола Петров. Опис ученого містить переважно облікові дані, зокрема назву, формат, приблизне датування, кількість творів та авторство окремих з них [18, с. 17; 19, с. 31]. Більш розширений археографічний опис комплекту зробила Н. О. Герасимова-Персидська. Дослідниця відновила його цілісність окремою партією із зібрання рукописів бібліотеки Києво-Софійського собору. Н. О. Герасимова-Персидська зробила короткий опис рукопису, в якому проаналізувала його зміст та зовнішній вигляд, дослідила час створення манускрипту,

навела інформацію про оздоблення, оправу, вміщені у ньому авторські твори, маргінальні записи тощо [7, с.12–13; 11, с. 119–121].

Комплект під шифром: ф. 306, од. зб. 41(11 партій), ф. 312, од. зб. 123 (партія баса першого) являє собою цілісний рукопис (4°, 197 x 155), написаний одним почерком. Музичні тексти – київською квадратною нотацією з квадратною та ромбовидною формами «голівки» ноти, хвилястими штилями. Літературні тексти – церковнослов'янською мовою. Фонетична редакція тексту – новоістинномовленнєва.

Поаркушевий аналіз філіграней виявив, що переважна більшість рукопису написана на папері з філігранню *Pro Patria* і містить п'ять її різновидів у партіях. Основу зшитків усього комплекту складають аркуші з філігранню *Pro Patria* з написом *Pro Patria // C & I Honig* – схожа Lausevicius, № 2872 (1741) (наявна лише ліва частина зображення), схожа Heawood, № 3346 (1774) (наявна лише права частина зображення) [2, 1]. В останніх зошитах кожного поголосника використано папір з філігранню *Pro Patria* з написом *Pro Patria // J Honig / & / ZOON* – див. Клепиков, № 1135 (1762); схожа Tromonin, № 1636 (1766) (наявна лише права частина зображення) [8; 9]. Окрім того, в партії дисканта другого та третього, альтя першого і другого, баса першого в декількох зошитах та на окремих аркушах трапляється філігрань *Pro Patria* з написом *Pro Patria // GR під короною* – схожа Lausevicius, № 2888 (1778). У партіях дисканта першого і другого, альтя першого, баса другого і третього – *Pro Patria* з написом *WKM Pro Patria // GR під короною* – схожа Lausevicius, № 2894 (1766). У партіях дисканта третього, альтя третього, тенора третього бачимо таку саму за обрисом філігрань, але з оберненим зображенням, літерами та написом – *Pro Patria* з написом *Pro Patria WKM // GR під короною* – схожа Lausevicius, № 2895 (1779). У партіях дисканта першого і другого, альтя першого і другого на аркушах форзаців – філігрань *РФСЯ* – схожа Клепиков, № 536 (1784), в партії баса першого на останніх аркушах – *АГ // вензель Афанасія Гончарова* – сх. Uchastkina, № 240 (1780) [7; 8; 10], а на аркушах форзаців філігрань *А. Г // «1851»*.

Незважаючи на те, що в рукопису міститься філігрань, яка датується 1741 р., спираючись на філігранознавчий аналіз усіх партій та враховуючи, що в піснеспіві «Воспой Россия Господеви» пам'яті Димитрія Ростова чудотворця згадується ім'я імператриці Катерини II, коронованої

в 1762 р. [7, с. 12; 19 с. 31], можна зробити висновок, що комплект був переписаний у 60–70-х роках XVIII ст.

Лл. Ф. 306. Од. зб. 41. Арк. 1 (партія дисканта першого)

Текст рукопису на початкових аркушах обрамляє прямокутна рамка з рослинно-геометричним орнаментом зелено-жовто-червоно-коричневих кольорів, з голівкою янгола вгорі. Заголовок позолочений, заголовний ініціал великий (на 6 рядків), позолочений, у рослинно-квітковому обрамленні. Ініціали та заголовки служб кіноварні. На арк. 1 на бічному полі фігурна квітка з вписаним номером.

Оправа одинадцяти книг-поголосників із зібрання Києво-Печерської лаври (картон у шкірі) оздоблена сліпим тисненням і відноситься до третьої чверті XVIII ст., що відповідає часу написання рукопису. Партія баса першого має оправу середини XIX ст., про що свідчить філігрань із білою датою «1851» на одному з аркушів форзацу.

У партіях комплекту пронумеровані всі служби, позначені церковні свята, на які вони виконувалися. Партія баса першого починається реєстром творів, тобто змістом: «Реєстръ обретающимса службам Бжїимъ и канцерамъ в книгахъ сихъ», де зазначені початкові слова творів та авторство деяких з них, а також приписані ремарки з вказівками деяких жанрів, свят та імен святих, на честь яких виконувались окремі піснеспіви. Завдяки цьому переліку, а також абетковому покажчику, укладеному Н. О. Герасимовою-Персидською, у процесі дослідження ми мали можливість провести докладний аналіз складу та змісту манускрипту.

Рукопис являє собою збірник змішаного складу, в якому знаходяться 150 різних за жанрами та формою творів. Він складається з таких частин: Обиход і Служби Божі (піснеспіви літургії) та концерти на 12 голосів. Серед усіх 150-ти творів лише шість піснеспівів Обиходу, чотири Служби Божі та духовний концерт «Доколе Господи» мають вказівки на авторство, всі інші композиції анонімні.

Умовно рукопис можна поділити на декілька розділів. Перший розділ починається заголовком: «Начало Всенощнаго Бдѣнія на 12 голосовъ». У ньому знаходяться традиційні обиходні піснеспіви великої вечерні (№ 1–6), «Благослови душе моя Господа» Ростовського протодиякона, написаний на текст 103-го псалма, твори Василя Титова: кафізма 1 «Блажен муж», стих по вході «Свете тихий», поліселей «Хвалите имя Господне», славослов'я «Слава в вышних Богу», кондак Богородиці «Взбранной воеводе».

Далі слідує піснеспів Літургії, тобто Служби Божі (№ 7–13). Їх у рукопису декілька, і кожна належить перу Василя Титова: «Пре порціалнау», «Бемулурнау», «Малау». Склад цих Служб Божих має незначні відмінності між собою. Після Служб Божих записані чотири херувимські пісні: «болшау Николая К:» (Калачнікова), «панїхиднау» та ще дві без ремарок.

Під № 14–26 знаходяться задостойники: Різду Богородиці, Воздвиженню, Введенню Богородиці у храм, Різду Христовому, Богоявленню, Стрітенню, Благовіщенню, в Неділю Ваїї, у Неділю Пасхи, Вознесенню, в Неділю П'ятдесятниці, Преображенню Господньому, Успінню Богородиці. Під № 27–39 – «Причастны 12 праздникомъ»: Богородиці, Воздвиженню, оновленню храму, Різду Христовому, Богоявленню, Благовіщенню, в Неділю Ваїї, в Неділю Пасці, в неділю Фомину, Преполовнню, Вознесенню, в Неділю П'ятдесятниці, Преображенню. Їхні богослужбові тексти відповідають текстам традиційного Обиходу.

Наступний розділ – концерти, в переважній більшості написані на ті самі гімнографічні тексти, що й церковна монодія. Це переробки псалмів чи уривки з них, твори візантійських гімнографів, середньовічні покаянні, а також нові тексти, що виникли в тому ж колі образів, в основі яких лежать каяття, моління про ласку і заступництво [8, с. 13–33]. За тематичною ознакою концерти поділяються на «высокоторжественные», яким притаманні світло-радісна емоційна сфера, «умилительные», що прославляють релігійні події, Бога, Христа, та «надгробные», в яких відтворено сумно-ліричну тематику Страстей Христових, мотиви смерті та каяття [14, с. 227].

Значна частина концертів написана на тексти стихир, які в середньовічній візантійсько-руській книжній традиції були складовими Стихирара місячного та пісного. На початку XVII ст. з глибин Стихирара виділилися Празники – служби на дванадесять свята, Тріодь пісна та цвітна – служби підготовчих днів до Великого посту, седмиці Пасхального циклу та Неділі всіх святих, а також Трезвони – служби на честь руських святих без стійкого типу. Зважаючи на різноманітність релігійних текстів, які використали композитори для написання концертів, цей розділ умовно можна поділити ще на декілька блоків.

Блок перший розпочинають «Канцерты на 12 голосовъ» (№ 40–89), серед яких концерти, написані на тексти псалмів, а саме «Милости твоя Господи, во век воспою» Пс. 2, «Воспою Господеви благодеявшему мне» Пс. 12, «Готово сердце мое Боже» Пс. 56, «Боже в помощь мою вонми» Пс. 69, «Услыши Господи молитву мою» Пс. 38, «Велий Господь и хвален зело» Пс. 47, «Бог ста в сонме богов» Пс. 81, «Доколе Господи» Пс. 12 (автор музики Димитрій Попов), «Кто взыдет на Гору Господню» Пс. 23, «Спаси мя Господи яко оскуде преподобный» Пс. 11. Окрім концертів у цьому блоці вміщено піснеспіви «на возшествіє і коронацію», на окремі Господські та Богородичні свята, святим: Іоанну Предтечі, трьом святителям, преподобним та праведникам, мучениці Катерині, Миколаю Чудотворцю та інші.

Блок другий складають «Канцерты 12 празднікамъ» (№ 90–103) – це окремі вибрані стихири великої вечерні (на «Господи воззвах», на літії, на стиховні) або славники утрені (на «Хваліте») з Праздників, по одному піснеспіву на кожне свято: Різдву Богородиці, Воздвиженню чесного Хреста, Введенню Богородиці, Різдву Христовому, Богоявленню, Стрітенню, Благовіщенню, в Неділю Ваїй, у Неділю Пасхи, Вознесінню, в Неділю П'ятдесятниці, Преображенню, Успінню Богородиці та інші.

Третій блок цього розділу (№ 104–110) становлять вибрані стихири (на літії) та славники (на «Господи воззвах» та на літії) з Трійді, також по одному піснеспіву на кожне свято: в Неділю Фомину, в Неділю жонмироносиць, у Неділю про розслабленого, в Неділю про самарянку, в Неділю про сліпого, в Неділю святих отців, у Неділю Всіх Святих, піснеспіви Пасхи, Вознесінню, Святій Трійці, Святому Духу.

Останній блок (№ 115–150) складають піснеспіви на різні свята, які чергуються з піснеспівами святим, архангелу Михаїлу, мчч. Катерині та Надії, прор. Ілії, прор. Науму, Димитрію Ростову, свят. Миколаю Чудотворцю, царю Константину, ап. Андрію Первозванному, Іоанну Богослову, та інші.

Проведений докладний аналіз змісту рукопису показав, що групування творів партесного стилю дещо відрізняється від давньоруських піснеспівів монодійної традиції. Піснеспіви на свята та святим розміщені в рукопису не за календарем, як у Мінеї та у Стихирарі місячному. Так само розташування й підбір інших співів у концертному розділі не

мають єдиного принципу, властивого традиційним богослужбовим книгам – Стихирару, Празникам, Тріоді або Ірмологіону, в яких чітко визначається один із принципів структурної організації – гласовий, календарний або жанровий.

Слід зазначити, що в комплекті поголосників, що розглядається, практично відсутні маргінальні записи. Лише в партії баса першого на аркушах 1, 10, 20 є власницький запис: «Кієвософ. Библиотеки, 1854».

Наукова новизна. Уперше здійснено комплексне кодикологічне та палеографічне дослідження найбільшого за кількістю творів комплекту поголосників з київської колекції партесної музики. В тісному зв'язку з розвитком українського духовно-музичного мистецтва досліджено зміст рукопису, подано узагальнену характеристику його структури. За допомогою філігранологічного аналізу уточнено датування комплекту.

Висновки. Київська колекція партесної музики XVII–XVIII ст. становить одну з найвагоміших складових української церковно-музичної спадщини і має значну культурно-історичну та наукову цінність. Комплексне кодикологічне дослідження найбільшого за кількістю творів комплекту поголосників, що входить до колекції, докладний аналіз його змісту дозволили дійти висновку, що цей комплект репрезентує різні жанрові та стильові пласти української партесної музики. Масив церковних творів, що входять до манускрипту, є важливим не лише як частина духовно-музичної спадщини України та її хорового мистецтва, а й для залучення широкого кола дослідників до музикознавчих та культурологічних розвідок національної духовної музики, що сприятиме глибшому осмисленню її феномена.

Список використаних джерел

1. Heawood E. Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries. Hilversum, 1950. Vol. I (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia). 297 p.
2. Laucevicius E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. / Vilnius, 1967 287 p.
3. Tromonin's watermark album – Hilversum, 1964. – Vol. 11 (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia. 61 p., CXXXI pl.
4. Uchastkina Z. W. A history of Russian hands papermills and their watermarks. Hilversum, 1962. Vol. 9.

5. Герасимова-Персидская Н. Встреча двух эпох. Москва : Музыка, 1994. 126 с.
6. Герасимова-Персидська Н. Жанрово-стилістичні ознаки партесного концерту на Україні XVII–XVIII ст. // Українське музикознавство. 1971. Вип. 6. С. 58–72.
7. Герасимова-Персидська Н. Київська колекція партесних творів кінця XVII–XVIII століття // Українська музична спадщина. 1989. Вип. 1. С. 11–16.
8. Герасимова-Персидська Н. Концерти і мотети покаянні – проблеми пов’язання тексту і музики // Духовний світ Бароко. Київ, 1999. С. 13–33.
9. Герасимова-Персидская Н. Партесный концерт в истории музыкальной культуры. Москва : Музыка, 1983. 288 с.
10. Герасимова-Персидська Н. Псалтир в музичній культурі України XVII–XVIII ст. // Науковий вісник НМАУ імені П. І. Чайковського: Музика і біблія. Київ, 1999. Вип. 4. С. 83–89.
11. Герасимова-Персидська Н. Рукописи багатоголосних творів XVII–XVIII ст. у фондах відділу рукописів ЦНБ Академії наук УРСР // Фонди відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. 1982. С. 116–129.
12. Герасимова-Персидська Н. О. Хоровий концерт на Україні в XVII–XVIII ст. Київ : Муз. Україна, 1978. 181 с.
13. Клепиков С. Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX вв. Москва : Изд-во Всесоюз. книж. палаты, 1959. 305 с.
14. Корній Л. Історія української музики Київ-Харків-Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць, 1998. Ч. 1. 286 с.
15. Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVII – першої половини XVIII ст. Київ, 1993. 184 с.
16. Музыкальный каталог партесных концертов, имеющихся в отделе рукописей ЦНБ АН УССР (сост. Н. Герасимова-Персидская, рукопис). Дар 296 (1–3).
17. Партесні концерти XVII–XVIII ст. з київської колекції / [упоряд., розшифровка, зведення в партитуру, наук. редакція, вступ. стаття та комент. Н. О. Герасимової-Персидської]. Київ : Муз. Україна, 2006. 340 с.
18. Петров Н. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. Москва : Универ. тип., 1897. Вып. 2. [2]+294 с. <https://doi.org/10.3406/bsef.1897.22119>

19. Петров Н. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. Москва : Универ. тип., 1904. Вып. 3. [2]+IV+307+LVIII с.
20. Шреер-Ткаченко О. Історія української доживтневої музики Київ : Муз. Україна, 1969. 588 с.
21. Шуміліна О. Стильова динаміка української духовної музики XVII–XVIII століть (за матеріалами рукописних колекцій) : монографія. Донецьк, 2012. 299 с.

Erika Klymenko

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-6090-0586

e-mail: KlymenkoE@nbuv.gov.ua

Liudmyla Rudenko

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-0329-0504

e-mail: rudenkol@nbuv.gov.ua

Set of handwritten partbooks from Kyiv collection of parted music of 17th–18th centuries of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

Our work aims to investigate and to present the integral characteristic of the set of partbooks of the church hymn manuscripts that is a part of the Kyiv collection of the parted music and is saved in the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The objectives of our study focus on clarifying the dating, revealing the structure and systematizing according to the scientific value, genre-stylistic and historical principles, to show the generalized typological characteristics of the set. **Methodology.** To investigate the features of the set of partbooks we used the scientific tools of historical musicology and musical source studies, codicology, bibliography, the method of classification and bibliographic analysis of sheet music manuscripts. Also, historical-comparative, chronological, source studies, textological and statistical methods were used. Due to these methods we managed to highlight the composition, content, structural features and informational potential of the set. **Scientific novelty.** We were the first to perform a complex codicological, paleographical and musical source studies analysis of one set of the parted music which is included in the Kyiv collection of the parted music of the 17th–18th centuries. We clarified the dating of the manuscript according to the conducted filigree

analysis. **Conclusions.** Kyiv collection of the parted music of the 17th–18th centuries constitutes a significant part of the Ukrainian church music heritage and has a significant cultural, historical and scientific value. Our comprehensive codicological study and detailed analysis of the content of the largest set of partbooks showed a wide variety of different genres and styles represented in Ukrainian partes music. The amount of ecclesiastical musical works included in the manuscript is valuable not only as a part of the spiritual and musical heritage of Ukrainian choral art, but also for the involvement of a wider range of researchers in musicological and cultural studies of national spiritual music, that in future will contribute to a deeper understanding of its phenomenon..

Key words: manuscript, partbooks, filigree, choral works, liturgical hymns, author's creativity, structure.

*Стаття підготовлена 14 вересня 2022 року;
подана до друку 21 вересня 2022 року.*

Людмила Анатоліївна Гнатенко,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0001-5287-0081
e-mail: gnatenko.manus@gmail.com

Володимир Васильович Дзьобак,
кандидат історичних наук,
голова громадської організації «Центр дослідження і відродження Волині»
(Радивилів, Україна)

ORCID: 0009-0003-2187-6554
e-mail: volyn.center@gmail.com

ВОЛИНСЬКИЙ РУКОПИСНИЙ ТЕСЛУГІВСЬКИЙ АПОСТОЛ 1593–1594 РОКІВ: КОДИКОЛОГІЧНО-ПАЛЕОГРАФІЧНА РОЗВІДКА¹

Мета роботи – дослідити рукописний Теслугівський Апостол 1593–1594 рр. (Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Відділ рукописів, ркп. 819172) за електронною копією. Оригінал рукопису наразі не доступний для вивчення через війну Росії проти України. Завданнями дослідження є проведення кодикологічної та палеографічно-орфографічної атрибуції й археографічне описання пам'ятки. **Методологія.** У дослідженні застосовані джерелознавчі, кодикологічні,

палеографічні й лінгвістичні методи аналізу, що сприяло отриманню новітніх метаданих. **Наукова новизна роботи.** Уперше досліджено рукописний Теслугівський Апостол 1593–1594 рр. Проведено історіографічне, кодикологічне й палеографічне вивчення та археографічне описування. Встановлено, що рукопис не є безпосередньою копією з Апостола 1525 р., надрукованого Франциском Скориною. Доведено, що він списаний з рукопису церковнослов'янської мови української редакції, який був зроблений зі

¹ Статтю підготовлено за підтримки Українського культурного фонду. Позиція УКФ може не збігатися з думкою авторів.

скорининського видання, за узусними орфографічними правилами волинської книгописної школи останньої чверті XVI ст.; розглянуто використання південнослов'янських орфограм. Ілюстрації тексту рукопису публікуються вперше. **Висновки.** В українській книжності з другої половини XVI ст. набувають популярності списки з друкованих видань книг Біблії Франциска Скорини. Теслугівський Апостол належить до української рукописної Скориніани. Він списаний на Волині в 1593–1594 рр. священником Гермогеном (Єрмогеном чи Ярмогеном, на прізвисько Тихоненя Яцкович) у містечку Теслугові. Писаний церковнослов'янською мовою української редакції, півуставним пись-

мом, прикрашений простим народним орнаментом, зі стилізацією української вишивки. Текст Теслугівського Апостола безпосередньо не скопійований із друкованого Апостола 1525 р. Франциска Скорини, а списаний з уже українізованого списку й має атрибутовані південнослов'янські орфограми. Пам'ятка потребує поглибленого кодикологічного, палеографічного, філігранологічного, текстологічного й лінгвістичного дослідження.

Ключові слова: український рукописний Теслугівський Апостол 1593–1594 рр., друкований Апостол 1525 р. Франциска Скорини, волинська писемна книжна традиція, кодикологічні та палеографічно-орфографічні ознаки.

Актуальність теми дослідження полягає в залученні до суспільного обігу Теслугівського Апостола 1593–1594 рр. – маловідомої та не вивченої рукописної книги, яка належить до списків української рукописної Скориніани, писаних церковнослов'янською мовою української редакції.

Аналіз досліджень і публікацій. Теслугівський Апостол (далі – ТА) досі не став об'єктом фахового дослідження, не має повного наукового описання та публікації тексту. Він не вивчений у кодикологічному, палеографічному, текстологічному та лінгвістичному аспектах. В історіографії переважно надаються короткі загальні відомості або згадки-посилання про ТА, його писця – попа Гермогена (Тихонені Яцковича), місце створення – м. Теслугів, оздоблення та історію знайдення (Г. Галенченко, Я. Запаско, Я. Ісаєвич, Е. Немировський, І. Огієнко [5, с. 32; 11, с. 94; 12, с. 170, 171; 13; 15, с. 100; 19; 20; 22, с. 198]). Дані про особистість писця, його книжкову діяльність, зокрема й написання ТА, замовника книги більш розширено висвітлюються в історико-краєзнавчих нарисах Г. Гуртового та Г. Нудьги [9, с. 44–45; 21, с. 183–184, 185–186]. Ятеві

реалізації в записі писця розглядаються В. Мойсієнком у монографії, присвяченій фонетичній системі українських поліських говорів у XVI–XVII ст. [18, с. 101, 400]. У праці Н. Бондар, де досліджується українська рукописна Скориніана в контексті середовища створення списків [4, с. 26, 28], узагальнюються відомості про ТА та інші списки Апостола. Існують й археографічні описи ТА. Припускаємо, що перші відомості й про кодекс були представлені Г. Ісаєвичем (1895) [13]. Згодом короткий опис ТА був виконаний С. Щегловою і опублікований в «Отчете об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года» [24, с. 118–119]. Також маємо короткий археографічний бібліотечний опис Відділу рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка (далі – ХДНБК) (не опублікований), наданий разом з електронною копією рукопису громадській організації «Центр дослідження і відродження Волині» для написання даної статті². Зупинимося детальніше на відомостях щодо створення й змісту цих описів, їх включення до наукового обігу, оскільки це має значення для аналізу основних метаданих рукопису при опрацюванні його електронної копії.

Першим дослідником-аматором ТА, як вважається, є священник, краєзнавець Григорій Ісаєвич, який знайшов рукопис у 1894 р. на хорах церкви Святої Трійці в с. Верба [13] і цього ж року передав його до Волинського єпархіального давньосховища (м. Житомир), де він був заінвентаризований під № 151. Як відомо, Давньосховище було відкрите 15 травня 1893 р., а вже в листопаді при ньому було започатковане Волинське церковно-археологічне товариство, що мало сприяти систематизації й описуванню волинських церковних старожитностей, а також вивченню історії Волинської єпархії. У зв'язку з цим волинських священників було запрошено до співпраці та запропоновано стати членами-кореспондентами товариства (циркулярний указ Волинської Духовної консисторії від 15 листопада 1894 р. № 753 [17, с. 31]). Священники, серед яких було чимало яскравих особистостей, активно включилися в дослідження історії Волині, в розшук давніх актових документів, руко-

² Щиро вдячні за надані для роботи матеріали директору Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка Наталії Валентинівні Петренко та заступнику директора з автоматизації бібліотечних процесів Анжеліці Василівні Підгайній, а також фахівцям, які долучилися до укладання опису ТА.

писних книг, стародруків, у роботу в архівах. До цієї діяльності долучився й Григорій Ісаєвич. Імовірно, відомості щодо віднайденого ним ТА були вміщені в «Церковно-парафіяльному літописі церкви Пресвятої Трійці с. Верби Дубенського повіту». Наразі місцезнаходження цього документа є невідомим, як і його зміст³.

Короткий фаховий опис пам'ятки зробила Софія Щеглова, яка 21–26 жовтня 1910 р., під час роботи семінару руської філології В. Перетца в Житомирі, брала участь в опрацюванні для Волинського єпархіального давньосховища рукописних книг, що мали тільки інвентарні описи. Отож в інвентарному описі № 151 рукопис був записаний як «Апостол у перекладі Франциска Скорини, ркп. півустав 1593 р. попа Єрмогена Теслугівського, in folio, в дошковій оправі, обтягнутій шкірою» [24, с. 125]. С. Щеглова зробила короткий опис ТА (далі – опис Щеглової), залучивши основні дані інвентарного опису № 151, уточнила, що це копія перекладу, відзначила втрати наприкінці книги («Соборник» без кінця,–

³ У процесі розшуку «Церковно-парафіяльного літопису ...» «Центром дослідження і відродження Волині» були зроблені офіційні запити до Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО) та Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). У відповіді першого зазначалося, що історичний опис с. Верба Дубенського повіту зберігався в ДАЖО, у справі № 388 опису 1 ф. 159. У 1978 ф. 159 був переданий на зберігання до ЦДІАК України (Відповідь з ДАЖО від 01.05.2023 р.). У свою чергу, ЦДІАК України сповістив, що матеріали ф. 159 після передачі сформовані в опис 1 ф. 2205 «Колекція церковно-парафіяльних літописів і документів, зібраних Волинським церковно-археологічним товариством». На сьогодні справа «Церковно-парафіяльний літопис церкви Пресвятої Трійці с. Верби Дубенського повіту» (ф. 2205, оп. 1, спр. 388) позначена в описі як така, що вибула. Щоправда, вона була позначена як відсутня ще в ДАЖО. Отже, матеріали цієї справи могли загинути у воєнні часи, а могли опинитися і в якомусь іншому місці. Так, під час Першої світової війни, в 1915 р., через наступ німецьких військ значна частина експонатів Волинського єпархіального давньосховища та інших установ була евакуйована до Харкова. Решта ж експонатів Давньосховища, що залишилися в Житомирі, як стверджує на підставі архівних джерел Л. Дахненко [10, с. 6], у 1919 р. увійшла до складу Волинського науково-дослідного музею (тепер – Житомирський краєзнавчий музей) [17, с. 33]. У жовтні 1941 р., під час евакуації музейних цінностей з Харкова на схід, ешелон був знищений нацистами. Отож невелика кількість експонатів, що вціліли, зберігається тепер у Харківському історичному музеї та Харківській науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка.

обривається в кінці травня). Вона надала повний текст запису писця з вихідними даними, вказавши, що він уписаний після тексту Апостола. У передачі вченою орфографії тексту записів писця є певні неточності, зокрема над виносними буквами м, д, х, ц, г, ж поставлене титло, в оригіналі ці виносні без покриття; іноді між приголосними не поставлено паєрок. Опис С. Щеглової, як уже зазначалося, опублікований В. Перетцом в «Отчете об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года» [24, с. 118–119].

Сьогодні ТА має короткий археографічний бібліотечний опис з основними даними, зроблений у Відділі рукописів ХДНБК (далі – опис ХДНБК), ймовірно, дані доповнювалися на початку ХХІ ст. (У доданому до опису ХДНБК списку літератури найпізніша праця датована 2003 р.). Опис не опублікований. Мова рукопису визначена як церковнослов'янська, з елементами білоруської та української мов, письмо – як півуставне, без зазначення його особливостей. Орнаментальні композиції художнього оздоблення характеризуються як наближені до білоруської та української вишивки. Не встановлені водяні знаки паперу, вказано лише, що не атрибутована філігрань геральдично-орнаментальної композиції. Структура й зміст рукопису не подані. Сучасним шрифтом відтворено записи писця з вихідними даними щодо часу та місця написання ним рукопису – на арк. 51 за кириличною нумерацією чорнилом (це – арк. 49 за нумерацією синім олівцем) та частину запису на арк. 215 за нумерацією синім олівцем (щодо нумерації рукописів див. далі в нашому описі)⁴.

Мета роботи – дослідити рукописний Теслугівський Апостол 1593–1594 рр. (Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Відділ рукописів, ркп. 819172) за електронною копією. Оригінал рукопису наразі не доступний для вивчення через війну Росії проти України. Завданнями дослідження є проведення кодикологічної та палеографічно-орфографічної атрибуції й археографічне описання пам'ятки.

⁴ Тут і далі посилання на аркуші рукопису подаються за нумерацією арабськими числами, зробленою синім олівцем (див. в нашому описі нумерацію № II), оскільки вона є правильною і за нею майбутнім дослідникам зручніше буде користуватися текстом електронної копії й запланованого до публікації факсимільного видання. Нею пронумерований і запис писця на вставному арк. 215, який не пронумерований кириличною цифір'ю, що відповідає часу створення списку.

Виклад основного матеріалу. В українській рукописній книжності XVI ст. списки Біблійних книг, надрукованих Франциском Скориною, з'являються одразу після їх публікації. Більш поширеними вони стають у другій половині XVI ст. Списки зі скорининських видань переважно робилися на Волині та Поділлі. Значною популярністю користувався й друкований Апостол, виданий Франциском Скориною у Вільно в 1525 р. [3]. Відомий найраніший список Апостола, водяні знаки паперу якого дають 1525–1527 рр.⁵ [16, с. 63–64, № 56]. Апостол Франциска Скорини поширювався в таких само точно датованих і локалізованих українських списках, як Радивилівський Апостол 1568 р., м. Радивилів⁶ [6; 7]; Даниловецький Апостол 1571 р. (чи 1579 р.), с. Даниловці, біля Тернополя⁷ [5, с. 29–30, № 22]; Бутятицький Апостол 1580 р., с. Бутятичі, Волинь⁸ [5, с. 31–32, № 24]; Четвертинський Апостол 1597 р., містечко Четвертня, Волинь⁹ [14, с. 57–59, № 15].

До української рукописної Скориніани належить і створений на Волині Теслугівський Апостол 1593–1594 рр. Назву рукопис отримав за місцем його створення – містечком Теслугів (Дубенського повіту Теслугівської волості; нині – село Дубенського р-ну Рівненської обл., Україна). Він був знайдений у 1895 р. священником Григорієм Ісаєвичем, дослідником-краєзнавцем, на хорах церкви Святої Трійці в с. Верба Вербської волості Дубенського повіту (тепер – Дубенського р-ну Рівненської обл., Україна) й переданий до Волинського єпархіального давньосховища (м. Житомир), де знаходився під інвентарним номером 151 до середини 1910-х років. Пізніше у складі евакуйованих під час Першої світової війни з Волині книжкових колекцій рукопис надійшов до Харкова: в 1920 – на початку 1930-х років перебував у книжковому фонді Харківського музею українського мистецтва, а з 1952 р. зберігається у Відділі рукописів у ХДНБК (Колекція рукописних книг, шифр 819172) [20].

⁵ Зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України, НТШ-І 328. Тут міститься ще один список Апостола 60-х років XVI ст. (Павл. 184) [16, с. 74–75, № 69].

⁶ Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 28, № 766.

⁷ Зберігається в Національному музеї України імені Андрея Шептицького у Львові.

⁸ Зберігається в Російській державній бібліотеці, зібрання М. С. Тихомирова, ф. 299, № 371.

⁹ Зберігається в ІР НБУВ, ф. І, № 7462.

Рукописний список Апостола був зроблений на Волині в період від 20 жовтня 1593 р. до 28 січня 1594 р. Працював над рукописом теслугівський священник церкви Різдва Христового Єрмоген (Єрмоген, Ярмоген), родом з Торчина, на прізвисько Тихоненя Яцкович. Замовником книги виступав співвласник м. Теслугова луцький земський писар Михайло Коротинський. Імовірно, список Апостола робився для використання під час богослужінь у теслугівській церкві.

Історію написання книги, яка безпосередньо пов'язана з особистістю її створювача та замовника, писець подав у записах 1594 р. (арк. 214 зв.–215). У відповідності до цих записів, священник Єрмоген переписував рукопис від 20 жовтня 1593 р. до 28 січня 1594 р. в церкві Різдва Христового містечка Теслугів. На місці цієї церкви в 1873 р. поставили дерев'яну церкву Дмитра Солунського й перенесли до неї все церковне майно, зокрема й книги. Вірогідно, при церкві Різдва Христового була бібліотека, до якої належав і ТА. Коли рукопис полишив храм, не відомо. Новозбудована церква мала значне бібліотечне зібрання з унікальними стародруками, рукописними книгами та актовими документами [25, с. 442]. Замовником книги для теслугівської церкви виступав згадуваний у записі Михайло Коротинський, чиновник, луцький земський писар (1565–1596), який став співвласником Теслугова разом з Жоравницькими внаслідок шлюбу з Федорою Жоравницькою, дочкою Марка Жоравницького, Луцького й Острозького православного єпископа. У 1593 р. власником Теслугова став син Михайла Коротинського – Іван Коротинський, який був одружений з родичкою Олександрою Михайлівною Жоравницькою [4, с. 28]. За поборним реєстром Крем'янецького повіту, в 1570 р. утримував Теслугів і сплачував податки разом з Михайлом Коротинським тогочасний відомий український поет Іван Жоравницький [25, с. 442]. Саме з цими двома шляхтичами й пов'язана книжна діяльність священника Єрмогена, проте він писав ТА, коли Івана Жоравницького вже не було серед живих (†1589).

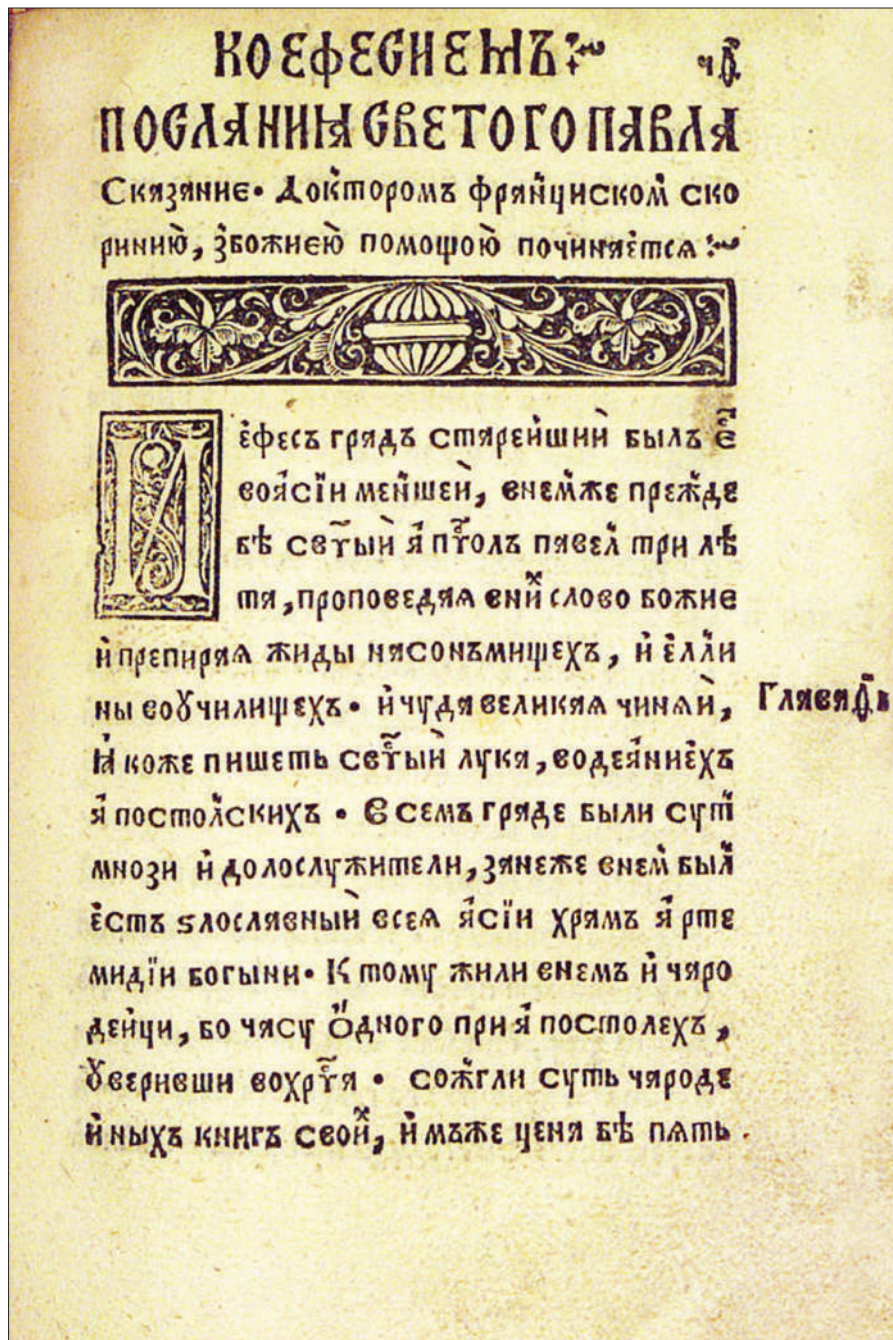
Отже, піп Єрмоген¹⁰, священник і вчитель, жив та працював у містечку Торчин, імовірно, до 1583–1585 рр. Коли й чому він поїхав з Торчина, невідомо, вірогідно, його запросив до себе, до Теслугова, шляхтич Іван Жоравницький [9, с. 44–45]. Піп Єрмоген, очевидно, недовчений

¹⁰ Г. Гуртовий називає його «Ярмоген Яцкович» [9, с. 44].

бакалавр Краківського університету, був прийнятий на парафію й у школу вчителем та переписувачем книг. Іван Жоравницький – від 1582 р. урядник Луцького повіту, обраний луцькою шляхтою малим війським, якому доручалося зберігати спокій у повіті та організувати оборону від нападів татар у той час, коли були відсутніми урядовці вищого рангу – мав дружні стосунки з князем Костянтином Острозьким і подеколи привозив від нього книжки. Жоравницький намагався запрошувати до Теслугова освічених людей, зокрема попів, добре опікувався й місцевою школою та сприяв тому, щоб вона була забезпечена списками Псалтиря та рукописними букварями для навчання, оскільки кириличні стародруки на той час коштували дуже дорого. Також Жоравницькому пощастило, пише Г. Нудьга, роздобути буквар, виданий у 1574 р. Іваном Федоровим у Львові. Книгу переписали при церкві, в якій пізніше піп Єрмоген переписав Апостол. У 1589 р., після втрати польською владою Жоравницького, священник Єрмоген перейшов на службу до Михайла Коротинського, який, хоча був і не дуже заможним, також підтримував освіту, школу й переписування книг на потреби громади. У цей час піп Єрмоген досить успішно продовжував займатися створенням книг, причому так «набив руку», що за кілька місяців міг переписати й оформити кольоровим орнаментом Апостол або Псалтир [21, с. 183–184, 185–186].

Українське походження ТА засвідчують мова, письмо й орфографія рукопису.

Теслугівський Апостол написаний церковнослов'янською мовою української редакції. Він містить також багато елементів живої білоруської мови, спорідненої з українською [11, с. 94]. Список зроблений півуставним типом письма з уже переробленого українізованого списку друкованого Апостола, виданого Франциском Скориною у Вільні в 1525 р. [3]. Ф. Скорина, як зазначав І. Огієнко, переклав біблійні книги на ту руську мову, що була тоді літературною в литовсько-українській державі, в основі своєї церковнослов'янську, але з дуже великою домішкою живої народної «руської» мови [22, с. 198]. Учений також наголошував, що твори Скорини були дуже поширені в Україні і тут не тільки переписувалися, але й перероблювалися, часом досить помітно; ці переробки, що мають дуже багато виразних українізмів, ми маємо право віднести й до пам'яток української мови [23, с. 276]. Такі списки мають яскраво виражене українське походження й зроблені зі стародруку за узусними

Лл. 1. Апостол. Вильно: Тип. Франциска Скорины, 1525.
Послання святого апостола Павла до Ефесян. Арк. 99.
Примірник РГБ, МК Кир. 8 (Інв. 1348)

Іл. 2. Теслуґівський Апостол 1593–1594 рр.
Послання святого апостола Павла до Ефесян. Арк. 149.
ХДНБК, шифр 819172

орфографічними правилами волинської книгописної школи середини – третьої чверті чи останньої чверті XVI ст. Орфографія цих періодів має певні відмінності, які й репрезентують українські списки скорининського Апостола. На кінець XVI ст. волинські книжники підійшли до проведення орфографічної кодифікації, що й відбито в письмі ТА.

Українські фонетичні риси ятевих реалізацій у ТА виділені Віктором Мойсієнком і подані вченим на основі приписки (записів писця. – Л. Г.), зробленої попом Єрмогеном Теслугівським з Торчина: наголошена позиція – $\epsilon < \dot{\epsilon}$: $\tau < \dot{\epsilon}$: дѣиствъѣ^м 118¹¹, со вѣѣ^м 118, в соѣѣ 118, везгрѣшному 118, со вѣѣми 118, дѣло^м 118, недоумѣниємъ 118, не клинѣте 118, нелицемѣрно 119, и < ѣ; ненаголошена позиція – $\epsilon < \dot{\epsilon}$: ко славе 118, в которо^м главе 118, в зачале 118, во веки веко^м 119, в держа^{вѣ} 119, $\tau < \dot{\epsilon}$: и < ѣ: поспишение^м 118, бжѣтвенныи и агѣлскїи слова 118 [18, с. 101, 400].

Список зроблений півуставним письмом, темно-коричневим чорнилом. Непрофесійний почерк свідчить, що писець не навчався у книжковому скрипторії й писав книги, швидше за все, як аматор, що підтверджують орфографія й виконане ним не дуже ретельно оформлення рукопису у примітивному народному стилі.

Палеографічно-орфографічні ознаки списку засвідчують українську редакцію церковнослов'янської мови. Найголовнішою ознакою української книжної писемності XVI ст. й відмінністю від білоруської є другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив та використання українськими книжниками-писцями південнослов'янських орфограм [6]. Зокрема В. Аніченко щодо мови списків скорининських книг вказував як спільні, так і відмінні ознаки білоруської й української мов [2, с. 507–508]. Учений зазначав, що у списках українського походження більше, ніж в їхньому друкованому тексті, південнослов'янізмів, що цілком відповідає традиціям тогочасної української писемності [1, с. 68–69].

Проілюструємо сказане вище прикладами використання в ТА основних південнослов'янських орфограм у системі голосних як атрибутивних ознак [6]. Для зіставлення взято й орфограми з друкованого Апостола 1525 р. [3] (далі Апостол Скорини – АС).

¹¹ Учений посилається не на аркуші рукопису, а на сторінки публікації запису у звіті В. Перетца [24, с. 118–119], де не вказано аркуші, на яких у списку розміщено запис. У рукопису це арк. 214 зв.–215 за нумерацією синім олівцем.

книжну писемність. У друкованому Апостолі 1525 р. Франциска Скорини ці орфограми також наявні зрідка, білоруська книжна писемність на початку XVI ст. поступово позбувається цього впливу.

Виконане нами дослідження рукопису за електронною копією та аналіз попередніх описів дають можливість систематизувати відомі та отримані новітні археографічні, кодикологічні й палеографічні дані.

Теслугівський Апостол (Діяння та послання апостольські) – це рукописний кодекс на папері у 2° (303 x 206 x 41 мм)¹³, 228 арк. (2+225+1), за бібліотечною нумерацією – 227 арк. (див. нижче три нумерації аркушів).

Рукопис неповний, без початку та кінця. Текст та художнє оздоблення рукопису сильно пошкоджені на арк. 1–22, 31, 34, перші аркуші збереглися лише частково (див. *Іл. 3*), з меншою втратою тексту –

арк. 9–22, подекуди по рукопису дірки на аркушах на полі тексту; по всьому рукопису різного ступеня згасле темно-коричневе чорнило та сурик, який місцями зовсім вицвів; заголовки не читаються. Значна кількість аркушів пошкоджена вологою, краї аркушів зотлілі; по всьому рукопису воскові плями.

Коли книга в 1894 р. надійшла до Волинського єпархіального давньосховища, то мала втрати текстів тільки в кінці, як зазначено в описі С. Щеглової.

Іл. 3. Теслугівський Апостол 1593–1594 рр.
Початок рукопису. Арк. 1.
ХДНБК, шифр 819172

¹³ Розміри рукопису вказані в описі ХДНБК як 303 x 260 x 41 мм. Викликає певний сумнів співвіднесення висоти до ширини, ймовірно, тут помилка у розмірі ширини, – має бути 206 мм. В електронній копії рукопис не виглядає за розміром майже квадратним.

Зошитів 23: I⁴, II¹⁰–XVII¹⁰, XVIII⁸ (без втрат тексту, зошит починається на арк. 165), XIX¹⁰–XXI¹⁰, XXII¹²⁺¹ (13-й аркуш зошита є вставним, арк. 215), XXIII¹⁰. Зошити пронумеровані писцем кириличною цифір'ю, темно-коричневим чорнилом, посередині нижнього поля, на першому й зі звороту останнього аркуша; перший аркуш кожного зошита з вказівкою ттра^А, тільки на початку Місяцеслова вписано лише номер зошита – кґ. Після завершення роботи писець пронумерував й аркуші кириличною цифір'ю.

У рукопису три нумерації аркушів, проведені фоліацією:

I. 1594 р., писця, з вказівкою ли^С і номер аркуша позначено кириличною цифір'ю, темно-коричневим чорнилом, у верхньому куті аркуша. Ця нумерація відповідає часу створення списку. За нею в рукопису, до втраченого тексту в кінці книги, 226 арк.: перші два аркуші наразі втрачено; втрачена нумерація на пошкоджених аркушах на початку та в кінці рукопису; частково згасло чорнило, не кожна цифір прочитується. Без нумерації вставний аркуш із записами, між арк. 216 і 217, який писцем був доданий уже після закінчення роботи над рукописом і проведеною нумерацією.

II. [20-х – початку 30-х рр.] XX ст., імовірно, Харківського музею українського мистецтва, арабськими числами, синім хімічним олівцем, посередині верхнього поля аркуша, поставлена на лівому полі арк. 1–4. За нею в рукопису 225 арк., нумерація починається від першого аркуша збереженого тексту, проведена послідовно, вставний аркуш із записами писця пронумерований як арк. 215. До цього аркуша різниця між першою й другою нумераціями становила два аркуші, після арк. 215 – один аркуш.

III. [60-х рр.] XX ст., бібліотечна, Відділу рукописів ХДНБК, із доповненням та відновленням арабськими числами кириличної нумерації писця на початку та в кінці книги. За нею в рукопису 227 арк.: не пронумерований вставний аркуш (арк. 215 за нумерацією № II, синім олівцем); пронумеровані олівцем форзаци на початку та в кінці рукопису – арк. 1, 227, та сучасний титульний аркуш, арк. 2; темно-коричневим чорнилом відновлена нумерація на втрачених частинах арк. 3–26, 223–226 (за нумерацією синім олівцем це арк. 1–24, 222–225).

Блок книги був розбитий, а поля аркушів біля корінця значно пошкоджені. Кодекс реставрований у 1960-х роках у ХДНБК. При

реставрації аркуші підклеєні біля корінця та на бічних полях, дірки на аркушах також заклеєні. При складанні рукопису арк. 141 та 142 вшиті між арк. 138 та 139 (хоча можливо, це помилка при електронному копіюванні рукопису). Вірогідно, що тоді рукопис було взято у світло-коричневу ледеринову оправу та вставлено форзаці з білого паперу. Також було вміщено титульний аркуш для Діянь апостольських, назва й початок тексту в рукопису майже втрачені. Для титулу використано, на нашу думку, верх паперової обкладинки рукопису, на якій малиновим чорнилом була зроблена назва книги з вихідними даними: «КНИГА ДЄАНІЙ АПОСТОЛЬСКИХ / пісал ерей поп Єрмоген (Армоген) с Торчина / родом прозвищем Тихоненя Яцкович с ориг. / книги деання апостольскіа / доктора Франциска Скорини / с Полоцка. / Тесл8гов / 20.10.1593 – 28.01.1594». Нижня частина обкладинки також використана як захисний аркуш у кінці книги. Можна припустити за фактурою паперу й орфографією, що рукопис уже був у паперовій обкладинці, коли в 1920 – на початку 1930-х років перебував у книжковому фонді Харківського музею українського мистецтва. Рукопис мав шкіряну оправу, коли в 1894 р. надійшов до Волинського єпархіального давньосховища.

Написаний рукопис церковнослов'янською мовою української редакції (з білорусизмами, які перейшли зі скорининського стародруку), півуставним типом письма, темно-коричневим чорнилом та суриком. Кількість рядків на сторінці: в Діяннях переважно по 29, іноді 30, 31; у Посланнях спочатку стільки ж рядків, а з Другого послання Павла – 27, іноді 25, 26.

Прикрашений рукопис у примітивному народному стилі, з використанням орнаментованих мотивів української вишивки, темно-коричневим чорнилом та суриком.

Орнаментальними засобами виконано рубрикацію книги. В орнаментовані рамки взято текст на початку Діянь та Послань; якщо текст послання не починається з початку аркуша, то в рамку вписаний і кінець попереднього послання: арк. 1, 49 зв., арк. 55, 62, арк. 66, арк. 73 зв., 75 зв., 100 зв., 125, 141, 149, 157 зв., 164, 169 зв., 175, 178 зв., 186, 191 зв., 194, 195. На початку Діянь у рамку вміщено й заставку, арк. 1. Лише заставкою відкривається Послання Юди, текст у рамку не вписаний, арк. 73 зв. Кінцівки конусні: в кінці Діянь, арк. 49, кінцівка завершується

малюнком чаші з квіткою, яку тримає рука, виконана чорнилом і суриком; в кінці Послань маленька прямокутна орнаментована рамка, виконана чорнилом і суриком, арк. 55, 62, 71 зв., 75, 100 (підтримує пізніше домальована рука), 124 зв. (підтримує рука), 142 зв. (підтримує рука), 149 (на кінцівку вказує рука), 214; стилізований малюнок сонця, яке підтримують чотири руки, з підписом суриком сліце, арк. 65; малюнок з рукою, арк. 103; зі стилізованими квітами, арк. 193 зв. Кінцівка запису писця на вставці на арк. 215 конусна, обрамлена лінією, на запис вказують стилізовані малюнки рук. Ініціали великі тонкі на початку Діянь та кожного Послання, суриком. Заголовні літери, суриком. Колонтитули на верхньому полі, суриком. Перший рядок назв Діянь писаний великими контурними літерами, суриком, Послань та частин – великими літерами, суриком. Заголовки статей та кінцівки кожного послання писані суриком. Колонтитули та вказівки читань писані суриком та темно-коричневим чорнилом.

Оздоблення зроблене після завершення написання рукопису та проведення нумерації аркушів, кирилична цифір вписана в орнаментовану рамку, напр., арк. 175, 186.

Структура та зміст кодексу в основному відповідає тексту видання Апостола Франциска Скорини 1525 р. [3]. Збережені передмови перекладача; короткі післямови Скорини переважно не вписані в кінці послань, можливо, писець їх уписував тільки тоді, коли залишилося місце на аркуші. Колонтитули та вказівки читань подано на верхніх та нижніх полях більшості аркушів.

Арк. 1–49. Діяння святих Апостолів. Передмова втрачена. Рукопис відкривається назвою Діянь, перший рядок писаний суриком великими контурними літерами. Назва та тексти на початку книги дуже пошкоджені, збереглися лише частково, сурик переважно вицвів: «книга д[ѣанїа]¹⁴...» (див. *Іл.* 3).

Арк. 49 зв.–214. Послання святих Апостолів.

Арк. 216–225. Місяцеслов (вересень–травень), -з вказівкою антифонів, прокимнів, стихир, алилуарій, причаснів. Обривається вказівкою

¹⁴ У кінці Діянь написано «книгы дѣанїа», арк. 49. На колонтитулах назву книги подано різним правописом, суриком та чорнилом, напр.: дѣанїа 6 зв., дѣанїа 16 зв., дѣанїа 22, дѣанїа 30, дѣанїа 33 зв., дѣанїа 39 зв.

читання на 21 травня пам'яті свв. рівноапостольних царя Костянтина і його матері цариці Олени, зач. 49: «вознесо̅ избраннаго...».

Записи писця рукопису 1593–1594 рр. зроблені півуставом, темно-коричневим чорнилом:

1). [1593 р.], запис уписаний писцем у кінці Діянь у стилізовану чашу, яку тримає рука, вірогідно, відразу після завершення перепису й оформлення кінцівки, без зазначення дати завершення цієї роботи, арк. 49: «ереи армогенъ с торчина родо̅».

2). [Січень 1594 р.], запис уписаний писцем у кінці Послань, але не відразу після їх завершення, а вже, ймовірно, під час роботи над Місяцесловом, оскільки за кириличною нумерацією Послання закінчуються на арк. 216 зв., а текст Місяцеслова починається на арк. 217; між ними є вставний аркуш без кириличної нумерації, із записами писця. Писцю не вистачило місця для запису на арк. 216 зв., і він додав ще аркуш, за нумерацією арабськими числами синім олівцем запис розміщується на арк. 214 зв.–215: «Изволение̅ ѿца, поспешение̅ сѣд и дѣствие̅ стго дха̅ . доконанъ е̅ сїи¹⁵ аплз̅ со всѣм̅ про все̅ како са в собѣ маеть, иже во троици е̅^{ан}номуу безгрѣшномѣ боу . и прѣтои его мѣри мѣри со стѣыми нѣ^нными силами, и со всѣми стѣыми оуго^нники вѣ^ними ко чти и славе, а люде̅ посполиты̅ коу наѣчению и к добры̅ дѣло̅ . ами̅ .

Прощѣ ва̅ вратїа хто боудеть сїи вѣтвенный и аплз̅скїи слова главы и за̅ла чести стѣи̅ . прощѣ ва̅ в̅ которо̅ боудѣ главе или в зачалѣ по // мыливса или вписавса или заквапи̅ или како и литеры не доложи̅ . или строки не написа̅ или недоумѣвнием̅ не до^ажи̅ или ^грѣви̅ или з̅ блоуди̅ . во все̅ то пров̅ те блг̅вите а не клинѣте . тогды и на̅ хс̅ поставить не лицемѣрно на сѣдици свое̅ . и блг̅вить на̅ во вса дѣи живота нашего во веки веко̅ ами̅ .».

3). 28 січня 1594 р., запис писця на вставному арк. 215, від попереднього запису він відокремлений рискою, також відокремлені між собою рискою і дві частини запису; текст конусоподібний, кінцівку запису виділено лінією, темно-коричневим чорнилом, із двох сторін намальовано руки: «Писа̅ ерей погъ ермогенъ теслоуговскїи wzли храмѣ рожества х̅ва родиче̅ с торчина . прозѣице̅ тихонена ѿцкови̅ . * в̅ богоспасе^нмо̅м̅ граде теслоугове (* писець указав місце написання книги у примітці

¹⁵ У записах писця з технічних причин буква **и** з ерчиком передається через **и̅**.

на нижньому полі аркуша), в державе¹⁶ пѣа ѓ имани¹⁷ миѣила коритенського писара земського Лоучко^р.

Заувава сеи бжѣтвены¹⁸ апѣтлѣ роѣ . во* наѣ афѣг [1593] мѣца вѣтавра . ѣ [20] дѣа на сѣго мѣнка артемиа . ѓ доконава рокул . во*го . наѣ афѣд [1594] . мѣца генѣвара кѣ [28] . дѣа . на прѣбнаго ѡѣца нѣшего ехѣврема сирина . бѣо[у] нѣшомуу чѣть и хвала во веки веко^м аминь . / арипѣ». На нашу думку, в кінці запису іншою людиною прописано простою літореєю слово аминь як арипѣ, зроблені доповнення й виправлення в записі, подані над рядком. Цікаво, що цією ж людиною після запису праворуч уписано вказівку про те, що в записі місто, де написано книгу, не вказано, а написано внизу аркуша: «града не писа^ѧ наспо^ѧ написа^ѧ»; текст зблід. Поверх закінчення тексту цього запису-вказівки намальовано руку.

Наявні у книзі й інші записи на звороті вставного арк. 215 зв., зроблені темно-коричневим чорнилом, – запис кінця XVI ст., професійним півустановом: «Починають^ѣ соборнікѣ двюнадесяте мѣемѣ», та записи XVII ст., українським скорописом: «Во юности нехотѣше Трѣждатиса До старости зло постраждетѣ Господе гордимѣ противитса. А смиренимѣ дастѣ влагода^т», нижче, іншим почерком, повторений початок: «Во юности нехотѣше тру»; початок молитви до Богородиці «По^ѧ твою Мило^{тѣ} Привѣгае^м Богородице Дѣо молитовѣ наши^ѣ не презри во^ѣ ко^вбехѣ но ѡвѣдѣ избави на^ѣ єдина чѣтаѧ и в», іншим почерком повторено перші слова «По^ѧ твою Мило^{тѣ}».

На аркушах рукопису містяться: штемпель з номером 100138, арк. 225; печатка ХДНБК, арк. 5; інвентарний номер 819172, фіолетовим чорнилом, арк. 49, 224 зв. (із зазначенням дати інвентаризації – 20.XII.1952 р.).

Наукова новизна роботи. Уперше досліджено рукописний Теслуґівський Апостол 1593–1594 рр. Проведено історіографічне, кодикологічне й палеографічне вивчення та археографічне описування. Встановлено, що рукопис не є безпосередньою копією з Апостола 1525 р., надрукованого Франциском Скориною. Доведено, що він списаний з рукопису церковнослов'янської мови української редакції, який був зроблений зі скорининського видання, за узусними орфографічними правилами волинської книгописної школи останньої чверті XVI ст.;

¹⁶ Закінчення слова вписане над рядком.

¹⁷ Словосполучення ѓ имани вписане над рядком.

¹⁸ Слово бжѣтвены^ѣ вписане над рядком.

розглянуто використання південнослов'янських орфограм. Ілюстрації тексту рукопису публікуються вперше.

Висновки. В українській книжності від другої половини XVI ст. набувають популярності списки з друкованих видань книг Біблії Франциска Скорини. Теслулівський Апостол належить до української рукописної Скориніани. Він списаний на Волині в 1593–1594 рр. священником Гермогеном (Єрмогеном чи Ярмогеном, на прізвисько Тихоненя Яцкович) у містечку Теслугові. Писаний церковнослов'янською мовою української редакції, півуставним письмом, прикрашений простим народним орнаментом зі стилізацією української вишивки. Текст ТА безпосередньо не скопійований із друкованого Апостола 1525 р. Франциска Скорини, а списаний уже з українізованого списку. Такі списки мають яскраво виражене українське походження й зроблені зі стародруку за узусними орфографічними правилами волинської книгописної школи середини – третьої чверті чи останньої чверті XVI ст. Наприкінці XVI ст. волинські книжники підійшли до проведення орфографічної кодифікації, що й відбито в письмі ТА, зокрема щодо використання південнослов'янських орфограм. Всебічне вивчення ТА за оригіналом і проведення його розширеного археографічного опису унеможливила війна Росії проти України. Робота з електронною копією дозволила провести новітнє описування рукопису з уточненням мета даних. «Центр дослідження і відродження Волині» планує до кінця 2023 р. видрукувати сигнальні примірники факсимільного видання пам'ятки, долучивши окремим вкладишем отримані в нашій роботі сучасні наукові дані. Це сприятиме збереженню пам'ятки в копії й подальшому її кодикологічному, палеографічному, філігранологічному, текстологічному й лінгвістичному дослідженню. Вагоме значення факсимільне видання матиме також для вивчення української рукописної Скориніани.

Список використаних джерел

1. Анічэнка Ў. В. Кніжна-царкоўнаславянскія традыцыі в украінскай і беларускай перекладной пісьменнасці XVI–XVII ст. // *Slavia*. 1966. № 1. С. 68–70.
2. Аниченко В. В. Скорининское наследие в рукописях его последователей на Украине // *Франциск Скорина и его время : энцикл. справ.* Минск : Белорус. сов. энцикл. им. П. Бровки, 1990. С. 507–508.

3. Апостол. Вильно: Тип. Франциска Скорины, 1525. 8°, 352 лл. (Примірник РГБ, МК Кир. 8 (Инв. 1348).
4. Бондар Н. П. Украинская рукописная Скориниана : попытка анализа датированных списков XVI ст. и круг их создания // Здабытки : Дакументальныя помнікі на Беларусі / Нацыянальная бібліятэка Беларусі. Мінск, 2018. Вып. 21. С. 22–32.
5. Галенчанка Г. Я. Францыск Скарына : спадчына і пераемнікі : анатомані бібліяграфічнай паказальнік. Мінск : Красіка-Прынт, 2002. 175 с.
6. Гнатенко Л. А. Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1997. 28 с.
7. Гнатенко Л. А. Радивиловський Апостол 1568 року волинської рукописної школи (у порівнянні з Пересопницьким Євангелієм) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2004. Вип. 9. С. 174–187.
8. Гнатенко Л. А. Апостол (Радивиловський). 1568 р. // Іванова О. А., Гальченко О. М., Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. каталог, палеогр. альбом; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2010. С. 51–54, № 12.
9. Гуртовий Г. О. Торчин – передзвін віків : Історико-краєзнавчий нарис. Вид. 2-ге, зм. і доп. Луцьк : Надстир'я, 2014. 432 с.
10. Дахненко Л. О. Сто років Волинському єпархіальному давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища. Житомир, 1993. С. 3–6.
11. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995. 480 с. : іл.
12. Исаевич Я. Д. Наследие Франциска Скорины на Украине // Федоровские чтения 1977 : Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. Москва : Наука, 1979. С. 170–175.
13. Исаевич Я. Д. Гермоген Тихоненя Яцкович // Франциск Скорина и его время : энцикл. справ. Минск : Белорус. сов. энцикл. им. П. Бровки, 1990. С. 293.
14. Іванова О. А. Апостол. 1597 р. // Іванова О. А., Гальченко О. М., Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. каталог, палеогр. альбом; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2010. С. 57–59, № 15.

15. Ісаєвич Я. Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
16. Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: каталог. Т. 1: XI–XVI ст. / уклад.: М. М. Кольбук (голов. ред.), Т. М. Гуцаленко, О. О. Дзьобан та ін.; передм. М. М. Кольбук; уклад. наук.-довід. апарату: М. М. Кольбук, Я. П. Сеник. Львів : Оріяна-Нова, 2007. XLVI s., 522 с.; 24 кол. іл.
17. Костриця М. Роль релігійного краєзнавства у дослідженні малої батьківщини // Краєзнавство. 2010. № 4. С. 27–36.
18. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 446 с.
19. Немировский Е. Л. «Апостол», «Книга деяния и посылания апостольская зовемая Апостоль» // Франциск Скорина и его время : энцикл. справ. Минск : Белорус. сов. энцикл. им. П. Бровки, 1990. С. 237–238.
20. Немировский Е. Л. Харьковская научная библиотека имени В. Г. Короленко // Франциск Скорина и его время : энцикл. справ. Минск : Белорус. сов. энцикл. им. П. Бровки, 1990. С. 548.
21. Нудьга Г. Не бійся смерті. Історичний нарис. Київ : Рад. письменник, 1991. 432 с.
22. Огієнко І. Друкарська трійця – Фіоль, Скорина і Хведорович (Історичний нарис із світанку українського друкарства). II. Перший руський друкар і гуманіст Франциск Скорина (Кінець) // Літопис політики, письменства і мистецтва. Берлін, 1924. № 13. С. 197–198.
23. Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських // Записки Чину Св. Вас. Вел. 1935 р., т. VI. Вип. 1–2. С. 258–287.
24. Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года. Киев: Тип. Императ. ун-та св. Владимира, 1911. 150 с.
25. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Т. 2. Вінніпег, 1986. 580 с. (Інститут дослідників Волині. Ч. 55).

Liudmyla Hnatenko

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-5287-0081

e-mail: gnatenko.manus@gmail.com

Non-Governmental Organization "Research and revival centre of Volyn"

(Radyvyliv, Ukraine)

ORCID: 0009-0003-2187-6554

e-mail: volyn.center@gmail.com

Volyn handwritten Tesluhiv Apostol of 1593–1594: codicological and paleographic research

Our work aims to research the Tesluhiv Apostol manuscript of 1593–1594 (V. H. Korolenko Kharkiv State Scientific Library, Department of Manuscripts, rkp. 819172) using an electronic copy. The original manuscript is not available for study due to Russia's war against Ukraine. The tasks of the research are codicological, paleographic and orthographic attribution and archeographic description of the manuscript. **Methodology.** Source science, codicological, paleographic and linguistic methods of analysis were applied in the research, which contributed to obtaining the latest meta data. **Scientific novelty.** For the first time, the handwritten Tesluhiv Apostol of 1593–1594 was studied. Historiographical, codicological and paleographical study and archeographic description were carried out. It was established that the manuscript is a direct copy from the Apostle of 1525, printed by Francysk Skaryna. It has been proven that it was copied from the Church Slavonic manuscript of the Ukrainian edition, which was made from the Skaryna's edition according to the usual orthographic rules of the Volyn book-writing school of the last quarter of the 16th century; the use of South Slavic orthograms is considered. Illustrations of the text of the manuscript are published for the first time. **Conclusions.** In Ukrainian literature from the second half of the 16th century, lists from the printed editions of the books of the Bible by Francysk Skaryna are gaining popularity. The Tesluhiv Apostle belongs to the Ukrainian manuscript Skaryniana. It was written in Volyn in 1593–1594 by priest Hermohen (Yermogen or Yarmogen, nicknamed Tikhononia Yatskovich) in the town of Tesluhiv. Written in the Church Slavonic language of the Ukrainian edition, semi-statutory script, decorated with a simple folk ornament, with the stylization of Ukrainian embroidery. The Tesluhiv Apostol text was not directly copied from the printed Apostle of 1525 by Francysk Skaryna, but was copied from an already Ukrainized list and has attributing South Slavic orthograms. The manuscript needs in-depth codicological, paleographical, filigree, textological and linguistic research.

Key words: Ukrainian handwritten Tesluhiv Apostol 1593–1594, printed Apostol 1525 by Francysk Skaryna, Volyn written book tradition, codicological and paleographical and orthographic features.

*Стаття підготовлена 28 липня 2023 року,
подана до друку 30 серпня 2023 року.*

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 930.253:82-6:929 (477) (Назаревський О.)
<https://doi.org/10.15407/rksu.31.178>

Андрій Іванович Шаповал,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділу археографії Інституту архівознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-1188-5142
e-mail: shai196@ukr.net

ЛИСТУВАННЯ О. НАЗАРЕВСЬКОГО З В. ПЕРЕТЦОМ У РАМКАХ ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЇ ДАВНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

Метою роботи є аналіз листування між О. Назаревським й академіком В. Перетцом у контексті роботи Комісії давнього українського письменства Всеукраїнської академії наук та висвітлення лакун у співпраці вчених й діяльності Комісії. **Методологія праці** базується на застосуванні порівняльного, хронологічного, джерелознавчого, архівознавчого, біографічного, просопографічного методів дослідження. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше до наукового обігу введено листування між секретарем Комісії давнього українського письменства Всеукраїнської академії наук О. Назаревським і го-

ловою Комісії В. Перетцом, що відклалося у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Аналіз епістолярних документів дав змогу висвітлити діяльність О. Назаревського на посаді секретаря Комісії давнього українського письменства та відобразити раніше не досліджені сторінки його співпраці з В. Перетцом у рамках роботи Комісії. **Висновки.** Представлене у статті листування є цінним джерелом з вивчення діяльності О. Назаревського на посаді секретаря Комісії давнього українського письменства Всеукраїнської академії наук, дає змо-

гу висвітлити зусилля вченого з популяризації діяльності академічної установи, його нонконформістську поведінку щодо В. Перетца задля збереження Комісії під час згортання політики українізації та структурних

перебудов у Всеукраїнській академії наук на початку 1930-х років.

Ключові слова: О. Назаревський, В. Перетц, епістолярні документи, Комісія давнього українського письменства, Всеукраїнська академія наук.

Актуальність теми дослідження. Висвітлення життя, діяльності та здобутків українських учених, а також досягнень створених ними академічних інституцій на основі аналізу раніше не досліджених джерел, зокрема епістолярних документів, є важливим завданням для науковців, які працюють у сфері джерелознавства, біографістики та історії науки.

Нещодавно минув ювілей відомого українського філолога, літературознавця, археографа, бібліографа та педагога Олександра Адріановича Назаревського (12.12.1887–10.09.1977), наукова біографія якого й досі містить чимало лакун і білих плям. А отже, відсутнє й комплексне дослідження життєвого та творчого шляху вченого, який був одним з найталановитіших учнів академіка Володимира Миколайовича Перетца (1870–1935) та дієвим представником заснованої останнім Київської філологічної школи. Протягом 1927–1934 рр. науковці тісно співпрацювали в рамках роботи Комісії давнього українського письменства Всеукраїнської академії наук (далі – КДУП ВУАН), діяльність якої на сьогодні теж не досліджена всебічно.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігається листування між О. Назаревським і В. Перетцом, що відклалося в комплексному фонді «Всеукраїнська академія наук (ВУАН) (1918–1933). Архів і колекція документів XVI–XX ст.» (ф. X) та особовому архівному фонді «Назаревський Олександр Адріанович (1887–1977) – літературознавець, бібліограф» (ф. 78). Аналіз листів, що стосуються, головним чином, співпраці вчених у КДУП ВУАН, дає змогу розширити знання про їхню діяльність у рамках академічної Комісії.

Аналіз досліджень і публікацій. Постать О. Назаревського та його діяльність не оминули уваги дослідників, наукову біографію вченого окреслено в низці наукових праць, зокрема в розвідках Л. Гарбар,

М. Лецькіна та інших [1; 2; 3; 10]. Життю, багатогранній роботі та творчому набутку В. Перетца присвячена більш широка наукова література, що узагальнена в комплексній монографії [11]. У ряді досліджень висвітлено окремі епізоди співпраці між ученими [4; 5; 11; 12; 13], у тому числі й у рамках діяльності КДУП ВУАН [11; 12; 13]. При підготовці окремих праць як джерела частково використовувалися епістолярні документи науковців [11; 12; 13]. Однак досі листування між О. Назаревським і В. Перетцом не було предметом спеціального вивчення.

Метою представленої статті є аналіз листування між О. Назаревським і академіком В. Перетцом у контексті роботи Комісії давнього українського письменства ВУАН, висвітлення його діяльності на посаді секретаря КДУП та співпраці з В. Перетцом з питань організації й розбудови Комісії на основі дослідження епістолярних документів.

Виклад основного матеріалу. Листування між О. Назаревським і В. Перетцом, що відклялося у фондах ІР НБУВ, складає 57 кореспонденцій. Автором переважної більшості з них (55-ти) є О. Назаревський – це 44 листи, 10 листівок і 1 записка, надіслані з м. Києва та с. Турчинка (нині – Житомирська обл.) до Північної Пальміри В. Перетцу. І лише два листи належать В. Перетцу, від 9 жовтня 1932 р. і 22 жовтня 1933 р., надіслані до Києва у відповідь на звернення О. Назаревського. Не має сумніву, що листування вчених було більш широким. З контексту документів видно, що науковці намагалися не залишати без відповіді жодного листа. Але доля іншої їхньої кореспонденції невідома.

Хронологічно листування між О. Назаревським і В. Перетцом, представлене в ІР НБУВ, охоплює період від 13 листопада 1927 р. до 22 жовтня 1933 р. і стосується передусім питань, пов'язаних з організацією та діяльністю КДУП ВУАН. Варто зазначити, що вчені обмінювалися листами й раніше вказаного періоду, повідомляючи в епістолях про своє і родинне життя, власну наукову діяльність та наукову творчість колег [17, арк. 1–1 зв.]. Допомогали вони один одному і з пошуком та копіюванням джерел для наукових досліджень, пересилаючи віднайдені твори та необхідні для роботи наукові праці бандеролями [17, арк. 2 зв.].

Наявний епістолярій починається листом О. Назаревського від 13 листопада 1927 р., в якому міститься відповідь на пропозицію В. Перетца стати секретарем КДУП. В. Перетц, хоча й мешкав у Ленінграді (нині –

м. Санкт-Петербург), був штатним академіком ВУАН по кафедрі давньої української літератури ВУАН і регулярно приїздив до Києва для участі в сесіях української академії та проведення наукових досліджень, а в Ленінграді керував Товариством дослідників української історії, письменства та мови. 26 жовтня 1927 р. В. Перетц звернувся до Історично-філологічного відділу ВУАН із заявою, в якій пропонував створити спеціальну комісію ВУАН, що об'єднала б дослідників у галузі давнього українського письменства та спрямувала їхню наукову діяльність. До творення КДУП В. Перетц мав намір долучити своїх учнів, колишніх вихованців Семінарію російської філології, що діяв під його керівництвом у Києві протягом 1907–1914 рр., зокрема О. Назаревського, запропонувавши останньому виконувати обов'язки секретаря КДУП ВУАН.

У 1920-ті роки О. Назаревський як позаштатний професор кафедри російської мови та словесності Київського інституту народної освіти (далі – КІНО; нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) викладав різні курси з давньої російської літератури. Водночас з вересня 1925 р. він працював завідувачем бібліотеки КІНО, щорічно публікуючи в «Бібліологічних вістях» огляди з діяльності цієї бібліотеки. Займався О. Назаревський і науково-дослідною діяльністю, виступаючи в часописах «Життя й революція» та «Записки Київського інституту народної освіти» з розвідками про розвиток вищої жіночої освіти в Україні та студентський рух у Києві в 70–80-х роках XIX ст.

Не полишав О. Назаревський також студій у сфері давніх української та російської літератур, актуальність яких за радянської влади вважалася сумнівною. Однак учений уважно стежив за науковими публікаціями з дослідження зібрань та пам'яток давніх української та російської літератур, зокрема у книгозбірнях Києва, опублікувавши низку рецензій на наукові праці О. Лебедева, С. Щеглової, М. Каринського та С. Ольденбурга в журналах «Бібліологічні вісті», «Червоний шлях» та ін.

Пропозиція В. Перетца стати секретарем КДУП ВУАН давала можливість О. Назаревському повернутися до системної наукової роботи за фахом в академічній установі під керівництвом свого навчителя, тому він відповів на неї згодою. Про це О. Назаревський повідомив В. Перетца листом від 13 листопада 1927 р., зазначивши: «Щодо секретарства в “Комісії старої української писемності”, то я охоче візьмуся за нього –

не тому, що це дає щось матеріальне (звичайно, і це має значення у наш важкий час, але це – додасться; я навіть не знаю окладу чи півокладу), а тому, що це дає можливість працювати організовано, систематично, за фахом, при науковій установі – у безпосередньому зв'язку з Вами та під Вашим керівництвом. Я ще раз щиро дякую Вам, дорогий Володимире Миколайовичу, за те, що Ви даєте мені можливість повернутися до наукової роботи за спеціальністю, – це так важко для нас, порівняно молодих та порівняно незабезпечених людей, – за несучасного характеру нашої спеціальності» [17, арк. 2].

Заяву В. Перетца про створення КДУП ВУАН О. Назаревський особисто передав С. Єфремову [17, арк. 2] як секретарю Історично-філологічного відділу ВУАН. 17 листопада 1927 р. пропозиція В. Перетца була схвалена на засіданні відділу, 5 грудня того ж року – Спільним зібранням ВУАН. А 24 листопада відбулося перше організаційне засідання КДУП, на якому було обрано керівництво КДУП та визначені основні напрями її наукової діяльності. Головою Комісії обрали В. Перетца, його заступником – С. Маслова, секретарем же – О. Назаревського. Своїми завданнями КДУП ставила виявлення у книгозбірнях, архівосховищах і музеях пам'яток української літератури XI–XVIII ст., проведення обліку українських рукописів і стародруків, дослідження та визначення їхньої наукової вартості, а також підготовку до друку й видання пам'яток давнього українського письменства.

За час роботи КДУП ВУАН (1927–1934) в Комісії працювало 17 науковців, але штатним співробітником протягом усієї діяльності КДУП був лише О. Назаревський, згодом другим штатним співробітником КДУП став П. Попов (1930–1934). Як секретар КДУП О. Назаревський організовував та проводив, за відсутності В. Перетца, наукові засідання членів Комісії та складав їхні протоколи, готував постанови, плани і звіти КДУП, заяви, доповідні записки, заповнював академічні анкети від імені Комісії, представляв її перед керівництвом Історично-філологічного відділу ВУАН і на зборах відділу (за відсутності голови), брав активну участь у підготовці та публікації видань КДУП і, по змозі, у вирішенні питань бюджету Комісії й оформлення на роботу та оплати праці її співробітників, облаштування приміщення КДУП меблями та канцелярським приладдям, формування її підручної бібліотеки тощо.

Обов'язки секретаря О. Назаревський виконував відповідально, сумлінно та акуратно. Протоколи, постанови, плани, звіти, рахунки КДУП, а також накази, витяги з протоколів засідань Історично-філологічного відділу ВУАН, які стосувалися діяльності Комісії, він, при потребі, надсилав В. Перетцу для ознайомлення.

У листах вміщено інформацію про приміщення, де працювала та проводила свої засідання КДУП ВУАН. Перші засідання Комісії відбулися у відділі стародруків Всенародної бібліотеки України (далі ВБУ; нині – НБУВ) [19, арк. 1 зв.], очільником якого був С. Маслов. ВБУ тоді розташовувалася в будівлі за адресою: бульвар Тараса Шевченка, 14. У грудні 1928 р. КДУП надали досить простору кімнату на першому поверсі (раніше там була чоловіча вчительська) будівлі колишньої Державної жіночої гімназії св. Ольги по вул. Чудновського, 2 (нині – вул. Терещенківська, 4) [22, арк. 2]. На початку березня 1930 р., за наполяганням В. Перетца та заявою, підготовленою О. Назаревським, за КДУП було закріплено кімнату № 17 на другому поверсі академічної будівлі за адресою вул. Короленка, 54 (нині – вул. Володимирська, 54) [35, арк. 2].

У процесі роботи КДУП відбувалися організаційні (закриті) та наукові (переважно відкриті, публічні) засідання членів Комісії, які планував, готував, а інколи, за відсутності В. Перетца та С. Маслова, й проводив О. Назаревський. На першому засіданні КДУП, що відбулося 24 листопада 1927 р., було уточнено наукові теми, над якими мали працювати співробітники Комісії [19, арк. 1]. Перші наукові засідання КДУП, що проходили в закритому режимі, оскільки на них довелося вирішувати багато організаційних питань, пов'язаних з початком роботи Комісії, відбулися 8 і 15 грудня 1927 р., на них було заслухано доповідь С. Гаєвського «Про сербську “Александрію” в українських списках» [19, арк. 1]. У січні 1928 р. на науковому засіданні КДУП свою першу доповідь «Повістwowальний репертуар київських рукописних зібрань» мав представити О. Назаревський [19, арк. 1]. В епістолярних документах є відомості й про інші наукові виступи секретаря Комісії, зокрема проголошену ним доповідь «Про два Тихонравівські збірники» (1929) [22, арк. 1 зв.].

У листах вміщено дані й про інших доповідачів. Так, 9 жовтня 1929 р. на засіданні Комісії виступив П. Попов з доповіддю «Про джерела

“Неба Нового”» [25, арк. 3], 17 січня 1930 р. М. Геппенер зробив «цікаве» повідомлення «З спостережень над дослідженням І. Франка “Слова про Лазарево Воскресіння”» [30, арк. 2; 51, арк. 16], 28 січня 1930 р. С. Гаєвський прочитав реферат «Хроніка Г. Амартола та початкове літописання» [31, арк. 1], 28 лютого 1930 р. відбулося засідання з науковою доповіддю Д. Абрамовича «До історії літературних пам’яток XVII ст.» [34, арк. 2 зв.; 51, арк. 16], 30 березня 1930 р. на засіданні заслухали доповіді Д. Абрамовича «До питання про джерела друкованого слов’янського Патерика (Київ, 1661)» та П. Попова «Видання “Печерського Патерика” XVIII–XX ст.» [37, арк. 2; 51, арк. 16] тощо.

У звітах про діяльність КДУП О. Назаревський обов’язково інформував про кількість наукових засідань Комісії та доповідей, виголошених її співробітниками. Адже деякі керівники Історично-філологічного відділу ВУАН на це звертали особливу увагу. Таким, наприклад, був, як зазначив О. Назаревський у листі В. Перетцу від 20 січня 1930 р., секретар Відділу М. Яворський, який при звітуванні комісії цікавився їхнім персональним складом та кількістю наукових засідань і доповідей [30, арк. 2]. О. Назаревський намагався більш-менш регулярно проводити зібрання членів КДУП, на яких би заслуховувалися наукові доповіді.

Пріоритетним завданням у своїй праці КДУП ставила дослідження та видання пам’яток давньої української літератури. Кожен із співробітників Комісії розробляв індивідуальну науково-дослідну тему. В листопаді 1928 р. для КДУП, як і для інших комісій ВУАН, був складений п’ятирічний план роботи та видавничої діяльності на 1928–1933 рр., згідно з яким КДУП, наприклад, планувалося надрукувати дослідження В. Перетца «Пам’ятки давнього українського письменства XI–XIII ст. в обробках XVI–XVIII ст.», О. Назаревського «Давня українська повість», Д. Абрамовича «Києво-Печерський патерик», С. Гаєвського «“Александрія” в давній українській літературі», М. Гудзія «“Історія сімох мудреців” в українській обробці», І. Єр’оміна «Твори Кирила Туровського», Н. Кістяківської «Твори Івана Некрашевича, українського письменника XVIII ст.» та ін. [11, с. 284–285].

Під час підготовки до друку літературних пам’яток співробітники КДУП повинні були орієнтуватися на розроблені В. Перетцом «Правила видання пам’яток давнього письменства», де наголошувалося, що

Комісією видаються виключно українські давні літературні пам'ятки, тобто або українських авторів, або ті, що були створені в Україні, а також пам'ятки «західно-руського» (литовського) походження, які відбивали вплив української культури, науки та мови. У «Правилах» передбачалося, що пам'ятки, написані до XV ст. включно, мають друкуватися старослов'янським шрифтом, твори ж пізнішого періоду – гражданським [18].

Однак, як О. Назаревський повідомляв В. Перетца в листі від 17 листопада 1928 р., окремі співробітники КДУП мали іншу позицію щодо методики публікації українських пам'яток давнього письменства. Зокрема, С. Маслов і П. Попов, які готували до видання твори І. Галятовського, а саме «Науку, альбо способ зложення казання» та «Небо новое» відповідно, – тобто пам'ятки XVII ст., – бажали друкувати їх згідно з оригіналом – «літера до літери». Іншу думку мав Д. Абрамович, який би «видавав слов'янським шрифтом лише “невеликі” тексти XI–XIII ст.», а пам'ятки XIV і XV ст. друкував гражданським шрифтом [21, арк. 1]. Вже у процесі підготовки видань було вирішено відмовитися від надмірної «пристрасті до літери», бо метою видавничої діяльності КДУП ВУАН визначалися «не репродукція пам'ятки, а видання її тексту в доступному і зручному для користування вигляді» [48, арк. 1 зв.].

Твори давньої української літератури КДУП публікувала у збірниках Історично-філологічного відділу ВУАН в рамках серії «Пам'ятки мови та письменства давньої України», вміщуючи у виданнях передмови та коментарі упорядників. Іншу серію репрезентували «Праці Комісії давнього українського письменства», де мали публікуватися спеціальні дослідження літературних пам'яток. У 1928 р. вийшла друком праця С. Бугославського «Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса і Гліба (розвідка й тексти)» як перший том серії «Пам'ятки мови та письменства давньої України», а в 1929 р. вже як перший том серії «Праці Комісії давнього українського письменства» було видано другу частину дослідження Ф. Сушицького «Західно-руські літописи як пам'ятки літератури».

З епістолярних документів видно, що О. Назаревський брав дієву участь у підготовці видань КДУП ВУАН до друку. Зокрема, чимало зусиль він приклав для публікації другої частини дослідження

Ф. Сушицького «Західно-руські літописи як пам'ятки літератури», сумлінно вичитуючи коректуру тексту книги, де, як звітував секретар КДУП В. Перетцу, було «багато не тільки неточностей, але навіть пропусків потрібних слів» [22, арк. 1 зв.; 23, арк. 1]. О. Назаревський виступив не тільки як укладач і редактор видання, а й окремі розділи праці Ф. Сушицького переклав українською мовою.

Тут варто зазначити, що автор праці був учнем В. Перетца та вихованцем Семінарію російської філології, а протягом 1918–1919 рр. керував діяльністю Археографічної комісії ВУАН. Першу частину дослідження Ф. Сушицького «Західно-руські літописи як пам'ятки літератури» Історично-філологічний відділ ВУАН надрукував у 1921 р., проте передчасна смерть ученого не дала можливості тоді опублікувати працю в повному обсязі. А 10 квітня 1928 р. В. Перетц звернувся із заявою до Історично-філологічного відділу ВУАН із проханням надрукувати другу частину книги Ф. Сушицького, і за п'ятирічним видавничим планом КДУП дослідження «Західно-руські літописи як пам'ятки літератури» друкувалося першочергово. Цьому посприяв і С. Єфремов, на той час секретар Історично-філологічного відділу ВУАН [20, арк. 1; 21, арк. 2 зв.].

О. Назаревський підготував вступне слово до видання, де вмістив біографічні дані про Ф. Сушицького та відомості про історію написання й публікації праці «Західно-руські літописи як пам'ятки літератури», які отримав, зустрівшись зі вдовою автора П. Сушицькою. Він наполягав, щоб обидві частини праці Ф. Сушицького було об'єднано та видано однією книгою. Але другу частину все ж надрукували окремо, адже, як зазначив О. Назаревський у листі В. Перетцу, так було «набагато дешевше та технічно простіше» [32, арк. 1 зв.]. Лише для голови КДУП, на прохання О. Назаревського, зброшурували обидві частини праці в декількох примірниках. З гонорару за книгу та з авторських примірників О. Назаревський залишив собі третину, поступившись більшою частиною гонорару та книг П. Сушицькій, яка тоді потерпала, не маючи заробітків [37, арк. 1–1 зв.]. У цілому секретар КДУП був задоволений опублікованою книгою, яка мала, як він зауважив, ще й «зовнішність пристойну» [37, арк. 1 зв.]. На жаль, книга Ф. Сушицького стала єдиним виданням, надрукованим у серії «Праць Комісії давнього українського письменства».

Більше книг КДУП ВУАН удалося видати в серії «Пам'ятки мови та письменства давньої України». Як зазначалося вище, першою побачила світ праця С. Бугославського «Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса і Гліба (розвідка й тексти)». У листах О. Назаревського до В. Перетца ідеться й про друк інших видань цієї серії, оскільки секретар КДУП взяв активну участь у підготовці книг до публікації.

Згідно з п'ятирічним планом роботи та видавничої діяльності КДУП на 1928–1933 рр. після видання книги С. Бугославського планувалося надрукувати працю М. Гудзія «“Історія сімох мудреців” в українській обробці». Розпочавши підготовку її до друку, О. Назаревський «наповнив» роботу М. Гудзія бібліографічними довідками і примітками та переклав текст українською мовою. Однак при цьому він побачив, що дослідження вимагало суттєвого доопрацювання, без якого публікувати роботу було небажано, оскільки вона «зроблена поспіхом і може викликати багато справедливих нарікань на Комісію» [21, арк. 2].

Свою позицію О. Назаревський обґрунтував на засіданні співробітників КДУП 15 листопада 1928 р., вказавши на недоліки праці М. Гудзія. Зокрема, секретар Комісії вважав, що автор мав дослідити одне з польських видань «Історії сімох мудреців» XVI–XVIII ст., а не 1862 р., як це було зроблено у праці. Крім того, М. Гудзій недостатньо висвітлив роль Т. Каменевича-Рвовського в переробці твору, що мало значення для з'ясування питань у написанні його українського тексту. У праці М. Гудзія не розглядався можливий вплив окремих епізодів повістей на українську народну словесність, не враховувалися положення досліджень польських видань «Історії сімох мудреців», зроблених О. Брюкнером та Ю. Кржижановським, тощо [21, арк. 1 зв.–2]. Зрештою, запропонував включити дослідження М. Гудзія у збірник давніх українських повістей, над укладанням якого працював сам О. Назаревський, а в серії «Пам'ятки мови та письменства давньої України» видати працю С. Гаєвського «“Александрія” в давній українській літературі» [22, арк. 1–1 зв.].

Пропозицію було прийнято, й О. Назаревський взяв дієву участь у підготовці книги С. Гаєвського до друку. Зокрема, він старанно вичитував текст вже вслід за автором, який правив коректуру не дуже уважно. «На деяких сторінках моїх поправок не менше, ніж його!», – звітував секретар КДУП В. Перетцу про роботу над коректурою книги

С. Гаєвського 24 липня 1929 р. [24, арк. 1 зв.–2]. Про складність роботи над виданням О. Назаревський наголосив і в листі від 12 жовтня: «Остання коректура [“Александрії”] – вбивча. Надсилають нерегулярно, – то довго немає, то відразу завалюють декількома листами; влітку, очевидно, змінили набірника, набір досить складний, і він набирає огидно. Від С. Гаєвського отримую покреслені червоним сторінки, але – на жаль! – він масу пропускає, і я розцвічую ті самі сторінки синім. Виходить щось неповторне» [26, арк. 1 зв.]. Незважаючи на копітку працю, О. Назаревський, як редактор видання, радів, що мав змогу значно покращити якість книги [26, арк. 2], друк якої розпочався наприкінці 1929 р.

У тому ж 1929 р. в серії «Пам’ятки мови та письменства давньої України» побачила світ книга Н. Кістяківської «Твори Івана Некрашевича, українського письменника XVIII ст. (Розвідка і тексти)», що вийшла друком за редакцією голови КДУП В. Перетца. Секретар Комісії не брав участі в підготовці цього видання, однак О. Назаревський, за змогою, сприяв Н. Кістяківській в її дослідженнях, зокрема підбирав і надавав у користування необхідні для роботи книги [25, арк. 3]. Він також морально підтримав Н. Кістяківську, коли у «Пролетарській правді» на її книгу з’явилася «отруйна, але мало обґрунтована» рецензія [40, арк. 2], що стало початком тиску з боку пропартійних критиків на діяльність КДУП.

Принагідно зазначимо, що в 1929 р. КДУП ВУАН змінила назву, ставши Комісією для видавання та вивчення пам’яток українського письменства доби феодалізму та торговельного капіталу (далі – КУПФ). Як видно з листів, О. Назаревського турбувало, аби зміна назви Комісії не спричинила її об’єднання з Археографічною комісією ВУАН, а фактично ліквідацію. Про це він застерігав В. Перетца в листі від 29 січня 1930 р., зазначивши: «Якщо Ви ще нічого не заявляли про зміну назви Комісії, то й не змінюйте її, особливо – не змінюйте її на “Комісію для видавання пам’яток ...”, бо інакше нас легко можуть поєднати з Археографічною комісією. Треба підкреслювати, щоб уникнути цього, що ми не лише видаємо, а й вивчаємо пам’ятки старої писемності. Тепер манія злиття, об’єднань, і я дуже боюся, що звуження завдань Комісії та обмеження за виданнями – спокусить правлячі верхи на об’єднання нас із археографами» [31, арк. 2 зв.].

Об'єднання КУПФ з Археографічною комісією не відбулося, але керівництво Історично-філологічного відділу ВУАН все наполегливіше корегувало дослідну та видавничу діяльність КУПФ з ідеологічних і пропартійних позицій. Так, у 1930 р. Комісія мала намір першочергово видати працю І. Єрьоміна «Твори Кирила Туровського», а вслід за нею надрукувати книгу Д. Абрамовича «Києво-Печерський патерик». Однак секретар Відділу М. Яворський розпорядився відкласти друк «Творів Кирила Туровського» та розпочати публікацію «Києво-Печерського патерика», який, як він наголосив, містив «матеріал, що був цікавий для більш широких кіл (не лише літераторів, але й істориків)» [29, арк. 1–1 зв.]. Усі подальші зусилля О. Назаревського та В. Перетца, спрямовані на те, аби надрукувати у Видавництві ВУАН дослідження І. Єрьоміна, виявилися марними. Згодом було визнано неактуальними праці Д. Абрамовича «Ізборник Святослава 1076 р.» і О. Маслової «Новели Бокаччо та інших в українських перекладах XVII ст.», а також не виділено коштів на публікацію дослідження Г. Нікольської «Нариси з історії стилю українського і російського письменства доби феодалізму».

Значну допомогу О. Назаревський надав й Д. Абрамовичу в його роботі над «Києво-Печерським патериком». Він організував пересилання до Ніжина, де, відбувши заслання на Соловках, оселився Д. Абрамович, віднайдені в Києво-Печерській лаврі рукописи пам'ятки [21, арк. 2 зв.–3; 22, арк. 1 зв.], представляв інтереси автора перед керівництвом Історично-філологічного відділу та у Видавництві ВУАН [25, арк. 3 зв.], координував співпрацю В. Перетца і Д. Абрамовича в роботі над передмовою до книги [41, арк. 5–5 зв.], консультував останнього з питання оформлення довідкового апарату праці [29, арк. 1 зв.–2; 38, арк. 1 зв.–2], надсилав до Ніжина необхідний для роботи папір [25, арк. 2–2 зв.] тощо. І зрештою, О. Назаревський контролював увесь процес друку книги Д. Абрамовича «Києво-Печерський патерик», яка побачила світ у 1931 р.

Сам О. Назаревський у рамках науково-дослідної роботи в КДУП–КУПФ працював над складанням і підготовкою до друку корпусу давніх українських повістей, до яких він відносив оригінальні українські твори й перекладені українською мовою пам'ятки та списки, що містили українізми, а отже, були створені українцями. На той час було відомо близько тридцяти давніх повістей або повістевих збірок в українських

перекладах чи списках, які О. Назаревський планував підготувати до друку за участі інших співробітників Комісії та видати за своєю редакцією у Видавництві ВУАН [8].

У 1928–1929 рр. О. Назаревський виступив зі статтями в «Записках Історично-філологічного відділу ВУАН», в яких ознайомив наукову спільноту із завданнями, засадами, планами і результатами дослідження давніх українських повістей [6; 7]. Працю «До студій над давньою українською повістю» він «з почуттям глибокої пошани й щирої подяки» присвятив «вчителеві своєму» – академіку В. Перетцу [6, с. 25], який зробив значний внесок у дослідження давніх українських пам'яток.

Із задуманого вдалося зробити небагато. Єдиним виданням з корпусу давніх українських повістей, що вийшло друком у рамках діяльності КДУП–КУПФ, стала згадана вище книга С. Гаєвського «“Александрія” в давній українській літературі». У статті від редакції, вміщеній у книзі, О. Назаревський висвітлив амбітні плани Комісії з подальшого видання давніх українських повістей [8], однак зреалізувати їх не вдалося через згортання в країні політики українізації та ідеологічний контроль із боку влади над діяльністю наукових установ.

У листах О. Назаревський регулярно інформував В. Перетца про свою роботу над формуванням корпусу давніх українських повістей. Зокрема, в листі від 17 листопада 1928 р. повідомляв, що скопіював тексти з Тихонравівських збірників і повертається до опрацювання «Римських діянь» та планує окреслити коло пам'яток, що мали б увійти до першого тому збірника давніх українських повістей [21, арк. 1]. В іншому листі, від 12 жовтня 1929 р., просив В. Перетца надіслати Волоколамський список «Сказання про Індійське царство» [26, арк. 2 зв.]. І цю пам'ятку О. Назаревському, на прохання В. Перетца, переслав М. Сперанський [27, арк. 3 зв.]. У листі від 17 травня 1930 р. О. Назаревський доповів про роботу над пам'ятками в бібліотеці Києво-Печерської лаври, де він копіював тексти Михайлівського рукопису 1693 р., а ще відшукав кутеїнське видання повісті «Варлаам та Іоасаф» [39, арк. 2 зв.]. В. Перетц в свою чергу консультував колегу, допомагав відшукати тексти окремих повістей [40, арк. 2 зв.].

Як засвідчують епістолярні документи, працюючи над складанням корпусу пам'яток, О. Назаревський, окрім В. Перетца, співпрацював

і листувався з іншими дослідниками давніх українських повістей – М. Возняком, М. Геппенером, І. Кревецьким, О. Седельніковим. Так, у І. Кревецького він консультувався з приводу повістей, які згадував І. Франко у своїй праці «Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв.» [27, арк. 3–3 зв.; 40, арк. 1 зв.–2], а М. Возняка просив скопіювати тексти «Римських діянь» та «Великого Зерцала» у збірниках, що відклалися у львівських книгозбірнях, у тому числі й бібліотеці Наукового товариства імені Шевченка [21, арк. 1; 38, арк. 2]. М. Возняк відгукнувся на прохання О. Назаревського, надіславши до Києва дев'яносто фотокопій з рукописів, що зберігалися в архіві І. Франка та зібраннях Народного дому у Львові [40, арк. 2 зв.]. Листуючись з О. Седельніковим, О. Назаревський отримав його згоду на публікацію дослідження «Повісті про Дракулу» у збірнику давніх українських повістей [41, арк. 3 зв.–4].

Як секретар КУПФ О. Назаревський формував підручну бібліотеку Комісії, зокрема працями П. Владимірова, Г. Геттнера, Ю. Карського, Ю. Кржижановського, М. Лихачова, М. Петрова, М. Сперанського [22, арк. 2 зв.; 29, арк. 2 зв.; 32, арк. 2 зв.] та інших філологів-славістів, прагнув, аби співробітники КУПФ мали можливість користуватися «Енциклопедією слов'янської філології» [30, арк. 2 зв.], журналом «Archiv für slavische Philologie» [31, арк. 1] тощо.

В епістолях містяться відомості про спроби О. Назаревського допомогти В. Перетцу продати ВУАН власну колекцію рукописів і стародруків, що нараховувала 617 одиниць, значна частина яких мала українське походження і була серед найбільших для свого часу. Колекцію В. Перетц збирав протягом багатьох років із мрією, що вона стане у пригоді дослідникам давньої української літератури й буде зберігатися в поважній науковій установі Києва. Розумів, що найкраще було б, аби колекцію придбала ВУАН для потреб КУПФ. Гроші ж учений мав намір використати на купівлю нових рукописів для збільшення збірки [11, с. 247–249].

Імовірно, на початку 1930 р. В. Перетц звернувся до О. Назаревського з проханням з'ясувати питання про можливість придбання коштом ВУАН його колекції рукописів і стародруків для потреб КУПФ [31, арк. 3]. У листі від 10 квітня того ж року О. Назаревський повідомив В. Перетца, що його переговори з цього питання з окремими посадовцями, які мали владу в академії, виявилися безуспішними. Проте він зустрівся із

секретарем Історично-філологічного відділу ВУАН О. Камишаном, якому «висунув проєкт придбання» колекції В. Перетца за рахунок асигнованих КУПФ ювілейних сум, тобто тих грошей, що планувалося виділити Комісії для проведення заходів з нагоди 10-річного ювілею ВУАН [37, арк. 1 зв.]. О. Назаревський навів приклад аналогічного придбання Соціально-економічним відділом ВУАН бібліотеки академіка-економіста Л. Яснопольського. І рекомендував В. Перетцу звернутися до керівництва Історично-філологічного відділу ВУАН з відповідною заявою, адже був переконаний, що на придбання цінної колекції рукописів і стародруків кошти обов'язково будуть виділені [37, арк. 2 зв.].

В іншому листі від 17 травня 1930 р. О. Назаревський інформував В. Перетца, що О. Камишан для вирішення питання стосовно придбання колекції рекомендував надати опис рукописів і стародруків, які містяться у збірці, та зробити її оцінку фахівцями [38, арк. 1–1 зв.]. Однак, зрештою, коштів для придбання великої й унікальної колекції рукописів і стародруків В. Перетца у ВУАН не знайшлося. В. Перетц ще звернувся до тодішнього директора ВБУ Н. Миколенка та завідувача відділу рукописів ВБУ П. Попова з проханням допомогти йому у вирішенні цього питання, але теж безуспішно [11, с. 247–249].

О. Назаревський намагався популяризувати діяльність КДУП–КУПФ та творчість її співробітників. 30 грудня 1929 р. він повідомив В. Перетца, що надумав надіслати на книгу останнього рецензію до літературно-наукового щомісячника «Червоний шлях», аби, як зауважив секретар Комісії, ознайомити М. Скрипника з новинами про давню українську літературу [28, арк. 2 зв.]. Дійсно, протягом 1929–1930 рр. у журналі «Червоний шлях» було опубліковано рецензії О. Назаревського на другий та третій випуски «Досліджень і матеріалів з історії давньої української літератури XVI–XVIII ст.», підготовлених В. Перетцом.

І у «Вістях ВУАН», у розділі «Хроніка», О. Назаревський помістив замітку «Видавнича діяльність Комісії давнього українського письменства» [9; 30, арк. 2], а в листах від 2 і 5 березня 1930 р. він заохочував самого В. Перетца виступити у цьому ж виданні з повноцінною статтею про розшук давніх українських літературних пам'яток у бібліотечних, архівних та музейних фондах [34, арк. 2–2 зв.; 35, арк. 2 зв.]. Голова КУПФ для «Вістей ВУАН» написав розвідку «Про потребу організації

дослідження рукописних фондів для розроблення організації історії давнього українського письменства» та разом з О. Назаревським підготував статтю «План і перспективи роботи Комісії українського письменства доби феодалізму» [16, арк. 8–9]. О. Назаревський також мав намір надрукувати у «Вістях ВУАН» більш інформативну розвідку про діяльність Комісії [46, арк. 5 зв.]. Однак ці праці не було опубліковано на шпальтах органу ВУАН, адже плани КУПФ і її робота в контексті соціалістичного будівництва тоді вже не визнавалися актуальними.

Негативно на діяльність комісій академії, зокрема й КУПФ, впливали також кадрові зміни та структурні перебудови у ВУАН, які розпочалися в 1929 р. О. Назаревський у листі до В. Перетца від 16 березня 1930 р. зазначив: «Взагалі зараз при реконструкції I Відділення та персональних змін багато чого призупинилося, і поки неясно навіть, коли ділова робота налагодиться знову» [36, арк. 2].

Наприкінці 1929 р. у ВУАН був створений партійний осередок, розпочалися широкомасштабні «чистки» як наукових установ академії, так і окремих співробітників. О. Назаревський у своїх листах досить детально висвітлив хід перевірки діяльності КУПФ, що проводилася в рамках «чистки» у ВУАН. КУПФ перевірялася 3 і 4 липня 1930 р., на питання бригади перевіряючих, яких очолював редактор київської «Літературної газети» Б. Коваленко, відповідали штатні співробітники Комісії О. Назаревський і П. Попов. Перевіряючі цікавилися історією створення та розвитку КУПФ, складом співробітників, планом робіт Комісії та окремих її членів, виданнями та матеріальними ресурсами КУПФ, рівнем українізації співробітників та їхнім стажем громадської роботи, зв'язками членів Комісії з широкими масами і представниками Західної України, Білорусі та Росії [41, арк. 1–2].

А 13 липня 1930 р. відбулося засідання Комісії з «чистки» ВУАН, на якому розглядалися результати перевірки КУПФ, й також заслуховувалися пояснення, надані О. Назаревським як секретарем КУПФ. Хід цього засідання О. Назаревський виклав у листі В. Перетцу від 14 липня: «Визнаючи необхідність вивчення стародавньої літератури, Комісія зробила нам такі зауваження: 1) треба тематику нашої продукції розподілити так, щоб у першу чергу робота йшла над пам'ятками великої соціальної значущості (особливо підкреслено, що варто було б видати

І. Вишенського; – я дав пояснення, – що його тільки недавно “уступила” нам інша установа) і пам’ятками світського характеру; 2) що в нас переважає філологічний метод у роботі; в аналізі пам’яток треба вдаватися до марксистського методу (Комісія “робить спробу переключитися на нові методи наукової праці” – так сказав голова, але однієї “спроби” – мало); 3) відсутність зв’язку з широкими масами, відсутність популяризації роботи ((проти останнього закиду – (а його підкреслював свій же брат – С. Іваницький-Василенко, який від Академії входить до Комісії з чистки) – я заперечував, сказавши, що ми готові виступити перед масами, дали список тем для популярних лекцій, але нас ніхто не кликав; з’являтися на підприємства самим, не організовано, ми не могли)). захищав нашу роботу я – як зміг, як зумів: досить гаряче, але не по всіх пунктах досить вдало – бо Комісії не переконав» [42, арк. 1–2]. Однак загальний результат «чистки» для КУПФ і її співробітників був позитивним, хоча О. Назаревському й пояснили, що необхідно менше приділяти уваги «старині» та «історизму», а більше – «вузькопрактичному, що потрібно поточним дням» [43, арк. 1–1 зв.].

Варто зазначити, що О. Назаревський вважав за доцільне піти на компроміс, хоча б задля того, щоб не було припинено діяльність КУПФ, та організувати її роботу згідно із вказівками Комісії з «чистки» ВУАН [45, арк. 2], тоді як В. Перетц не сприймав втручання в науковий процес партійної влади та їхніх представників у ВУАН, яких називав «неосвіченими» і «неписьменними» людьми [52, арк. 1].

Час від часу О. Назаревський писав В. Перетцу й про свою роботу в КІНО, де він завідував бібліотекою і як позаштатний професор викладав курси російської літератури на робітничому факультеті, етнографії на факультеті професійної освіти, давньої української літератури на факультеті соціального виховання. У листах вміщено відомості про перебіг «чистки» в КІНО, яка для О. Назаревського виявилася не такою успішною, як у ВУАН. У 1931 р., оскільки він не мав бібліотечної освіти, йому довелося залишити посаду директора бібліотеки КІНО, яку очолював з 1925 р. Щодо педагогічної діяльності, то внаслідок структурних перебудов у КІНО (з’явилися нові інститути зі своїми робітничими факультетами) викладати О. Назаревському стало незручно (багато часу витрачалось на переїзди) і він відмовився від курсу російської літерату-

ри. А етнографію як навчальну дисципліну в 1930 р. прибрати з програм закладу [44, арк. 3–4]. Отже, після «чисток» в наукових установах і закладах освіти в О. Назаревського, крім штатної роботи в КУПФ ВУАН, залишився лише невеликий курс давньої української літератури в КІНО [50, арк. 11–12]. Під егідою КІНО йому в 1930 р. вдалося опублікувати авторський «Історичний курс української літератури».

Зміна діяльності ВУАН під впливом партійних ідеологів, згортання українознавчих досліджень поклали край продуктивній роботі КУПФ. На липневій 1931 р. сесії ВУАН було піддано критиці наукову та видавничу діяльність Комісії, а О. Назаревський, який представляв КУПФ на цій сесії, виступав із «самокритикою». Більше того, під тиском апарату Президії ВУАН він змушений був включити до плану діяльності КУПФ на 1932 р., не погодивши свої дії з головою Комісії, тему «Критика школи академіка В. Перетца та самокритичний перегляд власної продукції». О. Назаревський сподівався у такий спосіб вивести з-під удару КУПФ [46, арк. 4 зв.], але й розумів, що її роботу прийдеться корегувати відповідно до нових реалій. У листі В. Перетцу від 18 липня 1931 р. він зазначив, що за такої «установки» з боку керівництва української академії КУПФ навряд чи вдасться надрукувати що-небудь, окрім статей методологічного та самокритичного характеру [46, арк. 1–1 зв., 3 зв., 5 зв.].

Критика наукової діяльності голови КУПФ та його філологічної школи була інспірована партійним керівництвом ВУАН і містила під собою не науковий, а політичний підтекст. В. Перетц же однозначно виключив для себе «шлях самокритики», адже не вбачав для неї ніяких підстав [14]. Тоді як штатним співробітникам КУПФ – О. Назаревському і П. Попову – які були його учнями, довелося стати виконавцями рішення комуністичної фракції академії. І саме їхніми руками було проведено кампанію з критики та шельмування В. Перетца [11, с. 301–315; 12]. Останній все рідше став приїжджати до Києва, а О. Назаревський і П. Попов керували КУПФ, виконуючи обов'язки відповідно голови та секретаря Комісії. Щодо зради учнів В. Перетц висловився в листі до С. Маслова, де, зокрема, зазначив, що не може примиритися з тим, що зі страху О. Назаревський не тільки його покинув, а й виступив проти нього [11, с. 307; 12, с. 60].

За таких обставин 1 жовтня 1931 р. В. Перетц написав заяву про звільнення з посади голови КУПФ і надіслав її О. Назаревському, який мав ознайомити з нею членів Комісії, його учнів, та, якщо «цькування фахівців» у ВУАН не припиниться, передати її керівництву Соціально-економічного відділу і Президії академії. Із розлогого листа О. Назаревського від 11 жовтня 1931 р. видно, що секретар КУПФ приклав значних зусиль, аби переконати В. Перетца залишитися на посаді, адже розумів, що з його звільненням буде ліквідовано й Комісію. З іншого боку, відставка з поста голови КУПФ не припинила б гонінь і щодо В. Перетца. Шукаючи вихід із ситуації, О. Назаревський навіть запропонував залучити до роботи у КУПФ «двох-трьох справжніх марксистів» [50, арк. 9]. Зрештою, восени 1931 р. рішення В. Перетца про звільнення з посади голови КУПФ не було підтримане, а заяви офіційного ходу не дали.

Тим часом критика академіка В. Перетца у ВУАН набирала обертів і в 1933 р. проводилася вже не тільки в рамках діяльності КУПФ, а й на рівні керівних органів української академії. Ситуація не змінилася й після зустрічі В. Перетца з президентом ВУАН О. Богомольцем, під час якої голова КУПФ звернув увагу на «важку атмосферу» чуток і наклепів, що панувала в академії [15].

Листування між В. Перетцом і О. Назаревським у цей період носило несистемний та майже формальний характер. 28 липня 1933 р. В. Перетц подав до Президії ВУАН заяву про відставку з посади голови КУПФ, про що О. Назаревському стало відомо лише через кілька місяців. У листі до В. Перетца від 5 вересня 1933 р. він зауважив: «Ваша відмова від головування в КУПФ для мене повна несподіванка <...> Вважаю, що після Вашої відмови сам я не можу призначити себе Вашим, вже офіційним заступником» [47, арк. 1]. Після звільнення В. Перетца з посади голови КУПФ Комісія практично припинила свою діяльність. 13 лютого 1934 р. Президія ВУАН затвердила нову структуру академії, згідно з якою КУПФ було офіційно ліквідовано.

Аби не поривати стосунків і співпраці з колегою, В. Перетц запропонував О. Назаревському, якого цінував як «акуратну людину та гарного працівника» [49, арк. 3], приєднатися до роботи зі складання бібліографії давньоруських повістей, що проводилася під його керівництвом. Проте О. Назаревський, який працював над цією темою з 1911 р., ви-

рішив відмовитися від співпраці, оскільки вона, як вважав дослідник, «назавжди закривала дорогу» до публікації праці під його іменем [47, арк. 2–3 зв.]. Повернутися ж до дослідження давніх українських літературних пам'яток О. Назаревському судилося лише наприкінці 1940-х років.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше до наукового обігу введено листування між секретарем КДУП ВУАН О. Назаревським і головою Комісії В. Перетцом, що зберігається у фондах ІР НБУВ. Аналіз епістолярних документів дав змогу реконструювати діяльність О. Назаревського на посаді секретаря КДУП та відобразити раніше не досліджені сторінки його співпраці з академіком В. Перетцом у рамках роботи КДУП ВУАН.

Висновки. Представлене листування є цінним джерелом з вивчення діяльності українського філолога, літературознавця, археографа та бібліографа О. Назаревського на посаді секретаря КДУП ВУАН та його співпраці з головою Комісії В. Перетцом. В епістолярних документах містяться відомості про великий внесок О. Назаревського в організацію роботи та розбудову КДУП. Аналіз листування дав змогу розкрити важливу роль О. Назаревського в підготовці до друку видань КДУП, висвітлити зусилля вченого з популяризації діяльності академічної установи, його нонконформістську поведінку щодо В. Перетца задля збереження Комісії під час згортання політики українізації та структурних перебуток у ВУАН на початку 1930-х років.

В епістолях уміщено інформацію про науково-дослідну діяльність О. Назаревського в межах роботи КДУП, спрямовану на формування та видання корпусу давніх українських повістей. В них ідеться й про викладацьку роботу вченого в КІНО та діяльність на посаді директора бібліотеки цього навчального закладу. Залучені до наукового обігу епістолярні документи значно розширюють джерельну базу для написання повної наукової біографії О. Назаревського.

Листи також є суттєвим джерельним підґрунтям для вивчення діяльності КДУП ВУАН та висвітлення лакун в її роботі. В епістолярних документах відображено зусилля Д. Абрамовича, С. Гаєвського, М. Гудзія, І. Єрьоміна, Н. Кістяківської, С. Маслової, П. Попова та інших співробітників Комісії з дослідження давніх українських літературних пам'яток,

показано складнощі, які доводилося долати під час друку видань КДУП, розкрито хід подій протягом «чистки» діяльності Комісії та її співробітників, а також ставлення керівництва Історично-філологічного відділу та ВУАН до КДУП, звернено увагу на обмеження її діяльності з боку партійного осередку академії, що, зрештою, й призвело до ліквідації КДУП.

Список використаних джерел

1. Гарбар Л. В. Назаревський Олександр Адріанович // Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.) : матер. до біобібліогр. словника / авт.-укл. Л. В. Гарбар. Київ : НБУВ, 2017. С. 311–312.
2. Гарбар Л. В. Назаревський Олександр Адріанович (12 грудня 1887 р. – 30 вересня 1977 р.) – видатний український літературознавець, бібліограф, педагог // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/1920> (дата звернення 25.01.2023).
3. Лецькін М. О. Назаревський Олександр Адріанович // Яскрава зірка гуманітарного світу (Філологічний семінарій Володимира Перетца). Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. С. 238–244.
4. Лецькін М. О. Яскрава зірка гуманітарного світу (Філологічний семінарій Володимира Перетца). Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 368 с.
5. Мішук С. Археографічно-бібліографічна школа В. М. Перетца в Україні (1907–1914) // Історіографічні дослідження в Україні. 2008. Вип. 18. С. 47–58.
6. Назаревський О. До студій над давньою українською повістю // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1928. Кн. XVIII. С. 25–34.
7. Назаревський О. Знадоби до історії давньої повісті. I. Повістевий репертуар київських рукописних збірок // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1929. Кн. 25. С. 1–20.
8. [Назаревський О.]. Від редакції // Пам'ятки мови та письменства давньої України. Київ, 1929. Т. III. Ч. 1. С. V–VIII. (Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН. № 98).
9. [Назаревський О.]. Видавнича діяльність Комісії давнього українського письменства // Вісті Всеукраїнської академії наук. Київ, 1929. № 11–12. С. 82.
10. Назаревський Олександр Адріанович // Некрополь філологів – викладачів Київського Свято Володимирівського та Шевченківського університету: біогр. довідник / за ред. Г. Ф. Семенюка. Київ : Логос, 2018. С. 172–173.

11. Шаповал А. Володимир Миколайович Перетц як вчений-українознавець, дослідник рукописної та книжкової спадщини у світлі епістолярних джерел. Київ, 2020. 596 с.
12. Шаповал А. І. Переслідування академіка В. М. Перетца та критика його філологічної школи на початку 1930-х років (за архівними документами) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 25. С. 52–68. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.052>
13. Шаповал А. І. Діяльність академіка В. М. Перетца на чолі Комісії давнього українського письменства ВУАН // Сторінки історії. 2022. № 54. С. 133–149. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264577>
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. Х. Од. зб. 12420. Арк. 1.
15. Там само. Од. зб. 12423. Арк. 1.
16. Там само. Од. зб. 12429. Арк. 1–10.
17. Там само. Од. зб. 12456. Арк. 1–1 зв.
18. Там само. Од. зб. 12496. Арк. 1–2 зв.
19. Там само. Од. зб. 12497. Арк. 1–2 зв.
20. Там само. Од. зб. 12500. Арк. 1–1 зв.
21. Там само. Од. зб. 12501. Арк. 1–4 зв.
22. Там само. Од. зб. 12503. Арк. 1–2 зв.
23. Там само. Од. зб. 12504. Арк. 1–2 зв.
24. Там само. Од. зб. 12507. Арк. 1–2.
25. Там само. Од. зб. 12514. Арк. 1–3 зв.
26. Там само. Од. зб. 12515. Арк. 1–2 зв.
27. Там само. Од. зб. 12516. Арк. 1–3 зв.
28. Там само. Од. зб. 12520. Арк. 1–2 зв.
29. Там само. Од. зб. 12521. Арк. 1–2 зв.
30. Там само. Од. зб. 12524. Арк. 1–2 зв.
31. Там само. Од. зб. 12525. Арк. 1–2 зв.
32. Там само. Од. зб. 12526. Арк. 1–2 зв.
33. Там само. Од. зб. 12527. Арк. 1–3.
34. Там само. Од. зб. 12528. Арк. 1–2 зв.
35. Там само. Од. зб. 12529. Арк. 1–2 зв.
36. Там само. Од. зб. 12530. Арк. 1–2 зв.
37. Там само. Од. зб. 12531. Арк. 1–2 зв.
38. Там само. Од. зб. 12532. Арк. 1–2 зв.
39. Там само. Од. зб. 12533. Арк. 1–2 зв.

40. Там само. Од. зб. 12534. Арк. 1–2 зв.
41. Там само. Од. зб. 12535. Арк. 1–4 зв.
42. Там само. Од. зб. 12536. Арк. 1–6.
43. Там само. Од. зб. 12537. Арк. 1–3 зв.
44. Там само. Од. зб. 12538. Арк. 1–5 зв.
45. Там само. Од. зб. 12539. Арк. 1–3 зв.
46. Там само. Од. зб. 12541. Арк. 1–6 зв.
47. Там само. Од. зб. 12545. Арк. 1–4 зв.
48. Там само. Ф. XXXIII. Од. зб. 6141. Арк. 1–3.
49. Там само. Од. зб. 6179. Арк. 1–3 зв.
50. Там само. Ф. 78. Од. зб. 324. Арк. 1–12.
51. Там само. Ф. 285. Од. зб. 1622. Арк. 1–42.
52. Там само. Од. зб. 5587. Арк. 1–1 зв.

Andrii Shapoval

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-1188-5142

e-mail: shai196@ukr.net

Correspondence of O. Nazarevskyi with V. Peretts within activity of Commission of Ancient Ukrainian Writing

The purpose of the work is to analyze the correspondence between Oleksandr Nazarevskyi and Academician Volodymyr Peretts in the context of the work of the Commission of Ancient Ukrainian Writing of the All-Ukrainian Academy of Sciences and to highlight gaps in the cooperation of scientists and activities of the Commission. **The methodology of the work** is based on the application of comparative, chronological, source studies, archival studies, biographical, prosopographic research methods. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that, for the first time, the correspondence the secretary of the Commission of Ancient Ukrainian Writing of the All-Ukrainian Academy of Sciences O. Nazarevskyi with the head of the Commission V. Peretts, was introduced into scientific circulation. The letters are stored in the fonds of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The analysis of epistolary documents made it possible to shed light on the activities of O. Nazarevskyi as the secretary of the Commission of Ancient Ukrainian Writing and to display previously unresearched pages of his collaboration with V. Peretts within the framework of the work of the Commission.

Conclusions. The presented correspondence is a valuable source for studying the activities of the Ukrainian philologist, literary critic, archeographer and bibliographer O. Nazarevskyi as the secretary of the Commission of Ancient Ukrainian Writing of the All-Ukrainian Academy of Sciences and his cooperation with the head of the Commission V. Peretts. The epistolary documents contain information about O. Nazarevskyi's great contribution to the organization of work and development of the Commission of Ancient Ukrainian Writing. The analysis of the correspondence made it possible to reveal the important role of O. Nazarevskyi in preparing for publication the publications of the Commission of Ancient Ukrainian Writing, highlight the efforts of the scientist to popularize the activities of the academic institution, his non-conformist behavior in order to preserve the Commission during the curtailment of the policy of Ukrainization and structural changes in the All-Ukrainian Academy of Sciences on early 1930's. The letters are an important source basis for studying the activities of the Commission of Ancient Ukrainian Writing of the All-Ukrainian Academy of Sciences.

Key words: O. Nazarevskyi, V. Peretts, epistolary documents, Commission of Ancient Ukrainian Writing, All-Ukrainian Academy of Sciences.

*Стаття підготовлена 22 січня 2023 року;
подана до друку 25 січня 2023 року.*

Ігор Іванович Стамбол,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри інформаційних комунікацій
Факультету Української філології, культури і мистецтва,
Київський університет імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-3099-3862
e-mail: i.stambol@kubg.edu.ua

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА: ІСТОРІЯ ДІЯЛЬНОСТІ НА ШПАЛЬТАХ ТАБОРОВОЇ ГАЗЕТИ

Мета роботи. Дослідження пов'язане з історією Видавничого товариства імені Бориса Грінченка, що діяло в таборі полонених у німецькому місті Вецляр наприкінці Першої світової війни. Метою є виявлення відомостей про роботу Видавничого товариства імені Бориса Грінченка, вміщених на шпальтах газети «Громадська думка» (1916–1918 рр.). Завдання полягають у визначенні основних напрямів діяльності Товариства, його завдань та результатів роботи, а також відомих фактів про його членів. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, а також на загальноісторичних методах – хронологічному, ретроспективному, проблемно-тематичному та статистично-аналітичному. **Наукова новизна** роботи полягає у здійсненні огляду публікацій таборової газети «Громадська думка»

та виявленні фактів, що стосуються історії та діяльності Видавничого товариства імені Б. Грінченка. З'ясовано основні та опосередковані напрями діяльності Товариства та його значення в житті української громади Вецляру. Також визначено основні моменти, що пов'язують Товариство з ім'ям Бориса Грінченка, та ставлення його членів до цієї постаті. **Висновки.** Видавниче товариство імені Бориса Грінченка, яке згадується на сторінках Вецлярського таборового часопису «Громадська думка» в 1917–1918 рр., мало основним завданням створення й поширення газети «Громадська думка». Крім того, ним здійснювалося видання різних матеріалів, що стосувалися української справи: листівок, оголошень, статутів організацій тощо. Кількість учасників Товариства регулювалася видавничими потребами і складала близько десяти осіб. Імена

керівників Товариства газета не розкриває, зазначаючи лише їхні криптоніми. Опосередкована діяльність Товариства, про яку свідчать матеріали газети, полягала в інформуванні полонених про новини з фронтів та з Російської імперії, бібліографічному оповіщенні полонених щодо нових актуальних видань, збиранні та розподілі пожертв на різні товариства

та справи, поширенні українсько-німецького розмовника. Також Товариство долучилося до розвитку інноваційної бібліотечної активності – розповсюдження «мандрівних бібліотек» по робітничих командах.

Ключові слова: Видавниче товариство імені Бориса Грінченка, Вецляр, табори полонених, Перша світова війна, газета «Громадська думка».

Актуальність теми дослідження. Українське культурно-політичне відродження набуло особливих рис у період Першої світової війни, наслідком якої стало руйнування кількох європейських імперій. Табори полонених, згуртовані «Союзом визволення України», проводили значну просвітницьку діяльність, яка супроводжувалася виданням книг та періодики. У таборах діяло чимало аматорських товариств, які називалися на честь видатних українців, серед яких лунало й ім'я Бориса Грінченка – постаті, забутої в роки російського тоталітаризму, внесок у національну справу якої важить не менше, ніж звичних осіб «першого плану» української історії. Саме його ім'ям не випадково було назване видавниче товариство при таборі в німецькому містечку Вецлярі. Поїменування певної організації на честь діяча є своєрідним визнанням продовження його справи. Тому постає питання: якими власне здобутками відзначилося Товариство, назване в пам'ять одного з найвидатніших просвітників в історії України?

Оскільки назва даного товариства дуже рідко згадується у джерелах та літературі, наразі варто з'ясувати принаймні те, що відомо. Тому **метою статті** є виявлення відомостей про діяльність Видавничого товариства імені Бориса Грінченка, які вміщені на сторінках газети «Громадська думка» (1916–1918 рр.). Завдання полягає у визначенні основних напрямів роботи Товариства, його завдань та отриманих результатів, а також фактів про його учасників.

Аналіз досліджень і публікацій. В історичній літературі досить добре висвітлена просвітницька складова життя табору полонених у місті Вецляр, зокрема у працях І. Срібняка, у співавторстві [20, 23, 24]. Також

чимало розвідок стосуються книжкової та бібліотечної діяльності полонених в інших таборах [19, 21, 22], де опосередковано згадуються різноманітні товариства, серед яких і назване на честь Бориса Грінченка. Водночас власне роботу цього Товариства не відзначено досі окремими публікаціями. Це можна пояснити відсутністю широкої джерельної бази з питання, адже чи не єдине видання, де фігурує назва Товариства – перші шпальти «Громадської думки» – україномовної газети для військово-полонених, що виходила в німецькому м. Вецляр у 1916–1918 рр. На відміну від Товариства, інформація про газету значно частіше зустрічається в сучасних дослідженнях та довідкових виданнях [16].

Виклад основного матеріалу. Газету «Громадська думка» було засновано в 1915 р. під назвою – «Просвітній листок» (де видавцем вказувалося, що це «Пресова секція полонених українців табору Вецляр»), а в 1916 р. назву змінили на «Громадську думку», про це сповіщало пояснення в самій газеті. Редакцією відзначалося, що першочергове завдання видання – просвітництво серед полонених – виконане і в подальшому варто розширити напрями роботи, отож газеті більше пасуватиме назва «Громадська думка». Також згадувалося, що така назва для газети не є новою і що в період першої російської революції така газета виходила в Києві, але «російський уряд, як відомо, жахається перед сіми словами, як перед марою, не переносить проявлення громадської думки, та ще й української <...> тому <...> «Громадська думка» і була скасована заборонаю» [12, с. 2]. Тому, за словами редакції, такою назвою «нагадуєм <...> що українська громадська думка не спинилася від заборони, не пішла на угоду своїм ворогам, а розвинулась та прийняла виразніші й грізніші розміри для тих насильників» [12, с. 2]. Чи здійснило вплив на вибір нової назви газети ім'я Бориса Грінченка – не вказувалося, проте, як відомо, він був серед редакторів першої «Громадської думки», що виходила в 1905 р.

У 100-му номері «Громадської думки», що побачив світ у серпні 1917 р., було опубліковано святкову статтю, де згадано, що просування «Просвітнього листка» в таборі не було легким, зокрема й через опір проросійських полонених. Про тодішню ситуацію красномовно свідчить той факт, що політичні опоненти «не раз зі співом “Боже, царя храни” проганяли “Просвітній листок” з бараку» [13]. За перші три місяці

друку в 1915 р. «Просвітній листок» вийшов 8 разів накладом лише по 130 примірників, і, за словами редакції, «ті 1040 чисел <...> причинились до прориву “фронта” царської політики, до зламання великої скали темноти, і перші внесли блес живого й правдивого світла в бараки» [13]. У 1916 р. «Просвітній листок» почав виходити двічі та тричі на місяць, а потім став щотижневим виданням. Оскільки газета було основним напрямом роботи Видавничого товариства імені Бориса Грінченка, то варто відзначити, що його експедитори, які розносили газету по таборах, виконували не просто просвітницьку роботу, але й протидіяли московському шовінізмові та імперським чорносотенцям.

У газеті випуску 1915–1918 рр. імен її редакторів безпосередньо не згадано, проте сучасні дослідники, виходячи з архівних відомостей, відносять до їх кола Василя Пачовського, Богдана Лепкого, Романа Перфецького та деяких інших персоналій [16, с. 360]. На перших шпальтах «Громадської думки» щоразу лише зазначалося, що її видано Видавничим товариством імені Бориса Грінченка у друкарні «Союзу визволення України».

Основну інформацію про діяльність Товариства вміщено в окремих замітках, що стосувалися його зборів та зміни керівництва або штату. 1 березня 1917 р. на чергових Загальних зборах Товариства було заслухано протоколи, доповіді керівництва, звіт ревізійної комісії за період від попередніх чергових та надзвичайних зборів 18 і 22 грудня. Голова Видавничого товариства імені Бориса Грінченка, зазначений лише як «К», у доповіді відзначив певні проблеми, зокрема, від'їзд кількох співробітників до робітничих команд в якості «мужів довір'я», через що Товариству не вистачало робочих рук [5, с. 5]. Згадана посада – «мужів довір'я» – зрідка зустрічається в літературі, а ті відомості, які маємо в пізніші періоди, вказують на функції “мужів” щодо збору податків на національну справу та політичної пропаганди [18]. У даному випадку стосовно відправлених «мужів довір'я», то йдеться про пропаганду діяльності «Союзу визволення України» та залучення полонених до зукраїнізованих кіл через розмови або спільне читання творів Шевченка чи праць з історії України [25, с. 331].

Голова Товариства на березневих зборах повідомив, що більшість його членів пов'язані з іншими організаціями й товариствами, і це негативно

впливає на їхню працездатність. З його доповіді випливає також факт, що видання часопису, накладом 3,5 тисячі примірників, є основною діяльністю Товариства [5, с. 6]. З них щомісяця розкуповувалося від 2300 до 3200 примірників, – у залежності від того, чи потрапляли до таборів інші газети. Разом з тим Товариством видавались афіші, оповістки, програми, бланки, статuti організацій тощо. У звіті скарбника згадано, що через касу Товариства, крім коштів на власні потреби, ще проходив розподіл пожертв на культурно-просвітницьку та благодійну справи. Дійсно, список пожертв на пам'ятники (зокрема померлим полоненим), школи, поранених та на саме Товариство постійно публікувався в газеті. Пропозиція від ревізійної комісії полягала в необхідності збільшити штат, отож було вирішено до 8 членів Товариства дібрати ще трьох [5, с. 5].

Наступні надзвичайні збори Товариства, які згадуються в газеті, відбулися 9 квітня 1917 р. з приводу обрання нового голови замість «К-го», який полишив табір. Збори проводив заступник голови «А-к», і шляхом таємного голосування було обрано нового очільника Видавничого товариства імені Бориса Грінченка, якого теж, з метою не зовсім очевидної нам конспірації, вказано лише як «Ч-р» [9, с. 4]. Для чого учасники Товариства приховували власні імена – не зрозуміло, адже інші товариства, згадані на сторінках «Громадської думки», були в більшості своїй відкритими, а Товариство «Січ» навіть публікувало докладні списки членів, яких було прийнято або не прийнято через, наприклад, брак поручителів [14, с. 6].

Інші надзвичайні збори Видавничого товариства імені Бориса Грінченка, які відбулися 7 травня 1917 р., були присвячені обранню нової ревізійної комісії через те, що більшість її членів виїхала з табору. У замітці про збори відзначено, що після виборів точилася «жвава дискусія» про те, як далі вести часопис та як розвиватися Товариству [10, с. 4]. Такі дискусії були спричинені революційною ситуацією в Україні та формуванням національної автономії на батьківщині полонених. Збори Товариства доручили його голові виготовити план змін до наступних зборів, проте про якісь системні вимоги не йшлося. Серед найпомітніших пропозицій зборів – потреба розширення Товариства, ширше висвітлення подій у колишній Російській імперії та аналіз державотворчих процесів в Україні [10, с. 4].

Ще одні збори, згадані в наявних в українських книгозбірнях числах «Громадської думки», які відбулися 16 січня 1918 р., очолював ще один, вочевидь наступний, голова Товариства «О-ко». Він доповів учасникам про нормальний стан діяльності Товариства, відзначивши, що його керівництво звично збиралося на засідання раз на два тижні, а редакційний комітет – двічі на тиждень, затверджуючи матеріали газети до друку [14, с. 6]. «О-ко» також розповів про стан установ Товариства, зокрема друкарні та палітурні, які вочевидь розташовувалися в різних приміщеннях. На зборах було переобрано більшість учасників старого складу керівництва, лише експедитора не обирали, як це було раніше. Було вирішено, аби його самі працівники експедиції обирали з-поміж себе [14, с. 6].

У червні 1917 р. в газеті було вміщено, із запізненням, про що згадано у примітці, статтю, присвячену роковинам з дня смерті Бориса Грінченка. У примітці до статті редакцією було відзначено, що в таборі видавнича діяльність «провадиться під прапором, на яким написане ім'я Бориса Грінченка» [1, с. 1]. У самій же статті невідомого автора, що підписався криптонімом «Г.», відзначено заслуги видатного просвітника та, зокрема, сказано, що «як на галицькій Україні Іван Франко, так на російській Борис Грінченко був народним робітником до всього» [1, с. 2]. Варто відзначити, що таке порівняння двох насправді найдіяльніших українців кінця XIX – початку XX ст. не часто можна зустріти в сучасній Україні, причиною чому є, зокрема, й роки совєцької пропаганди. У переліку художніх творів та в листівках, що пропонувалися «Громадською думкою» для придбання полоненим, серед відомих письменників теж постійно згадано ім'я Бориса Грінченка [11, с. 5]. Вартість однієї листівки складала 10 німецьких пфенігів. Стільки ж коштували й листівки з малюнками та нотами до народних пісень авторства відомого художника А. Ждахи [2, с. 8]. Щоправда, в оголошенні немає відомостей про те, яке саме товариство видрукувало ці листівки.

Роковини Т. Шевченка теж не пройшли повз увагу членів Товариства: 25 лютого було оголошено про підготовку спеціального святкового числа, куди пропонувалося надсилати спеціально підготовлені матеріали [3, с. 8]. І дійсно, святковий номер 10 березня 1917 р. вийшов наповнений великою кількістю статей на шевченківську тематику та складав 16 сторінок (типові номери «Громадської думки» мали від 6 до

8 сторінок) [6]. Відзначення річниці видатного поета, що гучно проходило в таборі полонених, де більшу частину урочистостей модерував літератор та громадський діяч Б. Лепкий, теж описане в газеті [17]. Значною подією свята було перше урочисте виконання Січового маршу полку ім. Союзу визволення України, який склав проф. О. Терлецький [6, с. 16].

До опосередкованих свідчень про діяльність Товариства можна віднести матеріали, вміщені на сторінках «Громадської думки», адже вони проходили через редколегію і частково відображають погляди її членів. Майже в кожному номері газети, окрім різноманітних новин про міжнародну ситуацію та становище на фронтах, полонених інформували також про ситуацію на їхній батьківщині: про тогочасні реалії, наприклад, про вивезення до Росії митри перемиських єпископів («Росія вкрала корону Короля Данила»), про перемир'я, про ситуацію з родиною Романових, справу Распутіна тощо. Так само велику увагу приділяла редакція новинам у Вецлярському таборі, зокрема щодо інших товариств, які в ньому діяли, а це: Просвітне товариство ім. М. Драгоманова, Церковне товариство імені Кирила і Мефодія, Музичне товариство ім. М. Лисенка, Товариство старших бараків ім. І. Мазепи, Товариство «Січ», Товариство «Самостійна Україна» тощо. Рубрика «З таборового життя» пропонувала новини з інших таборів полонених у Німеччині.

Активно висвітлювалися й питання, пов'язані із «Союзом визволення України», заявами його керівництва та виборчою агітацією в цій організації. Публікувалися також деталі власне проведення виборів, звернення О. Скорописа-Йолтуховського до полонених та результати голосування. Водночас повідомлялася інформація про поїздки та зустрічі голови СВУ з урядовцями Німеччини.

У кожному номері «Громадської думки» оприлюднювалися дані про пожертви від полонених на українські товариства, серед яких були й на Видавниче товариство імені Б. Грінченка. У той же час члени цього Товариства та редакції газети інколи надсилали свій гонорар на позатаборові благодійні справи, наприклад, на розбудову волинських шкіл. Створена на базі Вецлярського табору кооперативна «чайня» також періодично публікувала в газеті звіт про витрати й прибутки. Загальний обіг цієї чайної в лютому 1917 р. складав понад 3 тисячі марок, членів кооперації тоді нараховувалося 1684 [8, с. 8].

У «Громадській думці» також вміщувалися списки українських книжок, які пропонувала полоненим купувати редакція. Таку діяльність можна віднести до бібліографічного інформування, адже художня, історична та політична література мала актуальну тематику. Зокрема, крім творів Т. Шевченка, І. Франка, Б. Грінченка та інших класиків, полоненим пропонувалися невеличкі за форматом книжки І. Крип'якевича, М. Грушевського, Б. Лепкого, О. Скорописа-Йолтуховського, І. Шишманова, В. Гнатюка [7, с. 8]. Ціни на книжки складали від 5 пфенігів до 1 марки. Значна їх частка стосувалася теми національного відродження європейських народів та України. Також для потреб солдатів рекламувалися німецько-українські словники кількох видів: класичний та розмовна «салдатська книжка».

Ще однією справою, до якої опосередковано долучилося Видавниче товариство імені Б. Грінченка, стали організовані Товариством «Самостійна Україна» «мандрівні бібліотеки». Це були збірки книжок, які розсилалися по робітничих командах для читання. Який обсяг мала кожна збірка, у «Громадській думці» не вказувалося, але самих збірок нараховувалося 80 [2, с. 7]. Набір книг різних жанрів надсилався на вказану адресу, опісля прочитання їх мали повернути або попросити іншу збірку. Єдиною вимогою, яку ставило товариство «Самостійна Україна», надсилаючи «мандрівну бібліотеку», було обрання з-поміж «громади» бібліотекаря, який би контролював процес: «той бібліотекар буде діставати на руки книжки від нашого товариства і буде дбати про те, аби книжки визичені не нищилися і не пропадали» [2, с. 7].

Після першого оголошення про «мандрівні бібліотеки» вже в наступному номері газети було повідомлено про значне зацікавлення полонених книжковими збірками «на обмін» і про 30 надісланих бібліотек по робітничих командах [3, с. 5]. А через кілька тижнів був опублікований звіт про 74 надіслані збірки книг і про те, що 4 команди вже обміняло прочитану літературу на іншу [7, с. 4].

Згодом у рубриці «Вісти з робочих команд» було вміщено тексти з кількома відгуками й запитам на книжки з «мандрівних бібліотек», про які полонені довідалися з «Громадської думки». Так, команда «Вальмерод» писала: «Щиро прохаємо від всієї команди вислати нам, як можливо швидче, мандрівну бібліотеку. Нам уже казав наш муж довіря (яких

розсилали від Товариства «Самостійна Україна» по робітничих командах з агітацією. – І. С.) і обіцяв її вислати, але це буде може довго, поки він вернеться з одізду. Тому прохаємо вислати на бібліотекаря Ро-ні (якого ми вибрали)» [7, с. 4]. Інші листи також свідчать про вплив читання розісланих книг на малоосвічених полонених. Наприклад, з робітничої команди «Кридимбах», разом з подякою за підтримку та пожертвою 2 марок на облаштування могили Т. Шевченка, повідомлялося, що «читали книжку “Русь-Україна” і зацікавились, як гарно москалі закрили ту дорогу, з котрої можна узнати, що Україна і Московщина є не один народ, а два ріжні» [4, с. 8].

У контексті сприяння бібліотечній справі з боку Видавничого товариства імені Б. Грінченка варто відзначити й оголошення у «Громадській думці» про час роботи таборової бібліотеки [13]. Також редакція газети закликала звертатися на її адресу задля замовлення пам’ятного календаря «Союзу визволення України».

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше здійснено огляд публікацій таборової газети «Громадська думка» та виявлено факти, які стосуються історії та діяльності Видавничого товариства імені Б. Грінченка, діяло у військовому таборі в німецькому місті Вецляр.

Висновки. Видавниче товариство імені Бориса Грінченка, яке згадується на сторінках Вецлярського таборового часопису «Громадська думка» в 1917–1918 рр., мало основним завданням створення і поширення газети «Громадська думка». Крім того, ним здійснювалося видання різних матеріалів, що стосувалися української справи: листівок, оголошень, статутів таборових організацій тощо. Кількість членів Товариства регулювалася видавничими потребами і складала близько десяти осіб. Імена керівників Товариства газета не розкривала, вказуючи лише їхні криптоніми.

Опосередкована діяльність Товариства, про яку свідчать матеріали в газеті, полягала в оповіщенні полонених про новини з фронтів та з Російської імперії, бібліографічному інформуванні щодо нових актуальних видань, збиранні та розподілі пожертв на різні товариства і справи, поширення українсько-німецького розмовника. Також Товариство долучилося до розвитку інноваційної бібліотечної активності – розповсюдженні «мандрівних бібліотек» по таборових робітничих командах.

1. Борис Грінченко // Громадська думка. 1917. Ч. 37 (84). С. 1–2.
2. Там само. Ч. 10 (57).
3. Там само. Ч. 11 (58).
4. Там само. Ч. 12 (59).
5. Там само. Ч. 13 (60).
6. Там само. Ч. 14 (61).
7. Там само. Ч. 15 (62).
8. Там само. Ч. 17 (64).
9. Там само. Ч. 23 (70).
10. Там само. Ч. 29 (76).
11. Там само. Ч. 42 (89).
12. Там само. Ч. 48 (95).
13. Там само. Ч. 53 (100).
14. Там само. 1918. Ч. 8 (147).
15. Жнива «Громадської думки» // Громадська думка. 1917. Ч. 53 (100). С. 1.
16. Залізнюк О. С., Білименко Л. А. Швець І. М. Українські таборів часописи Німеччини та Австро-Угорщини 1915-1918 років: історія формування, зміст, тематична насиченість (за матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені ВІ Вернадського. 2016. Вип. 44. С. 356–368. URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/674>
17. Зубченко С. Шевченківські свята // Громадська думка. 1917. Ч. 15 (62). С. 4–5.
18. О. П. Мужі довір'я. На першій повітовій відправі // Вільне слово. 1941, 26 жовтня. № 48. С. 3.
19. Палієнко М. Г., Срібняк І. В. Книжковий рух у таборі полонених українців Фрайштадт (Австро-Угорщина, 1915–1918 рр.) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2021. Вип. 27. С. 181–192. <https://doi.org/10.15407/rksu.27.181>
20. Срібняк, І., Голоско С. Видавнича діяльність полонених вояків-українців у таборах Раштат і Вецляр, Німеччина (1915–1918 рр.) // Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, Warszawa-Toruń, 2019. С. 108–112.
21. Срібняк І. Створення та діяльність Комітету культурної помочі українцям у Німеччині у таборі Раштат (друга половина 1918 р.) // Київські

- історичні студії / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; редкол. В. О.Щербак та ін. Київ, 2017. № 1 (4). С. 3–8.
22. Срібняк І. В. Національно-організаційна та культурно-просвітницька діяльність полонених українців у таборі Раштат (Німеччина) у 1915–1917 рр. // Сіверянський літопис. Чернігів, 2014. № 6 (120). С. 309–324.
23. Срібняк І., Шнайдер В. Формування світогляду полонених українців засобами друкованого слова: національно-освідомлююча місія часопису «Просвітній Листок» у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.) // Синопис: текст, контекст, медіа, 2020. Т. 26. № 3. С. 90–97. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2020.3.3>
24. Срібняк І., Шнайдер В. Часопис «Просвітній листок» як джерело для реконструкції історії розвитку української громади у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.). Київські історичні студії. 2020. № 2 (11). С. 50–59. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.7>
25. Терлецький О. Українці в Німеччині 1915–1918. Т. 1 Історія української громади в Раштаті. Київ-Ляйпціг: «Українська Накладня», 1919. Т. 1. 429 с.

Ihor Stambol

*Borys Grinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-3099-3862

e-mail: i.stambol@kubg.edu.ua

**Borys Hrinchenko Publishing Society:
history of activity in columns of camp newspaper**

The aim of the work. The research relates to the history of the Borys Hrinchenko Publishing Society, which operated in the prisoners of war camp in the German city of Wetzlar at the end of the First World War. The aim is to find information about the activities of the Borys Hrinchenko Publishing Society, which is published in the "Hromadska Dumka" newspaper (1916–1918). The tasks are to determine the main directions of the society, determine its objectives and results, as well as known facts about its members. **The methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, as well as on general historical methods – chronological, retrospective, problem-thematic and statistical-analytical. **The scientific novelty** of the work consists in the review of the publications of the camp newspaper "Public Opinion" and the discovery of facts related to the history and activities of the Borys Hrinchenko Publishing Society. The main and indirect directions of the Society's activity and

its significance in the life of the Ukrainian community of Wetzlar are clarified. The main points connecting the Society with the name of Borys Hrinchenko and the attitude of its members to this figure are also identified. **Conclusions.** The Borys Hrinchenko Publishing Society, mentioned in the pages of the Wetzlar camp magazine "Hromadska Dumka" in 1917–1918, had the main task of creating and distributing the newspaper "Hromadska Dumka". In addition, it published various materials related to the Ukrainian affairs: leaflets, announcements, statutes of organizations and more. The number of members of the Society was regulated by publishing needs and amounted to about ten people. The newspaper does not disclose the names of the Society's leaders, indicating only their cryptonyms. The indirect activities of the Society, as evidenced by the newspaper's materials, were to inform prisoners about news from the fronts and the Russian Empire, bibliographic information about new current publications for prisoners, collection and distribution of donations to various societies and affairs, distribution of Ukrainian-German phrasebook. The Society also joined the development of innovative library activity – the spread of "traveling libraries" for work teams.

Key words: Borys Hrinchenko Publishing Society; Wetzlar; prisoners of war camps, World War I, "Hromadska Dumka" newspaper.

*Стаття підготовлена 10 лютого 2022 року;
подана до друку 17 лютого 2022 року.*

УДК 929:902

<https://doi.org/10.15407/rksu.31.214>

Сергій Володимирович Палієнко,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри туризму, документних та міжкультурних комунікацій,

Відкритий міжнародний університет розвитку людини "Україна"

(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-6258-7682

e-mail: svpaliy777@gmail.com

ОСОБОВА СПРАВА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ (НА ПРИКЛАДІ Ю. М. ЗАХАРУКА)

Мета дослідження. У статті проаналізовано зміст основних опублікованих наукових біографій Ю. М. Захарука, а також подано характеристику особових справ ученого з Інституту суспільних наук АН УРСР, Інституту археології АН УРСР та Інституту археології АН СРСР як історичних джерел. **Методологія.** При співставленні п'яти опублікованих біографій Ю. М. Захарука використано історико-порівняльний метод, також його застосовано разом з історико-критичним методом при атрибуції вмісту особових справ ученого з наукових архівів трьох установ. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше здійснено порівняльний аналіз біографічних відомостей щодо життя та творчості Ю. М. Захарука, викладених у двох некрологах та трьох статтях. Також уперше зроблено опис особових справ ученого з архівів наукових уста-

нов України та Росії та надано оцінку щодо їх використання в якості джерела до вивчення творчого шляху видатного науковця. **Висновки.** Найбільш повна інформація щодо наукової діяльності Ю. М. Захарука міститься в біографічних статтях за авторством С. М. Ляшко та М. Ю. Відейка, а також О. С. Ситника та О. М. Адамишин. Проте в них наявні неточності і майже зовсім не розглянуто діяльність ученого як археолога-теоретика, а отже, можна констатувати потребу в написанні докладної наукової біографії Ю. М. Захарука з акцентом на київський та московський періоди життя як найменш вивчені. В якості джерел варто використати документи з особових справ науковця, за допомогою яких можна відтворити точну хронологію творчого шляху вченого, виправивши наявні помилки. Списки наукових публікацій, звіти про роботу

Ю. М. Захарука з московської справи можуть лягти в основу повного списку наукових робіт науковця, проте мають бути доповнені інформацією з інших джерел через наявні прогалини.

Ключові слова: біографістика, історія археології, джерелознавство, Захарук Юрій Миколайович, радянська археологія.

Актуальність теми дослідження. Юрій Миколайович Захарук – український археолог, людина, яка, народившись у Канаді, після повернення в Україну пройшла шлях від молодшого наукового співробітника у львівському Інституті суспільних наук АН УРСР до заступника директора головної археологічної установи Радянського Союзу – Інституту археології АН СРСР у Москві. Також він є одним з фундаторів радянської теоретичної археології – окремої субдисципліни та унікального явища, що розвивалося в СРСР у 1970-х – на початку 1990-х років. Завдяки його зусиллям теоретичні дискусії в Києві розпочалися раніше, ніж у Москві та Ленінграді, а після переїзду до Москви йому вдалося організувати на Пленумах Інституту археології АН СРСР у 1972 й 1973 рр. роботу окремої теоретичної секції, що можна вважати інституалізацією нового наукового напрямку. У 2014 р. виповнилося сто років від дня народження вченого, проте ця дата залишилася майже непоміченою, адже лише львівські колеги присвятили йому номер часопису «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», зі статтею щодо львівського періоду життя дослідника [1]. Також досі відсутні повноцінна наукова біографія Ю. М. Захарука та повний список його публікацій. Однак ця людина заслуговує на збереження пам'яті про неї, а отже відповідні біографічні та джерелознавчі студії є актуальними сьогодні.

Аналіз досліджень і публікацій. Ю. М. Захаруку присвячено невелику кількість наукових робіт, серед яких немає монографій. До них належать некрологи в археологічних журналах України та Росії [2; 3], а також статті про львівський період його життя [4; 1]. Коротка біографія вченого є в енциклопедичному словнику-довіднику, присвяченому дослідникам археології України [5, с. 40–41], і в колективній монографії з історії Інституту археології НАН України [6]. Однак в останній, хоча стаття й вміщена в розділ з біографіями директорів Інституту, але стосується в основному тільки львівського періоду життя, а про діяльність

ученого як організатора науки і археолога-теоретика відомостей дуже мало, є й фактологічні неточності.

Також життєвий шлях Ю. М. Захарука розглядався в контексті історії Відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР [7; 8; 9; 10], однак і ці роботи стосуються тільки львівського періоду життя вченого.

Діяльності Ю. М. Захарука як археолога-теоретика присвячена низка статей автора, зокрема йшлося про внесок ученого в організацію роботи теоретичної секції на Пленумі Інституту археології АН СРСР, присвяченому підсумкам польових досліджень 1971 р. (Москва, 1972) і 1972 р. (Самарканд, 1973) [11; 12], про його листування з Л. С. Клейном у 1973–1980 рр. [13], а також про участь ученого в дискусії щодо визначення об'єкта і предмета науки в археології [14]. Остання тема також розглядалася Л. С. Клейном у його англійській монографії [15, с. 97–98, 101–104].

Мета дослідження. У статті проаналізовано зміст основних опублікованих наукових біографій Ю. М. Захарука, а також надано характеристику особових справ ученого з Інституту суспільних наук АН УРСР, Інституту археології АН УРСР та Інституту археології АН СРСР як історичних джерел.

Виклад основного матеріалу. Отже, розглянемо, як у біографіях Ю. М. Захарука, що містяться у словнику-довіднику [5], двох некрологах – українському [2] і російському [3] – та статтях, присвячених його львівському періоду діяльності [1] й роботі в Києві [6], представлено життєвий шлях ученого.

Так, у всіх публікаціях відображено, що дослідник народився 12 квітня 1914 р. в м. Вінніпег (Канада), а в чотирьох з них, окрім словника-довідника, зазначено, що його родина в 1923 р. повернулася в Радянську Україну. Про шкільну освіту та навчання в технікумі згадується тільки в українському некролозі й статті С. М. Ляшко та М. Ю. Відейка, на відміну від навчання в Одеському державному університеті, про яке написано у всіх біографіях. У словнику-довіднику дослідників археології України помилково зазначено, що Ю. М. Захарук працював в Одеському археологічному музеї, хоч насправді він тільки брав участь у роботі його експедиції в 1938 р., а працювати вчителем історії був направлений за розподілом до с. Ірбей Красноярського краю. Про це згадано в укра-

їнському некролозі та обох статтях. Натомість інформація про роботу Ю. М. Захарука в Житомирському краєзнавчому музеї перед війною наявна у всіх біографіях.

Про вступ ученого до аспірантури Інституту археології АН УРСР у 1940 р., а також участь у війні згадано в некрологах та в обох статтях, проте його поновлення та закінчення аспірантури в 1948 р. вказані тільки в українському некролозі та обох статтях, а подальша робота в ІА АН УРСР у кінці 1940-х років – в обох некрологах і статті О. С. Ситника та О. М. Адамишин, а в словнику-довіднику помилково зазначено, що він працював на посаді наукового співробітника з 1941 р.

Що стосується львівського періоду життя Ю. М. Захарука, то у всіх публікаціях, крім словника-довідника, згадується про його переїзд до Львова, про польові дослідження в цей час ідеться в обох статтях і словнику-довіднику, про дослідження трипільської культури, а також захист кандидатської дисертації – у всіх публікаціях, крім попередньої. Проте в обох статтях помилково вказаний рік захисту – 1952 замість 1953. Про посади, які обіймав учений в Інституті суспільних наук АН УРСР, написано скрізь, окрім російського некрологу.

У всіх біографіях Ю. М. Захарука згадується про перехід на роботу в київський Інститут археології АН УРСР у 1960 р., а згодом і до московського ІА АН СРСР, проте в статті С. М. Ляшко та М. Ю. Відейка помилково вказаний 1968 р. замість 1971. У обох статтях та українському некролозі написано й про тимчасове виконання вченим у 1968 р. обов'язків директора київського інституту, а в обох статтях і російському некролозі – про нагородження дослідника Державною премією України в галузі науки і техніки в 1977 р. Усюди, окрім словника-довідника, йдеться про захист Ю. М. Захаруком докторської дисертації, однак рік вказаний неправильно – 1981 замість 1982, а також про розробку ним теоретичних проблем археології. Щодо діяльності в Москві, то в обох статтях і в російському некролозі є відомості про створення за ініціативою вченого в ІА АН СРСР відділу теорії і методики археології, який він спочатку очолював, а згодом працював там науковим співробітником-консультантом, про що згадано тільки у статті С. М. Ляшко та М. Ю. Відейка й у російському некролозі. Про діяльність Ю. М. Захарука як організатора науки та одного з фундаторів нової субдисципліни – радянської теоретичної

археології, яку також можна розглядати і як окреме унікальне явище, відомості в зазначених біографіях повністю відсутні.

Таким чином, найбільш повні біографічні відомості щодо наукової діяльності Ю. М. Захарука містяться в біографічних статтях С. М. Ляшко та М. Ю. Відейка й О. С. Ситника та О.М. Адамишин, проте в першій наявні значні, а у другій – дрібні неточності, а також їх автори майже зовсім не торкаються наукового доробку вченого як археолога-теоретика. Тому можна констатувати потребу в написанні докладної наукової біографії цього дослідника, в якій акцент буде зроблено на найменш вивчені – київський та московський – періоди його життя. Проте, щоб уникнути неточностей і помилок, така робота має ґрунтуватися на надійних джерелах – передусім архівних, серед яких важливу роль відіграють особові справи Ю. М. Захарука з трьох дослідних інститутів, де він працював. Отже, перейдемо до їх докладної характеристики як історичних джерел для створення наукової біографії вченого.

У розпорядженні автора малися фотокопії трьох особових справ, що зберігаються в архівах трьох установ: Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (Львів) [16], Інституту археології НАН України (Київ) [17] та Інституту археології РАН (Москва) [18]. Тому нижче буде розглянуто, які документи містить кожна із цих справ, яка інформація в них є і як вона може бути використана при написанні наукової біографії Ю. М. Захарука.

В особовій справі з Наукового архіву Інституту українознавства НАНУ є два особисті листки з обліку кадрів, заповнені 09.07.1951 і 28.07.1951; три автобіографії – від 09 і 28 липня 1951 р. та від лютого 1955 р., а також 6 характеристик: у двох примірниках від 28.07.1951, без дати – орієнтовно, між 1953 і 1955, від 28.02.1955, 01.04.1955 та 06.07.1957.

Також є виписки з наказів по інституту та з постанов Президії АН УРСР про призначення Ю. М. Захарука на різні посади. Тут представлені виписка від руки з наказу по Інституту археології № 61 від 13.03.1950 про призначення на посаду молодшого наукового співробітника; виписка з наказу № 3 по Інституту суспільних наук АН УРСР від 25.06.1951 про призначення на посаду молодшого наукового співробітника відділу археології; з наказу № 51 від 04.05.1953 про призначення в. о.

заввідділом археології Інституту суспільних наук АН УРСР; з наказу № 17 від 14.02.1955 про призначення в. о. заступника директора з наукової частини Інституту суспільних наук АН УРСР, а також відповідні виписки з постанов Президії АН УРСР – Протокол № 17, § 294, п. 5 від 17.04.1953 та протокол № 10 (в копії – 150), § 150, п. 2. від 04.02.1955.

Крім усього перерахованого вище, в особовій справі Ю. М. Захарука з архіву Інституту українознавства також зберігаються: два примірники виписки з протоколу № 5 атестаційної комісії від 10.08.1951 про атестацію, копія посвідчення про складання кандидатського мінімуму зі спеціальності археологія первісного суспільства (1952 р.), відгук від 28.02.1955 про наукову роботу Ю. М. Захарука, написаний О. П. Чернишем, список наукових експедицій (на 1951 р.), в яких взяв участь учений, а також списки його наукових робіт – два на 1951 р. та два на 1955 р.

У київській особовій справі є чотири особисті листки з обліку кадрів, один з яких заповнений не до кінця, інші датуються 16.05.1947, 15.02.1955 та 23.06.1970, а також дві автобіографії – від 26.02.1955 та 20.07.1970. З семи характеристик на Ю. М. Захарука одна не має дати, проте в ній ідеться про аспіранта, тому, швидше за все, вона складена на початку 1947 р. Решта характеристик датуються 12.11.1948, 28.07.1951, 28.02.1955, 06.03.1962, 21.09.1967 та 16.07.1970. Також міститься заява Ю. М. Захарука на його переведення з 01.07.1948 на посаду молодшого наукового співробітника у зв'язку із закінченням терміну аспірантури.

Окрему групу документів з особової справи складають виписки з наказів по Інституту археології АН УРСР та Інституту суспільних наук АН УРСР, по Філії Академії Наук УРСР, а також з постанов Президії АН УРСР, які стосуються кадрових питань і заохочень. Так, наказом № 169 по Інституту археології АН УРСР від 14.06.1948 Ю. М. Захарук був прийнятий на посаду молодшого наукового співробітника, наказом № 284 від листопада 1948 р. призначений секретарем первісного відділу, наказом № 24 від 10.02.1950 переведений до Львівського відділу Інституту археології, наказ № 72 від 13.06.1960 оголошує відповідну постанову Президії АН УРСР про переведення Ю. М. Захарука до ІА АН УРСР. У справі є виписки з наказів по Інституту суспільних наук АН УРСР, пов'язані з призначенням ученого на різні посади, які є у львівській справі, розглянутій вище, а також виписки з наказу № 171

від 16.12.1952 про тимчасове покладання на Ю. М. Захарука обов'язків завідуючого відділом археології та наказу № 75 від 09.06.1960 про звільнення у зв'язку з переведенням до Києва.

Виписки з постанов Президії АН УРСР також стосуються кадрових питань: у Протоколі № 12, § 20 від 16.08.1946 йдеться про поновлення Ю. М. Захарука в аспірантурі ІА АН УРСР, у Протоколі № 10 § 16 від 01.04.1949 – про затвердження на посаді молодшого наукового співробітника, у Протоколі № 31 § 388 від 13.05.1960 – про переведення до ІА АН УРСР на посаду заступника директора з наукової роботи. Ухвалою Президії АН УРСР № 361 від 20.11.1968 вчений був звільнений за власним бажанням від виконання обов'язків директора ІА АН УРСР, а постановою № 267 від 24.09.1970 його затверджено на посаді завідуючого відділом археологічних досліджень на новобудовах ІА АН УРСР. Про Протокол № 17, § 294, п. 5 від 17.04.1953 уже згадувалося вище. Відповідно до виписки з протоколу Загальних зборів Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР від 26.03.1968 Ю. М. Захарук був обраний членом Бюро Відділу.

Розпорядження Президії АН УРСР від 10.11.1967, накази по Філії Академії Наук УРСР № 25 від 28.04.1951 та № 153 від 04.11.1953, накази по Інституту суспільних наук АН УРСР №1 6 від 18.02.1952, № 170 від 15.12.1952, № 50 від 30.04.1953, № 172 від 06.11.1953, № 63 від 30.04.1954, № 190 від 06.11.1954 оголошували подяку із занесенням до трудової книжки або без нього.

Також у справі є копії посвідчення про закінчення Одеського державного університету, диплома кандидата наук, атестата старшого наукового співробітника, список наукових робіт Ю. М. Захарука на 20.02.1970 та список експедицій, в яких він узяв участь – по 1959 р. включно.

В особовій справі з московського Інституту археології РАН є особистий листок з обліку кадрів, заповнений 24.10.1978 з листом доповнень, в якому останній раз робилися записи, вочевидь, після переатестації 1996 р., а також анкета від 28.09.1971 та автобіографія, написана у грудні 1971 р. У двох примірниках, датованих 10.01.1984 р., є картка обліку доктора наук.

Наявні в особовій справі також і 13 характеристик на Ю. М. Захарука. Одна з них без дати, але, очевидно, вона – найраніша, адже йдеться

про Ю. М. Захарука як про співробітника ІА АН УРСР. Ще один текст характеристики, також з ІА АН УРСР, представлений у двох примірниках, на яких стоять дати – 24.09.1971 та 30.09.1971. На інших проставлені тільки роки – 1972, 1973, 1983 або точні дати – 06.10.1978, 14.01.1992, 19.10.1995. Ще одна характеристика також не має дати, але в ній написано, що вона дана у зв'язку із затвердженням Ю. М. Захарука на посаді завідуючого сектором теорії і методики археології, а це було в 1985 р. Також є один текст характеристики у 2-х примірниках, написаної у зв'язку з переатестацією в 1986 р. На них стоять рукописні підписи: «Затверджено 27.05.1986» та «Ознайомлений 26.05.1985». Імовірно, що на другому підписі Ю. М. Захарук переплутав рік.

Заяви Ю. М. Захарука, які є у справі, охоплюють період з 1971 р. по 1986 р. Перший документ – це згода вченого обійняти вакантну посаду заступника директора ІА АН СРСР (травень 1971 р.), другий – про звільнення від обов'язків заступника директора інституту (квітень 1984 р.), третя заява – про звільнення у зв'язку з виходом на пенсію (червень 1986 р.) і четверта – про зарахування на посаду наукового співробітника-консультанта (червень 1986 р.).

Наступною групою документів є виписки з наказів по Інституту археології, з розпоряджень і постанов Президії АН СРСР. Майже всі вони стосуються кадрових питань: постанова Президії АН СРСР № 874 від 14.10.1971 та розпорядження по ІА АН СРСР № 105 від 26.10.1971 про призначення Ю. М. Захарука на посаду заступника директора ІА АН СРСР; постанови Президії АН СРСР № 1095 від 16.12.1971 про зміну складу Вченої ради ІА АН СРСР та введення до неї Ю. М. Захарука, № 661 від 04.07.1974 про затвердження Ю. М. Захарука заступником головного редактора журналу «Радянська археологія», № 270 від 21.03.1974 про затвердження складу Вченої ради ІА АН СРСР з Ю. М. Захаруком в якості заступника голови, № 773 від 30.06.1977 про затвердження Ю. М. Захарука заступником директора ІА АН СРСР на новий термін, № 1049 від 22.09.1983 про затвердження Ю. М. Захарука заступником директора ІА АН СРСР на новий термін як виняток; наказ по ІА АН СРСР № 28 від 01.04.1983 про призначення Ю. М. Захаруку окладу 550 крб. у зв'язку з отриманням диплома доктора історичних наук; постанову Президії АН СРСР № 891 від 21/28.06.1984 про звільнення

Ю. М. Захарука від обов'язків заступника директора ІА АН СРСР і наказ по ІА АН СРСР № 42 від 20.04.1984 про звільнення від обов'язків заступника директора та переведення в сектор неоліту і бронзи на посаду старшого наукового співробітника з окладом 400 крб.; накази по ІА АН СРСР № 5 від 30.01.1985 про переведення з сектору неоліту і бронзи до відділу теорії і методики археології, № 24 від 29.03.1985 про призначення завідуючим відділом теорії і методики археології, № 51 від 18.06.1985 про затвердження на посаді та переобрання на новий термін співробітників ІА АН СРСР, зокрема й Ю. М. Захарука на посаду завсектором теорії і методики археології, № 38 від 12.06.1986 про звільнення за власним бажанням у зв'язку з виходом на пенсію, № 42 від 17.06.1986 про прийняття в інститут на посаду старшого наукового співробітника-консультанта з окладом 190 крб., № 11-к від 23.01.1996 про призначення на посаду провідного наукового співробітника-консультанта, № 57-к від 15.04.1997 про звільнення Ю. М. Захарука у зв'язку зі смертю. З кадровими питаннями також пов'язаний і протокол засідання лічильної комісії Вченої ради ІА АН СРСР від 07.06.1985 про підрахунок голосів при голосуванні за затвердження Ю. М. Захарука на посаді завідуючого сектором.

Окрім цього, у справі є копії розпоряджень Президії АН СРСР про надання акад. Б. О. Рибаківу відпустки і покладання обов'язків директора ІА АН СРСР на Ю. М. Захарука (№ 32-11 від 04.01.1972, № 32-931 від 04.07.1972, № 10105-1096 від 15.07.1974), два листи директора інституту акад. Б. О. Рибаківу віцепрезиденту АН СРСР акад. П. Н. Феодосєєву (від 20.05.1981 № 14102/516 і 09.04.1984 № 4701/8117) з проханням дозволити преміювання Ю. М. Захарука з коштів інституту з позитивними візами віцепрезидента, лист віцепрезидента АН СРСР акад. П. Н. Феодосєєва № 2-10105-6714/604 від 15.02.1985 з дозволом призначити Захарука завідуючим сектором як виняток, а також лист з ІА НАН України від 15.04.1997 з висловленням співчуття у зв'язку зі смертю вченого.

Наступний блок документів стосується атестацій. До нього належать звіти про роботу Ю. М. Захарука за 1981–1985 рр. (у 2-х примірниках) і за 1992–1995 рр., атестаційні аркуші від 28.05.1986, 20.01.1992 та 31.10.1995, а також протоколи засідань атестаційної комісії від 28.05.1986 та 20.01.1993 (вірогідно – помилка, має бути 1992).

Також у московській справі, як і в попередніх, є копії посвідчення про закінчення ОДУ (у 3-х примірниках), диплома кандидата наук (у 3-х примірниках), атестата старшого наукового співробітника, крім цього наявні у 2-х примірниках копії диплома доктора наук і диплома Лауреата Державної премії УРСР. Є й два списки наукових публікацій Ю. М. Захарука: перший – без дати, але остання публікація в ньому – 1975 р., на другому стоїть дата – 1986 р.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше було проаналізовано зміст основних біографій Ю. М. Захарука, а також надано характеристику особових справ ученого, що зберігаються у трьох наукових установах України та Росії, як історичного джерела для вивчення творчого шляху видатного науковця.

Висновки. Отже, серед п'яти розглянутих біографій Ю. М. Захарука найбільш повна інформація щодо його наукової діяльності міститься в біографічних статтях С. М. Ляшко та М. Ю. Відейка й О. С. Ситника та О. М. Адамишин, проте в першій наявні значні, а у другій – дрібні неточності, а також їх автори майже зовсім не торкаються наукового доробку вченого як археолога-теоретика. Тому можна констатувати потребу в написанні докладної наукової біографії Ю. М. Захарука, в якій акцент буде зроблено на найменш вивчені – київський та московський – періоди його життя. Відповідно в якості джерел для цього можуть бути використані документи з особових справ науковця, що зберігаються у Львові, Києві та Москві. З їх допомогою можливо складання докладної хронології творчого шляху вченого – із зазначенням наукових посад і періодів роботи на них, а також часу отримання наукових звань і ступенів. (Усюди в літературі некоректно вказано дату захисту Ю. М. Захаруком докторської дисертації – 1981 р., хоча насправді захист відбувся тільки 2 березня 1982 р.). Матеріали атестації 1986 р. частково проливають світло на причини, через які Ю. М. Захарук залишив посаду завідуючого сектором теорії і методики археології. А списки наукових публікацій ученого та звіти про його роботу, які є в московській справі, можуть бути покладені в основу повного списку наукових робіт Ю. М. Захарука, проте вони мають бути доповнені інформацією з інших джерел, адже містять прогалину – відсутня інформація з 1986 по 1992 рр. та про 1996 – початок 1997 рр. Написання такої детальної наукової біографії Ю. М. Захарука стане подальшим напрямом роботи автора.

Список використаних джерел

1. Ситник О., Адамишин О. Археологічна діяльність Юрія Захарука на Заході України (до 100-річчя з дня народження) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2014. Вип. 18. С. 15–32.
2. Круц В., Бунатян К. Пам'яті Юрія Миколайовича Захарука // Археологія. 1998. № 3. С. 150–151.
3. Марковин В., Цетлин Ю. Памяти Юрия Николаевича Захарука (1914–1997) // Российская археология. 1998. № 3. С. 254–255.
4. Пелешин М. Про львівський період наукової діяльності Юрія Захарука // Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 1998. Вип. 7. С. 68–70.
5. Дослідники археології України : енцикл. словник-довідник / за ред. Г. Мезенцевої. Чернівці, 1997. 206 с.
6. Ляшко С. М., Відейко М. Ю. Захарук Юрій Миколайович // Інститут археології Національної академії наук. 1918–1914. Київ: ВД «АДЕФ–Україна», 2015. С. 309–310.
7. Мацкевий Л. Відділ археології Інституту українознавства НАН України // Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 1998. Вип. 7. С. 114–116.
8. Мацкевий Л. 60 років відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2002. Вип. 8. С. 4–8.
9. Ситник О. Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939–1951 рр.) // Археологічні дослідження Львівського університету. 2006. Вип. 9. С. 106–133.
10. Ситник О. Польові дослідження Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (1940–1950) // Археологічні дослідження Львівського університету. 2007. Вип. 10. С. 254–287.
11. Палієнко С. В. Діяльність Ю. М. Захарука з організації секції теорії та методики на Пленумі Інституту археології АН СРСР 1972 року // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. праць. 2017. Вип. 31. С. 20–28.
12. Палієнко С. В. Діяльність Ю. М. Захарука з організації секції теорії та методики на Пленумі Інституту археології АН СРСР 1973 року // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. праць. 2017. Вип. 32. С. 136–148.
13. Палієнко С. В. З історії радянської теоретичної археології: листування Ю. М. Захарука з Л. С. Клейном у 1973–1980 рр. // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. праць. 2018. Вип. 34. С. 197–208.

14. Палієнко С. В. Дискусія щодо статусу археології в радянській науці (друга половина 80-х – початок 90-х рр.) // Часопис української історії. 2009. Вип. 11. С. 90–95.
15. Klejn L.S. Soviet archaeology: schools, trends, and history. Oxford, 2012. 411 p. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199601356.001.0001>
16. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Оп. 3. Од. зб. 97. Арк. 20–61.
17. Архів відділу кадрів ІА НАН України. Особова справа Ю. М. Захарука. 51 арк.
18. Архів ІА РАН. Ф. 1. Р.-6. Од. зб. 357. 93 арк.

Sergii Paliienko

Open International University of Human Development "Ukraine"

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-6258-7682

e-mail: svpaliy777@gmail.com

Personnel files as a source of scholars' biographies (on example of Yurii Zakharuk)

The goal of the research. The article deals with analysis of the content of the main published biographies of Yu. N. Zakharuk and the scholar's personal files from the Institute of social sciences AS UkrSSR, the Institute of archaeology AS UkrSSR and the Institute of archaeology AS USSR are characterized as historical sources. **Methodology.** The historical comparative method is used to parallel five published Yu. N. Zakharuk's biographies. It is also applied combining with historical critical method to attribute documents from the personal files are stored at scientific archives of three establishments. **Scientific novelty.** For the first time the comparative analysis of biographical data of Yu.N. Zakharuk's life and activity from two obituaries and three articles have been completed. The description of the archaeologist's personal files from archives of Ukraine and Russia and the evaluation of the documents from there as historical sources for study the outstanding scholar's biography have been made never before. **Conclusions.** The biographical articles written by S. M. Liashko & M. Yu. Videiko and O. S. Sytnyk & O. M. Adamyshyn contain the fullest information on Yu. N. Zakharuk's research activity. But they have inaccuracies and the theoretical work of the scholar was not analyzed by the authors. That's why there is a necessity in detailed life story of Yu. N. Zakharuk with an emphasis

to Kiev and Moscow periods of his life which are the most unexplored. The documents from personal files of the archaeologist ought to be used as sources to reconstruct a detailed chronology of his life and research activity correcting the mistakes. The lists of Yu.N. Zakharuk's publications from the Moscow file should be the basis for the full list of his published works but it has to be complemented by information from other sources because of the existed gaps.

Key words: biography studies, history of archaeology, source studies, Soviet archaeology, Zakharuk Yurii.

*Стаття підготовлена 22 січня 2023 року;
подана до друку 25 січня 2023 року.*

Анна Ігорівна Радченко,
кандидат геологічних наук,
заступник директора з питань наукової та видавничої діяльності,
Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-0276-6398
e-mail: radchenko@nas.gov.ua

Олена Геннадіївна Вакаренко,
кандидат біологічних наук,
директор,
Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-0495-5475
e-mail: vakarenko@nas.gov.ua

ПОПОВНЕННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ УКРАЇНИ: РОЛЬ ЗАГАЛЬНОАКАДЕМІЧНОГО ПРОЄКТУ «НАУКОВА КНИГА»

Мета роботи. Оцінювання внеску двох загальноакадемічних книжкових проєктів НАН України – «Наукова книга» і «Наукова книга. Молоді вчені» в поповнення фондів бібліотек держави. Перший проєкт функціонує від 2001 р., інший відокремився від нього 2009 р. як форма підтримки молодих науковців з метою надання їм пріоритетних можливостей в оприлюдненні результатів наукової роботи. Оскільки обидва проєкти Академія реалізує за бюджетний кошт, випущені книги підлягають безоплатному поширенню, здійснюваному на підставі розпоряджень Президії НАН України. У такий спосіб забезпечено не тільки

розсилку обов'язкових примірників видань, а й поповнення фондів основних наукових і спеціалізованих бібліотек держави, а також бібліотек закладів вищої освіти, наукових установ іншого відомчого підпорядкування, органів виконавчої влади. **Методологія.** Всі наведені у статті розрахунки виконано на підставі розпоряджень про розподіл тиражів, згруповано й проаналізовано за допомогою статистичних методів по роках, відділеннях НАН України, отримувачах видань. **Наукова новизна.** Протягом існування зазначених проєктів їхня роль у поповненні бібліотечних фондів досліджена вперше. За цей час загалом

побачили світ 595 назв видань, загальний тираж яких склав 169 100 примірників. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського та Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника одержали від них 10,26%, 9,29% – заклади вищої освіти, основними отримувачами серед яких є Київський національний університет імені Тараса Шевченка і Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Висновки. Завдяки систематичному здійсненню видавничої діяльності

під керівництвом Науково-видавничої ради НАН України за чітко сформульованими принципами протягом останніх 20 років відбулось істотне поповнення бібліотечних фондів основних державних бібліотек і провідних закладів вищої освіти вітчизняною науковою літературою найвищого гатунку.

Ключові слова: видавнича продукція, Національна академія наук України, проєкт «Наукова книга», проєкт «Наукова книга. Молоді вчені», тираж, бібліотечний фонд.

Актуальність теми дослідження. Для початку другого тисячоліття характерною була кристалізація основних напрямів і форм централізованої підтримки видавничої діяльності Національної академії наук України (далі – НАН України). Відбувалося це завдяки систематичній роботі Науково-видавничої ради НАН України (далі – НВР НАН України) та постійній увазі керівництва Академії до видавничої справи, а також деякому покращенню економічних умов. Невдовзі ці форми набули того вигляду, в якому функціонують і нині. Значна частина видавничої продукції стала виходити за кошти державного бюджету, скеровані на забезпечення випуску певних видань. Розуміння нереальності задоволення всіх видавничих потреб Академії та її установ призвело до необхідності формулювання чітких критеріїв відбору видань до академічних проєктів. Тому від 2001 р. було виділено два магістральні напрями – «енциклопедичні видання» і «наукові видання», тоді ж унормовано засади наповнення і виконання проєкту «Наукова книга» як основного серед наукових видань [1, 2].

За понад 20 років існування цього проєкту співробітники групи науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України, яка діє у складі Видавничого дому «Академперіодика» НАН України (далі – ВД «Академперіодика» НАН України) як базової організації НВР

НАН України, аналізували його наповнення. Спеціальні розвідки були присвячені участі різних відділень Академії у формуванні портфеля проєкту, розподілу за роками, кількістю назв і тиражів видань, за мовами випущених книг, тематичними напрямками, гендерним аспектом (участь жінок і чоловіків як авторів). Однак вивчення особливостей поширення видрукованих тиражів до цього часу здійснено не було. В умовах загального скорочення випуску книговидавничої продукції в державі через російську збройну агресію, що триває від 2014 р., і спричиненого нею скорочення мережі наукових установ, бібліотек, закладів вищої освіти зростає увага до ролі видавництва у поповненні й оновленні фондів різноманітних бібліотек. Це й зумовило **мету дослідження**, що полягає в оцінюванні внеску двох загальноакадемічних книжкових проєктів НАН України – «Наукова книга» і «Наукова книга. Молоді вчені» в поповненні фондів бібліотек держави.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо напрям «наукові видання» детальніше. За цим напрямом щороку випуск видавничої продукції здійснюють Державне підприємство «Науково-виробниче підприємство “Видавництво «Наукова думка»” НАН України» в межах проєктів «Наукова книга» і «Наукова книга. Молоді вчені» та ВД «Академперіодика» НАН України з проєктами «Українська наукова книга іноземною мовою», «Наука для всіх» і Програмою підтримки наукових журналів НАН України. Спільно обидва видавництва наповнюють проєкт «Наукові переклади».

Усі етапи робіт за цими напрямками і названими проєктами визначені й унормовані розпорядженням Президії НАН України від 16.09.2021 № 462 «Про затвердження Порядку конкурсного відбору журналів НАН України та рукописів творів для підготовки та випуску видавничої продукції НАН України за бюджетний кошт у межах Цільової комплексної програми “Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку науково-видавничого комплексу НАН України”». Зокрема, «Порядок» визначає, що до участі в конкурсі можуть бути допущені тільки оригінальні, раніше не оприлюднені наукові й науково-популярні праці (рукописи), які пройшли незалежне рецензування, отримали щонайменше дві позитивні рецензії, рекомендовані до участі в конкурсі вченою радою наукової установи Академії, де створено рукопис, а також схвалені

відповідним відділенням НАН України. Лише за дотримання цих умов і з повним пакетом документів рукопис надходить до видавництва на апробацію та може увійти до плану підготовки й випуску видавничої продукції НАН України.

Так само чітко унормовані засади поширення видань, випущених за державний кошт у межах видавничих проєктів Академії. Після виходу кожної книги НВР НАН України, отримавши контрольний примірник, укладає проєкт розпорядження Президії НАН України про розподіл тиражу на безоплатній основі. Проєкт набуває чинності після схвалення його профільним відділенням і Президією. Нині перелік розсилки, затверджений розпорядженням, обов'язково містить такі позиції: розсилка контрольного примірника відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 10.05.2002 № 608 «Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів»; наукові бібліотеки, які належать до структури НАН України (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) (далі – НБУВ) та Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника (далі – ЛННБ імені Василя Стефаника); спеціальні бібліотеки, відповідно до наукового напрямку чи типу видання (медична, гірнична, педагогічна, юнацтва тощо); провідні заклади вищої освіти (далі – ЗВО) країни, що мають факультети чи кафедри відповідних спеціальностей; профільні наукові установи НАН України; керівні підрозділи Академії; Мала академія наук; профільні органи виконавчої влади тощо. За рахунок видань, переданих до НБУВ, поповнюється її Фонд міжнародного книгообміну, що відіграє важливу роль у розширенні переліку вітчизняних видань, доступних для читачів за кордоном, а також в отриманні бібліотекою сучасних зарубіжних видань. Під час укладання переліків розсилки обов'язково враховується думка авторів книг, якнайкраще обізнаних, де саме їхня праця знайде фахового читача. Це надзвичайно важливо, адже книги, виготовлені за державний кошт, не можуть надходити у вільний продаж. Тільки у випадку, коли автори чи видавництво зацікавлені у збільшенні накладу та надходженні книги до мережі книгорозповсюдження, вони замовляють за власний кошт виготовлення додаткового тиражу. Тобто переважно наявність книги в бібліотеці – єдиний шлях її до читача.

Проєкт «Наукова книга». Це наймасштабніший загальноакадемічний видавничий проєкт, започаткований з ініціативи НВР НАН України та видавництва «Наукова думка» ще 2001 р. з метою упорядкування академічного наукового книговидання, здійснюваного за кошт державного замовлення. Реалізація цього проєкту є наріжним напрямом діяльності видавництва «Наукова думка» НАН України, хоча за понад 20 років функціонування він зазнавав певних організаційних змін. Початково проєкт був спрямований на підготовку та випуск колективних й одноосібних наукових монографій з усіх галузей знань, підготовлених в установах Академії і написаних українською, англійською, російською мовами.

Підготовка, тобто видавниче опрацювання, наукових книг є складним багатоетапним процесом: апробація й редагування рукописів, підготовка ілюстративного матеріалу та інших елементів науково-довідкового апарату, виготовлення й перевірка оригінал-макету тощо. Часто підготовка книги обіймає більше календарного року, значний час потрібен також на здійснення тиражування. Тоді книга виходить за рік, а то й півтора після її подання до плану. Оскільки у цьому дослідженні нас цікавить поповнення новою книжковою продукцією бібліотек, то всі статистичні розрахунки виконано не на підставі календарних планів видавництв, а на підставі виходу розпоряджень Президії НАН України про розподіл тиражів книг, тобто кожна книга врахована в показниках того року, коли було отримано і розподілено її фізичний тираж.

2001 року було випущено тільки одну книгу. Від 2001 до 2010 р. включно видано 235 назв наукових монографій, від 2011 до 2021 р. – 276. Загалом – 511 книг (*рис. 1*)¹. Навіть протягом 2022 р., під час повномасштабного вторгнення РФ і ускладнення всіх робочих процесів – від втрати зв'язку з авторами й працівниками видавництв через вимушену міграцію до логістичних труднощів і відключень світла, – видавництва продовжували виготовляти книги. Протягом 2022 р. проєкт поповнили 17 видань [3].

¹ Увесь ілюстративний матеріал статті побудований на основі таблиць, складених канд. геол. наук., наук. співроб. ВД «Академперіодика» НАН України М. В. Язвинською, за що автори їй щиро вдячні.

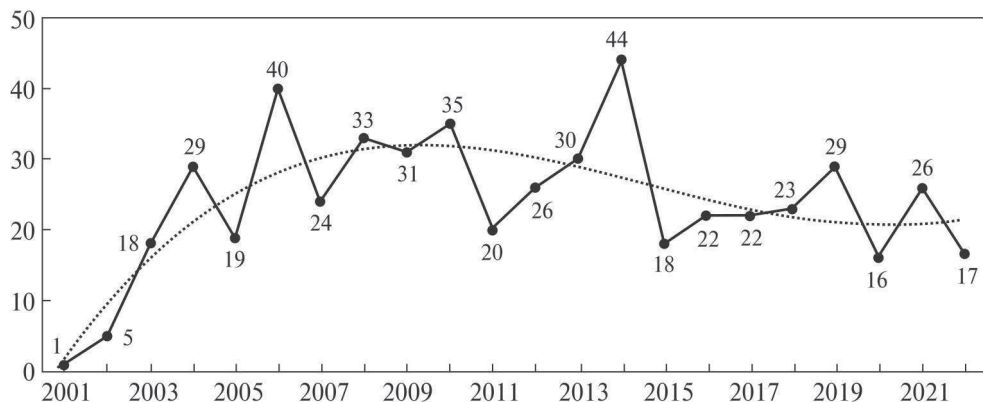

Рис. 1. Кількість назв монографій з проєкту «Наукова книга» (2001–2022), лінія тренду поліноміальна

Спираючись на прогнозні показники бюджетного фінансування та враховуючи вартість підготовки та випуску наукових видань, НВР НАН України щороку визначає можливий фінансовий обсяг проєкту «Наукова книга» в загальній структурі замовлення Академії на випуск видавничої продукції. Відповідна кількість обліково-видавничих аркушів розподіляється по відділеннях НАН України у вигляді орієнтовних квот. Протягом 2003–2009 рр. на кожне відділення щороку припадало близько 40 обл.-вид. арк. На кількість назв видань у межах квоти обмежень не було: кожне з відділень могло подати будь-яку кількість рукописів, що за формальними ознаками відповідали типу «книжкове видання». За кількістю наукових установ і наукових співробітників, які працюють у цих установах, відділення дуже відрізняються, тому більшим відділенням, наприклад, загальної біології чи фізико-технічних проблем матеріалознавства, виділеного обсягу постійно бракувало, а менші за чисельністю відділення не завжди могли надати достатньо пропозицій, щоб заповнити власну квоту.

Через це від 2009 р. НВР НАН України запроваджує іншу схему визначення квот для відділень, якою кількість обліково-видавничих аркушів, призначених для відділення, визначається виходячи з кількості наукових співробітників, які працюють у його установах. Рациональніший розподіл квот позитивно вплинув на перший етап формування плану й забезпечення потреб відділень. Частку відділень у його наповненні за кількістю назв монографій протягом 2001–2022 рр. ілюструє рис. 2.

Рис. 2. Розподіл монографій із проєкту «Наукова книга» (2001–2022) по відділеннях НАН України, %

Якщо не враховувати нечисленну групу установ при Президії НАН України, що надали до проєкту лише дві книги, то найменше назв книг опубліковано Відділенням економіки – 21, найбільше – Відділенням фізико-технічних проблем матеріалознавства – 60. Від 21 до 30 видань надали до проєкту установи відділень математики; ядерної фізики та енергетики; хімії; економіки; літератури, мови та мистецтвознавства. Установи трьох відділень надали 31–40 книг: інформатики; механіки; історії, філософії та права. Групу з кількістю видань від 41 до 55 склала решта відділень: фізики й астрономії; наук про Землю; фізико-технічних проблем енергетики; біохімії, фізіології і молекулярної біології; загальної біології.

Наведені нижче відомості про тиражі, видані й поширені, взято, як зазначено вище, з розпоряджень Президії НАН України про розподіл тиражів випущених книг і відповідно згруповано по роках (рис. 3). Сукупний тираж за 2001–2022 рр. складає 153 000 примірників. Середній

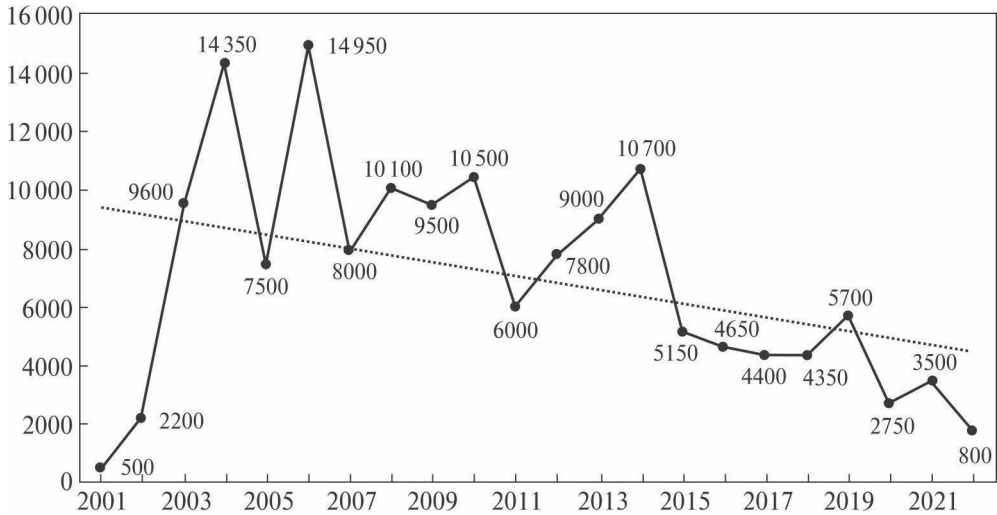

Рис. 3. Тиражі монографій із проекту «Наукова книга» (2001–2022), кількість примірників, лінія тренду лінійна

тираж однієї книги становить близько 300 примірників, протягом 2001–2010 рр. – 371, наступного десятиліття він знизився до 232, 2021 р. склав 135 примірників, 2022 р. – 106 (з 17 книг лише дві видано тиражем по 150 примірників, решта – по 100). Максимальний тираж за весь час функціонування проекту було надруковано 2006 р. – 14 950 примірників 40 книг. Водночас максимальною кількістю назв книг вирізняється 2014 р., коли 44 книги розтиражовано в кількості 10 700 примірників. Показовим є й такий факт: єдина книга 2001 р. надрукована тиражем 500 примірників, а через 20 років, 2021 р., 26 книг – 3500, тобто на кожну книгу припадає у 3,7 рази менший тираж. Таке скорочення можна пояснити комплексом причин – як позитивних, так і негативних: ширшим упровадженням сучасних технологій і зростаючим переходом наукової комунікації у віртуальне середовище; зростанням кількості наукових публікацій, виданих українськими науковцями за кордоном; перенесенням основної уваги науковців на оприлюднення статей, а не наукових монографій через вимоги оцінювання діяльності наукових кадрів та установ і пришвидшення обігу наукової інформації; скороченням мережі бібліотек, ЗВО та наукових установ України внаслідок збройної агресії РФ.

Як зазначено вище, розподіл усіх тиражів здійснюється на підставі відповідних розпоряджень Президії НАН України. Окрім забезпечення

розсилки обов'язкового контрольного примірника (загалом від 13 до 20 книг) і наукових установ НАН України, в них ураховано постачання видань до інших закладів та установ різного відомчого підпорядкування, а також державних органів виконавчої влади. Основними отримувачами в цій групі є академічні бібліотеки, зокрема НБУВ і ЛННБ імені Василя Стефаника, та бібліотеки ЗВО.

Отже, протягом 2001–2022 рр. до різних обласних і спеціалізованих бібліотек, а також бібліотек ЗВО було розподілено 30 476 примірників книг, тобто близько 20% загального тиражу. З них 13 245 примірників отримали бібліотеки ЗВО (8,7%), а 16 833 – інші бібліотеки сукупно. Більшість видань отримала НБУВ (13 580 примірників), уп'ятеро менше – ЛННБ імені Василя Стефаника (2547), їхня частка від загального тиражу разом становить 10,5%. Надходження видань по роках ілюструє *рис. 4*.

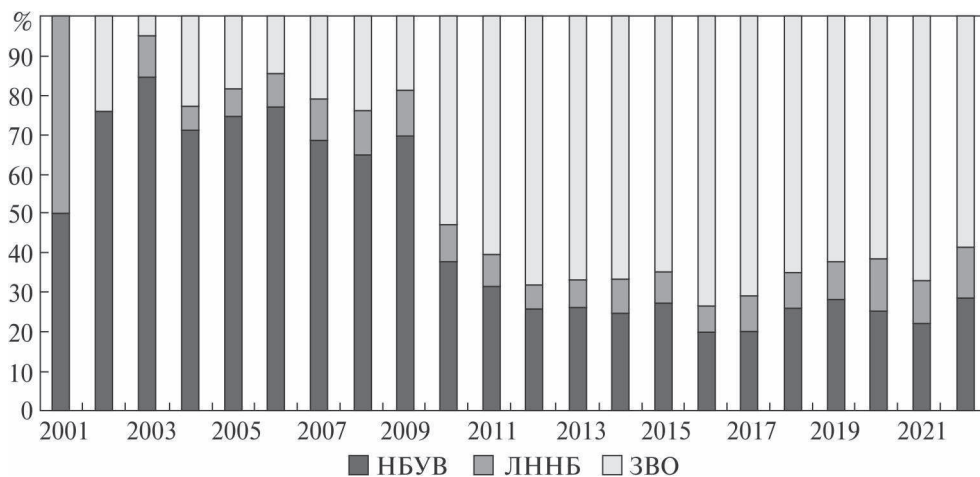

Рис. 4. Надходження тиражів монографій із проєкту «Наукова книга» до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника та закладів вищої освіти (2001–2022), %

Уже від 2002 р. в розпорядженнях про розподіл тиражів з'являються ЗВО, але в перші два роки (2002–2003) таких отримувачів було мало. Поступово проєкт ставав відомішим, тож ЗВО почали самі звертатися до Академії з проханням надавати їм наукову літературу на безоплатній основі. Кількісні показники поповнення фондів бібліотек ЗВО книгами з

обох проєктів ілюструє *рис. 5*. З нього видно, що протягом 2004–2011 рр. кількість наданих примірників коливалася від 222 до 948, залежало це переважно від загальної кількості виданих назв. Період 2012–2014 рр. перелік ЗВО, які отримували книги, істотно розширився, а тиражі становили переважно 300–500 примірників, тож кількість переданих книг у середньому складала 1,4 тис. прим. Проте у 2015–2021 рр. показники знов стають такими, як до 2012 р. – в середньому 660 книг на рік – і скорочуються 2022 р. до 246 примірників. Зрозуміло, що основною причиною цього є російська збройна агресія, наслідком якої стали окупація частини територій України і ведення бойових дій, що призвели до вимушеної міграції наукових та навчальних установ, а також загалом до скорочення їхньої мережі і відповідно до зменшення кількості викладачів та студентів. Проте варто наголосити, що ті ЗВО, які вимушені були мігрувати й полишити свої бібліотеки на окупованих територіях, дуже зацікавлені в отриманні нової наукової літератури.

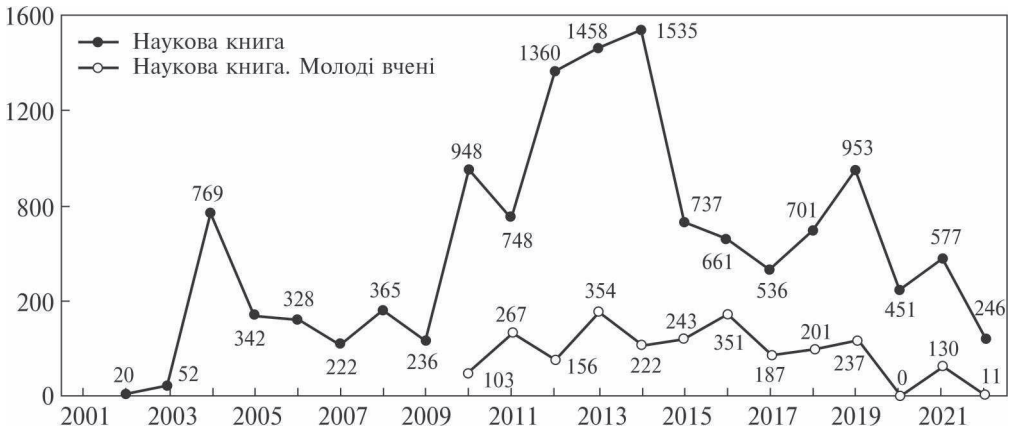

Рис. 5. Надходження тиражів монографій із проєктів «Наукова книга» та «Наукова книга. Молоді вчені» до закладів вищої освіти (2001–2022), кількість примірників

Найбільше книг отримали великі університети країни – Київський національний університет імені Тараса Шевченка (2030 примірників) та Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (1372). Також понад пів тисячі примірників надійшли до Національного університету «Львівська політехніка» (796), Львівського національного університету імені Івана Франка (777),

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (721), Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (656) та Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара (650). Вони отримували й ширший спектр назв видань. Однак є і велика група спеціалізованих ЗВО – медичних, гуманітарних, технічних, з питань природокористування, яким надходили видання відповідних напрямів. Кількість переданих примірників книги до одного ЗВО могла становити від 30 (за наявності кафедри відповідного спрямування) до 1 (з інформаційною метою), однак переважно складала 2–5 примірників. Зрозуміло, що із загальним скороченням тиражів скорочувалась і середня кількість переданих до одного ЗВО книг (*табл. 1*).

Т а б л и ц я 1. Надходження монографій із проєктів «Наукова книга» та «Наукова книга. Молоді вчені» до деяких закладів вищої освіти (2001–2022)

Номер з/п	ЗВО	Наукова книга		Наукова книга. Молоді вчені		Разом
		прим.	назви	прим.	назви	прим.
1.	Білоцерківський національний аграрний університет	2	1			2
2.	Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації	2	4			2
3.	Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського	8	2			8
4.	Вінницький національний аграрний університет	15	6			15
5.	Вінницький національний медичний університет імені М. І. Пирогова	19	9			19
6.	Вінницький національний технічний університет	61	25	9	4	70
7.	Волинський національний університет ім. Лесі Українки	21	13	23	9	44
8.	Державний агроєкологічний університет	6	4			6

Таблиця 1. Продовження

Номер з/п	ЗВО	Наукова книга		Наукова книга. Молоді вчені		Разом
		прим.	назви	прим.	назви	прим.
9.	Державний інститут управління та економіки водних ресурсів	4	2			4
10.	Дніпровський національний університет залізничного транспорту ім. В. Лазаряна	9	3			9
11.	Дніпродзержинський державний технічний університет	22	10			22
12.	Дніпропетровська медична академія	2	0			2
13.	Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара	650	262	139	64	789
14.	Донбаський національний технічний університет	22	11	17	6	39
15.	Донецький державний аграрний університет			3	1	3
16.	Донецький національний медичний університет	25	9			25
17.	Донецький національний технічний університет	256	109	3	1	259
18.	Донецький національний університет економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського	5	5			5
19.	Донецький національний університет ім. Василя Стуса	447	214	101	50	548
20.	Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка	7	4	3	2	10
21.	Житомирський військовий інститут ім. С. П. Корольова	2	2			2
22.	Житомирський державний технологічний університет			9	3	9
23.	Житомирський державний університет імені Івана Франка	7	4			7

Номер з/п	ЗВО	Наукова книга		Наукова книга. Молоді вчені		Разом
		прим.	назви	прим.	назви	прим.
24.	Житомирський національний агро-екологічний університет	2	1			2
25.	Запорізька державна інженерна академія	2	1			2
26.	Запорізький національний університет	49	28	20	10	69
27.	Західноукраїнський національний університет	1	1			1
28.	Івано-Франківський національний медичний університет	23	8			23
29.	Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу	89	35	13	3	102
30.	Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка	6	53	56	31	62
31.	Київська державна академія декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука	2	1	6	3	8
32.	Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана	80	27	22	11	102
33.	Київський національний лінгвістичний університет	40	18	57	21	97
34.	Київський національний торговельно-економічний університет	10	4	4	2	14
35.	Київський національний університет будівництва і архітектури	16	7	4	2	20
36.	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	2030	491	261	70	2291
37.	Київський національний університет культури і мистецтв	4	2	9	6	13
38.	Київський національний університет технологій і дизайну	7	3	3	1	10

Таблиця 1. Продовження

Номер з/п	ЗВО	Наукова книга		Наукова книга. Молоді вчені		Разом
		прим.	назви	прим.	назви	прим.
39.	Київський університет ім. Бориса Грінченка	48	21	50	19	98
40.	Київський університет економіки та технології транспорту	5	1			5
41.	Київський університет права	15	1			15
42.	Кіровоградський національний технічний університет	15	8	1	1	16
43.	Кременчуцький державний політехнічний університет	15	9			15
44.	Криворізький державний педагогічний університет	3	2			3
45.	Криворізький національний університет	130	59	22	7	152
46.	Криворізький державний технічний університет	21	11	8	2	29
47.	Кримський державний аграрний університет	6	2	3	1	9
48.	Луганський національний аграрний університет	18	8	6	2	24
49.	Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка	1	1	21	9	22
50.	Луцький національний технічний університет	58	24	1	1	59
51.	Львівська комерційна академія	4	2	2	1	6
52.	Львівська національна академія мистецтв	9	5	2	2	11
53.	Львівський національний аграрний університет	31	14	12	5	43
54.	Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького	65	25			65

Номер з/п	ЗВО	Наукова книга		Наукова книга. Молоді вчені		Разом
		прим.	назви	прим.	назви	прим.
55.	Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького	11	6	1	1	12
56.	Львівський національний університет імені Івана Франка	777	271	214	67	991
57.	Мелітопольський державний педагогічний університет	2	1			2
58.	Миколаївський державний аграрний університет	2	1			2
59.	Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського	2	1			2
60.	Міжнародний національний університет цивільної авіації	2	1			2
61.	Національна академія внутрішніх справ	5	2			5
62.	Національна академія державного управління при Президентові України	5	3	2	1	7
63.	Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв	1	1			1
64.	Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури	3	2	3	2	6
65.	Національна академія Служби безпеки України	2	1			2
66.	Національна медична академія післядипломної освіти ім. П. Л. Шупика	7	4			7
67.	Національна металургійна академія України	4	7	2	1	6
68.	Національна музична академія ім. П. І. Чайковського	14	1			14
69.	Національний авіаційний університет	221	119	37	21	258

Таблиця 1. Продовження

Номер з/п	ЗВО	Наукова книга		Наукова книга. Молоді вчені		Разом
		прим.	назви	прим.	назви	прим.
70.	Національний аграрний університет	87	19			87
71.	Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»	12	6			12
72.	Національний гірничий університет	123	33	34	9	157
73.	Національний лісотехнічний університет України	25	11	11	4	36
74.	Національний медичний університет імені О. О. Богомольця	203	42			203
75.	Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова	66	29	58	22	124
76.	Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»	135	68	11	5	146
77.	Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»	656	199	88	24	744
78.	Національний технічний університет України «КПІ імені Ігоря Сікорського»	1372	354	106	28	1478
79.	Національний транспортний університет	37	13	7	3	44
80.	Національний університет «Запорізька політехніка»	331	161			331
81.	Національний університет «Києво-Могилянська академія»	154	69	98	42	252
82.	Національний університет «Львівська політехніка»	796	232	78	22	874
83.	Національний університет «Одеська політехніка»	379	16	44	20	423

Номер з/п	ЗВО	Наукова книга		Наукова книга. Молоді вчені		Разом
		прим.	назви	прим.	назви	прим.
84.	Національний університет «Одеська юридична академія»	24	64	6	3	30
85.	Національний університет «Острозька академія»	131	1	90	40	221
86.	Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка	1	63			1
87.	Національний університет біоресурсів і природокористування України	161	23	13	7	174
88.	Національний університет водного господарства та природокористування	54	1	11	7	65
89.	Національний університет кораблебудування ім. адмірала Макарова	2	8			2
90.	Національний університет харчових технологій	82	5			82
91.	Національний університет цивільного захисту України	13	9	2	1	15
92.	Національний фармацевтичний університет	22	6			22
93.	Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого	13	2	11	2	24
94.	Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя	3	2			3
95.	Одеська національна академія харчових технологій	4	3			4
96.	Одеська національна юридична академія	6	1			6
97.	Одеський державний екологічний університет	2	1	2	1	4

Таблиця 1. Продовження

Номер з/п	ЗВО	Наукова книга		Наукова книга. Молоді вчені		Разом
		прим.	назви	прим.	назви	прим.
98.	Одеський національний економічний університет	2	15			2
99.	Одеський національний медичний університет	49	275	2	1	51
100.	Одеський національний університет імені І. І. Мечникова	499	249	120	61	619
101.	Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського	1	0			1
102.	Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка	15	8	11	6	26
103.	Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка	59	23	5	3	64
104.	Приазовський державний технічний університет	8	4			8
105.	Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника	113	57	63	33	176
106.	Рівненський державний гуманітарний університет	8	4	2	2	10
107.	Севастопольський національний технічний університет	42	17	6	3	48
108.	Севастопольський національний університет ядерної енергії і промисловості	14	7	3	1	17
109.	Слов'янський державний педагогічний університет	3	2			3
110.	Сумський державний університет	4	3			4
111.	Сумський національний аграрний університет	6	5	2	1	8
112.	Східноукраїнський національний університет імені В. Даля	124	54	30	13	154

Номер з/п	ЗВО	Наукова книга		Наукова книга. Молоді вчені		Разом
		прим.	назви	прим.	назви	прим.
113.	Таврійський державний агротехнологічний університет	5	11			5
114.	Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського	102	45	32	14	134
115.	Тернопільський національний економічний університет	23	6	2	1	25
116.	Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського	6	4			6
117.	Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка	6	4	2	1	8
118.	Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя	115	51	5	1	120
119.	Ужгородський національний університет	186	100			186
120.	Український державний хіміко-технологічний університет	3	1			3
121.	Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини	1	1			1
122.	Уманський національний університет садівництва	9	2			9
123.	Харківський інститут льотчиків	2	2			2
124.	Харківський національний автомобільно-дорожній університет	2	1			2
125.	Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва	34	15			34
126.	Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця	13	5			13

Таблиця 1. Продовження

Номер з/п	ЗВО	Наукова книга		Наукова книга. Молоді вчені		Разом
		прим.	назви	прим.	назви	прим.
127.	Харківський національний медичний університет	49	15			49
128.	Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди	9	5	4	2	13
129.	Харківський національний технічний університет будівництва та архітектури	2	1	2	1	4
130.	Харківський національний технічний університет сільського господарства ім. Петра Василенка	2	1			2
131.	Харківський національний університет внутрішніх справ	5	2			5
132.	Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна	721	258	197	67	918
133.	Харківський національний університет міського господарства ім. О. М. Бекетова	2	1			2
134.	Харківський національний університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба	4	2			4
135.	Харківський національний університет радіоелектроніки	16	4			16
136.	Херсонський державний університет	8	4			8
137.	Херсонський національний технічний університет	33	12			33
138.	Хмельницький національний університет	15	8	12	7	27
139.	Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка	1	1			1
140.	Черкаський державний технологічний університет	109	76	13	9	122

Номер з/п	ЗВО	Наукова книга		Наукова книга. Молоді вчені		Разом
		прим.	назви	прим.	назви	прим.
141.	Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького	49	24	33	18	82
142.	Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича	112	63	56	29	168
143.	Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка	6	3	2	1	8

2009 року, окрім описаної вище новації у квотуванні, «Наукова книга» зазнала й інших змін: так, було виокремлено два вузчі проєкти – «Наукова книга. Молоді вчені» й «Українська наукова книга іноземною мовою». Проєктом «Наукова книга. Молоді вчені» опікується так само видавництво «Наукова думка», виконання іншого повністю покладено на ВД «Академперіодика» НАН України. Перший конкурс з наповнення цих проєктів відбувся 2009 р., а перші книги випущено відповідно 2010 р. Проєктові «Українська наукова книга іноземною мовою» ми плануємо присвятити окрему розвідку, а проєкт «Наукова книга. Молоді вчені» розглянемо нижче.

Загальноакадемічний проєкт «Наукова книга. Молоді вчені» постав відповідно до рішення Президії НАН України як нова форма підтримки молодих учених (віком до 35 років, незалежно від посади та наукового ступеня) і докторів наук віком до 40 років. Право надання пропозицій на конкурс для участі у проєкті отримали також молодіжні колективи, які працюють в академічних установах.

Загалом від 2010 до 2022 рр. завдяки цьому проєкту світ побачили 67 книг молодих науковців, розподіл за роками є нерівномірним (рис. 6). Внесок наукових установ різних відділень НАН України істотно відрізняється від їхнього внеску у проєкт «Наукова книга» насамперед суттєвим переважанням робіт з гуманітаристики: з 67 назв 29 книг (43%) подано молоддю, яка працює у Відділенні літератури, мови та мистецтвознавства, ще вісім книг (12%) – з Відділення історії, філософії та права (рис. 7). Так само вісім книг написані молодими науковцями

з Відділення загальної біології. А от з установ відділень інформатики; хімії; біохімії, фізіології і молекулярної біології; економіки та з установ при Президії НАН України не надійшло жодного видання. Внесок решти відділень становить від однієї до шести книг.

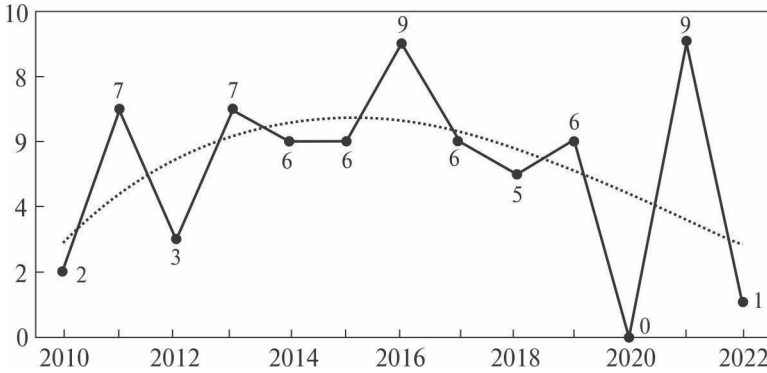

Рис. 6. Кількість назв наукових монографій, опублікованих у межах проєкту «Наукова книга. Молоді вчені» (2001–2022), лінія тренду поліноміальна

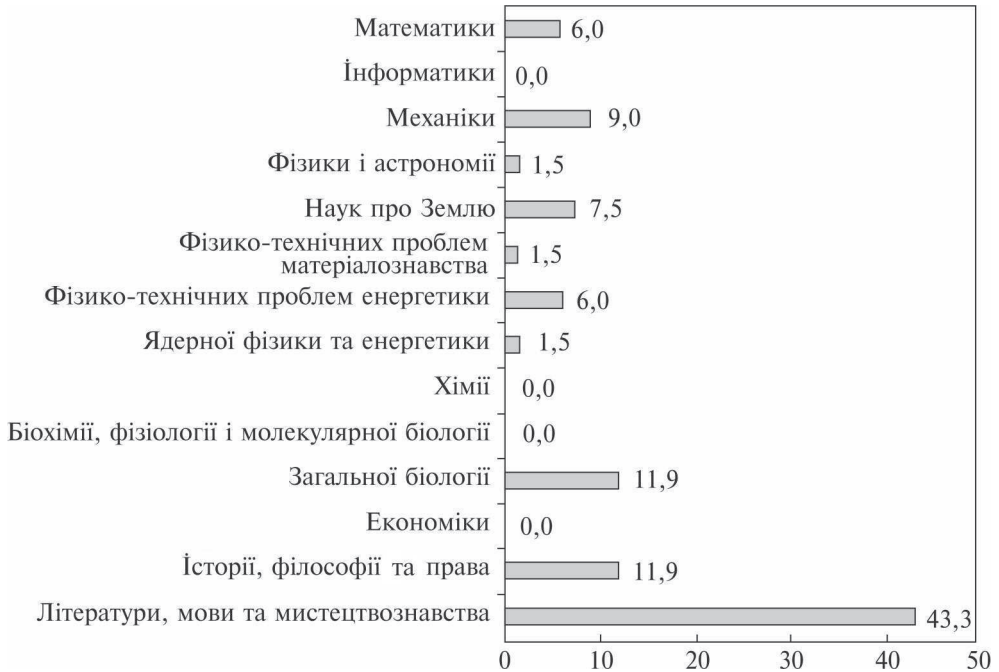

Рис. 7. Розподіл монографій, опублікованих у межах проєкту «Наукова книга. Молоді вчені» (2010–2022), по відділеннях НАН України, %

Розподіл виданих тиражів по роках ілюструє *рис. 8*. Понад 1,5 тисячі примірників було випущено 2011, 2013–2016 і 2018 рр. До 2016 р. тираж кожної книги становив 300 примірників, протягом 2016–2019 рр. він був зменшений до 200, а у 2021 та 2022 рр. – до 100. 2020 року жодна книга молодих учених не була надрукована.

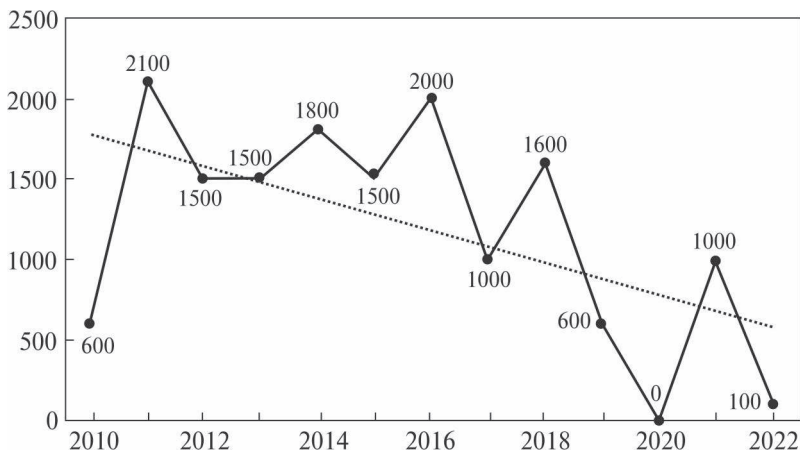

Рис. 8. Розподіл тиражів монографій із проєкту «Наукова книга. Молоді вчені» (2010–2022), кількість примірників, лінія тренду лінійна

Принципи розподілу тиражів наукових монографій, що побачили світ у межах проєкту «Наукова книга. Молоді вчені», є такими самими, як і проєкту «Наукова книга». Протягом усього часу виконання проєкту сукупний тираж книг молодих науковців становить 16 100 примірників. З них 1398 поширені різними бібліотеками (922 – НБУВ, 302 – ЛННБ імені Василя Стефаника), 2456 надійшли до бібліотек ЗВО. Сукупно це становить майже 23% тиражу, розподіл по роках показаний на *рис. 9*. Отже, від сукупного тиражу 8,7% отримали різні бібліотеки (7,6% припадає на НБУВ і ЛННБ імені Василя Стефаника), а 15,3% отримали ЗВО.

Надходження книг з проєкту «Наукова книга. Молоді вчені» до ЗВО загалом є більш рівномірним: до багатьох ЗВО було надіслано по 1–2 примірники майже всіх книг, хоча перелік можливих отримувачів загалом є меншим, аніж у проєкті «Наукова книга» (див. *табл. 1*). Найбільше книг надійшли до Київського національного університету імені Тараса Шевченка (261 примірник), Львівського національного університету імені Івана Франка (214), Харківського національного університету

імені В. Н. Каразіна (197), Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара (139), Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (120), Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (106), Донецького національного університету ім. Василя Стуса (101).

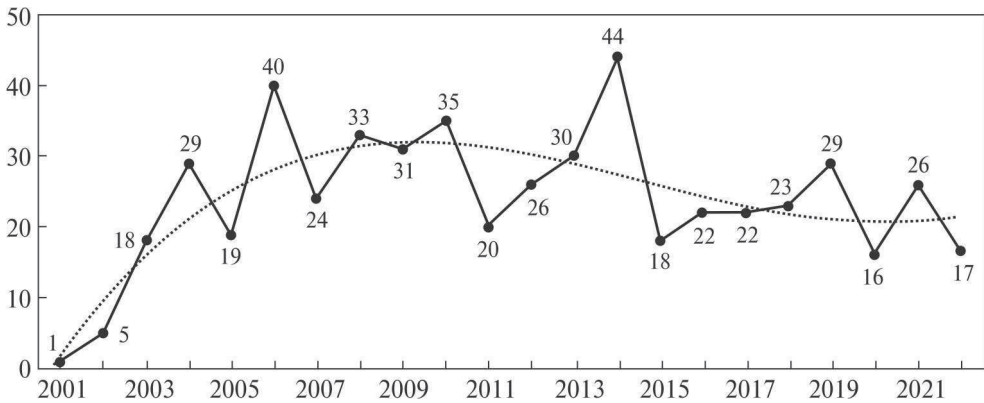

Рис. 9. Надходження тиражів монографій із проекту «Наукова книга. Молоді вчені» до деяких бібліотек (2010–2022), %

Наукова новизна. Детальне дослідження розподілу тиражів наукових книг, випущених у межах двох загальноакадемічних проєктів «Наукова книга» і «Наукова книга. Молоді вчені», по бібліотеках України виконано вперше.

Висновки. Отже, протягом досліджуваного періоду – від 2001 до 2022 рр. включно – в межах двох загальноакадемічних проєктів «Наукова книга» і «Наукова книга. Молоді вчені» сукупно побачили світ 595 монографічних видань, підготовлених в установах НАН України. На жаль, зараз важко визначити, скільки видань із проєктів було істотно доопрацьовано на вимогу рецензентів або й відхилено за результатами рецензування та конкурсного відбору.

Проєкти функціонують різний час, перший – від 2001 р., другий – від 2009 р., і мають дещо відмінні принципи наповнення, тож їхній внесок до загального репертуару видань НАН України також не однаковий. На проєкт «Наукова книга. Молоді вчені» припадає 11,3% назв випущених видань.

За тематичним наповненням проєкти теж різні. Так, серед книг проєкту «Наукова книга» переважають видання з фізико-технічних проблем матеріалознавства і циклу наук про Землю, сукупний внесок яких становить 21,8%. А серед видань молодих учених 43,3% припадає на видання з літератури, мови та мистецтвознавства.

Загалом протягом 22 років НАН України в середньому щороку поширювала 7686 примірників видань, випущених у межах двох досліджуваних проєктів. Сукупний наклад видань за цей час становить приблизно 169,1 тисяч примірників. Надходили вони переважно до бібліотек (10,8%) і закладів вищої освіти (9,3%), значно менше видань одержували органи виконавчої влади, наукові установи, що не належать до структури НАН України, заклади середньої освіти, громадські організації.

Найбільшими отримувачами серед бібліотек є НБУВ і ЛННБ імені Василя Стефаника – разом понад 10,3% розподіленого тиражу.

Також книги отримували 143 вітчизняні заклади вищої освіти. Серед них найбільше видань і на постійній основі за обома проєктами отримали Київський національний університет імені Тараса Шевченка (2291 примірник), Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (1478), Львівський національний університет імені Івана Франка (991), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (918), Національний університет «Львівська політехніка» (874).

З викладеного можна зробити такий висновок: завдяки систематичній видавничій діяльності під керівництвом НВР НАН України та за чітко сформульованими принципами протягом останніх 20 років відбулось істотне поповнення бібліотечних фондів основних державних бібліотек і провідних закладів вищої освіти вітчизняною науковою літературою найвищого гатунку.

Останнім часом за ініціативи видавництва, яку підтримала НВР НАН України, розпочато активне представлення цих видань у мережі Інтернет – на вебресурсі НВР НАН України (<https://nvd-nanu.org.ua/>) і спеціалізованому вебресурсі книжкових видань НАН України англійською мовою (<https://books-nasu.org.ua/>) [4]. Також ініційовано надання всім книгам з цих проєктів цифрових ідентифікаторів наукових об'єктів doi. Нині, в умовах воєнного стану, ці ініціативи, як ніколи раніше, виглядають доречними та своєчасними. Сподіваємося, що

їх подальше впровадження сприятиме зростанню ефективності видавничої діяльності НАН України і гідному представленню здобутків вітчизняних науковців у світі.

Представлена стаття є першою частиною дослідження ролі академічних проєктів у поповненні фондів бібліотек держави. Наступна розвідка буде присвячена виданням із проєктів «Українська наукова книга іноземною мовою», «Наука для всіх», «Наукові переклади».

Дослідження виконано в межах НДР «Видавнича діяльність НАН України за умов змін у міжнародному виданні наукової літератури» ВД «Академперіодика» НАН України.

Список використаних джерел

1. Вакаренко О. Г., Радченко А. І. Науково-видавнича діяльність Національної академії наук України: 2002–2011 рр. Київ: Академперіодика, 2013. 143 с. URL: <https://akademperiodyka.org.ua/uk/books/akadem2002-2011/> (дата звернення: 19.01.2023).
2. Діденко Ю. В., Радченко А. І. Науково-видавнича діяльність Національної академії наук України // Наука та наукознавство. 2018. № 4. С. 112–124. <https://doi.org/10.15407/sofs2018.04.112>
3. Радченко А. І., Діденко Ю. В. Внесок загальноакадемічних видавничих проєктів у поповненні фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у 2014–2022 рр. // Робота бібліотек наукових установ Національної академії наук України у 2022 році: інформ.-аналіт. огляд. 2023. Вип. 28. С. 55–58.
4. Яцків Я. С., Вакаренко О. Г., Діденко Ю. В. Науково-видавнича діяльність НАН України в умовах російсько-української війни // Вісник Національної академії наук України. 2023. № 6. С. 100–105.

Anna Radchenko,

*Publishing House «Akademperiodika» of National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-0276-6398

e-mail: radchenko@nas.gov.ua

Olena Vakarenko,

*Publishing House «Akademperiodika» of National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-0495-5475

e-mail: vakarenko@nas.gov.ua

Enriching library collections in Ukraine: impact of "Scientific Book"

The goal of the research. Evaluation of the contribution of two general academic book projects of the NAS of Ukraine, «Scientific Book» and «Scientific Book. Young Scientists» to enriching collections of state libraries. The main quantitative indicators of the functioning of two book projects are considered. The first project has been operational since 2001, while the latter emerged in 2009 as a form of support for young scientists, providing them with priority opportunities for publishing the results of their scientific work. Since both projects are implemented using budgetary funds, the released books are subject to free distribution based on the orders of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. This ensures not only the distribution of mandatory copies of publications but also the enrichment of the collections of the main scientific and specialized libraries of the state, as well as the libraries of higher education institutions, research institutions, and other subordinate bodies of executive power. **Methodology.** All calculations presented in the article are based on distribution orders and are grouped and analyzed using statistical methods by years, departments, and recipients of publications. **Scientific novelty.** During the existence of these projects, their role in enriching library funds was investigated for the first time. During this time, a total of 595 titles have been published, with a total circulation of 169 100 copies. 10.26% of them were received by the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine and the Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library, while 9.29% went to higher education institutions, with the Kyiv National University named after Taras Shevchenko and the National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» being the main recipients. **Conclusions.** The 20 years of systemic publishing activities driven by the Scientific Publishing Council of the National Academy of Sciences of Ukraine were marked with clearly formulated rules and principles. These efforts fostered sufficient reinforcement of the funds and catalogs of the central public libraries and the senior academic institutions with high-quality Ukrainian scientific literature.

Key words: publishing production, National Academy of Sciences of Ukraine, «Scientific Book» project, «Scientific Book. Young Scientists» project, circulation, library funds.

*Стаття підготовлена 7 червня 2023 року;
подана до друку 8 червня 2023 року.*

*Марина Анатоліївна Філіпович,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)*

ORCID: 0000-0002-7184-3203

e-mail: marifil@ukr.net

*Любов Андріївна Дубровіна,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор,
генеральний директор,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)*

ORCID: 0000-0002-1011-7910

e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

ВОРОГ ОЧИМА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КНИЖНИКА: ТАТАРИ ТА МОСКОВИТИ У «ВОЛИНСЬКОМУ КОРОТКОМУ ЛІТОПИСІ»

Мета роботи. З'ясувати, як автор регіонального українського літопису початку XVI століття зображує «чужих», а саме ворогів Великого князівства Литовського – татар і московитів, і в чому полягає відмінність між цими «чужими» для літописця. **Методологія.** Застосовано критичний, порівняльно-історичний методи, а також герменевтичний аналіз. **Наукова новизна.** Детально розглянуто принципи зображення «ворога» (татар та московитів) крізь призму «Волинського короткого літопису». **Висновки.** Автором «Волинського короткого

літопису» чітко вимальовується дистанція між «своїми» та «чужими» (татарами та московитами). Щодо татар розмежування «свій»–«чужий» знаходить утілення у протиставленні єдиновірні–іновірні. Причому православний вектор тут не є домінуючим: іновірним (мусульманам), виходячи з поточної ситуації (географії нападу), протистоять або християни, або православні воїни. Набіги татар сприймалися літописцем як «стихийне лихо» («Божа кара»), що спіткало землі Великого князівства Литовського та сусідніх з ним країн за гріхи християн.

Щодо московитів: до категорії «чужі» літописець відносить насамперед великого князя московського, а разом з ним «москвичів». Отже, цей ворог персоніфікований, має обличчя. Цей «чужий» переслідує мету захопити всі руські землі Великого князівства Литовського. Він сильний, підступний, такий, що не дотримується жодних правил, тобто ментально інак-

ший. Зауважимо, що принцип віри тут не спрацьовує (як у випадку з татарами), бо цей ворог єдиновірний, але такий, що зневажає людські та Божі закони.

Ключові слова: «Волинський короткий літопис», літописець, Волинь, Велике князівство Литовське, татари, московити, битва під Оршею, Костянтин Острозький.

Актуальність теми дослідження. Обрана тема є вельми актуальною, особливо в умовах агресивної війни, розв'язаної Росією проти України. Адже зовнішньополітична стратегія та методи ведення воєн ворогами-московитами, незважаючи на понад п'ятсот років, що відділяють нас від тогочасних подій, лишилися ті самі, про які пише автор українського місцевого літопису початку XVI століття.

На сьогодні текст «Волинського короткого літопису» вивчено недостатньо. Дослідників здебільшого цікавила сама пам'ятка, значно рідше її зміст, або надавалася перевага вивченню окремих частин літопису, зокрема «Сказанню про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» (разом з похвалою/панегіриком князеві). Багато питань, пов'язаних з текстом «Волинського короткого літопису», лишаються наразі остаточно не розв'язаними або дискусійними, як-от проблема авторства, час написання, джерельна база, хронологічні межі його складових частин тощо.

Аналіз досліджень і публікацій. Літописну пам'ятку було впроваджено в науковий обіг у XIX столітті. Вона стала об'єктом вивчення дослідників давніх українських писемних пам'яток Ю. Тиховського [1], П. Владимірова [2], В. Арнаутова [3], які зробили низку важливих спостережень про мовні та правописні особливості літопису, його структуру та ймовірні джерела. Не оминув своєю увагою пам'ятку і М. Грушевський: його висновки про джерела, особу та світогляд літописця заслужують на особливу увагу [4]. Радянська історіографія практично ігнорувала це джерело, що є цілком зрозумілим, зважаючи на політичні погляди автора «Волинського короткого літопису». Хоча друге життя в

1985 році йому подарув білоруський дослідник М. Улащик¹, розмістивши пам'ятку серед типологічно та структурно чужих для неї літописів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) [5, с. 118–127]. Сучасні українські історики віддають перевагу дослідженню складової частини «Волинського короткого літопису» – «Сказанню про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» (або «Похвалі князю Костянтину Острозькому»), її структури та джерел (О. Русина) [6; 8]. Підсумки досліджень «Волинського короткого літопису» узагальнив у своїх студіях Ю. Мицик [9, с. 611]. Аналіз світогляду автора «Волинського короткого літопису» знаходимо в наукових працях В. Ульяновського [10; 11].

Мета дослідження. З'ясувати, як автор «Волинського короткого літопису» зображує «чужих», у даному випадку, ворогів – татар і московитів; і в чому полягає відмінність між цими «чужими» для літописця.

Виклад основного матеріалу. У 35 томі «Повного зібрання руських літописів» серед офіційних літописних пам'яток ВКЛ було надруковано регіональний літопис українського походження початку XVI століття [5, с. 118–127]. Укладач та редактор цього тому Микола Улащик назвав його «Волинський короткий літопис». На думку вченого, така назва краще відображала сутність літопису, оскільки його оригінальна частина була цілком присвячена подіям, що відбувалися на теренах Волині, на противагу попередній назві джерела – «Київський скорочений літопис» [5, с. 10]. Цю назву джерело отримало під час своєї першої публікації в 1836 р. (видана істориком-архівістом Михайлом Оболенським) [12, с. 157–159], хоча в ужитку таке найменування літопису було задовго до цього (ним оперував у своїх дослідженнях Микола Карамзін) [13, с. 33].

Зазначимо, що й назва «Волинський короткий літопис» теж вважається дослідниками умовною: вона добре пасує лише до комплексу «волинських» сюжетів за останні десятиліття XV століття [9; 6, с. 136]. Разом з тим у першій, компілятивній, частині літопису простежується

¹ У сучасній українській історіографії зустрічаємо закиди в бік М. Улащика в тому, що він опублікував «Волинський короткий літопис» серед «білорусько-литовських» літописних пам'яток [6, с. 135]. Але, зважаючи на складний життєвий шлях білоруського дослідника (був заарештований 4 рази – в 1930, 1932, 1941 та 1950 роках; йому було заборонено проживати в Білорусі) [7, с. 456–458], це може бути й не «дивна» помилка, а спеціально продуманий хід.

виразний інтерес до подій, пов'язаних зі Смоленськом. Смоленська сто-сується й фінальний запис другої, оригінальної, частини «Волинського короткого літопису» про взяття міста військом московського князя Василя Івановича в 1514 році (в літописі ця подія зафіксована під 1515 роком). «Смоленську» лінію підхоплює й заключна (третя) частина літопису про переможну битву литовсько-руського війська на чолі з великим гетьманом литовським князем Костянтином Острозьким над московитами під Оршею 8 вересня 1514 року (в літописі 1515 рік)² разом з похвалою (панегіриком) князеві.

Компілятивну частину літопису дослідники визначають як вибірку звісток з Новгородського п'ятого літопису 862–1461 років та літопису Авраамки [14, с. 300–301]. Друга та третя частини «Волинського короткого літопису» є цілком оригінальними.

Хронологічні рамки другої частини «Волинського короткого літопису» вчені окреслюють по-різному. Так, Микола Улащик в описі до літопису зазначив, що його верхня межа починається зі звістки під 1495 роком про напад татар на Волинську землю та завершується повідомленням про захоплення Смоленська військом великого князя московського Василя Івановича (під 1515 роком) [5, с. 10]. На думку Юрія Мицика, хронологічні рамки цієї частини літопису охоплюють 1487–1500 роки [9]. Михайло Грушевський бачив їх трохи ширшими – 1481–1500 роки [4, с. 198–199]. Такої ж думки дотримується й Олена Русина (за винятком запису про сонячне затемнення 1491 року, похідного з Толстовського списку літопису Авраамки) [6, с. 136].

Як було зазначено вище, у другій частині «Волинського короткого літопису» увага літописця прикута здебільшого до подій, що відбувалися на теренах Волині. Михайло Грушевський почув у ній «голос волинця», висловивши припущення, що в її основі «лежать записки, що

² Імовірно, літописець, датуючи ці події, перейняв іншу систему літочислення (вересневу), яка була в його джерелі. Зауважимо, що в московських літописних зводах XVI століття (Воскресенському та Никонівському літописах) розгорнута звістка про битву під Оршею читаємо під 7023 (1515 роком) (про захоплення Смоленська – під 7022 (1514 роком). М. Улащик, публікуючи рукопис у 35 томі «Повного зібрання руських літописів», виправив дату короткої звістки про захоплення міста Смоленськ, під якою вона міститься в рукопису (1515 рік), на 1514 рік.

походили з двору князів Острозьких» [4, с. 198–199]. Сучасні дослідники пов'язують створення «волинських» сюжетів з колом володимирського єпископа Вассіана (1486–1497 роки) [9, с. 611; 11, с. 231]. На думку Юрія Мицика, ним міг бути священник Володимирського Успенського кафедрального собору [9, с. 611].

Зауважимо, що текст «волинської» частини «живий», «емоційний». Автор був сучасником подій, що описуються. Він – типовий «волинець», і та сама яскраво виражена патріотична позиція, яку зазвичай відзначають дослідники, – його звичне світосприйняття. Знаходимо в тексті й «обмовку» (натяк) автора про свій соціальний статус. Описуючи втрати татар та волинців у сутичці під Брацлавом у 1497 році, літописець зазначив: «а всих их убито триста и сорок, а наших один человек и то от простых» [5, с. 124].

Похвала (панегірик) великому гетьману або «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» (далі – «Сказання») є логічним продовженням «Волинського короткого літопису», хоча й має свої правописні та мовні особливості [2, с. 139]. Усталеної назви в історичній літературі ця частина літопису не має. В рукопису міститься маргіналія «Се похвала гетману», яку можна вважати самоназвою заключної частини «Сказання» [12, с. 152].

Очевидно, що автор «Сказання», порівняно з «волинською» частиною літопису, є іншим. Більшість істориків уважають автора особою духовною [4, с. 208; 1, с. 371; 10, с. 8, 25; 15, с. 385]. Олена Русина висунула гіпотезу про те, що автором «Сказання» міг бути Данило Ходикін, син смоленського боярина Василя Ходикіна. Останнього дослідниця вважає причетним до створення й інших частин «Волинського короткого літопису» [8, с. 311–314]. Отже, проблема авторства лишається не розв'язаною. Незаперечним, на нашу думку, є те, що автор був православним патріотом своєї держави.

Так само не все є зрозумілим із часом написання тексту «Сказання». Вважається, що «Сказання» було приєднане до тексту «Волинського короткого літопису» не раніше 1515 року [9, с. 611; 11, с. 231], хоча в історичній літературі висловлюються думки і про більш пізній час написання пам'ятки. Так, Олена Русина висловила припущення, що текст пам'ятки було створено в 1522–1530 роках [6, с. 144; 8, с. 308–309]. На

думку білоруської дослідниці Альбіни Семенчук, «Сказання» побачило світ перед битвою з татарами на річці Ольшаниці, що відбулася в січні 1527 року [16, с. 73].

Принагідно зауважимо, що «Волинський короткий літопис» є частиною літописної збірки початку XVI століття, віднайдені в Супрасльському Благовіщенському монастирі (нині територія Польщі). В даний час рукопис перебуває в Російському державному архіві давніх актів у Москві (Ф. 181, оп. 1, № 21/26).

Об'єктом нашого дослідження є оригінальні частини «Волинського короткого літопису». В центрі уваги – образна система літописця, а саме конструювання образу «ворога» ВКЛ (і Волинської землі зокрема)³.

Ворог перший – татари (заволзькі, перекопські) та турки – «Степ». Їхній спосіб воєнної активності – грабіжницькі набіги на терени ВКЛ («приходиша татарове и с турки у Волынскую землю»). Напади здійснювалися з метою захоплення полону. В літописі також зафіксовано, що стосовно до мирного населення татари чинили насильство, руйнування, грабунок, убивства. Напади очолювали родичі кримського хана Менглі I Герая. Літописець повідомляє про 6 татарських набігів на Волинь, а також Поділля: 1491, 1495, 2 напади 1496, 2 напади 1497 років. Розглянемо ці повідомлення.

1491 рік – напад заволзьких татар на Волинську та польську землі, під час якого постраждало місто Володимир: «Володимери церкви Божии пожгли и великую церковь Пречистое мурованую и мѣсто, а людеи по мѣстом и по селом, и по дорогам без числа посекли и в полон побрали» [5, с. 122]. Біля Заслава «волынци з ляхи, Божиєю помощию и Пречисте Его Матере» [5, с. 122] побили татар та відібрали полон. На чолі волинців був староста луцький князь Семен Юрійович Гольшанський. Літописець зазначив, що «тогда невидимо [по]може Бог христианом над погаци [так у тексті. – Авт.], мало нешто наших убито, ниже и десяти, а их убитых поганцовъ 8000» [5, с. 122].

1495 рік – перекопські татари на чолі із сином Менглі I Герая здійснили напад на Волинську землю та «мало не добыша града Корца»

³ Далі аналізується та цитується текст «Волинського короткого літопису», надрукований у Т. 35 «Повного зібрання руських літописів» [5, с. 118–127].

[5, с. 123]. Татари були розбиті біля Корця литовсько-волинським військом («з литвою а з волынці») на чолі з луцьким старостою маршалком Волинської землі князем Семеном Юрійовичем Гольшанським [5, с. 123].

1496 рік – перекопські татари на чолі з синами Менглі I Герая та усією Перекопською ордою (автор підкреслює масштабність нападу) приходили на Волинську землю «и много зла сътвориша Волянської земли», зокрема спалили Жидичинський монастир Св. Миколая («церковь и монастырь Святого Николы в Жидычине съжгоша») [5, с. 123]. Оточене в Рівненському замку переважаючою силою татар волинське військо на чолі з луцьким старостою князем Семеном Гольшанським, володимирським намісником паном Василем Хребтовичем та князем Костянтином Острозьким змушене було капітулювати та виплатити викуп, дозволивши татарам відійти «с всѣм пленом <...> восвояси» [5, с. 123].

1496 рік (влітку) – спустошливий напад перекопських татар на чолі з племінником кримського хана Менглі I Герая Епончаком на Волинську землю та Польщу: «И плениша усю Волянскую землю мало не до конца, и Лядской земли немало и множество безчислено христиань плѣниша, а иных различными смертми умориша и возвратишася восвояси» [5, с. 123].

1497 рік (навесні) – татари і турки здійснили набіг на Волинь та дійшли до Кременця, «четыриста душъ плѣна воземши, возвратишася во своя». На зворотному шляху біля Полоного їх перехопив, розбив та відібрав полон князь Михайло Острозький «с своими людми» [5, с. 124].

1497 рік (влітку) – напад перекопських татар на Олевську та Мозирську волості. Їх наздогнали та вщент розбили князі Михайло та Костянтин Острозькі під Брацлавом («на Сороце реце, на Кошилавских селищах, а других верх Умы реки у могилы Петуховы»). Літописець зазначає, що в цій битві загинули царевич Акманлу та улан Мамиша Біру, а татар «убито триста и сорок, а наших один человек и то от простых» [5, с. 124].

Про перемоги волинців (або об'єднаного литовсько-руського, литовсько-польського війська за участю волинців) над татарами літописець розповідає піднесено та емоційно. Особливо це стосується подій, до яких були причетні князі роду Острозьких. Описуючи перемогу Михай-

ла та Костянтина Острозьких над перекопськими татарами 1497 року під Брацлавом, автор славить та благословляє князів: «Сим же правовѣрным княземъ даруи, Господи, многолѣтное здравие и укрьпи десницю их и грозны их сотвори супостатом нашим» [5, с. 124].

У «Волинському короткому літописі» фіксуються і поразки «наших» від татар. Проте, як слушно відзначив Василь Ульяновський, таким подіям літописець «не задає тону “неслави”» [10, с. 17–18], пояснюючи невдачі мізерною кількістю руського війська (повідомлення про напад на Волинь та оточення татарами волинського війська в Рівненському замку 1496 року: «И выступиша множество татаръ, и видѣвъ князь Семень, яко невъможно стати противу им, и възвратися в град») [5, с. 123] або апелюючи до Божої кари за гріхи християн (звістка про спустошливий напад татар на Волинську та Лядську землі 1496 року: «Богу попустившю грѣх ради наших») [5, с. 123].

Автор не стримує своїх почуттів, розповідаючи про подію, пов'язану з татарами, яка його найбільше вразила та шокувала: вбивство митрополита Київського та всієї Русі Макарія (Чорта): «Того же лѣта месяца мая у первыи день шестое недели по Велице дни, у понеделок, убили безбожныи татарове перекопськыи преосвященнаго митрополита Киевского и всея Руси архиепископа Макария, пореклом Чорта, у селе Скриголовѣ на Бчичи реце, за пять миль от Мозыря. Ту его наганша не вѣдущю о них никомуждо, без вести увоидоша у землю и всѣх, еже с ним, побиша, а иных у плѣн побрали». Автор зазначає, що подій такого роду на теренах Русі до цього часу ніколи не було: «Никогда бо сие случися у Рускои земли преже сего, отнеле же и прияхом крещение, яко нынѣ сотворися тому архиерею Божию от поганых» [5, с. 124].

Перерахуємо епітети, якими літописець позначає татар: «поганци», «поганыи», «половци», «агаряны», «окаяныи агаряны», «языки агаряньския», «чада агаряньския», «безбожныи агаряны»; «проливаючи кров их бесурменскую» (останній – зі «Сказання»). Такі позначення в цілому демонструють іновірність ворога.

Татарам протистоять: «наши», «христианы», якщо напад було здійснено на Волинську та польські землі і татарам чинили опір волинці та ляхи («Тогда невидимо може Бог христианом над погаци»), та «наши», «православныи», «правовѣрныи князи», якщо напад було скоєно

на Волинську землю або Поділля і татарам опиралися місцеві військово-ві загони («победу дарова православним єдиного лѣта над безбожними агаряны»). Можливо, літописець усвідомлював і підкреслював цей момент.

Наступний ворог – «москвич». Їхні керманічі: великі князі московські Іван III Васильович (1462–1505), Василь III Іванович (1505–1533). Спосіб військових виправ москвичів: неочікувані напади на землі ВКЛ без оголошення війни («без вести»), з раптовим розірванням мирного договору («преступив докончание и крестное свое целование»). Мета москвичів: відібрати у ВКЛ усі руські землі – «побра великий князь Иван Василевич московский города литовский» [5, с. 125]; «некоторые города, очину и дѣдину великаго славнаго господаря Жикгимонта <...> почал поседати» [5, с. 125]. Їхні напади супроводжувалися вбивствами, насиллям, пограбуванням мирного населення. Так, автор «Сказання» зазначає, що Костянтин Острозький своєю перемогою в битві під Оршею «напрѣвѣи церкви Божьи христьянський и многих мужей и жон от их (московитів. – *Авт.*) насилуванья оборонил» [5, с. 126].

У «Волинському короткому літописі» знайшли відображення події, що хронологічно охоплюють декілька етапів тривалого воєнного конфлікту між ВКЛ та Московією (з огляду на сучасну періодизацію воєн між ВКЛ та Московським князівством): 1487–1494, 1500–1503, а також 1512–1522 років. Розглянемо ці повідомлення.

Під 1493–1494 роками літописець зафіксував події, які відбувалися в межах певного етапу московсько-литовсько-руської війни, в 1487–1494 роках (у сучасній історичній літературі цей етап називають «Прикордонною» або «Дивною», «Хитрою» і навіть «Підлою» війною). В літописі знаходимо повідомлення про захоплення москвичами Вяземського князівства (входило до складу Смоленської землі), а також міст (або верховських князівств) Чернігово-Сіверської землі, зокрема Серпейська та Мезецька. Літописець розповідає, що московитами були полонені та ув'язнені в Москві смоленські князі та бояри, зокрема вяземський князь Михайло Дмитрович. Автор підсумовує, що «оттолѣ наччаша москвичи владѣти Вяземскою землею», зазначивши, що цим подіям передувала зрада та перехід на бік Москви зі своїми вотчинами

частини верховських князів⁴ – Воротинських, Меzeцьких, Одоєвських, Бельовських: «а преже того отступиша от Великаго князяжества Литовскаго к Москвѣ и своими города князи Воротынскыи и Одоевскыи, Белѣвскыи, Перемысльскыи, Мезоцкыи» [5, с. 122].

Під 1494 роком у літописі повідомляється про шлюб між великим князем литовським Олександром та Оленою, донькою московського князя Івана Васильовича, а також згадується про те, що між сторонами конфлікту – ВКЛ та Московією було укладено «докончанье», зміст якого літописець не розкриває. Так званий «Вічний мир» було укладено не на користь ВКЛ, яке погоджувалося на входження до Московського князівства Новгород, Пскова, Твері та Рязані, а також частини верховських князівств, а Москва визнавала, що Смоленськ і Брянськ належать ВКЛ. Для укладення миру великий князь литовський мав одружитися на доньці московського князя. В пам'ятках московського літописання XVI століття (Воскресенський, Никонівський літописи) знаходимо більш детальну інформацію про мирну угоду між ВКЛ та Московією: «и городовъ отступишася великому князю: Вязмы, и Серпѣска, и Мѣзечска, и Воротынска, и Одоева, и иных по Угру по рѣку» [17, с. 228; 18, с. 238].

Зауважимо, що з цими подіями безпосередньо пов'язаний напад татар на Волинь у 1491 році, про що є відповідна згадка в літописі, яку ми розглядали вище (а також інші татарські набіги на землі ВКЛ, про які літописець не повідомляє). Адже в цій війні кримський хан Менглі I Герай був союзником Івана III [5, с. 122].

«Вічний мир» тривав недовго, і вже під 1500 роком читаємо у «Волинському короткому літописі» повідомлення про захоплення військом московським міст Чернігівської землі: «Того же лѣта побра великии князь Иван Василевич московскыи города литовскыи не сам, но люди свои посылаше, многыи силы, без вести, и взя грады Мцѣнеск, Любутеск, Брянск, Трубоческ, Новгородок Сѣверскыи, Радогощь, Почонон, Гомен, Стародуб, Чернигов». І знов літописець зазначив, що цим подіям передувала зрада та втеча до Москви князя Семена Івановича

⁴ Верховські князі – спільна назва князівських родів, які беруть початок від чернігівського князя Михайла Всеволодовича; мали володіння у верхів'ях Оки. Входили до складу Чернігівської землі.

Більського (Бельського), який «измѣнив целование», «предасть» з містами Рильськ, Дорогобуж та Мглин [5, с. 125].

У літописі міститься інформація про початки московсько-литовської війни 1500–1503 років та відсутні повідомлення про наступні події. Друга («волинська») частина «Волинського короткого літопису» переривається на 1500 році, і далі записи регулярно літописцем не ведуться⁵, про що свідчить і подальша структура літопису – між звісткою 1500 року і повідомленням 1515 року про захоплення Смоленська три звістки 1449, 1483 та 1492 років, які є вставками з інших літописних джерел. Але 14 липня 1500 року відбулася подія, якій чомусь не знайшлося місце у «Волинському короткому літописі», – битва на р. Відроші (басейн Дніпра) між литовсько-руським військом під командуванням князя Костянтина Острозького та значно більшим московським військом на чолі з князем Данилою Щеням. Ця битва завершилася поразкою ВКЛ та полоненням Острозького. Чому літописець не згадує про ці події, ми можемо лише здогадуватися. Так, він міг навмисно упустити всі негативні звістки про князя Костянтина Острозького або на той час взагалі не володіти інформацією про ці події.

Під 1515 роком читаємо подвійне повідомлення (коротке та розгорнуте) про взяття московським князем Василем Івановичем міста Смоленськ та про переможну битву литовсько-руського війська під командуванням князя Костянтина Острозького під Оршею, навколо якої й побудований текст «Сказання».

Велична постать князя Костянтина Острозького не є об'єктом нашого дослідження. Ми ж відзначимо кілька цікавих моментів зі «Сказання», що стосуються нашої теми, – як саме зображує літописець князя московського Василя Івановича та короля польського і великого князя литовського Сигізмунда I Старого; московитів та військо ВКЛ на чолі з гетьманом Костянтином Острозьким.

Отже, московський князь («великий князь Василь московський») – «сильний пан», «недруг», «неприятель», який «преступив dokonчание и крестное свое цѣлование от меншаго на бльшее зло подвигнулся,

⁵ У «Волинському короткому літописі» ми не знайдемо інформацію про війну 1507–1508 років та початки «Десятилітньої війни» між князівством Московським та ВКЛ 1512–1522 років.

имѣя ненасытнѹю утробу лихоимѣниа <...> бо нет пушаго человеку как възделене чужого имѣниа» [5, с. 125]. Літописець, посилаючись на слова римського історика Луція Аннея Флора («Фролосо»), порівнює московського князя з Антиохом, який був переможений вірменським царем Тигранісом (до якого літописець уподібнює князя Костянтина Острозького): «Пришедши Тигранис, царь арменский, и съсеклься с Антиохом и измог воиско его и самого из града выгнал, Антиоху же бѣжавшу пред ним в Перскую сторону». Тако и ты, честная и вѣлеумная главо (про К. Острозького. – *Авт.*), сѣтвори сѣчу з великим князем Васильем московским и побил воиско людеи его и самого выгнал з града Смоленска» [5, с. 126].

Сигізмунда I Старого автор «Сказання» наділяє шанобливо-позитивними якостями: «великий славний господарь», «великий король», «великославний король», який, на противагу московському князю, «свою правду держал ему непорушно и невыступно в всем» [5, с. 125].

Згадуючи військо московське, автор підкреслює його багаточисельність: «много множества людеи великого князя московского»; «великое множество людеи неприятѣльских», «сила великая московская». Натомість їм протистоять хоробрі воїни литовські і руські, «великии вдатнии витязи литовскийи», «великомногоможныйи вои литовскийи», «храбрые рыцери оные вдатнии витязи». Автор порівнює їх з воїнами Олександра Македонського та лицарями о. Родос: «уподобилися есте своим мужством храбрым макидоняном»; «прировнани есте великим, храбрым рыцерем славнаго града Родоса». Літописець зазначає, що військо під командуванням Костянтина Острозького діяло «яко одны», не забуваючи відзначити і роль коронного війська польського («з «пособию великославных и шляхотных рыцереи вдатных панов поляков посполите»).

На переконання літописця, Бог та «правда» були на боці ВКЛ («возма Бога на помоч»). Для підтвердження своїх думок («Мнѣ ся грѣшному видить: ныне все то ся стало великому князю Василю московскому») автор цитує Святе Письмо та твори Отців Церкви, вбачаючи в них пророцтво щодо безсумнівної поразки князя московського [5, с. 126].

Принагідно зауважимо, що в пам'ятках московського літописання XVI століття читаємо викривлену версію цих подій (взяття Смоленська і битву під Оршею). Захоплені мешканці Смоленська «аки братія

єдиновѣрній» радіють «побѣдоносному кресту и благовѣрному православному великому государю», «своему истинному пастырю и учителю православному великому государю», який звільнив їх від «злыа Латынскія прелести и насилия» [17, с. 256]. Сигізмунд I Старий у московських літописах – «недруг», а Костянтин Острозький – «безбожний же Острожской, государьской измѣнникъ»⁶ [17, с. 257, 258]. Промосковські літописці абсолютно нівелюють значення Оршанської битви, наголошуючи, що і саме місце битви було «незручним» для московського війська («а мѣсто пришло тѣсно»), пишучи про значні втрати з обох сторін («много людей на обѣ стороны паде»; «а королевыхъ людей на томъ бою много же паде») [17, с. 258].

Автор «Сказання», славлячи князя Костянтина Острозького, трохи прикрашував дійсність, пишучи про те, що гетьман вигнав князя московського зі Смоленська: «сѣтвори сѣчу з великимъ князем Васильем московским и побил воиско люди его и самого выгнал з града Смоленська» [5, с. 126]. Тоді як московський літописець усіляко намагається принизити та очорнити Острозького: «у града Смоленска не успѣвъ нижтоже възвратися сѣ великимъ срамомъ, абіе же изъ града вышедше многіе люди, и Литовскихі людей многіх побіиша, а иныхъ панскихъ дѣтей и гетмановъ поимаша, а князь Костянтинъ побѣже, многіе возы и телѣги сѣ скарбомъ оставивше» [17, с. 258].

Наукова новизна. Крізь призму українського «Волинського короткого літопису», регіонального літопису початку XVI століття, детально розглянуто принципи та особливості зображення ворогів Великого князівства Литовського – татар і московитів.

Висновки. Отже, літописцем чітко вимальовується дистанція між «своїми» («наші») та «чужими» – татарами та москвичами. Автор «Сказання» рішучо закликає князя Костянтина Острозького «абы побивал силную рать татарскую, проливаючи кров их бесурменьскую» так само, як і московитів.

⁶ Про вимушену присягу князя Костянтина Острозького під час його перебування в московському полоні князю Василю III, «звільнення» Острозького від присяги та тлумачення такого вчинку князя див. у монографії В. Ульяновського «“Славний для всіх часів чоловік”: князь Костянтин Іванович Острозький». Острог, 2009. [10, с. 24–28].

Стосовно татар розмежування «свій»—«чужий» знаходить утілення у протиставленні єдиновірні—іновірні. На нашу думку, православний вектор тут не є домінуючим: іновірним (мусульманам), виходячи з поточної ситуації (географії нападу), протистоять або християни, або православні воїни. Напади татар сприймалися літописцем як «стихийне лихо» («Божа кара»), що спіткало землі ВКЛ та сусідніх з ним країн за гріхи християн (таке сприйняття сягає корінням часів монгольської навали на терени Київської держави).

До категорії «чужі» літописець відносить насамперед великого князя московського (цей ворог персоніфікований, має обличчя – Іван III, Василь III), а разом з ним москвичів. Цей «чужий» має на меті загарбання земель ВКЛ. Він сильний, підступний, такий, що не дотримується жодних правил, тобто ментально інакший. Зауважимо, що принцип віри тут не спрацьовує, бо цей ворог єдиновірний, але нехтує людськими та Божими законами.

Перспективи подальших досліджень. Ми розглянули, як зображує ворогів ВКЛ автор одного місцевого літопису. Детальний аналіз проблеми сприйняття «чужого» та «ворожого» потребує більш ґрунтовного дослідження, зокрема розгляду в такому ключі інших регіональних українських літописів (Київського літопису першої чверті XVII століття, Густинського, Львівського, Острозького літописів); огляду подій, що мали місце у «Волинському короткому літописі», в літописах Великого князівства Литовського; уважного вивчення московських літописних компіляцій XVI століття, де представлено «інакший» погляд на вищезазначені події, а також інших наративних джерел іноземного походження тощо.

Список використаних джерел

1. Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись» // Киевская старина. 1883. № 9. С. 364–374.
2. Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. Киев, 1890. Кн. 4. С. 101–139.
3. Арнаут В. А. «Киевская летопись» Супрасльського сборника (к вопросу о смоленском летописании) // Известия Отделения русского языка и словестности имп. Академии наук. Санкт-Петербург, 1901. Т. XIV. Кн. 3. С. 1–34.

4. Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1 / упоряд. та приміт. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1995. 256 с.
5. Полное собрание русских летописей. Т. 35 Летописи белорусско-литовские / ред. изд. Н. Н. Улащик. Москва : Наука, 1980. 306 с.
6. Русина О. В. «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»: структура та джерела // Український історичний журнал. 2016. № 1. С. 133–149.
7. Жарких М. Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. Київ, 2016. 467 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013000>
8. Русина О. В. Супрасльська обитель на перехресті культур: українські аспекти (XVI ст.) // Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / відп. ред. В. Смолій ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2020. С. 286–316.
9. Мицик Ю. А. Волинський короткий літопис // Енциклопедія історії України. Т. 1 : А–В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 688 с.
10. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький : монографія. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. Вип. 2. 168 с.
11. Ульяновский В. И. Украинские летописи начала XVI – первой половины XVII в.: надрегиональное в региональных нарративах // Нарративы Руси конца XVI – середины XVIII в.: в поисках своей истории / отв. сост., отв. ред. серии А. В. Доронин. Москва : Полит. энциклопедия, 2018. С. 229–260.
12. Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи / трудами кн. М. А. Оболенского. Москва : в Синодальной типогр., 1836. XXV, 172, 32 с., 2 л. факс.
13. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12 т. Т. 7. Санкт-Петербург : в типогр. Н. Греча, 1819. 235, [1], 109, [3] с.
14. Приселков М. Д. История русского летописания XI–XV вв. Санкт-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин», 1996. 325 с.
15. Чамярыцкі В. Валынскі кароткі летапіс // Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. Т. 1 : Абаленскі – Кадэнцыя / рэдкал. : Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. 2-е выд. Мінск : БелЭн, 2007. С. 385.
16. Siemianczuk A. Latorpisy o bitwie pod Orszą // Mowią wieku. 2014. № 9 (656). S. 68–73.

17. Полное собрание русских летописей. Т. 8. VII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. Санктпетербург : в Типогр. Эдуарда Праца, 1859. 303 с.
18. Полное собрание русских летописей. Т. 12. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью. Санкт-Петербург : Типогр. И. П. Скороходова, 1901. 267 с.

Maryna Filipovych

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-7184-3203

e-mail: marifil@ukr.net

Liubov Dubrovina

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-1011-7910

e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

The enemy through the eyes of a medieval scribe: Tatars and Moskovyty in the "Volyn short chronicle"

The goal of the research. To find out how the author of the regional Ukrainian chronicle at the beginning of the 16th century depicts "strangers", who are the enemies of the Grand Duchy of Lithuania – Tatars and Moskovyty, and what the difference is between these "strangers" for the chronicler. **Methodology.** Critical, comparative-historical methods, as well as hermeneutic analysis are applied. **Scientific novelty.** The principles of depicting the "enemy" (Tatars and Moskovyty) through the prism of the «Volyn short chronicle" are considered in detail. **Conclusions.** The author of the "Volyn short chronicle" clearly outlines the distance between "own" and "aliens" – Tatars and Moskovyty. Regarding the Tatars, the distinction between "own" and "alien" is embodied in the opposition of the same faith – other faiths. Moreover, the Orthodox vector is not dominant here: adherents of different faith (Muslims), based on the current situation and the geography of the attack, are opposed by either Christians or Orthodox soldiers. The Tatar raids were perceived by the chronicler as a "natural disaster" ("God's punishment"), which befell the lands of the Grand Duchy of Lithuania and neighboring countries for the sins of Christians. Regarding Moskovyty: the chronicler includes, first of all, the Grand Duke of Moskva, and together with him "Moskovyty" in the category of "foreigners". Hence,

this enemy is personified, has a face. This "stranger" pursues the goal of seizing all the Ruski lands of the Grand Duchy of Lithuania. He is strong, insidious, and he does not follow any rules. Therefore, he is mentally different. Note that the principle of faith does not work here (as in the case of the Tatars), because this enemy is monotheistic, but one that neglects human and God's laws.

Key words: "Volyn short chronicle", chronicler, Volyn, Grand Duchy of Lithuania, Tatars, Moskovyty, Battle of Orsha, Konstantyn Ostrozkyi.

*Стаття підготовлена 22 грудня 2022 року;
подана до друку 5 січня 2023 року.*

Hasanov Elnur Latif oglu
Ganja Branch of
Azerbaijan National Academy of Sciences
(Ganja, Azerbaijan)
ORCID: 0000-0001-6358-593X
e-mail: lnurh273@gmail.com

INNOVATIVE STUDY OF HISTORICAL HERITAGE OF GANJA CITY BASED ON CULTURAL-LITERARY MATERIALS

The **purpose of the study** is to include into scientific circulation ancient written sources and archival documents on the history of the development of science and education of the Renaissance period in Ganja city of Azerbaijan. **The methods** used for this study included historical and comparative research method, chronological, source method. **Scientific novelty.** The peculiarities of the development of science and education of the Renaissance period in the city of Ganja, Azerbaijan, were determined for the first time. **Conclusions.** This research work studies the features of development of science and education of the Renaissance period in Ganja city of Azerbaijan on the basis of ancient written scientific sources and archival documents. The scientific work also studies processes of teaching of social, humanitarian and natural sciences in Ganja during this historical period, the services of prominent scientists, thinkers and teachers of

that period, who worked in madrasa and used rich libraries. In particular, given the importance of the city as a socio-political, economic, scientific and cultural center, the research involved the scientific achievements of local scholars of the Middle Ages. By the way, during this historical period, Ganja, as an important political and cultural center, was visited by famous scholars of the Muslim East, and important historical information about their teaching and scientific activities have been studied for many years. The merits and patronage of the Azerbaijani state of Atabegs, which played an exceptional role in the development of the traditions of our national statehood, the formation of prominent figures in science and culture, are considered in the scientific article on the basis of available scientific sources, historical documents, written sources. Also this study, based on historical and ethnographic sources, determined the significance of the

scientific, literary and cultural contribution of Ganja in the development of the characteristic features of the Renaissance period not only of the country, but also in the development of the Islamic world as a whole. It also examines the works of the predecessors and succes-

sors of Sheikh Nizami that promote national traditions, universal human values and calling for fruitful coexistence of cultures.

Key words: Ganja, Azerbaijan, urban culture, historical research, cultural traditions.

Introduction. Ganja city is one the ancient historic-cultural centers not only of Azerbaijan, but also in the Caucasus region. On the basis of numerous scientific works, the reasons for the displacement of Ganja city, which has a very ancient and honorable historical past, at different times, the conditions that made possible the historical and geographical change of the area, are studied. sources, written sources, archaeological and ethnographic material evidence. Based on various local and international archaeological and ethnographic expeditions and excavations conducted by local and foreign researchers and archaeologists in the territory of city over the past two centuries, the historical and chronological age of Ganja as an urban cultural center and its movement at different stages of the indicators were studied with reference to scientific data. In the scientific work, for the first time a sequence of historical and geographical movements of the city of Ganja was compiled on the basis of relevant scientific sources, irrefutable documents and manuscripts of the modern stage in accordance with chronological periodization, as well as historical monuments, samples of material culture related to the periods of city movements that were observed at least five times, reflects information about archaeological and ethnographic materials. Archaeological-ethnographic studies and numerous historical sources and scientific data confirm that the city of Ganja has moved at least five times since its foundation. The original city of Ganja is considered to be the area near the village of Gadamish, five kilometers from the village of Zurnabad, on the left bank of Ganjaçay, which is popularly called the "Fortress place". As a result of the earthquake in 427 and the wars between the Huns and the Sassanids, the ancient city of Ganja was destroyed and the city was established for the second time 8-9 versts from Altın Kaya, 9-10 km north of Altın Kaya. The present city of Ganja. In the VII century the city was destroyed by Arab invaders. Ganja, which moved

for the third time, was established in the region called "Şehir Cape", which is located in the territory of the present Samuh district. The city of Ganja, which was destroyed by a natural disaster, was built between the VII and XVII centuries in the region called the Shikh plain, the devastated land where the current Imamzade region is located. It has existed for the fourth time in centuries. For the fifth time, the city of Ganja was built by Shah Abbas I in the XVII century on the territory of the current Ganja fortress.

During centuries in this city lived such famous persons, thinkers as Nizami Ganjavi, Mahsati Ganjavi, Siti Ganjavi, Raziya Ganjavi, Mirza Shafi Vazeh and others. Nizami Ganjavi influenced the expansion and defense of the ideology of akhili with his works. After going through the difficult and turbulent moments of his youth, gaining experience and enlightenment raised him to the rank of Sheikh. The genius poet considered accepting injustice as a sign of weakness and criticized those who put their heads under the yoke. His humanism that has been derived from the ideology of Akhilik, is reflected in all his works.

In the stories "Solomon and the Farmer", "The Epic of the Bricklayer", Nizami creates an astonishing image of ordinary people who earn their living by their selfless labor and who dedicate themselves to their work. In his works, Nizami always speaks of hard-working people with deep love and respect, sets them against other people in all respects, especially the unfair ruling class, which despises labor. In the poet's work, his attitude to labor and working people is the brightest expression of democracy and humanism promoted by Akhili.

Due to his character inspired by Akhilik, Nizami did not seek imperfection on somebody; on the contrary, he was always in search of courage and harmony in everywhere. The unique poetry of the great poet not only exposes the ugliness of his time, but also reflects its bright and admirable features. The great cognitive significance of Nizami's work lies in the fact that it depicts life in a contradictory way [1].

Materials and research methods. Prophets, kings, caliphs, clergy, peasants, bricklayers, helpless old people, vagrants, city youth with rifles, teenagers, thugs, thieves, pilgrims, court officials, Jews, fire worshipers, Muslims, Christians, Sufis, palace servants and wealthy citizens images in Nizami Ganjavi's works serve to eliminate the general rock-solid ugliness of the Akhili society.

It is important to note why Nizami did not live in the palaces of Shirvanshahs and Eldegizs like Abul-Ula Ganjavi, Falaki Shirvani, Mujiraddin Beylagani and other poets of the Ganjavi period?

Unlike the court poets, who called the people to obedience and spoke about the generosity and power of the ruling feudal lords or courtiers, Nizami Ganjavi called on the people to be open-minded, emphasizing the existence of justice and their right to taste this blessing. Nizami Ganjavi did not experience the bitter fate of Afzaladdin Khagani because he foresaw the injustice of some shahs and the treachery of the courtiers [2].

Studies show that, unlike other Sufi sects, the Akhilis are not hermetic, on the contrary they use the blessings of the world to help others in this activity. It is no coincidence that Nizami, in his *Iqbalnameh*, addresses God and says about this world:

Indeed, only a generous and courageous man could say these words. The "Akhis" organization, which European orientalists call a "sect", was not really a religious-ascetic sect, but an association of people who defended the city artisans, the poor, and the fighters against the violence of oppressors.

Of course, the militant alliance had to have people who were appropriate in terms of age and physical capabilities. It is no coincidence that the main slogan of the Akhis, who preached unity, equality and brotherhood among the people, was to curb the oppressors and distribute the wealth of the usurpers equally among the hungry masses.

Undoubtedly, if the akhulik movement had not been widespread in Ganja at that time, Nizami Ganjavi would not have been able to convey the peculiarities of the akhulik thoroughly and openly. If he had not been a member of the organization, if he had not lived so close to artists, it is questionable how he could have exalted people of art in his works [3].

Thus, it is clear that the reason why the next representatives of Nizami Ganjavi's descendants were called Sheikhzamanli was due to the rise of the genius thinker to the rank of Sheikh of Sheikhs, the highest level of the "Akhi-lik" sect, and this generation became famous throughout the East under that surname.

Ganja Imamzadeh shrine is one of the important historical sources proving that the genealogy of the great thinker belongs to the Sheikhzamanli lineage.

There is a very strong and eternal spiritual connection between the monument of Ganja Imamzade and the personality of the great poet and invaluable thinker of his time. First of all, there was a time gap between the death of Movlana Ibrahim and the initial construction of the Imamzadeh shrine on his tomb (mid-8th century –739/740) during the life of the great Nizami [2].

Nizami Ganjavi lived in 1139-1204 and at that time the Ganja Imamzadeh shrine already existed. This, in turn, led the people of Ganja to cultivate the same respect and reverence for Ibrahim, the son of the pure imam, as well as for Sheikh Nizami as a saint. In fact, Nizami Ganjavi was an extraordinary person who was loved and chosen by the Almighty God, and for this reason he was endowed with a special talent.

In addition, along with secular sciences, Nizami Ganjavi was a skilled connoisseur of religious (jurisprudence) sciences, and most importantly, he was recognized as a true saint-sheikh and a ulema whom people respected. Much of the evidence for this fact is contained in separate sources. Even today a clear indicator of the sanctity of Sheikh Nizami's personality is reflected in the tradition of endless respect and love of the people of Ganja for him. The tradition of newlyweds visiting the mausoleum of Nizami Ganjavi for the first time shows that despite the fact that centuries have passed since the death of this genius, he lives in the memory of people as a valuable poet and thinker. This is undeniable fact that the belief in the purity of Sheikh Nizami's personality and the place where he rests eternally. Because the custom of giving a successful and pure beginning to a new family, hearth, and receiving a blessing from Sheikh Nizami is also a visual proof of devotion to ancient, rich, true spiritual values in Ganja. One of the most important reasons that connected the genius of Nizami Ganjavi with the Ganja Imamzadeh shrine with unbreakable spiritual cords was the eternal historical connection of his genealogy with this sacred place. More precisely, as noted in a number of historical sources, the Imamzadeh shrine and the surrounding areas belonged to Nizami Ganjavi [4].

It is known that the lands mentioned in 1186 were presented to the great erudite Nizami Ganjavi by Mohammad Jahan Pahlavan the ruler of the Azerbaijan-Atabeylar (or Eldeniz) state for his invaluable pearl of art, the famous poem «Khosrov and Shirin».

On behalf of his brother Mohammad Jahan Pahlava, Gizil Arslan, who later ruled the Atabey state presented valuable gifts to the great poet, along with a village called Hamdunyan, located 200 kilometers from Ganja. It is said that this village (territory) covers the current Imamzade complex and the surrounding lands. Meanwhile, it is a historical fact that Sheikh Nizami Ganjavi was not a palace poet, and he did not write works by any order [5].

It is generally wrong for him to own a certain territory based on his material interests. Therefore, Nizami Ganjavi's endless respect for the Imamzadeh shrine, this sacred place, prompted him to take possession of these lands. Despite the information contained in various sources, the Imamzadeh shrine has always been the territory of Ganja and has a direct connection with the city since ancient times.

The genius Nizami Ganjavi considered Ganja as his one and only place until the end of his life, that is why the pure traditions that have lived here for centuries in area of the Imamzadeh shrine and the surrounding areas have been preserved. Among these traditions, it is especially important to provide free assistance to those in need, infants and the elderly [6].

Despite the passage of centuries, the material funds collected at the Ganja Imamzadeh shrine have always been used only for charitable purposes. Subsequent representatives of the great Sheikh Nizami's dynasty also became the owners of this holy place. It is necessary to touch on a historical point in this regard. An important historical fact on this issue is reflected in one of the official documents of the Georgian Tsar Irakli II.

This document states that the arable lands of the Imamzadeh shrine, as well as the lands suitable for crops, belonged to the Sheykhzamanovs (Sheykhzamanli) of the Nizami dynasty. Meanwhile, it is very important to present this genealogy in the person of Sheikh Ibrahim Qudsi Sheykhzamanli, to reflect the historical facts about the use of these lands by this generation. Firudin bey Kocharli, a prominent representative of Azerbaijani literature, also noted essential information about one of Nizami Ganjavi's successors, Sheikh Ibrahim Sheikh Hasan oglu Sheykhzamanov (or Sheykhzamanli). He wrote about this person in the book «Azerbaijani literature»:

«Sheikh Ibrahim Sheikh Hasan oglu Sheykhzamanov lived on his own on the area of Imamzadeh-Ibrahim tomb ... According to the legend, he was

related to Sheikh Nizami ... He was born in Ganja in 1816 and was buried in Imamzadeh in 1865».

Furthermore, sources say that Sheikh Ibrahim, a member of the Sheikhzaman dynasty, was also a professional calligrapher. Additionally, in modern times in the Imamzade complex it is possible to come across the examples of headstones that Sheikh Ibrahim Sheykhzamanov prepared for himself and other people during his lifetime [7].

The activities of these two prominent artists – Mirza Mehdi (or Naji) and Sheikh Zaman, whose valuable works have been preserved in the Ganja Imamzadeh complex to this day, are not limited to this place, although they are mainly related to this sacred place.

Thus, the discovery of a tombstone inscription written by Mirza Mehdi, a well-known representative of the 19th century calligraphy and painting, in the village of Rahimli, which is part of the Goranboy region, can be considered a clear proof of this.

Study of development of cultural heritage. Another important fact related to the personality of Sheikh Zaman is related to the holy shrine of Imamzadeh in Ganja. Thus, there is an inscription in Arabic on one of the tombstones here:

«It was written by Sheikh Zaman».

In the above-mentioned epitaphic example, it is assumed that the text part of the tombstone was written (engraved) by Sheikh Zaman.

On another tombstone, at first glance, there is an inscription about another person:

«Hakkak Zaman».

The following conclusions can be drawn from the comparison of these examples:

1) The features of the mentioned tombstones, especially the materials used in their preparation show that they belong to the same period in chronological order;

2) The main epitaphic features of both tombs strongly refute the idea that they were made by sculptors with different styles of craftsmanship;

Thus, it indicates that Sheikh Zaman, a prominent artist and a notable representative of the Sheikhzaman dynasty, was not only a master of the art of engraving. He was also the author of epitaphic texts and inscriptions

engraved on tombstones. The existence of his title «Sheikh» indicates his erudition [7–9].

It should be noted that his generosity and high level of craftsmanship, like his predecessors, attracted the attention of the people, including the ruling circles. As a result, this artist was entrusted with the work of preparing tombstones of the generation represented by prominent personalities as Ganjali Javad khan.

Evidence of the connection of Ganja Imamzadeh shrine with the genealogy of Sheikh Nizami and the indication of this generation as the spiritual guardians of the shrine can be attributed to the burial of representatives of that generation in the territory of Ganja Imamzade. In addition, the existence of the tomb of the descendants also led to the revival of their memory in this sacred place.

Sheikh Ibrahim Qudsi Sheikhzaman (or Sheikhzamanli), who is one of the well-known representatives of this generation, was found in a number of sources to have arable land in Imamzadeh and the surrounding areas [10].

Among these sources, one of the notes (taliqs) of Irakli II, the Georgian tsar, reflects the fact that the mentioned territory belongs to the descendants of Sheikh Nizami. To be more precise, the name of Sheikh Ibrahim Qudsi Sheikhzaman had been mentioned here as a representative of the Sheikhzaman family line [11].

In general, there is evidence of a connection between the identity of Nizami Ganjavi and his successors, who are historically known as the Sheikhzamanli (Sheikhzamanovs). The most convincing evidences of this is one of the main symbols of the city of Ganja in modern times is the hearth (burial) that every Azerbaijani has a special respect for, known as the mausoleum of Sheikh Nizami which is a pearl of material culture. Another symbol is the Imamzadeh complex, which is considered a sacred shrine and an ancient historical monument. In addition, the Ganja Imamzadeh shrine has not lost its sanctity and purity over a very long historical period, thanks to its stubborn protection by the local people from all negative forces and aggression. This, in turn, created the conditions for the genealogy of Sheikh Nizami to live in history [12].

It is no coincidence that, despite all the unjust accusations and repressions, people like Mohammadbagir and Nagy Bey Sheikhzamanli, who held

high positions in the first democratic state of the Muslim East and served as the head of the counter-intelligence department (or Ministry of National Security) in the Azerbaijan Democratic Republic, as well as the People's Artist Mammadrza Sheykhzamanov were the representatives of this generation.

At first glance, it may seem strange to make Nizami's birth date a topic of scientific discussion today. Because it is clear to everyone that Nizami Ganjavi was born in 1141 in Ganja. This fact was established in 1871 by the Hungarian scientist Wilhelm Baxter, who wrote the first research work on Nizami's life and work, and this date has been widely accepted in European countries, as well as in Azerbaijan. However, there are well-known scholars in both Iran and Azerbaijan who do not agree with this date and suggest different dates of birth for the poet. For example, Rustam Aliyev, one of the prominent legal scholars, writes that Nizami was born on August 7–22, 1140. Azadeh Rustamova, who made important contributions to the study of Nizami's legacy, tries to prove that Nizami was born in either 1148 or in 1149 and so on [13].

Barat Zanjani, a well-known scholar of South Azerbaijan and a former professor at Tehran University, claims that Nizami was born in 526 AH (1131–1132), taking into account the opinions of various scholars. In Barat Zanjani's presentation, Baxer, Ripka, Bertels, Minavi Nizami's 535 AH (1140–1141), Dastgirdi 533–540 AH (1138–1145), Minorski 541–551 AH (1146–1156), Darab 540 AH (1145), Müin 542–543 AH (1147–1148), Safa 530 AH (1135–1136), Shahabi 530–540 AH (1135–1145), Mirbagirzade 520 AH (1126) thought in this way [14–18].

B. Zanjani considers only M. Mirbagirzadeh's opinion to be true from these authors and made some corrections to it. He thinks he was born in 526, 1131/32. Given all this chaos and diversity of opinion, we need to clarify the date of Nizami's birth. In this case, the various facts in the poet's works and all the notes of Nizami, which are likely to clarify this issue, must be taken into account.

Medieval sources do not contain any information about the date of birth of the great poet. Authors who usually lived in the Middle Ages gave the date of the poet's death. It should be noted that there is no common ground between them. For example, a respected commentator such as Dovletshah Samarkand stated the date of his death as 1180, but Taqiaddin Kashani wrote that he died

in 1209. This last date is also present in the stamp of the poet's tombstone. Today, however, researchers are still relying on contradictory opinions. This is because various facts in the poet's works are interpreted by scholars in different ways. On the one hand, the passage depicting Nizami's death at the end of the *Iqbalnameh*, on the other hand, at the end of the same work, the signs that it was presented to the Mosul ruler Izzeddin Masud, who came to power in 1211, confuse scholars. At the end of *Iqbalname*, after describing the deaths of Alexander and seven Greek scholars, Nizami writes that he joins them after 63 years and six months later. Taking into account the importance of this passage in determining the date of the poet's death, it is essential to analyse its original and translated versions [19].

A number of foreign scholars who did not like our nation claimed that Sheikh Nizami's father came to Ganja from Gum and that is why it should be underlined that his father was Persian. In this case, Nizami's connection with Akhili is also questioned. Because Ganja was one of the centers of Akhillis and at that time, the carriers of this ideology were Turks.

Therefore, it would be appropriate to look at the scientific research and studies conducted by the prominent scholar Khalil Yusifli in this direction:

In fact, there is no serious debate about where Nizami was born and lived. Numerous notes in Nizami's works, as well as information provided by ancient and reliable sources, as well as the conclusions of the distinguished researchers of modern times, show that Nizami Ganjavi was born in a Turkish family in Ganja, lived and died in this city. His tomb is still in Ganja and a magnificent monument stands on his grave. Muhammad Ovfi, the author of the first *tazkira* in the East, in his *tazkira Lubabul-albab*, written between 1203 and 1228, begins his discussion about Nizami with these words "Al-Hakim al-Kamil Nizami al-Ganjavi", and notes that "Apart from these Masnavis, they recite less poetry of the great poet. But I heard these poems recited by a great man in Nishapur".

Although M. Ovfi did not give detailed information about Nizami's life, he remembered him as a native of Ganja and leaved no room for doubt. Zakariyya Qazvini, who lived and created shortly after him, spoke about Ganja in his geographical work "*Asarul-bilad and akhbarul-ibad*". While talking about this city he indicates a great poet and erudite Nizami Ganjavi as a citizen of

this city, as well as his poems and the "Divan" that many have not seen and a brief description of the poems in the "Divan". It is clear that Z. Qazvini had seen both the poet's poems and "Divan". It is noteworthy that he does not doubt that Nizami is from Ganja.

Hamdullah Mustovfi Qazvini, one of the 14th century historians, does not doubt that Nizami was from Ganja and writes in his own "Tarihe-goziide" that "Nizami Ganjavi was a contemporary of Sultan Togrul ben Arslan Seljuk". Abdurrahman Jami (15th century) writes in his masterpiece "Baharistan": "The late Nizami is from Ganja, his wisdom and virtues are clear and there is no need to comment".

The great Turkish poet Alishir Navai, while praising Nizami as a master in all the poems of his own "Khamsa", repeatedly mentions him as the Sun of Ganja [18].

Conclusion. As we have already noted, Nizami mentions in various forms that he is from Ganja, both in his poems and in lyrical poems. He does not express any opinion that allows us to say that he is coming to Ganja. There are no indications in this direction in his works. On the contrary, the poet declares that he is a deep-rooted Ganjali in various ways.

However, as in the above examples from his poems, he says that in Ganja he is not appreciated, that he is the treasurer of sins, but that he gained fame in other places, and that he needs to escape from thirst in his own land, says that he wants to quit being a hermit and go on a journey and that he has long wanted to be in the service of the Kaaba, and writes that he wants to visit the Kaaba. In a funeral speech dedicated to Nusrat ad-Din, who came to power after 1191, written much later than this ode, the poet praises the Kaaba in the language of fire and expresses a desire to see this place. However, this does not and cannot give any reason to say that he is from Mecca [20].

In particular, the fact that the poet praises Iraq and wants to see it does not give any reason to say that Nizami is from Iraq. Nizami did not aspire to Iraq, because this is allegedly his homeland, on the contrary, Nizami aspired to Iraq, because he could not get a decent price in his homeland, in Ganja, "so that like a treasure that came out of its source, i.e. go beyond the borders of the motherland and get a worthy assessment", "how silver comes out of the stone and becomes famous" gain fame with its skill and genius, be

recognized, get rid of envious people, visit the great cultural center of the East, see, read books that he could not get, meet, talk, study and teach the people he wanted to but couldn't see.

So, once again it must be safely said that Nizami is from Ganja, he was born in Ganja, was born in a prosperous Ganja family, lived and worked in Ganja. Neither the verses added to the composition of Nizami, nor the opinions of the authors of the tazkire, who, on the basis of these verses, claimed that Nizami was from Qum, Tafrish, Farakhan, nor the senseless reasoning of Vahid Dastgirdi are capable of casting doubt on this clear truth [18–19].

The notion that Nizami was originally from the Iraqi side of Iran is more forcefully defended by Aliakbar Shahabi, author of *Nezami Shaere Das Ansara*. A. Shahabi is of the opinion that the majority of Iranian and non-Iranian historians and tazkirs write that Nizami's homeland is Ganja, one of the cities of Azerbaijan, but these authors also generally remind that Nizami's origin comes from the land of pure Iraq (Gum and Tafrish regions). His father moved to Ganja from Iraq [3].

The idea that Nizami was originally from the Iraqi part of Iran is more strongly defended by Aliakbar Shahabi, the author of the book «*Nezami shaere-das-ansara*». A. Shahabi is of the opinion that most Iranian and non-Iranian historians and tazkiras write that Nizami's birthplace is Ganja, one of the cities of Azerbaijan, but those authors also generally remind that Nizami's origin is from the land of pure Iraq (Gum and Tafrish districts). His father moved to Ganja from Iraq.

Right there an example is given from the tazkire «*Majmaul-fusakh*» by R. Hidayat: «Although Dr. Nizami is a native of Qum, he is known as he is from Ganja». According to A. Shahabi, allegedly G. Darab established that Nizami was born in 1145 AD near the city of Gum and emigrated to Ganja. Allegedly, contrary to the opinion of historians and researchers, Mirza Muhammadali Tarbiyat considered Nizami with an Azerbaijani prejudice an Azerbaijani poet and considered it wrong to consider him from Gum. This strict Persian chauvinist, instead of facing the truth and paying attention to the fact that older and more reliable sources say that Nizami is from Ganja, regards with regret the statement of M. Tarbiyat that Nizami is from Ganja, founded on Zakaria Kazvini and Abdurrashid Bakuvi as fanaticism.

He turns to Abdalnabi Ghazvini, the founder of the tazkir, who consider Nizami to be from Qom, and reminds him of his opinion that Nizami was from Farakhan of Qum. A. Shahabi is of the opinion that all the authors, except for M. Tarbiyat, considered Nizami to be an original Iraqi [19].

It is interesting what explains the fact that if A. Shahabi Muhammad Ovfi (XII–XIII centuries), Zakaria Ghazvini (XIII century), Abdurrashid Bakuvi (XV century), Dovlatshah Samarkandi (XV century), Abdurrahman Jami (XV century.), Alishir Navai (XV century), Hamdulla Mustovfi Kazvini (XIV century) and others do not consider Nizami is from Ganja, how can they explain the non-mentioning of Qum, Tafrish, Iraq? No, Mr. Shahabi, M. Tarbiyat does not consider Nizami is from Ganjali, not out of prejudice, but out of a sense of truth. The Turks do not have national chauvinism, just like the great Nizami grown by them.

A. Shahabi's defense of V. Dasthirdi's opinion «But there is no doubt that he is from Iraq» is not a prejudice, but the words «Nizami Abu Muhammad Nizamuddin Ilyas bin Yusif bin Zaki Muayyad Ganjavi» by M. Tarbiyat who was the most famous of Iranian poets and the most eloquent among Azerbaijani masters of the word” is the result of prejudice! Strange logic! [20].

A. Shahabi also expresses his attitude to the verses added by later periods, in which it is stated that Nizami is from Qum, and writes: "According to the author of these pages, the phenomenon of a poem with such a historical basis cannot be added on purpose. It is difficult to imagine what benefits and interests the one who made this addition expected. It is possible that the location was confused by the rewriters.

Said Nafisi, a well-known scientist, writer, who has done a remarkable job in the field of collecting and publishing lyrical verses of Nizami, takes the right position and writes: «In any case, it is reliably known that, with the exception of one or two trips (he made a pilgrimage), Nizami spent his entire life in Ganja and its surroundings.

... For this reason, he is always known as Nizami Ganjavi in Persian literature and is considered one of the poets of Azerbaijan. But on the other hand, I heard that some of the contemporaries even think that there is a descendant of Nizami and say that his son still lives in Tafrish.

At the end, it is clear that, historical-literary heritage of Ganja city also belongings to such thinkers of Azerbaijan as Nizami Ganjavi, Mahsati Ganjavi, Mirza Shafi Vazeh and other scientists, poets, philosophers [3].

References

1. Hasanov E. L. Innovative significance of research of traditional architectural features of Ganja. *TSU-TI – The International Scientific Journal of Humanities*. 2022. No. 1(1). Pp. 71–74. <https://doi.org/10.55804/TSU-ti-1/Hasanov>
2. Azerbaijan ethnography: in 3 vol. Vol. 1. Baku: Sharg-Garb., 2007. 544 p.
3. Alizadeh A. A. Socio-economical and political history of Azerbaijan in XIII–XIV centuries. Baku: AS of Az SSR, 1956. P. 17.
4. Hasanov E. L. Ganja Imamzadeh tomb. Baku: Elm va tahsil., 2012. 268 p.
5. Azerbaijan art. Vol. 8. Baku: Elm., 1959. 276 p.
6. Ahmadov F. M. Historical mind of Ganja. Ganja: Elm., 2007. 246 p.
7. Hasanov E. L. Innovative research of urban heritage of Ganja based on the local epigraphic monuments. 2nd International Science and Engineering Conference. 2021. Pp. 28–31.
8. Ganja branch of Azerbaijan Republic National Archive. F. 20, d. 1, w. 17.
9. Mustafayev A. N. Handicrafts in Azerbaijan. Baku: Altay, 2001. 232 p.
10. Hasanov E. L. Innovative research of national wisdom in works of Nizami Ganjavi. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*. 2022. Iss. 01, vol. 105, pp. 475–481. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.01.105.36>
11. Hasanov E. L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 2018. 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0
12. Historical book of Elizavetpol province for 1910. Elizavetpol, 1914. 337 p.
13. Guliyeva N. M., & Hasanov E. L. Investigation of basic decorative-applied arts of Ganja on the basis of some innovative arguments and technologies. *Science and Society: Proceedings of the 3rd International scientific-practical conference*. London: Scieuro, 2013. Pp. 281–291.
14. Hasanov E. L. To the Question on Research of Craftsmanship Traditions of Ganja of XIX – First Half of XX Centuries. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2015. Vol. 6. No. 1. Part S1. Pp. 433–437. <https://doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n1s1p433>
15. Mustafayev J. M. Craftsmanship organizations during the Middle ages. *Jahan journal*. 1998. No. 4. Pp. 17–21.

16. Häsänow E. L. Ethno-anthropologische merkmale der Gändschänischen Teppiche von XIX–XX jahrhundert (auf die 220-jährige jubiläum der Aserbaidshanischen gelehrten und dichter gewidmet Mirsä Schäfi Waseh). Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. 2014. No. 1. Pp. 3–4
17. Azerbaijan archaeology: In 6 vol. Vol. 6. Baku: Sharg-Garb., 2008. 632 p.
18. Hasanov E. L. Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies. Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Istorie – Arheologie – Muzeologie. Ediția 31, 28–29 octombrie 2021, Chisinau. Chișinău: Bons Offices SRL, 2021. Pp. 139–140.
19. Tabeikyna E. K., Kamalova G. T., Hasanov E. L., Dzhumagaliyeva K. V., & Demeuova N. K. The place of intelligentsia in socio-economic development of society: the creative perspective. Creativity Studies. 2021. 14 (1). Pp. 235–250. <https://doi.org/10.3846/cs.2021.13639>
20. Hasanov E. L. Innovative study of historical-ethnographic and cultural heritage of Ganja city for Renaissance period. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. 2021. Iss. 02, vol. 94. Pp. 248-254. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.02.94.53>

Гасанов Ельнур Лятіф огли,

кандидат історичних наук,

Учений секретар,

Гянджинське відділення Національної академії наук Азербайджану

(Гянджа, Азербайджан)

ORCID: 0000-0001-6358-593X

e-mail: lnurh273@gmail.com

Інноваційне дослідження історичної спадщини міста Гянджа за культурно-літературними матеріалами

Мета роботи полягає в залученні до наукового обігу давніх писемних джерел та архівних документів з історії розвитку науки та освіти періоду Відродження в місті Гянджа, Азербайджан. **Методологія дослідження:** історично-порівняльний і хронологічний методи, джерелознавчий аналіз. **Наукова новизна.** Вперше визначено особливості розвитку науки та освіти періоду Відродження в місті Гянджа, Азербайджан. **Висновки.** Ця науково-дослідна робота вивчає особливості розвитку науки та освіти періоду Відродження в місті Гянджа, Азербайджан, на основі давніх писемних наукових джерел та архівних документів. У науковій роботі також досліджуються процеси викладання соціальних, гуманітарних і природничих наук у Гянджі в цей історичний період,

заслуги видатних учених, мислителів і педагогів того періоду, які працювали в медресе і користувалися багатими бібліотеками. Зокрема, враховуючи значення міста як суспільно-політичного, економічного, наукового та культурного центру, до дослідження залучені наукові досягнення локальних учених Середньовіччя. До речі, в цей історичний період Гянджу як важливий політичний і культурний центр відвідували відомі вчені мусульманського Сходу, а важливі історичні відомості про їхню викладацьку та наукову діяльність вивчалися протягом багатьох років. У цій статті на основі наявних наукових джерел та давніх писемних документів розглядаються заслуги і меценатство Азербайджанської держави Атабеїв, яка відіграла виняткову роль у розвитку традицій нашої національної державності та становленні видатних діячів науки і культури. Також у цьому дослідженні на основі історичних та етнографічних джерел визначено значення наукового, літературного та культурного внеску Гянджи у відтворення характерних рис епохи Відродження не тільки своєї країни, а й ісламського світу в цілому. Воно також досліджує праці попередників і наступників шейха Нізамі, що пропагують національні традиції, загальнолюдські цінності та закликають до плідного співіснування культур.

Ключові слова: Гянджа, Азербайджан, міська культура, історичні дослідження, культурні традиції.

*Стаття підготовлена 17 січня 2023 року;
подана до друку 23 січня 2023 року.*

Олена Юрїївна Шевчук,
кандидат мистецтвознавства, доцент,
професор кафедри старовинної музики,
Національна музична академія України імені П. І. Чайковського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-0994-5858
e-mail: olenashevchuk@ukr.net

УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКОВНО-ПІВЧІ АЗБУКИ XVI СТОЛІТТЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ І ЗАРУБІЖНІЙ НАУКОВІЙ БІБЛІОГРАФІЇ

Мета роботи полягає в систематизації аспектів розгляду та осмисленні результатів праць, в яких розглянуто дві невменні (зна́менні) азбуки з українських церковно-півчих збірників (1540–1560-х та 1590-х рр.). **Методологія.** З-поміж застосованих загальнонаукових й емпіричних методів основними є аналітичний розгляд змісту досліджень (із застосуванням критичного підходу); систематизація аспектів опису пам'яток; порівняння результатів студій з оригіналами азбук. **Наукова новизна.** Уперше проаналізовано праці, в яких українські азбуки-переліки XVI ст. було обрано предметом розгляду. Порівняння результатів студій зі змістом азбук дозволило виявити як достовірні, так і помилкові твердження. На сьогодні міра вивчення азбук є недостатньою для аргументації їх територіально-часової локації як українських пам'яток середини – кінця XVI ст. **Висновки.**

Протягом останнього тридцятиліття азбуку 1590-х років з ірмолюю західноукраїнського *Лаврівського* (ймовірно) монастиря вивчали Д. Шабалін, Д. Савіцькі, М. Качмар. До опису зна́мен автори залучили додаткові дані: назви візантійських невм (попередників руських), нотні дешифровки, словесні роз'яснення розспівів, духовно-символічного сенсу знаків тощо. Попри введення додаткової інформації, основний зміст азбук схарактеризовано неповно. У накресленнях, атрибуції деяких невм є неточності. Незвичні риси списків переважно не вказано. Запис «імен» знаків азбуки *Поліського* ірмолюю 1540–1560-х років спотворює її термінолексику. Позаяк не всі риси азбук розкрито, вони виглядають як типові пам'ятки. Загальний опис призвів до висновків щодо схожості їх з російськими списками XV–XVI ст. Ця теза не викликає заперечень, адже всі вони мають багато спільного, разом з

тим двох однакових списків пам'яток усталеного змісту, в т. ч. азбук, не існує. Відміни між азбуками *Лавр* і *Поліс* мають бути простежені в компаративній площині на рівні деталей, що, ймовірно, дозволить установити їх індивідуальні риси та географічно-часову локацію.

Ключові слова: історія української музики, церковний спів, невменна азбука-перелік, знаменна нотація (крюки), означення невм, Ірмологіон, музична симіографія, палеографія.

Актуальність теми дослідження. Активне оновлення церковно-півчої традиції східних слов'ян у XV–XVI ст. виявилось в багатьох змінах, почасти в появі музично-теоретичних довідників, названих у XVII ст. *азбуками*. Азбука XV – першої половини XVI ст. це невеличкий (на 2–3 сторінки) осібний розділ півчого збірника з *перечисленням основних невм* (знаків безлінійної нотації), *супроводжених назвами*. Створюючи списки знамен, слов'яни наслідували, з трьохсотлітнім «відставанням», традицію подібної комплектації європейських середньовічних візантійських і латинських півчих книг, до яких переліки невм уписували принаймні з XII ст. (напр., розділ «Факсіміле» у [25, іл. 1, 2, 99–104]), до окремих кодексів – ще раніше.

Українські азбуки-переліки знайдено у двох безлінійних півчих збірниках (1540–1560-х та 1590-х рр.), попередниках нотолінійних Ірмологіонів. Їхній богослужбовий репертуар складають переважно одноголосі піснеспіви, зафіксовані невменною слов'янською нотацією – знаменною (інші назви «кулизмяна», «крюкова»). Останнім часом ці невмовані збірники все частіше привертають увагу науковців. Украй мала кількість збережених екземплярів українських (як і білоруських) безлінійних книг XVI ст., їх розпорошеність по різних архівах, з одного боку, утруднює проведення текстологічних досліджень і формування панорамного бачення всього горизонту тогочасної української півчої практики й теорії на важливому етапі її розквіту. З іншого, раритетність і змістовність кодексів підвищують ступінь цінності кожного з них і вимагають якнайуважливішого багатоаспектного підходу до вивчення їхнього змісту (історико-джерелознавчого, гімнографічного, музично-теоретичного тощо) та всіх його складових, включно з азбуками.

Аналіз досліджень і публікацій. Особливості змісту тогочасних слов'янських півчих азбук обумовлені, почасти, точним часом їх укладання, певними десятиліттями XVI ст. Тому значної ваги набуває палеографічний аналіз самих ірмологонів. Датування збірника не означає, що весь його півчий матеріал має один час створення, позаяк окремі розділи можуть бути списані з раніших протографів, але верхня хронологічна межа точно фіксує обмеження віку написання пам'яток. Це важливо стосовно азбук. Час і місце походження розгляданих збірників довгий час визначали по-різному, і протягом півтори сотні років (до останнього часу) вони підлягали уточненню. Старший рукопис, 1540–1560-х років (Київ, ІР НБУВ, зібрання Київської Духовної Академії, ф. 160, № 614), означаємо (в робочому порядку) як *Поліський* (далі – *Поліс*). Західноукраїнський кодекс 1590-х років, відомий з його публікації як *Лаврівський*¹ (далі – *Лавр*) [12], перебував у Перемишлі, в Бібліотеці Греко-католицької капітули (далі – БГКК) (Варшава, Biblioteka Narodowa, ркп 12050 I, старий шифр: Zbjory Akcesijne, акс. 2954).

Обидва збірники було віднайдено в архівах українськими істориками й археографами у другій половині XIX ст. Завдяки гарному збереженню та добре відображеному півчому репертуару їх обирали для експозицій на церковних і музейних виставках на заході [13] й сході України, відзначали в каталогах [29], матеріалах Археологічних з'їздів. Бібліографічні списки (майже в повному обсязі) неодноразово публікував, зазначивши неточності й помилки у працях, львівський музикознавець Юрій Ясіновський [26, с. 408–409; 22, с. 340–342; 12, с. xv–xvii, 572].

Кожен з ірмолоїв має власну історію досліджень; рукопис *Лавр* розглянуло загалом значно більше науковців, аніж *Поліс*. Антон Петрушевич, упорядковуючи в 1850-х роках БГКК, лишив на форзаці *Лавр* супроводний опис, визначивши список як білоруський (мабуть, зваживши на запис служби прп. Єфросинії Полоцькій), а його письмо – як великоруське. Запис Петрушевича опублікував факсиміле М. Антонович у

¹ За припущенням Ю. Ясіновського, ірмолой було укладено в західноукраїнському Свято-Онуфріївському монастирі в Лаврові, хоча питання про місце його створення лишилося відкритим [12, с. 572]. Натомість у вступному слові редактора до видання німецький славист Крістіан Ганнік пише про створення збірника в Лаврівському монастирі як доведений факт [12, с. ix–x, xi].

1990 р. [23, с. 342], помилки відзначив Ю. Ясіновський [12, с. xv]. Від середини ХХ ст. *Лавр* згадано в облікових описах кількох каталогів кирилических рукописів Бібліотеки Народової, укладених польськими, російськими та українськими науковцями. Як зазначив історик Анджей Кашлей [27, с. 18], у 1950-х роках перший «інвентар» Бібліотеки Греко-католицької капітули «вручну спорядив» священник Ян (Іван Борис) Балик. Його рукописний каталог [24] постійно зберігається у відділі *Zbory specjalne*. Попри досить загальні дані про кодекси, він відіграв важливу роль для всіх пізніших джерелознавчих студій цього зібрання. У 1970-х каталог о. І. Балика було передруковано в Римі без прізвища автора [3], за посиланням А. Кашлея також [2], опис *Лавр* див. у 2-й ч. від 1974 р. [2, с. 241]. У каталозі А. Кашлея наведено короткий обліковий опис *Лавр*, азбуку не зазначено [27, с. 115].

Від 1960-х років окрему групу склали праці істориків білоруської музики. У статті 1963 р. музикознавця Г. де ля Праделя ірмолой *Лавр* (у нього Перемишльський) фігурує як видатна пам'ятка білоруського походження (під впливом концепції А. Петрушевича). Прадель зазначив також, що збірник був відомий медієвісту Іванові Гарднеру [16, с. 3]. «Білоруської концепції» походження *Лавр* під впливом Петрушевича дотримувався й Габріель Піхура [28, с. 411–412], він же Гай де Пікарда [15, с. 10–12]. Крайню працю він проілюстрував світлиною без вихідних даних [15, с. 11] з підписом «Білоруська знаменна нотація (середина XVI ст.)», яку ідентифікуємо як *Лавр*, арк. 144v [12, с. 278]².

Українські вчені дотримувалися думки про західноукраїнське походження ірмолою *Лавр*. Історик вітчизняного церковного співу з Голландії Мирослав Антонович 1990 р. охарактеризував *Лавр* за місцезнаходженням архіву БГКК як збірник з Перемишля та склав дуже короткий його опис з кількома світлинами (без згадки про азбуку) [23, с. 339–342]. Ю. Ясіновський обстоює західноукраїнське походження *Лавр* [26, с. 408]. У статті 2010 р. ним розглянуто три списки вітчизняних невмованих ірмолоїв включно з *Поліс* і *Лавр* (загальний опис (з неточностями), посилання на азбуки, бібліографія) [22, с. 338–342]. Вагоме значення для порівняльних студій мала публікація Ю. Ясіновським усього ірмолою

² Ці дослідники згадують загалом про два «відомих білоруських знаменних рукописи середини XVI ст.» – Перемишльський і Львівський [15, с. 10].

Лавр факсиміле з коментарем і дослідженням, зауваженими похибками науковців щодо датування чи походження *Лавр* [22, с. 342; 12, с. xv–xvii, 572]; думками зарубіжних учених щодо спільності між *Лавр* і структурою російських знаменних збірників та московськими почерками [12, с. x, xii, 570]. Азбуку описала Марія Качмар [12, с. 540–547]. З 2016 року опис *Лавр* і його азбуки неодноразово здійснював польський дослідник Данієль Савіцкі [30; 31 та ін.].

Поліський півчий збірник 1540–1560-х років описано в кількох працях з різним ступенем деталізації. У 2000-х він став об'єктом розгляду наукових співробітників Інституту рукопису НБУВ, які займалися кодикологічним дослідженням кирилических книг XVI ст. Еріка Клименко 2004-го запропонувала датувати *Поліс*, на основі аналізу водяних знаків, 1530–1540-ми роками [9, с. 191–192, 199]. Музикознавець Лідія Корній, розглядаючи 2005 р. цю «цінну книгу церковного співу», погодилася з датуванням Е. Клименко (як орієнтовним) і внесла уточнення щодо мови збірника, в якій «трапляються поліські та деякі галицькі діалектні особливості» [11, с. 12]. Аналіз, здійснений мовознавцем Григорієм Півтораком, дає підстави вважати, що цей збірник має українське походження [11, с. 13]. У статті Е. Клименко 2009 р. та її Каталозі подано кодикологічний опис *Поліс*, наведено заголовки знаменної азбуки [8, с. 337], мову рукопису визначено як церковнослов'янську україно-білоруської редакції [8, с. 335], а також те, що його «певні мовні особливості властиві для території Волині–Полісся» [10, с. 58]. У каталозі книг XVI ст. О. Іванова скоригувала датування *Поліс* як 1540–1560-ті роки; визначила його мову як церковнослов'янську української редакції [4, с. 215]. Ю. Ясіновський на часі вважає, що це збірник з Волині [12, с. xix]. Спробу описати знаки азбуки *Поліс* останнім часом здійснив М. Підгорбунський [14].

Авторка цієї статті провадила огляд праць водночас із власним вивченням *de visu* ірмологонів *Лавр* і *Поліс* починаючи із середини 1990-х (опис книг, репертуару, нотацій)³. Неоднозначні результати пізніших розвідок науковців обумовили необхідність критичного аналізу отриманих висновків порівняно з пам'ятками.

³ Перші результати розгляду азбук було озвучено авторкою 2012 р. в доповіді на Міжнародному симпозіумі в Національній музичній академії України [20].

Мета роботи полягає в систематизації аспектів розгляду та осмисленні результатів праць, в яких розглянуто дві невменні (зна́менні) азбуки з українських церковно-півчих збірників (1540–1560-х та 1590-х рр.).

Виклад основного матеріалу. Азбуки-переліки були найпершим в історії європейського богослужбово-півчого мистецтва та найпростішим типом музично-теоретичних праць. Вони презентували дві сфери професійної співацької інформації: *послідовність півчих знаків* і їхню *лексичну атрибуцію* (утривалені назви, підписані під невмами). Тому півчі азбуки є пам'ятками як невменної семіографії, так і церковно-півчої термінології.

З наукових праць відомо, що десь із 40-х років XVI ст. східні слов'яни почали укладати, окрім переліків, азбуки другого (історично пізнішого) типу, так звані «тлумачення» («Сказаніє... како поється⁴...» та ін.), що добре збереглися в Московії. У них музичний зміст кожного знаку роз'яснено словами (у 2-й половині XVII ст. також нотами). У XVI ст. «тлумачення» було прийнято записувати після переліку – першої азбуки півчого збірника – як доповнення до неї. Проте ірмолої *Поліс* і *Лавр* «тлумачень» не містять, тобто, перелік у складі кожного з них є єдиним типом музично-теоретичного посібника, що спонукає дослідників вивчати його невми за іншими джерелами. Для дослідження пам'ятки має значення її публікація факсиміле (чи в транслітерації), мета розгляду, принципи й ступінь аналітичного охоплення інформації, згорненої в тексті.

Хоча про ірмолой *Лавр* було відомо ще в середині XIX ст., його азбуку вперше опубліковано лише 1991 р., коли музикознавець-медієвіст *Дмитро Шабалін*⁵ розмістив її в невеликому збірнику з-поміж азбук XV–XIX ст. різних типів [17, с. 27], а 2003 – повторно в розширеній збірці матеріалів⁶ [18, с. 20]. Список *Лавр* – єдиний у виданнях Шабаліна, котрий узято із зарубіжного архіву та не розглянуто *de visu*⁷. Трансліте-

⁴ Далі в тексті статті назви знаків подаємо в транслітерації (*малий юс* як *я*; *ять* як *і*).

⁵ Нащадок російських старообрядців.

⁶ 154 списки азбук об'єднано у групи за типами й різновидами.

⁷ Д. Шабалін опублікував азбуку *Лавр* за копією, наданою Ю. Ясіновським [11, с. xviii], зазначивши це в коментарях до першого видання [16, с. 225].

рація «імен» знаків *Лавр* тут неточна порівняно з графікою й орфографією оригіналу. Азбуку датовано, за поданням Ю. Ясіновського, «серединою – третьою чвертю XVI ст.» [17, с. 225], у перевиданні – 50-ми роками XVI ст. (тобто, похибка датування з часом збільшилася) [18, с. 20]. Помічено таку цікаву особливість азбуки *Лавр*, як «формальний підхід переписувача до порядку знаків» (щодо розміщення знаку «тряска» у двох групах невм) [19, с. 452]. Інші риси списку *Лавр* не відмічено, проте зроблено висновок, що він долучається до групи із шістьох азбук-переліків першої половини XVI ст. (з російських зібрань) [17, с. 223–224; 19, с. 450–451]. Власне, автор зазначив подібність руської і російських азбук, проте компаративним аналізом це споріднення не підтвердив. Високий ступінь схожості азбук відзначав їхній авторитетний дослідник Максим Бражников [1, с. 40].

Відсутність в ірмолої *Лавр* азбуки-тлумачення поряд з переліком Д. Шабалін коментує як «запізнення нововведень на периферії Русі» [19, с. 452]. Ця москвоцентрична установка автора передбачає, що «центр країни» він мислить на сході, хоча в XVI ст. східнослов'янські «схід і захід» це різні країни та різні церкви (останні, як відомо, мають з 1458 р. різну юрисдикцію). Із «західною периферією Русі» як місцем походження збірника Д. Шабалін асоціює його зовнішню структурну ознаку (відсутність «тлумачення»), втім не іманентні риси самої азбуки, які не підлягають аналізу (крім повтору невми, зазначеного вище).

Детальніший розгляд азбучних невм є одним із завдань тих науковців, котрі прагнуть опанувати знаменну нотацію. Для цього стають у нагоді як азбуки-тлумачення, так і наукові праці, укладені медієвістами в XIX–XX ст. на основі різних музично-теоретичних матеріалів.

Характеристики азбук-переліків у бібліографії спираються на певний алгоритм атрибуції невм, обумовлений змістом пам'яток. Відомо, що «имена знаменію...» (невми з назвами) не призначалися для поінформування читачів про музичне значення знаків і, тим паче, про їх варіантну півчу реалізацію, залежну від багатьох нюансів контексту (оточення іншими знаками, глас, місце в композиції піснеспіву, в XVII ст. – додавання до невменного ряду кіноварних літер; комбінації цих ознак). Знання про те, як розспівувати знаки, передавалися від досвідчених співаків учням безпосередньо під час співу або ж поза службами, під час

розучування, в дидактичних роз'ясненнях тощо. Фіксуючи назву знаку чи знакової формули, перелік не містить герменевтичної компоненти – власне, розтлумачення 1) півчого значення неvm, 2) сакрального сенсу кожного знаку, його назви й розспіву; це знання існує в тогочасній музичній теорії та практиці.

Зважаючи на крайню обмеженість наявної в переліках інформації, дослідники долучають до вивчення інші джерела. Основним вектором викладів про азбуки є переказ про ланцюжок неvm і їхніх назв, що, фактично, частково дублює зміст самого джерела. Його доповнюють тричотири додані позиції: класифікація неvm, їх півче значення, символічний зміст, споріднення слов'янських неvm із візантійськими (можливі й деякі інші). Класифікацію неvm прояснює сама азбука, в якій вміщено як одиничні знаки, так і групи знаків. Музичне значення неvm висвітлюють тогочасні азбуки-тлумачення («како поется...»). Крім того, ці аспекти, як і візантійські паралелі, глибоко вивчено й висвітлено у спеціальній літературі. Ступінь заглиблення в кожний аспект залежить від мети й обсягу публікації.

Учений з Бялої Подляски *Данієль Савіцкі* вивчає десь із середини 2000-х років знаменний спів «давньоруської» (staroruskiej) православної традиції, збереженої як у старій книжності, так і в сучасній півчій практиці російських старообрядців, які мешкають на польських землях. Є автором понад 20 статей та окремих праць, в яких розглянуто східнослов'янські крюкові пам'ятки різного походження: московські XVII ст., російські старообрядницькі XVIII–XX ст., а також західноукраїнський ірмологіон *Лавр* включно з азбукою (досліджує з 2013). Після виходу першої статті Д. Савіцкого про ірмолой *Лавр* у 2016 р. [31] його часто згадано в публікаціях автора, а азбуку не водночас опубліковано факсиміле [31, с. 36; 30, с. 191 та ін.]. Автор дотримується думки Ю. Ясіновського щодо українського («західноруського») походження *Лавр* [31, с. 24, 28] і попереднього датування (2-га половина XVI ст.). Починає багатоаспектне дослідження з історичних свідчень про монастир [с. 24], історії кодексу (зміни власників і архівів) [с. 26–28], опису структури, палеографічних рис (окрім визначення філіграней) і хомонії [с. 30–33], переходячи до «вибраних аспектів семіографії (semiografia, semiologia sic) давньоруського церковного співу...», яку названо галуз-

зю палеографії [с. 34]⁸. Знаки знаменної нотації (на основі азбуки *Лавр*) описані в кількох таких аспектах (їх автором не сформульовано).

Історичні причини появи азбук: автор пише про застосування нових знаків кривої нотації в XVI ст. (згідно з М. Бражниковим), унаслідок чого в цей ірмолой і вписано азбуку [31, с. 35]. Цю тезу можна як підтвердити, так і почасти спростувати наведеними у статті паралелями між «структурою азбуки *Лавр*» і її раніших, XV ст., «відповідників московського походження» [с. 36]. Причини виникнення і зміст азбук є складною музично-теоретичною та історичною проблемою, яка не підлягає вирішенню засобами формальної логіки, потребуючи компаративного розгляду всього корпусу азбучних невм.

Порівняння знаків східнослов'янської знаменної й візантійської нотацій, як зазначив Д. Савіцькі, було початковим етапом його студій [с. 34] і спиралося на опрацювання праць багатьох медієвістів. У тексті вказано візантійські відповідники низки слов'янських півчих знаків, утім зауважено лише зовнішню «подібність запису (“індивідуальних”) невм» [с. 48]. Щодо схожості звучання, автор вважає тогочасний зв'язок цих монодійних традицій, згідно з думкою інших науковців, умовним [там само].

Графіку невм описано словесно, а також унаочнено в деяких накресленнях (напр., диспропорція горизонтальних і вертикальних елементів, запис *столиць* під горизонтальною лінією крюка [с. 37, 38]; запис невм під горизонтальною лінією *стріли* [с. 40–41]). У тексті є графічні помилки: зображення *скамейки* без нижніх крапок та *наука* як *палки* [с. 40–42]. Невірно описано *тряску* як «комбінацію *сложитія* і *скамейци*» [с. 41], тобто, перша помилка перейшла в другу. Некоректна літера на позначення фіти: *фі* замість *фіти* (*тети*) [с. 44, виноска 206]. У накресленні фіти *хебуве* замість *статії простої* відтворено *статію світлу* [с. 46]. Не відзначено графічне виправлення писарем назви *хабува* на *хЕбувЕ* [там само].

Музичне значення невм – це словесний опис мелодико-ритмічної форми кожної невми (кількість звуків, напрям мелодії, тривалість, ритм) на основі бібліографічних даних. Неточно роз'яснено музичне значення *переводки* [с. 38].

⁸ 2021 року Д. Савіцькі опублікував статтю з докладним роз'ясненням співвідношення семиографічного та палеографічного методів дослідження знаменної нотації на прикладі *Лавр* [30].

Символіка неvm. Послідовно розтлумачено їх «теологічне значення», духовно-дидактичний зміст починаючи з першого знаку *пaрaкліт*, який «символізує Святого Духа Утішителя...» [с. 36].

Вибірковий розгляд неvm. Порівняння тексту статті з оригіналом азбуки *Лaвр* свідчить про націленість дослідника більшою мірою на розгляд сімейств чи груп знаків, меншою мірою – окремих неvm. У сімействах згадано не всі знаки. У результаті щонайменше 10 графічних одиниць лишилося поза описом (*сложитья, [сложитья] с запятою, дуда, німка, крюк із сорочою ногою, ключ, [фіта] перевяска, німка со стрілою, кобила* та ін.). Неповнота опису помітна й щодо окремих графічних елементів (так, з-поміж «нових елементів» у *стрілах* не згадано *облачко*, хоча *стріла с облачком* є в оригіналі) [с. 40]. Принципи відбору неvm для характеристики не уточнені, але причини відмови від опису деяких похідних неvm, імовірно, формальні («обговорення кількох інших неvm перевищило б рамки цього опрацювання») [с. 38].

Класифікація знаків: Д. Савіцкі поділив їх на п'ять груп, з яких чотири укладено «навколо одного знаку» (*крюки, стопиці, статії, стріли* [31, с. 37]) (власне, за М. Бражниковим [1, с. 33–34]). П'ята група – всі інші знамена. Послідовно описано сімейства й групи, в яких зазначено поділ на види й висотні різновиди знаків.

Додаткова інформація про назви і різновиди знаків: за нестачі основної інформації про знаки азбуки у статті долучено побічну. Так, Д. Савіцкі характеризує деякі знаки, виходячи зі знань про повну структуру *сімейств неvm*, а не власне з матеріалів азбуки *Лaвр*. До прикладу, в ній немає кількох згаданих тут різновидів неvm: *простий* щодо *крюка*, *простая* щодо *статії* та *стріли* [31, с. 37, 39, 40, 44], *большая* і *средняя* щодо *кулизми*, *полукулизми* [с. 44]; *малий* щодо *наука* [с. 43]. Ці назви існують у тогочасній музичній теорії [1, с. 32], але в азбуці *Лaвр* відсутні, на що у статті не вказано. Згадано *голубчик тихий* [с. 39], який з'явився на письмі пізніше, у XVII ст. *Скамейку* названо *скамейца* (за російськими списками); наведено (без коментаря) некоректну назву *скамейца з подчашієм* [с. 40]. Щодо знаків, автор згадує більшу кількість їх видових варіантів, ніж містить азбука, – як окремі неvm, так і значки, сполучення, додаткова риска *задержка*, поєднання *наук+хаміло* – всі того часу існують, але в азбуці відсутні [31, с. 39, 40, 42].

Бібліографія. До розгляду залучено значне число праць істориків і медієвістів, посилання на які загалом коректні. Сплутано прізвище призабутого російського дослідника (Каменейський замість Компанейський) та пропущено номер випуску газети з його статтею 1903 р. [31, с. 47, 50]. Змінений рік виходу розвідки Ю. Ясіновського (2005 замість 2010): тобто, вказаний значно раніший від дійсного час виходу статті про невменні українські ірмолої [31, с. 24, 50].

Стаття Д. Савіцького має пізнавальну цінність, інтегруючи історичні знання з власними спостереженнями цього автора, які є першим етапом комплексного вивчення українських невменних азбук XVI ст. У результаті порівняння азбуки *Лавр* із двома списками XV ст. дослідник дійшов висновку про паралелі між структурою нашої азбуки та її «відповідників московського походження» [31, с. 36].

У 2017–2019 рр. три розвідки про азбуку *Лавр* (щоразу з її повним або частковим факсиміле) опублікувала львівська дослідниця **Марія Качмар**. Друга стаття, в музикознавчому збірнику [5], є відносно стислим текстом, в якому, утім, названо всі окремі знаки й формули азбуки, крім того, більшість із них представлено факсимільними зображеннями з оригіналу⁹. Визначимо основні аспекти опису *Лавр* у [5].

Передісторія азбук: згадано, що переліки невм є у візантійських *пападиках* (з посиланням на статтю 2014 р., яка не є першоджерелом), натомість не взято до уваги, що переліки трапляються у візантійських і латинських рукописах ранішого часу [5, с. 115].

Зміст азбуки: зазначено (без роз'яснень) дублювання невми *тряски* [5, с. 117] (коментар Д. Шабаліна із цього приводу не відтворено).

Музичне «значення окремих знаків» уточнено за працею Константина Флороса [25]. Сім невм розшифровано нотами, решту роз'яснено словами. З'ясовані основні музичні значення знамен (без варіювання). Є помилкове твердження: «“два в челну” звуками подібний до хаміле»; в розшифровці *стріли «простої»* відтворено розспів не її, а інших видів *стріл* [5, с. 117–118]).

⁹ Факсиміле невм важливе з погляду музичної палеографії, позаяк графеми здебільшого типові для свого часу; натомість є й помилкові накреслення чи визначення, що в тексті М. Качмар не зазначено.

Візантійські паралелі зі знаками азбуки тут рідкісні (їх уточнено лише щодо паракліту й хаміле), оскільки дане питання, вочевидь, не було завданням цієї публікації.

Класифікація невм: за графікою їх формально поділено на 1) ті, «які не мають додаткових знаків» – власне, окремішні з утриваленою графікою; 2) ті, до яких приєднують різні додаткові знаки [5, с. 116].

Класифікація невм (вищий рівень): зазначено розподіл 1) на поодинокі невми і 2) ті, що утворюють «сімейства». Цей рівень пов'язаний з попереднім, позаяк основний знак творить своє «сімейство» у спосіб приєднання до нього різних графічних елементів (тут їх названо «знаками», як і основні графеми). Наведено посилання на працю Бражникова щодо 21 сімейства знамен, проте відсутнє порівняльне спостереження, якою мірою *Лавр* його відображає [5, с. 116].

Співвідношення «комплекс невм – комплекс назв»: указано на скорочення назви двознакового сполучення до одного слова (*криж*) [5, с. 118], те саме в [12, с. 547]. Загалом пропуски слів для азбук не рідкість.

Графіко-орфографічні особливості «імен» знаків окремо не характеризуються; більшість назв постає в українській транслітерації. Невдалий варіант: назва *статія* виглядає як «*стаття*» [5, с. 116, 118], що в пізнішому виданні скориговано [12, с. 543, 545, 546 та ін.]. Не зазначено виправлення писарем назви *хабува* на *хЕбувЕ* [5, с. 119] (так само в [12, с. 547]).

Посилання на бібліографічні джерела часткові й неточні, до більшості немає посторінкових покликань. Статтю Д. Савіцького 2016 р. про ірмолой і азбуку *Лавр* не згадано (як доказ щодо незалежного проведення розвідок?). Дані про монографію З. Гусейнової «Извещение...» (про азбуку Мезенца) не повні. Два прізвища авторів-росіян записано українською [5, с. 115]. Назву найвідомішої праці Бражникова про азбуки перефразовано (замість «Древнерусская теория музыки» – «Теория древнерусской музыки»), те саме пізніше в [12, с. 550 та ін.]. Некоректність посилань порушує питання щодо якості опрацювання бібліографії та етичної позиції авторки щодо зарубіжних джерел.

У виданні ірмологіону *Лавр* 2019 р. [12] метою М. Качмар було встановити «Репертуар невм» усього збірника, тобто азбука стала одним з об'єктів спостережень. Вивчення полягало в розкритті «особливостей

нотації лаврівського ірмологіона» [12, с. 548–554], тобто у знайденому ньому знаків як наявних в азбуці, так і відсутніх у ній. Ще від М. Бражникова було відомо, що переліки не включали всіх знаків свого збірника, а були більш стислими¹⁰. Відтак у «Репертуарі невм» знаки розподілено по двох таблицях: перша укладена на основі азбуки [12, с. 541–545], друга – «невми, відсутні в азбуці, але вживані в піснеспівах» [с. 545–546]. Аспекти розгляду азбуки *Лавр* у ввідній частині й коментарі до таблиць такі.

Зміст азбуки: «Репертуар невм» наближено відтворює саму азбуку. Лівий боковик таблиці демонструє зображення невми чи формули (факсиміле), центральна колонка – її церковнослов'янську назву, правий боковик – українську транслітерацію¹¹. У першій таблиці невми частково перегруповано порівняно з оригіналом, а загальну кількість знаків скорочено, внаслідок чого їх стає не 68, як констатовано поряд з факсиміле оригіналу [12, с. 540], а 65, що порушує питання щодо принципу комплектації таблиці.

Відповідь на нього частково пояснюється дублюванням невм в азбуці: *тряски* та *німки* [с. 546, 547]. Повтори авторка розуміє, ймовірно, як тавтологію (помилку писаря), внаслідок чого з укладеної таблиці їх усунуто. Крім того, виключено (без роз'яснення) запис короткої двознакової *фіти* між фітами *двочелною* та *тристрілною*.

В одному з коментарів помітна спроба розібратися (з посиланням на Д. Шабаліна) у зміні вигляду *поводної* й *поїздної* стріл, що вдалося частково [12, с. 546].

Співвідношення «комплекс невм – комплекс назв»: зауважено скорочене «ім'я» двознакової невми: *криж* [12, с. 547]; типову назву *голубчик борзий* скорочено до першого слова [с. 546].

Графіко-орфографічні особливості «імен» знаків: помічено 1) помилку писаря (*пораклит*), 2) «описку» в слові *сьложитія*. Насправді ж, в останньому дотримано одне з правил письма та півчोї вимови слов'ян

¹⁰ «Сума застосованих у рядовому рукопису знамен завжди більша від суми знамен, розміщених в азбуці» [1, с. 58].

¹¹ «Транслітерація сучасною українською абеткою» пропонується як «своєрідний термінологічний словник для сучасного науковця і виконавця-практика» [11, с. 541]. Розробку такого словника, здійснену Лідією Корній 2005 р. [10, с. 11], до уваги не взято.

у XVI ст. [21, с. 18–19]. Виправлення писарем назви *хабува* на *хЕбувЕ* лишилося поза увагою, як і в інших статтях [12, с. 540, 547].

Посилання на бібліографічні джерела у «Репертуарі невм» відсутні (перенесені в наступний розділ). У коментарі змінено ім'я харківської дослідниці фіт Вікторії Зінченко (тут Ірина) [с. 547], що ставить під сумнів ретельність опрацювання її доробку. Знову помилково відтворено назву монографії М. Бражникова [12, с. 550, 557].

Статті М. Качмар презентують азбуку *Лавр* українському музикознавчому загалу, наводячи загальні дані щодо неї. Висловлено погодження з тим висновком Д. Шабаліна, що порядок знаків у цьому перепису «близький до змісту інших азбук» [5, с. 116].

Азбуку Поліського ірмологіона (ІР НБУВ, ф. 160, № 640) описано в єдиній розвідці – нещодавно виданій статті київського історика й культуролога *Миколи Підгорбунського*. На початку вміщено кілька позицій із загального палеографічного опису збірника *Поліс*, перераховано його розділи за каталогом кирилических книг XVI ст. НБУВ (без посилань, хоча це джерело зазначене) [14, с. 123–124]. Автор вважає, що запропонована в каталозі дата написання ірмолою (40–60-ті рр. XVI ст.) є «приблизною», не пропонуючи натомість точної на його думку. Аспекти розгляду азбуки *Поліс* у статті [14] такі.

Історичний контекст виникнення слов'янських півчих азбук, місце їхнього розміщення у збірниках, порядок знаків частково висвітлено на початку основного викладу (все за спеціальною літературою). Автор вважає, що «потреба закріпити теоретичні знання письмово виникла внаслідок збільшення теоретичного матеріалу» [14, с. 123]. Це положення, правильне частково, не відповідає всьому змісту азбук-переліків у його співвідношенні з тогочасним розвитком знаменного письма, позаяк до азбук уписували як нові на той час, так і здавна відомі знаки.

Зміст азбуки описаний не повністю (більшість знаків і формул крім двох). Пропущено завершальну у своєму сімействі (дев'яту) *стрілу* [*громо*]/*світлу* (її запис напівстерто, й він лишився не прочитаним) та останній знак, під яким писар не записав назву (різновид крюка, також не атрибутований). Дві різних фітних формули прочитано як одну: *Фіта . Двочелная* [с. 126]. Порядок опису знамен дещо змінено порівняно з азбукою (з метою характеристики знамен за групами).

Графіка не вміє відтворена знаками комп'ютерного набору, кожен з яких має бути відповідником певної графеми оригіналу. Відтак підбір знаків прямо пов'язаний з їх атрибуцією. Помилкові накреслення: *стріла поєздна* виглядає як *поводная*, *тряска* – як *стріла*. У шестизнаковій графічній формулі *немка стрелою* (її помилково названо «складеним знаком» – одним?) пропущено початковий *крюк с подчашиєм*, для *немки* (*дуди*) обрано не схожий знак, а в словесному описі цієї формули пропущено *стрелу*, унаслідок чого її назва *немка стрелою* втрачає сенс [14, с. 125–126]. У тризнаковій формулі *фита мрачная* замість *статії с запятою* оригіналу надруковано *статію мрачну* [там само]. Помічено ідентичний вигляд в азбуці *мечика* та *осоки*, що пояснено як помилка писаря [с. 126]. Також наголошено, що можливе й зворотне співвідношення («коли знаки мають однакову назву, але різне графічне зображення»), проте без конкретизації [с. 127].

Додаткова інформація про систему знаків у значному обсязі долучена з бібліографії (як і в розвідці Д. Савіцького). До окремих не вказано візантійські аналоги. Автор додає опис (на основі літератури) різних видів знамен, які існували в тодішній півчій практиці, але відсутні в азбуці *Поліс*, до прикладу, *голубчик тихий*, *столиця с отсечкой* та *с помітою борзо*, п'ять різновидів *крюків*, які тут названо «складеними» (з додатковими значками); згадано назву «*простий, проста*» для *крюка й стріли* (в азбуці без назви), дев'ять різновидів *сложитий* (в азбуці два), три види *тряски* (є одна) [с. 126], значок на подовження тривалості звуків – *риск* (*оттяжка*, тут невдало: *отяжка*), якої в азбуці немає [с. 125]. Майже до кожного знаку доданий словесний опис або нотація одного з його музичних значень.

Музичне значення знаків (мелодика, ритм) є вірним, якщо його взято з авторитетного джерела. Зазначу кілька похибок. Перший знак *паракліт* за ритмікою помилково ототожнений з *параклітом* «с отсечкою» (в азбуці *отсечки* немає і не може бути) [14, с. 124]. Знак *палка* не означає закінчення піснеспіву, а проставляється на передостанніх позиціях [с. 125]. Самобутню особливість розспіву *хамилі* не зазначено, крім того, з часом вона значно мінялася [с. 126]. Похибки автора видають його дезорієнтацію у знаковій системі. Думка, що «ми ще не повністю розуміємо значення знака *змеши* в богослужбовій півчій практиці»

[с. 124], є суб'єктивною, позаяк *зміїца* за даними XVII–XVIII ст. розшифровується порівняно точно, а щодо традиції XVI ст., гіпотетично відчитується не лише вона, а й значне число інших знаків.

Назви знамен М. Підгорбунський відтворив у слов'янській графіці або частковій транслітерації. Переклади назв загалом не задіяно (один раз *запятая* фігурує як «кома») [14, с. 126]. Назви знаків в описі автора коректні лише в тому разі, коли писар виписав їх в азбуці повністю. Якщо ж літеру винесено в нарядкову позицію і вона нерозбірлива на письмі, автор пише назву знаку без неї: «ключи» (=ключи^к), «с почаши» (=с по^ачаши[ε]^м – дві виносні літери та одна скорочена), «кроу» (=кроу^к), «мраная» sic! (=мра^аная) тощо [14, с. 125]. Перекручення «імен» автор виправдав таким «висновком»: «Пропуски останніх букв у назві знака часто трапляються в півчих азбуках (наприклад, у цій азбуці назва невматичних знаків “Паракли”, “Паоу”»)» [с. 126]. Натомість в оригіналі всі букви наявні, але зміщені над рядок і не завжди графічно чіткі. Так, над словом *паракли*^м є пласка *m* (триніжкова), над словом *паоу*^к – *к* у вигляді двох крапок, усі виносні літери під овальними титлами.

В описі азбуки є немислимий приклад трактовки виносної приголосної *л* під титлом (у слові *чо^лну*) як «півчого значка» з вимішленою автором назвою («над буквою “о” зображено “облачко съ запятой”») [14, с. 126, двічі]. Це потребує спростування: по-перше, такого поєднання в системі знаменної графіки не існує, по-друге, не зрозуміло, чому його «виставлено» над початком слова, окремо від невми. Вочевидь, у цьому описі не диференційовано графічні системи вербального та півчого текстів.

Транслітерація назв знаків автором спирається на різні принципи, з-поміж яких послідовне прочитання *ять* як Е: *светлий*, *змиїца* тощо (в оригіналі запис варіантний, в етимологічній позиції *ять* трапляються обидві букви). Хибно записано означення *с ъклаком*, розшифрованого вірно: *с облаком* [с. 125] (повторювана характеристика низки невм). Помилковою є атрибуція початкової літери у слові *ѡсока* – омеги під наголосом (періспомен), яку автор визначив як «омегу з великим апострофом» [с. 127], обравши при тому для її транслітерації не ідентичний диграф прийменника (Ѓ). Похибки свідчать про не вирішені автором палеографічні питання адекватного відчитання графіки півчого невмен-

ного та вербального церковнослов'янського тексту (з урахуванням правил запису слів і нарядкових букв і знаків).

Класифікація невм: як висновок запропоновано поділ на чотири групи знаків починаючи з поодиноких. Невми охарактеризовано у статті переважно за групами. З-поміж *статій* невинуватно поміщено *зап'яту* *с крижем* [с. 125]. Логіку ускладнення накреслень обґрунтував 1972 р. М. Бражников, який поділив знаки, як зазначалося вище, на п'ять груп, здебільшого «сімейств». Натомість М. Підгорбунський відмовився від усталеного в медієвістиці терміну «сімейство» (щодо невм) і в його класифікації лишилася не чітко роз'ясненою різниця між «різновидами» й «групами», а також між «групами й підгрупами» знаків [14, с. 122, 127]. У межах груп описано додатково низку знаків, що їх розглядана азбука не вміщує.

Бібліографія. Автор спирається на приклад опису М. Качмар списку *Лавр* [5]. У списку джерел і тексті не зазначено основні праці щодо розвитку знаменної нотації XVI–XVII ст. (у тому числі Бражникова щодо фіт), із проблем палеографії слов'янського та невменного письма.

Назвавши статтю «Палеографічний опис азбуки...», М. Підгорбунський вважає методом її розгляду «системний аналіз» [14, с. 122], що не є достовірним. Якість опису азбуки та рівень аргументації висновків не дозволяє представити її як масштабне складне явище з багаторівневими внутрішніми закономірними зв'язками. Мету не досягнуто передусім на рівні базового палеографічного опису. Пізнавальна додаткова інформація, долучена до шеругу невм, визначає радше елементи комплексного підходу. Утім, нюанси щодо похідних знаків, мелодики й ритму виглядають умоглядно, позаяк дешифровку знаменної нотації автор не практикує. Наслідком є як достовірні, так і численні помилкові дані на рівні емпірики (можливо, текст статті не підлягав фаховому рецензуванню перед виданням). Знайомство з азбукою *Поліс* спонукало автора до того висновку, що «більшість півчих азбук XV–XVII ст., незважаючи на деякі відмінності, дуже подібні за складом невменних знаків» [14, с. 122]. Цей умовивід (викладений ще М. Бражниковим) є справедливим почасти, але, за новими даними, він не діє в межах трьох століть. Причина полягає в особливостях історії вітчизняного знаменного співу та письма, котрі не були стабільними в часі й просторі,

особливо змінюючись під час двох богослужбово-півчих реформ, що відбулися якраз протягом XV–XVII ст.

Розглядані азбуки з невменних ірмологіонів Поліського 1540–1560-х та Лаврівського 1590-х років досліджено різною мірою. Список *Лавр* протягом останнього тридцятиліття описали Д. Шабалін, Д. Савіцькі та М. Качмар; азбуку *Поліс* – нещодавно М. Підгорбунський. Характеристика азбук різна за мірою деталізації, від коротких тез до розгорненого нарису. Питанням, спільним для всіх, є класифікація знамен, позаяк, по-перше, будь-які азбуки яскраво унаочнюють поділ на окремі знамена та «сімейства», групи споріднених знаків. По-друге, це питання сповна висвітлено в раніших наукових працях. Разом з тим, у згаданих авторів немає одностайної думки щодо термінології на означення 1) сукупностей споріднених знаків, 2) груп основних знаків і додаткових значків. Хиткість позицій обумовлена, почасти, неповною бібліографією та якістю її опрацювання (крайня межа етично прийнятних норм у деяких посиланнях). Спостерігається міграція неточних даних з одного видання в інше.

Основою комплексної характеристики азбук у статтях (крім Д. Шабаліна) є послідовний опис знаків, де більшу увагу приділено групам невм (Д. Савіцькі, М. Підгорбунський), ніж одиничним невмам. Принципи відбору знаків для супроводу коментарями довільні й не аргументовані. Незалежно від обсягу нарративного тексту розгляд обох розглядаєних азбук неповний, їхні характерні особливості майже не зазначено. За неповноти висвітлення основного змісту азбук автори залучають до викладу додаткову інформацію з класичного фонду праць музичної медієвістики (обсяг долучених даних коливається та, в результаті, визначає розмір публікацій). До опису ряду знамен прилучають різні відомості – від посилань на назви візантійських невм (попередників руських) до нотних дешифровок знаків, словесних роз'яснень, у т. ч. духовно-символічного значення знаків (на основі азбук-тлумачень і наукових праць), частково – текстологічні зіставлення. Обраний алгоритм опису азбук є типовим і дозволяє створити значний обсяг нарративного тексту.

Окрему частину становить додана інформація про ті види знаків у межах певного «сімейства», які застосовувалися в XVI ст. у знаменному письмі, але в розгляданих азбуках відсутні. Автори розширюють опис

цими даними не так для вивчення азбук (тоді треба було би порушити складне питання, чому вони мають лакуни в комплексі графем), як для досконалішої характеристики всієї системи знаменної нотації XVI ст. Кінцевою метою для більшості дослідників є дешифровка піснеспівів, зафіксованих невмами, що потребує освоєння безлінійного письма в цілому. Тож азбука компактного змісту стає приводом і нагодою для знайомства з дотичними матеріалами. Так, цьому слугують і компаративні дослідження азбук, зроблені на базі огляду різного горизонту списків XV–XVII ст. та пізніших старообрядницьких XVIII–XX ст. (у М. Підгорбунського і Д. Савіцького одиничні, у Д. Шабаліна – десятки). Порівняння слугує частковому вирішенню як теоретичних проблем, так і практичних. Для Д. Савіцького зіставлення азбуки *Лавр* з матеріалами XVII–XVIII ст. є основою т. зв. ретроспективного методу [30, с. 34], необхідного для дешифровки піснеспівів (її на часі вже здійснено). Сучасний стан обстежень відображає складність проблематики історичного розвитку українського богослужбового співу та церковно-півчої книжності в XVI ст., процес апробації методів їх досліджень.

В авторських характеристиках азбук знайдено чимало неточностей і помилок (на рівні емпіричних даних), характерних для вузькоспеціалізованої галузі аналізу давнього богослужбового співу, внаслідок чого вони не можуть бути помічені фахівцями в царині загальної музикології чи медієвістами-початківцями. Значна кількість дрібних зауважень у тексті цієї статті (щодо конкретних елементів змісту азбук: корпусу невм, півчих знаків, знакових формул, слов'янських назв тощо, опрацювання бібліографії) наближає її до засад позитивізму.

Наукова новизна. Уперше проаналізовано праці, в яких українські азбуки-переліки XVI ст. було обрано предметом розгляду. Порівняння результатів студій зі змістом азбук дозволило виявити як достовірні, так і помилкові, неточні твердження. На сьогодні міра вивчення азбук є недостатньою для аргументування їх територіально-часової локації як українських пам'яток середини – кінця XVI ст.

Висновки. Протягом останнього тридцятиліття азбуку 1590-х років з ірмолою (ймовірно) західноукраїнського *Лаврівського* монастиря вивчали Д. Шабалін, Д. Савіцькі та М. Качмар. До опису знамен автори залучили додаткові дані: назви візантійських невм (попередників руських),

нотні дешифровки, словесні роз'яснення розспівів, духовно-символічного сенсу знаків (на основі азбук-тлумачень і наукових праць), частково компаративний аналіз. Обраний алгоритм опису дозволив створити значні обсяги наративного тексту. Попри введення додаткової інформації, основний зміст азбук схарактеризований неповно. Якщо групи («сім'єства») невм висвітлено детальніше, низку одиничних знаків пропущено. У накресленнях, атрибуції деяких невм є неточності. Незвичні риси списків переважно не вказано. Запис «імен» знаків азбуки *Поліського* ірмоля 1540–1560-х років спотворює її термінологію. Позаяк не всі риси азбук висвітлено, вони виглядають як типові пам'ятки, а тому загальний опис призводить до висновків щодо схожості їх з російськими списками XV–XVI ст. Ця теза не викликає заперечень, адже всі вони мають багато спільного, разом з тим, двох однакових списків пам'яток усталеного змісту, в тому числі азбук, не існує. Відміни між азбуками *Лавр* і *Поліс* мають бути простежені в компаративній площині на рівні деталей, що, ймовірно, дозволить установити їхні індивідуальні риси та географічно-часову локацію.

Список використаних джерел

1. Бражников М. В. Древнерусская теория музыки (по рукописным материалам XV–XVIII веков). Ленинград : Музыка. 1972. 424 с.
2. [Балик Я.]. Рукописи греко-католицької Перемиської капитули // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Sectio 2, vol. 9 (15)*. Roma, 1974.
3. [Балик Я.]. Рукописи Перемиської греко-католицької капитули в Народовій бібліотеці у Варшаві // *Богословія*. 1973–1974. Вип. 37–38. С. 193–212; 237–243.||
4. Іванова О. А., Гальченко О. М., Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : науковий каталог, палеографічний альбом. Київ, 2010. 791 с.
5. Качмар М. Азбука кулизьного ірмологіону XVI ст. // *Українська музика*. Львів, 2018. № 1. С. 115–119.
6. Качмар М. Особливості невменної нотації Лаврівського ірмологіона // *Лаврівський невменний ірмологіон кінця XVI століття : факсимільна публікація, коментар, дослідження / підготував Юрій Ясіновський за*

- участі Марії Качмар, ред. Крістіан Ганнік. Львів : Укр. католический університет, 2019. С. 548–554.
7. Качмар М. Репертуар невми: таблиці і коментар // Там само. С. 540–547.
 8. Клименко Е. С. Безлінійні співочі рукописні книги XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2009. Вип. 13. С. 332–343.
 9. Клименко Е. С. Музична знаменна рукописна книга кириличного письма XVI–XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Там само. 2004. Вип. 9. С. 188–202.
 10. Клименко Е. С., Гальченко О. М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : історико-кодекологічне дослідження, каталог, палеографічний альбом. Київ, 2011. 305 с.
 11. Корній Л. Проблеми джерелознавства української музичної культури (безлінійні нотовані рукописи сакральної монодії XI–XVII ст.) // Студії мистецтвознавчі. Київ, 2005. Число 2. С. 7–14.
 12. Лаврівський невмиений ірмологіон кінця XVI століття : Факсимільна публікація, коментар, дослідження / підготував Юрій Ясіновський за участі Марії Качмар, ред. Крістіан Ганнік. Львів: Укр. католический університет, 2019. 602 с.
 13. Петрушевич А. Каталог церковнославянських рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся на археологическо-библиографической выставке в Ставропигиальном заведении. Lwów, 1888. 40 с.
 14. Підгорбунський М. Палеографічний опис «Азбуки півночі» з рукописного збірника XVI ст. // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Мистецтвознавство. 2020. Вип. 42. С. 122–129. <https://doi.org/10.31866/2410-1176.42.2020.207641>
 15. Пікарда Г. дэ. Царкоўная музыка на Беларусі 989–1995. Мінск : Беларуская Капэла, 1995. 68 с.
 16. Прадель Г. де ля. Рукапісны помнік беларускай музыкі XVI стагоддзя // Бацькаўшчына. Мюнхен. 1963. № 1 (601). С. 3.
 17. Шабалин Д. С. Певческие азбуки Древней Руси. Кемерово : Кузбассвузиздат, 1991. 277 с.
 18. Шабалин Д. С. Певческие азбуки Древней Руси : Тексты. Краснодар : Сов. Кубань, 2003. 408 с.

19. Шабалин Д. С. Певческие азбуки Древней Руси : Переводы, исследования, комментарии. Краснодар : Сов. Кубань, 2004. 648 с.
20. Шевчук О. Ю. Палеографія, орфографія, текстологія україно-білоруських знаменних азбук-перечислень XVI ст. // Міжнар. музичний симпозиум та практикум «Докласична та сучасна музика: нові ракурси розуміння». 30 лист. – 2 груд. 2012 р. Київ : Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Програма. 8 с.
21. Шевчук Ол. Про один аспект зв'язку слов'янських церковно-співних традицій XVI – початку XVII ст. (хомонія) // Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. Київ, 2007. Вип. 61: Старовинна музика – сучасний погляд. Кн. 3. С. 12–28.
22. Ясіновський Ю. П. Українські та білоруські кулізмяні пам'ятки XVI століття // *Καλοφωνία*. Львів, 2010. Число 5. С. 337–346.
23. Antonowycz M. Ukrainische geistliche Musik: Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas / Ukrainischen Freien Universität. München: Gebr. Parcus KG Buchdruckerei und Verlagsanstalt, 1990. 374 S.
24. [Bałyk J.]. Katalog rękopisów cyrylickich. T. 1–2. Oprac. Ks. Jan Bałyk. Warszawa, b. r., Biblioteka Narodowa, Zakład Rękopisów (rękopis, ksero i microfilm). K. 281+270.
25. Floros C. Universale Neumenkunde. Bd. 3: Die Byzantinischen, Slavischen und Gregorianischen Tonfiguren und Formeln. Dokumentation. Kassel-Wilhelmshöhe: Bärenreiter-Antiquariat, 1970. 376 S., Faksimilia.
26. Jasinowski J. Znaczenie eparchii Przemyskiej w rozwoju ukraińskiej muzyki cerkiewnej // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, pod redakcją Stanisława Stępnia. Przemyśl, 1994. T. 2. S. 403–420.
27. Kaszlej A., oprac. Inwentarz rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2011. 335 s. (Inwentarze rękopisów Biblioteki Narodowej. 2).
28. Pichura G. Monuments of Byelorussian Church Music // *Eastern Churches Quarterly*. London, 1962. P. 410–415.
29. [Pietruszewicz A.]. Manuscripta et documenta Bibliothecae et Archivi Reumi Capituli Cathedralis Ecclesiae Premisliensis r. g. c. ad S. Joannem Baptistam in ordinem redegit et conscripsit Antonius Pietruszewicz Parochus Nowicensis mense Junio Julioque commorans Premisliae 1858 Anno. Archiw Panstwowy w Przemyslu. Sygn. 431. Mf. 56.

30. Sawicki D. Metody badawcze staroruskiej semiografii muzycznej, na przykładzie XVI-wiecznego Irmologionu neumatycznego z Ławrowa // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2021. T. XVIII. No I. S. 177–198. doi: 10.36121/dsawicki.18.2021.1.177
31. Sawicki D. Staroruski neumatyczny *Irmologion Ławrowski* z XVI wieku – niezbadany zabytek wschodniosłowiańskiego piśmiennictwa muzycznego na południowo-zachodniej Rusi // *Ibidem*. 2016. T. XIII. S. 19–52.

Olena Shevchuk

*Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-0994-5858

e-mail: olenashevchuk@ukr.net

Ukrainian 16th century ecclesial chant ABCs in national and foreign scientific bibliography

The goal of the research is to systematize aspects of analysis and to comprehend the results of some scientific researches where two neumatic (znamenny) ABCs from the Ukrainian ecclesial chant collections (1540s–1560s and 1590s) have been discussed. **Methodology**. Among the used general scientific and empirical methods, the major ones are: analytical review of researches content (using critical approach), systematization of diverse aspects of ABCs' descriptions, and comparison of the scholars' results with the originals. **Scientific novelty**. The analysis of researches dedicated to the Ukrainian 16th century ABC-lists was performed for the first time. The comparison of scholars' results with originals has found both correct and incorrect statements. As of today, the extent of our knowledge is insufficient and does not allow us to prove that ABCs origin is indeed in Ukraine in mid-to late 16th century. **Conclusions**. During the last thirty years, the ABC dated back to 1590s (*Lavr*) from the Heirmologion, that allegedly originated from the West Ukrainian Lavrov Convent, has been studied by Dmitry Shabalin, Daniel Sawicki and Maria Kachmar. The authors have added supplementary data to their neume registers: "names" of Byzantine neumes (the predecessors of Ruthenian ones), note descriptions, verbal comments of how neumes were chanted, spiritual and symbolic meaning of signs etc. However, the main content of the ABCs lacks exhaustive characteristic. Graphic shapes and definitions of some signs are not correct. Unusual ABCs' features are mostly not marked. Transliteration of ABC "names" of the *Polissia* Heirmologion

310 includes misrepresented lexemes. Since particularities of ABCs are not precisely defined, they are perceived as typical monuments. The general description leads to scholars' conclusion that Ruthenian ABCs are similar to 15th – 16th centuries' Russian ABC-versions. This statement is partly correct as the ABCs do indeed have a lot in common, however, no identical monuments of traditional content exist. Thus, the differences between ABCs *Lavr* and *Polis* are to be discovered by comparison of their detailed specifications, that should allow to recognize their uniqueness as well as geographical and time-origin.

Key words: a history of Ukrainian music, ecclesial chant, ABC-list of neumes, znamenna notation (kriuki), signs' "names", Heirmologion, musical semeiography, palaeography.

*Стаття підготовлена 1 лютого 2023 року;
подана до друку 23 лютого 2023 року.*

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

УДК 336.226.331+339.15.054.22](438-25):091.3”1683”

<https://doi.org/10.15407/rksu.31.311>

Світлана Олегівна Булатова,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

старший науковий співробітник

відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

ORCID: 0000-0003-2830-7867

e-mail: irnbuv@gmail.com

MANUSCRIPTA VARSOVIANA: ІНСТРУКТАЖ ТОРГОВОГО СТАРОСТИНСЬКОГО ПОДАТКУ У ВАРШАВІ 1683 РОКУ

Метою роботи є публікація, аналіз та залучення до наукового обігу маловідомого Інструктажу торгового старостинського податку 1683 р. в контексті вивчення асортименту привізних продовольчих товарів у Варшаві XVII ст. Висвітлюються не лише дискурс торгового прибутку Варшавського староства, а й насамперед роль та особливості привізної торгівлі продовольством. **Методологія** обґрунтована історико-порівняльним методом, принципами камеральної та едиційної археографії, власне засадами дослідження та публікації старопольських рукописних джерел XVI–XIX ст., визначенням фахової термінології. **Наукова новизна.** Презентовано першу публікацію рідкісного старопольського джерела з торговельного оподат-

кування у Варшавському старостві XVII ст. Публікацію супроводжує науковий коментар, пояснюються фахові терміни з історії торгівлі в Речі Посполитій. На підставі документа проаналізовано різноманітний асортимент продуктів і продовольчих артикулів, регулярно транспортованих до Варшави. Через податкові дані розглянуті характер та специфіка масових постачань продовольства для столичних споживачів у XVII ст. Для порівняння залучені публікації документів щодо торгових податків з інших міст Корони, зокрема зі Львова. **Висновки.** Джерелознавча цінність уперше опублікованого Інструктажу 1683 р. полягає в тому, що він містить інформацію про встановлення торгового податку на привізні товари на користь

варшавському старості. Попри невеликий обсяг, документ акумулює конкретні дані щодо масових постачань продовольства з регіонів Речі Посполитої та з-за кордону до столиці. Зазначений асортимент презентує напої, продукти масового вживання та коштовні артикули для еліти. Різноманітно представлені вітчизняна та імпортована риба, пиво з передмістя,

регіональне та імпортоване, хліб і збіжжя, м'ясо та худоба, східні та середземноморські додатки, імпортоване вино тощо. Проаналізований асортимент також опосередковано маркує джерела надходження продовольства.

Ключові слова: Варшава XVII століття, рукопис, податок, торгівля, продукти, напої.

Актуальність теми дослідження. До збережених донині археографічних пам'яток *varsovianae* традиційно зверталася пильна увага дослідників. У рукописах XVII ст. зібрання Хрептовичів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) відклалася копія Інструктажу стосовно «торгового» податку у Варшавському старостві 1683 р. [1, арк. 164–165 зв.]. Документ, дотичний до історії Варшави, досі не оприлюднювався, тому є рідкісним першоджерелом для вивчення торгових старостинських такс на привізні товари та їх реалізації. Водночас публікація Інструктажу презентує конкретні дані щодо масового постачання товарів до Варшави XVII ст., тож безумовно стане в нагоді не лише для дослідження питань оподаткування, а й для розуміння характерних рис столичної торгівлі, зокрема продовольством.

Аналіз досліджень і публікацій. Тематика розвитку Варшави, її торгівлі, ціноутворення та оподаткування висвітлювалася в розвідках і публікаціях історичних пам'яток, виданих у XIX ст. А. Вейнертом, А. Хмелем [2; 3; 4]. Важливою у цьому сенсі є археографічна едиція Т. Вержбовського початку XX ст. [5]. Історії цін у Варшаві присвячена монографія В. Адамчика [6]; певні аспекти торгівлі, суспільно-економічного устрою тогочасної Варшави проаналізовані в низці праць М. Богуцької, А. Дамецької, Є. Лилейко та інших [7, 8; 9 та ін.]. Слід також відзначити суттєвий доробок А. Вичанського в дослідження проблематики харчування цієї доби [10]. Взаємозв'язок воєводинських такс із товарами та цінами на них у Речі Посполитій відстежується в монографії А. Клондера [11]. Тенденції торгівлі м'ясом на підставі воєводинських такс розглянуті в

іншій розвідці А. Клондера [12]. Для вивчення специфіки торговельних такс варті уваги вибрані публікації документів з інших міст Корони, зокрема зі Львова [13].

Метою роботи є публікація, аналіз і залучення до наукового обігу маловідомого Інструктажу торгового старостинського податку 1683 р. в контексті вивчення асортименту привізних продовольчих товарів у Варшаві XVII ст. Висвітлюються не лише дискурс торгового прибутку Варшавського староства, а й насамперед роль та особливості привізної торгівлі продовольством.

Основний текст. Презентований Інструктаж від 28 вересня 1683 р., що міститься серед інших документів рукописного збірника XVII ст., належить до періоду очолювання Варшавського староства Яном Доброгостом Красинським. Ян Доброгост (Бонавентура) Красинський (1639–1717), коронний референдарій (1668 р.), варшавський староста (1668–1688 рр), плоцький воєвода (1688 р.), приятель короля Яна III Собеського, під проводом якого брав участь у битві під Віднем, що відбулася 12 вересня 1683 р. Відзначимо, що Інструктаж укладений через два тижні після переможної битви. Історики підкреслюють особисту роль Я. Д. Красинського в політичному та організаційному влаштуванні шляхетських сеймиків та елекційних сесій, які відбувались у Варшаві [15; 16, s. 197]. Посада старости водночас передбачала й втручання в господарчу сферу, зокрема серед іншого – в оподаткування торгівлі, врегулювання цін на товари та контроль їхньої якості.

Оскільки Я. Д. Красинський тривалий час брав участь у діяльності уряду Старої Варшави, цілком логічно, що власне з його посадовою кар'єрою пов'язаний зміст ще деяких, окрім Інструктажу, скопійованих документів збірника.

Рукописний збірник містить витяги документів старопольською та латинською мовами XVII ст. суспільно-політичного та господарчого змісту. У ньому відклалися копії документів з архіву Старої Варшави: гродських книг та, ймовірно, з канцелярії коронного референдарія і старости. Серед них інструктаж стосовно вальних коронних сеймів [1, арк. 1–42], копії листів до варшавського магістрату [1, арк. 70 зв. та ін.], листи-універсали короля, державних діячів та ієрархів костелу до Варшавського уряду, між іншими до Я. Д. Красинського. Відклалися

314 також універсали гродському урядові Старої Варшави щодо заборони проживання [1, арк. 55–56] та торгівлі [1, арк. 54 зв.] євреям. Торговельним обмеженням іноземних купців присвячена копія листа-універсалу 1679 р. до Я. Д. Красинського [1, арк. 57 зв.]. Заслуговує на увагу відома копія люстрації Варшавського староства 1660 р. [1, арк. 124–132 зв.; 3, арк. 166–244].

Зазначимо, що текст написаний з обох боків рукописного кодексу, зокрема з протилежного боку міститься археографічно цінна копія реєстру привілеїв Старої Варшави «Privilegiorum Civitatis Antiquae Varsaviae servientium» [1, арк. 3 зв.–12 зв.].

Текст скопійований різними почерками, чорним і коричневим чорнилом. На папері зшитків кодексу переважно атрибується філігрань ALLE MODE PAPPIER – N 2 (1670, 1671) [16]. Опублікований нижче текст Інструктажу, старопольською та латинською мовами, написаний 28 вересня 1683 р. у Варшаві, – невеликий за обсягом [1, арк. 164, 164 зв., 165 зв.]. Він скопійований канцелярським почерком, коричневим чорнилом, на папері без філіграней.

Коричнева шкіряна оправа (раніше – дошки у шкірі) рукопису здебільшого втрачена, збереглися лише шкіряні клаптики та залишки застібок з боків. На форзаці наявний (двічі) власницький запис Гіацінта Маковського, королівського секретаря, ймовірно початку XVIII ст.: «Ex libris Hiacinthi Makowski S[acrae] R[egnum] Ma[jesta]tis secretarii m[anu] r[og]ratiae», та містяться сліди червоної сургучної печатки. На маргінесі сторінки збереглася шрифтова екслібрис-печатка, чорного кольору, кінця XVIII ст.: «Ex Bibl. Joach. Com. Chreptowicz», що засвідчує приналежність книги до Щорсовської бібліотеки графа Йоахима Литавора Хрептовича (1729–1812), литовського канцлера [1, арк. 1; 17, s. 261, 262].

*Асортимент привезених продовольчих товарів
за даними Інструктажу 1683 року*

За королівськими привілеями при проведенні торгів та ярмарків діяв усталений збір податку, т. зв. торговий податок (далі – торгове), старості або воєводи та магістрату, який забезпечував їхні урядові права. Розмір торгового та перелік товарів, що підлягали оподаткуванню, в містах Корони відрізнялися відповідно до наданих привілеїв.

Регулярне сплачування торгового та інших видів податків у XVI–XVII ст. становило значне джерело прибутків старостинського, воєводського урядів і магістратів. Починаючи з XVI ст. урядовцями забезпечувався контроль мір та ваг під час купівлі-продажу, легалізувалися ціни на товари, контролювалася їхня належна якість. Типовим прикладом встановлення такс, цін на продукцію, контролю її якості є опубліковані Ю. У. Немцевічем такси краківського воєводи 1573 р. [18, s. 323–344], що так само практикувалося й варшавськими урядовцями XVII ст.

Ціни встановлювалися підвоєводою (або судовим маршалком) і підстаростою, переважно за участі магістрату Старої Варшави у присутності підстарости [6, s. 45; 4, s. 59]. Отож ціни корелювалися певною мірою з воєводинськими або старостинськими таксами та попитом на товари. Згідно з твердженням історика цін Варшави В. Адамчика, домінуючу роль податкових такс важко переоцінити при обговоренні ринкової цінової політики [6, s. 41].

За даними люстрації 1660 р., річний торговий прибуток варшавського старости складав приблизно 300 польських злотих – загалом відносно невелика сума, адже торгове стягувалося на трьох: коронного маршалка, варшавського старосту та місто [3, s. 182–183].

Що являла собою міська торгівля цієї доби? Тогочасне купецтво міста об'єднувалося Купецьким братством [8, s. 277]. У відповідності до твердження А. Даменської, між 1657 і 1666 рр. у Старій Варшаві було 65 купців, 1 крамник і 1 перекупник, переважно німецького та італійського походження. Серед них домінували торговці вином. Натомість прибулим іноземцям заборонявся роздрібний продаж у місті, їхня торгівля обмежувалася лише ярмарками. Суворі заборони торгівлі, за розпорядженням Варшавського магістрату, поширювалися на євреїв і вірмен [8, s. 282, 284, 286].

Незважаючи на жорстку конкуренцію іноземних купців у Старій Варшаві, столиця стала центром міжнародної торгівлі. Іноземці поставляли товари для королівського двору, особливий попит в еліті мали модні вироби – т. зв. французький товар, згаданий і в Інструктажі 1683 р. [8, s. 284–286; 7, s. 52].

Завдяки транспортуванню Віслою найшвидші торговельні зв'язки Варшава в XVII ст. підтримувала з Гданськом, звідки надходили масові

товари (оселедець, трунки), елітарні продукти та імпортовані предмети розкоші [6, s. 29; 7, s. 64]. Столиця домінувала як річковий порт на Віслі, а з водним шляхом перетинався тракт із Литви до Сілезії [26, s. 205]. Зростала роль Варшави в торгівлі суходрогою, серед іншого з Люблінном, звідки транзитом постачалися товари з українських земель та Великого князівства Литовського [7, s. 51]. За посередництва Познані та Вроцлава розвивалися контакти Варшави з німецькими містами [19, s. 64].

Історики (В. Адамчик, А. Доменська) відзначають і руйнівні фактори в XVII ст., зокрема занепад торгівлі спричинили шведське вторгнення 1655–1656 рр., а пізніше мор у воєнні роки та в 1660–1661 рр., які спустошили Стару Варшаву [6, s. 61; 8, s. 315].

Попри все, специфіка торговельного стану Варшави XVII ст. обумовлювалася насамперед столичним статусом міста та періодичним влаштуванням у ньому сеймів або інавгурацій. З огляду на це, умови оподаткування також відрізнялися від провінцій та інших торговельних міст Корони.

Як свідчить текст Інструктажу 1683 р., реалізація сплачування торгового у Варшавському старостві спиралася на настанови конституції 1589 р. [1, арк. 184; 20, s. 277–304]. За право продажу товару в місті купці сплачували торгове, яке визначалося готівкою або натурою. Зазвичай у ратушних, воєводських і старостинських податках певна частка товару вибиралася натурою – «згідно з пропорцією». У відповідності до Інструктажу, у цьому випадку стягувалася поштучна кількість: копа (60 шт.), для живності – одиниця рогатої худоби чи рибина, а також полоть солонини, шрот м'яса, куш розмарину, вінок цибулі.

Нормування в 1683 р. старостинських такс на асортимент продуктів віддзеркалює їхні системне постачання та наявність на ринку. В документі вказані лише ті групи товарів, які масово надходили до міста великими партіями. Відповідно, для номінації мір та обсягів продукції вживалися терміни на кшталт: віз, фура, мішок, в'язка (рака), бочка, мала бочка, бубон (buben), фаска, піпа, оксофт (oksest/okseft). Проте в тексті взагалі не йдеться про дрібних торговців з передмістя, які малими партіями носили на продаж городину, фрукти тощо. Ймовірно, вони звільнялися від торгового старостинського подібного до інших міст Корони, наприклад, Львова або Жешува [13, с. 443, 446; 21, s. 22].

Торговельні дні у Старій Варшаві щотижня випадали на четвер, а в Новій Варшаві – на понеділок [9, s. 144]. Крім щотижневих ринків, позвавлення руху купців до столиці припадало на ярмарки. За часів правління династії Ваза Стара Варшава мала привілей проводити 3 ярмарки на рік: на Іоанна Хрестителя (24 червня), на Св. Ядвігу (15 жовтня), через 2 тижні після Великодня. Під час ярмарку, що тривав до двох тижнів, будь-який купець з іншого міста або іноземець могли виставити товари на продаж [9, s. 144]. Асортимент товарів на ярмарках був різноманітнішим, ніж на ринках, де превалювала локальна продукція. Торгували переважно продукцією з інших регіонів та з-закордону, а також кіньми, худобою [22, s. 3].

Дані торгового податку в документі надають уявлення про асортимент привізних продовольчих товарів. Для розуміння характеру та специфіки постачань розглянемо їх докладніше.

Інструктаж 1683 р. містить перелік сортів привізного пива, які маркують торговельні стосунки Варшави з регіонами його виробництва. Адже асортимент пива, визначений у документі, був властивим саме для столиці.

Згідно з текстом, до Варшави, відомої продукцією міського цеху пивоварів, масово надходили партії пива з регіонів Ловічу, Пйонтку, Варки (ловіцьке, пйонтківське, варецьке) та варшавських околиць: Праги (празьке) та Скаришева (скарішевське) біля Праги. Торгували також продукцією саксонських і пруських пивоварів – лейпцизьким і пруським чорним. Гатунки з цих місцевостей мали заслужене реноме у столичних споживачів, адже здавна отримали право пропінації у Варшаві.

Одним з найстаріших сортів було пиво з Пйонтку, яке дозволялося продавати в пивниці ратуші згідно з княжим декретом від 1479 р, а в 1555 р. пропінацію підтверджено привілеєм Сигізмунда Августа [23, s. 451]. Монополія пивниці ратуші поширювалася також на право шинкарювання варецьким пивом [5, n 61, 69]. У цю добу прибутки від пйонтківського пива часто використовувалися на цільові потреби міста [5, s. 61, 44, 60]. Пйонтківське вважалося елітним сортом, який постачався до королівського столу Сигізмунда I Старого.

Утім наприкінці XVII ст., як свідчать дані Інструктажу, пйонтківське пиво фігурувало нарівні з ловіцьким та іншими привізними гатунками.

Торгове на користь варшавського старости з бочки пйонтковського, ловіцького або іншого привізного пива становило 2 гроші. На такому ж рівні окреслене торгове з продукції броварень варшавських околиць – Праги та Скаришева. Ціна празького дорівнювалася ціні вітчизняного пива середньої вартості, а в окремі періоди XVII ст. празьке коштувало дешевше в порівнянні, зокрема, з популярним варецьким [4, s. 227, 234, 238].

Серед імпортованих до Варшави – за розміром торгового – 12 грошів за бочку – пруське чорне пиво вважалося найдорожчим, можливо через високу вартість виробництва напою у пруських містах [24, s. 126]. Якість та смакові властивості трунку високо оцінював Ш. Сиреньський у «Zielniku» 1613 р.: «*Pruskie piwa są rozmaite / iedno druga dobrocią / smákiem uprzedaiaсе*» [25, s. 946]. Отже, за даними 1683 р. торгове з цього імпортного пива було найбільшим, не відрізняючись від такси з іспанського вина петерцименту. Досить висока такса зафіксована у Варшаві на лейпцизьке пиво – 6 грошів. З XVI ст. партії лейпцизького транспортували Віслою, воно фігурує в Ногатському реєстрі імпортування напоїв із Гданська [26, s. 114]. В аристократичних колах лейпцизьке пиво визнавалося делікатесом, його надсилали в подарунок разом з коштовними винами, екзотичними цитрусовими тощо [27, s. 62].

Пиво, завезене до Старої та Нової Варшави, конкурувало з місцевим, тому, за конфірмацією Яна Казимира від 1650 р., пивовари з Нової Варшави повинні були «захищатися від постачань шляхетського пива з Праги, Скаришева та інших міст; крім варецького, бжезинського та ловіцького, інші сорти пива їм дозволяється брати» [3, s. 198]. Така градація робила привілейованим продаж ловіцького та варецького у столиці в порівнянні з продукцією шляхетських (тобто приватних) броварень із передмість – Праги та Скаришева. За Статутами цін для Старої Варшави за 1607–1627 рр., ціна популярного варецького пива перевищувала варшавську продукцію, тоді як ціни празького і варшавського були однаковими [4, s. 120, 225, 227, 241].

Для задоволення зростаючих потреб броварництва столиці купці постачали базову сировину – хміль, який вирощували переважно в Литві та Сілезії. На виняткову вартість хмелю (серед інших товарів, що обраховувалися возами зі стандартним податком у 12 грошів) вказує від-

носно високе торгове – 1 флорин за віз, що перевищувало таксу на ідентичні вовну та пір'я, які також обраховувалися возами або лантухами. До прикладу, у Львові в 1639 р. податок з великих возів вовни, пір'я тощо дорівнювався 6 грошам [13, с. 443]. Імовірно, високий податок на хміль у Варшаві був визначений з огляду на попередні роки, особливо на 1679-й, відомий неврожаєм цієї сировини [6, с. 57].

Щодо імпортованого вина, в Інструктажу згадуються міцне угорське та іспанський петерцимент солодкого пряного смаку, популярні в коронних містах XVII ст. Згідно з твердженням Р. Рибарського, угорське вино ввозилося до Великопольщі через карпатські комори та Сілезьким шляхом [26, с. 120]. За Конституцією 1676 р. було відновлено заборону на виїзд до Угорщини за вином, яким торгували винятково з винних складів у Польщі [28, с. 17].

Як згадувалося вище, в містах Корони старостинський податок не вибирався однаково за розміром та артикулами, а визначався наданими королівськими привілеями. Тому варшавський староста стягував торгове з петерцименту та угорського, зокрема, на відміну від львівського старости, якому з угорського, волоського та малмазії торгове заборонялося [13, с. 443, 444]. Торгове для варшавського старости становило 6 грошів з бочки угорського і 12 грошів з піпи петерцименту.

Характерно, що торгове вибиралося загалом з усієї партії товару. Ціни ж встановлювалися відповідно до якості: угорське, наприклад, поділялося на молоде і старе, які, у свою чергу, також різнилися. У столиці був широкий асортимент вин: рейнські, французькі, т. зв. білі та червоні, бастардо, мускат, іспанські, алікант, святоєрські, але найпопулярнішими були угорські вина, особливо старі. Спорадично траплялися питний мед і липець. Ціни на вказані трюнки відповідно зафіксовані у Статуті цін у Старій Варшаві [4], в певні періоди вони коливалися у зв'язку з різними факторами. В період написання Інструктажу 1683 р. середня ціна гарнця петерцименту становила 150 грошів; малмазії – 120 грошів; вина невідзначеного ґатунку – приблизно 184 гроші [6, с. 30, 31, 32: tabl. 34, 36, 37]. На жаль, дані стосовно цін на угорські вина у Варшаві 1683 р. відсутні.

Чи збирали також торгове від інших вин у столиці? Можливо, податки від імпортних вин, які користувалися високим попитом в еліті, збиралися на користь магістрату. Адже, за висновком А. Вейнерта на

підставі муніципальних рахунків, варшавська рада, для здобуття протекції короля і магнатів, дарувала їм престижні вина на кшталт петерцименту або угорського [2, s. 424]. Вино, як і риба, превалювали у витратах міської ради, про що свідчать дані з 1670 р. [6, s. 7].

Тенденції до здешевлення вітчизняного алкоголю наприкінці XVII ст. помітні у Варшавському інструктажу, де вказана привізна ординарна горілка. Масовість і збільшення пропозиції на горілку у столиці підтверджує загальна такса торгового, яка застосовувалася до великих партій: від возу горілки – 1 флорин. Відповідно, з малої бочки горілки такса становила 6 грошів, – тобто трималася на одному рівні з масово імпортованим угорським вином і коштовним лейпцизьким пивом.

Поступово проста горілка стала найдоступнішим міцним трунком, отож у 1681–1685 рр. варшавські споживачі купували гарнець горілки за 113 грошів, а малмазії – для порівняння – за 273 гроші [6, tabl. 115, s. 100].

Також детально представлено в Інструктажу торгове від розмаїтого рибного влову, який транспортували на варшавський ринок купці з різних регіонів. Прибутки варшавського староства та магістрату регулярно поповнювалися за рахунок риби – основного продукту пісного харчування. Потреби столиці в рибі особливо зростали через проведення у Варшаві засідань сейму, які нерідко відбувалися в піст. Під час сеймів подарунки, якими місто обдаровувало впливових сенаторів, найчастіше складалися з риби [2, s. 425].

Крім улову у Віслі від рибалок міського цеху, з яких, згідно з люстрацією Варшави 1660 р., «жодного торгового старості не збиралося» [3, s. 196], прісноводну та морську рибу транспортували з регіонів та з-за кордону. Тож на відміну від цехового рибальства, на привізну рибу встановлювалося старостинське торгове.

Старості передбачався символічний податок натурою: з фури живої риби – одну рибину. Аби зберегти рибу свіжою, улов постачався із сусідніх містечок понад Віслою. Інтенсивна віслинська торгівля прісноводною рибою була типовим сезонним явищем для багатьох міст цього регіону [22, s. 6, 7]. Торговці свіжою рибою, які привозили її суходолом або сплавливали з верхів'їв Вісли, становили серйозну конкуренцію варшавському цехові рибалок [9, s. 134].

Сушена риба, завдяки специфічній консервації, також мала неабиякий попит, особливо після закінчення сезонного вилову. Популярністю у варшавських споживачів користувалися сушені вугрі та звичайні рибиці, згадані в переліку «Memoaryja generalny» з «Compendium ferculogum albo zebranie potraw» С. Чернецького [29, s. 98]. Їх, зокрема, включали в 1790-х роках до меню Яна III Собеського [30, s. 73, 74, 79 та ін.]. У Варшаві 1683 р. старості збирали від возу сушених рибиців і вугрів – по одній рибині.

З морської риби варшав'янами традиційно цінувався, зокрема під час Великого посту, штокфіш (sztokwisz, – з нім. *Stockfisch*) – сушена солонка тріска. Цей рибний напівпродукт зазвичай постачали у в'язках купці з Помор'я та Королівської Пруссії, з них стягували стандартну таксу для імпортованих товарів – 12 грошів від в'язки штокфішу. Імпортувався також високоякісний англійський оселедець, що конкурував з популярним тоді голландським. Оселедець із Балтики був дешевим морським імпортом, його партії йшли через Гданськ, Ельблонг транзитом по Віслі, сягаючи Варшави та інших міст [26, s. 78, 79]. У середині XVII ст. імпорт англійського оселедця до портів Речі Посполитої був досить незначним, він трохи збільшився в 1770-х роках, ставши масовим лише у XVIII ст. [31, s. 97]. Дані Інструктажу віддзеркалюють власне період активізації торгівлі англійськими оселедцями в останній чверті XVII ст. У Варшаві податок старості з бочки англійського оселедця був зафіксований на рівні 6 грошів.

За Інструктажем 1683 р., імпорт оселедця до Варшави обмежувався товарами з портів на Балтиці, на відміну від Львова, де, окрім гданського гатунку, торгували також подунайським оселедцем. Відзначимо, що у Варшаві 1683 р. та Львові 1639 р. старостинський податок на оселедці був однаковим – по 6 грошів з бочки гданського та подунайського оселедця [13, с. 443].

Специфіка рибного асортименту Варшави обумовлювалася контактами столиці з центрами торгівлі. Імпортом з ганзейських країн відзначався Гданськ, звідки рибу Віслою перевозили до Варшави та інших регіонів. Пруська риба – здебільшого солонка і в'ялена – імпортувалася з теренів Пруссії, зокрема з Кенігсберга. Торгове старості на пруську рибу від фури або за бочку становило 3 гроші.

Потужним центром рибної торгівлі вважався Львів як трансфер продукції зі східних регіонів до міст Великопольщі та Кракова. До столиці транспортували запечатану в бочках солону львівську рибу – прісноводних лина та щуку. Показово, що найвище торгове встановлювали у Варшаві за популярну львівську рибу – з бочки по флорину та 6 грошів, що було значно дорожче в порівнянні з прусською – з бочки по 3 гроші.

Імовірно, сілезьку прісноводну рибу імпортували до Варшави краківські купці, які спеціалізувалися на продажу, постачаючи її з Цешинського і Пщинського регіонів [32, s. 18, 43]. Значні вилови були пов'язані з процвітанням ставкового господарства у Верхній Сілезії в XVI–XVII ст. Податок з сілезької риби усталено визначався у пропорції – по одній рибині від копи.

Серед рибного привозу фігурують й популярні раки, які у старопольську добу визнавалися рибою. Старостинське з привізних раків також відбиралося натурою – по копі з возу. Попит на раків, так само, як і на рибу, зростав у періоди сеймів, особливо в пісні дні. Закупівля раків, як і більшості рибних уловів, мала сезонний характер. В асортименті пісної їжі, яку охоче вживала шляхта, раки не були надто коштовним торговельним артикулом [10, s. 19]. Традиційно раків замовляли до королівського столу в 1790-х роках [30, s. 67, 68, 71, 73–74 etc].

Серед податків на забійну худобу та м'ясо особливе місце займав прибуток від торгівлі волами. За даними Інструктажу, старостинський прибуток збільшувався за рахунок худоби, яку реалізовували зазвичай на ярмарках. Очевидно через труднощі з її перегоним з худоби під час ярмарку стягували 1 флорин.

Варшава була потужним ринком збуту худоби, а також етапом транзиту. Волів масово переганяли до столиці та інших коронних міст з Поділля, Буковини та Валахії. Худобу гнали Грохівським «в'їздом», тобто трактами, що вели з Підляшшя, Любельщини, а далі – аж з України [33, s. 102]. Через це торгове з вола, якого постачали не для ярмаркового продажу, становило у столиці 12 грошів. Високий розмір столичного податку був показовим у порівнянні зі Львовом, де староста отримував з вола та яловиці лише 1 гріш [13, с. 443].

Завдяки торгівлі волами столичний ринок забезпечувався яловичиною різних видів, лоєм та яловичими шкурами [6, s. 46]. У 1683 р.

середня ціна одного вола складала у Варшаві 990 грошів [6, tabl. 15]. За твердженням А. Клондера, домінування волівини в м'ясній торгівлі було типовим як для столичних, так і для провінційних міст Корони [12, s. 180]. Крім волівини, або яловичини, у Варшаві також торгували телятиною та бараниною, з яких стягувався податок у розмірі 2 шелягів.

Прибутки варшавського старости поповнювалися не лише за рахунок приїжджих купців, але й від різників, т. зв. кияків (сохачників), яким дозволялося продавати м'ясо на сохачках (підпорах), з них податок збирався натурою: від кияків-різників, які продають у Варшаві, – по шроту м'яса. Як свідчить люстрація Варшави 1660 р., раніше від міських різників на сохачках старості регулярно стягалося торгове у вигляді чималої кількості м'ясних лопаток. На момент написання люстрації – у 1660 р. – прибуток від лопаток вже не стягувався, вочевидь через воєнні події, що спричинило до занепаду в місті торгівлі на сохачках («*ze ob injuriam temporum wolnice zaginęły*») [3; s. 194]. В інших містах Корони, зокрема у Львові, податок старості від різників і сохачників стягувався готівкою [13, с. 443].

Високі потреби Старої та Нової Варшави у м'ясі значною мірою задовольнялися за рахунок передмість та ближніх місцевостей. Завдяки монополії, наданій привілеєм Яна Казимира 1659 р. м'ясникам Нового міста, постачання м'яса з Праги, Скаришева та інших юрисдикцій було регулярною практикою [34, s. 133].

Показником непопулярності свинини є її відсутність серед інших видів м'яса, згаданих у тексті Інструктажу. Згідно з документом, на варшавський м'ясний ринок привозили лише полоті солонини (полоть – половина тушки, шмат, розрізаний уздовж) в якості доступного свинячого жиру. В період між 1661 і 1685 рр. ціна полоті солонини становила у Варшаві 240 грошів [6, s. 98]. Торговий податок на полоть солонини був встановлений у розмірі 2 грошів.

Цінним жиром традиційно визнавався лой, отриманий з волів, телят і овець. Крім кухні та домашнього господарства, витоплений жир використовували в миловарінні, свічковому виробництві та інших ремеслах. Потреба у великій кількості лоя як основної сировини для ремесел у XVI–XVII ст. була спеціально врегульована. Зокрема, згідно з таксами краківського воєводи 1573 р. жоден м'ясник не наважувався

324 торгувати лоєм, – продавав лише лише миловарам, свічкарям та шорникам [18, s. 328].

Про високий попит на лой свідчить встановлений розмір торгового у Варшаві, значно вищий порівняно з іншими товарами, – 24 гроші з возу. На протигагу цьому, торгове, яке стягувалося в інших містах Корони, відрізнялося від столичного. У Львові 1639 р. староста «з сала нічого не брав, бо ці товари *ad mercaturam pertinent*» [13, с. 443].

Поширені види свійської птиці – курки та гуски – живцем постачалися на столичний ринок, імовірно із сільських місцевостей неподалік Варшави. Торгове з птиці становило стандартну таксу з возу сільської продукції – по 2 гроші з возу курей та гусок, стільки, скільки й з возу капусти, вівса, солоду тощо. До прикладу, з возу яблук – трохи більше – по 3 гроші.

Важливі позиції у продуктовому асортименті усталено належали борошну та випічці, про що свідчить розмір торгового: з фурманського возу борошна – флорин 3 гроші, а з возу хліба – 3 гроші. Значну роль мав т. зв. «партацький» хліб різних ґатунків, який масово споживало населення [34, s. 133]. Адже дорожчий пшеничний хліб, який привозили до міста, дозволялося продавати лише в торговельні дні. Тож цей хліб не конкурував з продукцією варшавських пекарів, але задовольняв потреби столиці. Привізена випічка, що користувалася великим попитом у столиці, оподатковувалася для староства. Всупереч дозволу на торгове з привізного хліба варшавському старості, в деяких інших містах Корони, у Львові, старості заборонялося збирання жодного торгового від хлібної випічки [13, с. 443].

В Інструктажу зазначені різні крупи, овес, солод та інші ґатунки збіжжя з таксою з возу – по 2 гроші. Ідентична такса з возу зерна стягувалася також у Львівському старостві [13, с. 443].

У тексті документа на особливу увагу заслуговують колоніальні артикули, т. зв. коріння: прянощі (перець, кмін), до яких залучалися цукор, торунський медівник, рис, оливки, оливкова олія, лимонії. Всі ці додатки відповідають широкому переліку «коріння», згаданому С. Чернецьким [29, s. 96].

Найдорожчі продукти та трунки імпортувалися через Гданський порт углиб країни до Варшави та інших міст. Значні партії прянощів,

додатків, бакалії також перевозилися зі Сходу транзитом через Львів, Кам'янець-Подільський і Люблін, де номінувалися т. зв. турецьким товаром. До прикладу, власне так визначено у привілеї щодо торгового у Львові 1639 р.: з возу турецьких товарів, а саме з возу інжиру, родзинок, рису, горіхів, брати півкаменя [13, с. 444].

У Варшаві торгова такса для екзотичних прянощів і додатків становила 12 грошів. Ідентична такса у 12 грошів стягувалася з різноманітних груп імпорту: петерцименту, модних французьких товарів, турецьких килимів тощо, котрі перевозилися транзитом через прикордонні міста.

Згаданий в Інструктажу перець серед прянощів мав найбільший попит. Однак, за даними В. Адамчика, ціна на перець у Варшаві XVII ст. падала і в останній чверті XVII ст. була на 300 % нижчою, ніж у 1551–1575 рр. [6, с. 64–65]. У документі також зазначені рис і кмин. Імпортований зі Сходу або Середземномор'я рис вважався приправою, тому розмір такси з нього – 12 грошів – дорівнюється до перцю та кмину.

У великих партіях спецій, що перевозилися купцями, «деякі з них навіть частково є предметом вітчизняного виробництва (наприклад, кмин), але їх не можливо відрізнити від імпортних товарів» [26, с. 148]. Втім, низькою таксою вирізнявся вітчизняний лікарський розмарин – ароматична приправа, яка використовувалася в кулінарії та домашньому лікуванні. Вічнозелені розмаринові кущі транспортували торговельними суднами по Віслі, а у столиці від кожного куща розмарину стягувалося торгове – $\frac{1}{2}$ гроша.

Високе торгове стягувалося з імпортних додатків: середземноморських лимоній, оливок, оливкової олії та колоніального цукру. У Варшаві фунт оливкової олії коштував у середньому 24 гроші в 1677–1681 рр., а фунт цукру сягав 40 грошів у 1683 р. [6, tab. 14, 41]. Серед колоніальних додатків, що надходили до Варшави, окрему позицію посідає популярний спеціалітет – торунський медівник. На жаль, немає даних про те, скільки коштував торунський смаколик у Варшаві, де також випікалися локальні медівники.

На відміну від трендового цукру, у групі традиційних продуктів вирізняється високим податком привізний мед, який цінувався як натуральне джерело солодкості. З бочки прісного несиченого меду встановлювалося торгове, типове для престижних товарів, – 12 грошів. Ідентичну

таксу стягували також з діжки воску, оскільки найякісніший мед і віск до коронних міст транспортували купці з Литви [23, s. 37]. У варшавських крамницях, згідно зі Статутом цін 1606–1627 рр., пропонувався мед двох гатунків: ковенський (2 гроші) і дешевший варшавський (1608–1609, 1610 рр.) (за кварту 1 грош) [4, s. 83, 97, 106]. На відміну від столиці, львівський староста не стягував із привізного меду торгове [13, с. 443].

Торгове з молочних продуктів було встановлене в розмірі 2 гроші – з копи сиру та з фаски масла. Окрім містечок поблизу Варшави, звідки, радше за все, молочну продукцію привозили на ринок, її частина також надходила з інших регіонів, зокрема з Сілезії, з якою торговельні контакти підтримувалися з кінця XVI ст. Так, у 1581 р. в Остжеховській коморі при сплаті мита на масло і сир серед торговців, які транспортували молочні продукти, переважали варшавські купці [26, s. 58, 59].

У документі наведено незначний податок на городину (з возу капусти – 2 гроші; з возу вінків цибулі – 6 вінків, або з копи – вінок; з часнику – так само), місцеві фрукти (з возу яблук, груш – 3 гроші) та горіхи (з копи волоських горіхів – один шеляг). Особливим попитом серед фруктів користувалися сушені сливи, серед яких найбільше цінувалися угорські. Податок стягували натурою: з сушених слив пів бубона, коли у Варшаві продають. Хоча в тексті не вказане походження сушених слив, зазвичай цей товар надходив до Варшави та північних міст (Торунь, Познань, Гданськ) з Угорщини та з Сілезії [26, s. 59].

Отже, зазначені групи охоплюють основні продукти та продовольчі товари, переважно вітчизняні: хліб, борошно, різні крупи, овес, солод та інше збіжжя, молочні вироби (масло, сир), види м'яса рогатої худоби (баранина, телятина, воловина), солонину, тваринний жир (лой), свійську птицю (кури, гуски). Серед регіональних продуктів: натуральний несичений мед, спеціалітет – торунські медівники, фрукти (яблука, груші), горіхи та овочі (капуста, цибуля, часник). Широко представлена імпортована та регіональна морська або прісноводна риба – основний пісний продукт. Серед рибних гатунків і способів консервування – англійські оселедці, солоня (сілезька, львівська, пруська риба), свіжа, сушена (рибець звичайний, вугор), штокфіш, а також раки. Імпортні артикули презентовані прянощами, делікатесними додатками і бакалією (кмин, перець, рис, цукор, оливкова олія, оливки, лимонії, розмарин, су-

шені сливи). У групі алкогольних напоїв: імпортовані вина (петерцимент, угорське), пиво з варшавських передмість (скарішевське, празьке), регіональне (пйонтківське, ловіцьке, варецьке), імпортоване (пруське чорне, лейпцизьке), вітчизняна горілка, затребуваний у броварництві хміль.

Наукова новизна. Презентовано першу публікацію рідкісного старопольського джерела з торговельного оподаткування у Варшавському старостві XVII ст. Публікацію супроводжує науковий коментар, пояснюються фахові терміни з історії торгівлі в Речі Посполитій. На підставі документа проаналізовано різноманітний асортимент продуктів і продовольчих артикулів, регулярно транспортованих до Варшави. Через податкові дані розглянуті характер і специфіка масових постачань продовольства для столичних споживачів у XVII ст. Для порівняння залучені публікації документів щодо торгових податків з інших міст Корони, зокрема зі Львова.

Висновки. Джерелознавча цінність уперше опублікованого Інструктажу 1683 р. полягає в тому, що він містить інформацію про встановлення торгового податку на привізні товари на користь варшавському старості. Попри невеликий обсяг, документ акумулює конкретні дані щодо масових постачань продовольства до столиці в XVII ст. Зазначений асортимент презентує напої, продукти масового вживання та коштовні артикули для еліти. Різноманітно представлені вітчизняна та імпортована риба, пиво з передмістя, регіональне та імпортоване, хліб і збіжжя, м'ясо та худоба, східні та середземноморські добавки, імпортоване вино тощо. Проаналізований асортимент також опосередковано маркує джерела та шляхи надходження продовольства з регіонів Речі Посполитої та з-за кордону.

Запропонований польський текст транслітерований, модернізований і підготовлений у відповідності до правил опублікування старопольських археографічних джерел К. Лепшого [38]. Для відтворення характеру оригінального документа переважно збережено його лексичні та стилістичні особливості. У тексті розкрито і наведено у квадратних дужках польські та латинські скорочення. Публікацію супроводжує науковий коментар.

328 [арк. 164] **[Instruktarz targowego prowentu starościńskiego]***
 [Warszawa. 28 września 1683 roku]

Actum in curia Regia Varsaviensi, feria tertia pridie festi sancti Michaelis Archangeli Anno Domini millesimo sexcentesimo octuagesimo tertio.

Ad officium et acta pra[e]sentia castren[sia] capita[nealia] Varsaviensia personaliter veniens nobilis Joannes Mikuszewski eidem officio p[rae]senti Instructarium infrascriptum proventus cap[it]aneatus Varsaviensis manu illustris et magnifici Joannis Bonaventurae in Krasne Krasieński, referendarii Regni, Varsavien[sis], Sztumen[sis], Novomesten[sis], Prasnise[nsis] etc. capitanei subscriptum ad actandum in acta pra[e]sentia obtulit de tenore tali Instruktarz targowego prowentu starościńskiego juxta Constitutionem anni millesimi quingentesimi octuagesimi noni wypisany, według którego administratorowie tego prowentu wybierać powinni dobrą monetą, jaka na ten czas szła.

Floren / grosz

Od postronków kopy jednej	Floren	2
Od płótna sztuki grubego i cienkiego		2
Od paki sukna		24
Od śliw suchych półbębnia, kiedy w Warsza[wie] przedają		12
Od masła faski		2
Od polcia słoniny		2
Od fasy miodownika toruńskiego		12
Od kopy syrów		2
Od beczki piwa lipskiego		6
Od łowickiego		2
Od piątkowskiego i inszego przewoźnego		2
Od piwa wareckiego		1½
Od woza krup różnych		2
Od wozu owsa, słodu i inszego zboża		2
Od cetnaru miedzi, spiże		2
Od beczki żelaza		24

* За консультації люб'язно дякуємо Я. Думановському, професору Університету Миколая Коперніка в Торуні, та Є. К. Чернухину, кандидату філологічних наук, науковому співробітнику Інституту рукопису НБУВ.

[арк. 164 зв.] Od woza łoju	24
Od mydła woza	24
Od chmielu woza	floren 1
Od wańtucha pierzy	12
Od paki kilimów tureckich	12
Od woru pieprzu	12
Od woru ryżu, kminu	12
Od miodu prażnego beczki	12
Od fasy wosku	12
Od fasy cukru	12
Od paki stokwiszu	12
Od rolę tabaki	1
Od woza towaru litewskiego	floren 1
Od beczki śledzi angielskiej	6
Od pipy oliwy	12
Od pipy petercymentu	12
Od pipy limonij	12
Od uksestu oliwek	12
Od beczki wina węgierskiego	6
Od glenia drzewa	6
Od ławy drzew do palenia	6
Od drzewa glenia do budynku	6
Od komięgi wapna	floreny 3 24
Od tratwy wapna	24
Od tratwy garcy, sprzedających w Warszaw[ie] n[umer]o 60 albo floren 6	
Od kopy tarcic	6
Od wołu	12
Od cielęcia szeląg jeden	
Od barana szeląg jeden	
Od woza cert, także i innych suchych ryb, od kopy ryba jedna	
Od śląskich ryb, od kopy ryba jedna	
Od węgorki suchych, od kopy ryba jedna	
Od smoły beczki	3
Od woza futra	floren 1
Od woza gorzałki	floren 1

330	[арк.165] Od beczki małej gorzałki	6
	Od woza cybulę wieńców n[umer]o 6 albo od kopy wieniec	
	Od czosnku także	
	Od woza kapusty	2
	Od woza szkła sztuk n[umer]o dwanaście albo	floren 1
	Od woza statków drewnianych albo sztuk n[umer]o 92 albo floren 1	
	Od mąki furmańskiej woza	floren 3 3
	Od fury ryb żywych ryba jedna	
	Od lwowskich ryb od beczki	floren 6
	Od ryb pruskich fury albo od beczki po gr 3	12
	Od woza raków kopa jedna	
	Od bydłęca podczas jarmarku	1
	Od sztuki towaru francuskiego	12
	Od tarcic woza	2
	Od gont woza	2
	Od kopy gont so[s]nowych szeląg jeden	
	Od beczki piwa skarszewskiego	2
	Od beczki piwa praskiego także	2
	Od bellę papieru	6
	Od rozmarynu wodą płynącego od krza	½
	Od woza chleba przewoźnego	3
	Od kijaków rzeźników w Warszawie sprzedających, śrot mięsa	
	Od woza garców garków n[umer]o sześć	12
	Od smoły beczki	3
	Od dziegciu także	6
	Od orzechów włoskich od kopy szeląg jeden	
	Od woza jabłek	3
	Od woza gruszek także	
	Od woza obręczy	1
	Od woza wełny	12
	Od woza kur, gęsi	2
	Od woza węgla	1
	Od piwa pruskiego czarnego beczki	12

I od inszych rzeczy stosując się do tegoż Instruktarza *ducta proportione* także od towarów kaźdych i *victualis*, na co się podpisuję Jan Krasin̄ski na Krasnym, referendarz koronny, *manu p[ro]pria, post cujus quidem*

Instructarii superius inserti in acta p[rae]sentia castren[sibus] capitane[alibus] Varsavien[sibus] ingrossationem originale ejusdem offerens rursus ad se recepit et de recepto officium pr[a]esens quietavit quictatis pr[a]esentibus.

(Locus sigilli) *Correxit Sobolewski*

Ignatius Gadomski, tribunus ter[rest]ris, vicecapitaneus Vars[aviensis]. Valentinus Sobolewski, notarius ter[rest]ris Varsavien[sis]

Legi juxta Acta Zal[ejski]

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. І. Од. зб. 5955. Арк. 164–165 зв.
2. Wejnert A. Starożytności Warszawy: dzieło zbiorowo-zeszytowe. Serya druga. T. 4. Warszawa: 1856. 462 s.
3. Wejnert A. Starożytności Warszawy. Dzieło zbiorowo-zeszytowe. Serya druga. T. 6. Warszawa W Drukarni Banku Polskiego, 1858. 2 t. w 1 wol. (468 s, XVIII s.).
4. Ustawy cen dla miasta Starej Warszawy od roku 1606 do roku 1627, wyd. A. Chmiel. Kraków. "Archiwum Komisji Historycznej". 1894. T. 7. S. 51–268.
5. Wierzbowski T. Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy, 1376–1772. Warszawa, 1913. 186 s.
6. Adamczyk W. Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku, Lwów–Warszawa: Kasa im. rektora J. Mianowskiego, 1938. 220 s.
7. Warszawa w latach 1526–1795 / opr. M. Bogucka [et al.], pod red. S. Kieniewicz. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. 672 s.
8. Damińska A. Życie Starej Warszawy w drugiej połowie XVII wieku. Almanach Muzealny, 2010. T. 6. S. 253–324
9. Lileyko J. Życie codzienne w Warszawie za Wazów. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1984. 391 s.
10. Wyczański A. Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1969. 223 s.
11. Klonder A. Prowincjusze i detaliści. Drobnny handel i rzemiosło w Rzeczypospolitej w XVII – początku XVIII wieku, Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2020. 162 s.
12. Klonder A. Mięso na rynkach miejskich w Koronie w XVII wieku. Wybrane problemy. Kwartalnik historii kultury materialnej 70/2 2022. S. 165–182. <https://doi.org/10.23858/KHKM70.2022.2.003>

13. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упоряд. М. Капраль. Львів, 2010. 544 с.
14. Jan Dobrogost (Bonawentura) Krasieński – IPSB: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-dobrogost-krasinski-h-slepowron-zm-1717-wojewoda-plocki>
15. Hundert Z. Działalność polityczna referendarza koronnego i starosty warszawskiego Jana Dobrogosta Krasieńskiego za panowania Jana III (do 1688 roku). *Kronika Zamkowa – Roczniki*, 6(72)/2019. S. 189–205. <https://doi.org/10.14746/cph.2020.1.9>
16. Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a: Atlasas / E. Laucevicius. Vilnius: Mintis, 1967. T. 1–2.
17. Мяскова Т. Власницькі знаки на книжках з родової бібліотеки графів Йоахима та Адама Хрептовичів : Альманах бібліофілів. Кн. 1 / упоряд. Є. Пшеничний. Дрогобич : Коло, 2015. С. 259–271.
18. Niemcewicz J.U. Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce. Wyd. 2. T. 3. Lipsk: Breitkopf i Haertel, 1839. 364 s.
19. Warszawa, jej dzieje i kultura. Red. A. Gieysztor, J. Durko. Arkady. 1980. 668 s.
20. Volumina Legum przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku [1793]. T. 2. Petersburg: wyd. J. Ohryzko, 1859, s. 277–304.
21. Pęcowski J. Handel Rzeszowa w XVII i XVIII wieku. Rzeszów, 1908, 47 s.
22. Żuławnik M. Płockie targi i jarmarki w XVI–XVII wieku. "Notatki Płockie". 2001, nr 3 (188). S. 3–9.
23. Kołaczkowski J. Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce. Kraków: nakł. M. Kańskiego, 1888. 744 s.
24. Klonder A. Browarnictwo w Prusach Królewskich: 2 połowa XVI–XVII w. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983, 161 s.
25. Syreński S. Zielnik Herbarzem z języka Łacinskiego zowią. To iest Opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutkow, y mocy Zioł wszelakich ... Kraków: Bazyl Skalski, 1613.
26. Rybarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. Rozwój handlu i polityki handlowej. T. 1. Poznań: nakł. Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania. 1928. 363 s.
27. Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza poprzedzone opisem rękopismów z archiwum radziwiłłowskiego, znajdujących się w Bibliotece Ordynacyi Krasieńskich połączonej z Muzeum Konstantego Świdzińskiego / opr.

- W. Chomętowski. Biblioteka ordynacji Krasieńskich. Muzeum K. Swidzińskiego. T. 1. Warszawa, 1875. 193 s.
28. Giżycki F. Ks. Wiadomość o stanie handlu i przemysłu w Polsce, w wiekach dawniejszych. Stanisławów: Piller Jan Paweł, 1846. 179 s.
29. Czerniecki S. Compendium ferculorum albo zebranie potraw / wyd. i oprac. J. Dumanowski, M. Spychaj. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2012. *Monumenta Poloniae Culinaria*. Polskie zabytki kulinarne, red. J. Dumanowski, wyd. III poprawione, t. I. 240 s.
30. Księga szafarska dworu Jana III Sobieskiego 1695–1696 / oprac. J. Dumanowski, M. Próba, Ł. Truściński. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2013. *Monumenta Poloniae Culinaria*. Polskie zabytki kulinarne, red. J. Dumanowski, t. IV. 213 s.
31. Mierzwa Ed. A. Anglia a Polska w okresie rewolucji purytańskiej i restauracji. Nauk. Wydawn. Piotrkowskie Filii Akademii Świętokrzyskiej w Piotrkowie Trybunalskim, 2001. 339 s.
32. Brzozowski S., Tobiasz M. Z dziejów rybactwa małopolskiego. [w:] *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*. 1964. Ser. B(9), s. 3–102.
33. Grochulska B. Warszawa na mapie Polski stanisławowskiej. Podstawy gospodarcze rozwoju miasta. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1980. 310 s.
34. Grochulska B., Pruss W. Z dziejów rzemiosła warszawskiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. 622 s.
35. Lepszy K. Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od połowy XVI do połowy XIX wieku. Wrocław, 1953. 65 s.
36. Słownik polszczyzny XVI wieku <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/43786#znaczenie-8>
37. Guldon Z., Stępkowski L. Statystyka obrotów towarowych na komorach celnych województwa sandomierskiego 1764–1766. Kielce, 1986.
38. Sylwan. Zbiór nauk leśnych i łowieckich. Warszawa: S. Orgelbrand, 1845. 412 s.
39. Słownik polszczyzny XVI wieku <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/58517#znaczenie-2>
40. Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku: https://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=17041&forma=BELLA#17041
41. Młynarczyk E. Polskie słownictwo handlowe XVI i XVII wieku: (na materiale krakowskich ksiąg praw miejskich i lustracji królewskich), Kraków: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu pedagogicznego w Krakowie, 2010. 218 s.

*Svitlana Bulatova**V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine**(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-2830-7867

*e-mail: irnbuv@gmail.com****Manuscripta varsoviana: Instruction of the Starostwo trade tax in Warsaw in 1683***

The **purpose of the work** is to publish, analyze and bring the little-known Instruction of the Starostwo [eldership] trade tax of 1683 into scientific circulation in the context of studying the range of imported food products in Warsaw in the 17th century. Not only the discourse of the trade profit of the Warsaw Starostwo, but also primarily the role and peculiarities of imported food trade are highlighted. The **methodology** is based on the historical-comparative method, the principles of camera and edition archeography, the actual principles of research and publication of Old Polish manuscript sources of the 16th-19th centuries, and the definition of professional terminology. **Scientific novelty.** The first publication of a rare Old Polish source on trade taxation in the Warsaw Starostwo of the 17th century is presented. The publication is accompanied by a scientific commentary, explaining technical terms from the history of trade in the Polish-Lithuanian Commonwealth. On the basis of the document, a diverse assortment of products and food items, regularly transported to Warsaw, was analyzed. Based on tax data, the nature and specifics of mass food supplies for metropolitan consumers in the 17th century are considered. For comparison, publications of documents on trade taxes from other cities of the Crown, in particular from Lviv, are involved. **Conclusions.** The historical value of the first published Instruction of 1683 lies in the fact that it contains information on the establishment of a trade tax on imported goods for the benefit of the Warsaw Starostwo. Despite the small volume, the document accumulates specific data on mass supplies of food from the regions of the Polish-Lithuanian Commonwealth and from abroad to the capital. The specified assortment presents drinks, products of mass consumption and expensive items for the elite. A variety of domestic and imported fish, beer from the suburbs, regional and imported, bread and cereals, meat and livestock, oriental and Mediterranean supplements, imported wine and more are presented. The analyzed assortment also indirectly marks the sources of food supply.

Key words: Warsaw of the 17th century, manuscript, tax, trade, products, drinks.

*Стаття підготовлена 27 грудня 2022 року;
подана до друку 5 січня 2023 року.*

Інна Юрїївна Тарасенко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу актовї археографії,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-1019-9749
e-mail: innatarasenko86@gmail.com

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯН
ПРИКОРДОННИХ РАЙОНІВ ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ
(ЗА ЛИСТАМИ В. Г. КРАВЧЕНКА ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА
З АРХІВНИХ ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Мета роботи. Опрацювання і залучення до наукового обігу частини неопублікованого листування українського етнографа, діалектолога та краєзнавця В. Г. Кравченка з українським лексикографом, етнографом та громадським діячем Б. Д. Грінченком, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і є цінним джерелом для вивчення історії Поділля ХІХ століття. Використання невідомої раніше інформації для глибшого розуміння життєвих реалій різних представників сільського населення Поділля. **Методологія.** У процесі проведення дослідження було використано насамперед метод наукової евристики, біографічний, історико-логіч-

ний та критичний методи вивчення історичних джерел й антропологічний підхід, що в комплексі надає змогу висвітлити повсякденне буття пересічного українця-селянина кінця ХІХ століття. **Наукова новизна.** Вперше введено до наукового обігу листування двох видатних українських діячів науки і культури В. Г. Кравченка і Б. Д. Грінченка, що актуалізує унікальну інформацію про селянський побут у прикордонних районах Поділля означеного періоду. **Висновки.** Оскільки предметом історії повсякденності є приватне життя, умови праці, відпочинку, побутові проблеми пересічних людей, а об'єктом виступають як письмові, так і усні матеріали, то неопубліковані листи

В. Г. Кравченка до Б. Д. Грінченка слід розглядати як джерело для вивчення українського прикордонного села кінця XIX століття. Завдяки майстерному і детальному описові епізодів з життя простих людей до нас дійшла унікальна інформація, зафіксована сучасником на папері, що власне стане

в нагоді для осмислення рівня життя та моральних засад тодішнього суспільства та глибшого відтворення історичної епохи.

Ключові слова: В. Г. Кравченко, Б. Д. Грінченко, Поділля, кінець XIX століття, листування, історія повсякденності.

Актуальність теми дослідження. Постаті видатних діячів української культури і науки Бориса Грінченка та Василя Кравченка не завжди були в пошані. Вже через десятиліття після смерті Б. Грінченка радянська влада намагалася спочатку применшити, а згодом взагалі знівелювати його доробок і вплив на українську культуру, нависивши на нього ярлик «представника буржуазно-націоналістичної літератури» [1, с. 178]. Відповідно наукова та творча діяльність В. Кравченка також переслідувалася як буржуазно-націоналістична. Отож віднайдення, аналіз та публікація невідомих документів, що розширюють наші знання стосовно життя та світоглядних засад Б. Грінченка та В. Кравченка, наразі є важливими та актуальними.

Аналіз досліджень і публікацій. Життя, творчість і наукову спадщину В. Кравченка вивчали такі науковці: М. Ю. Костриця, Г. П. Мокрицький [2], М. Малюк [3], Г. Б. Скрипник [4], О. К. Рубан [5]. Окрему монографію, присвячену дослідженню громадської та наукової діяльності В. Кравченка, підготувала Т. М. Лобода [6]. Частину епістолярію В. Кравченка з Б. Грінченком, Є. та І. Спаськими опубліковано нами [7].

Мета статті. Дослідження та залучення до наукового обігу частини неопублікованого листування українського етнографа, діалектолога та краєзнавця В. Г. Кравченка з українським лексикографом, етнографом та громадським діячем Б. Д. Грінченком, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) і є цінним джерелом для вивчення історії повсякденності селян Поділля кінця XIX ст.

Виклад основного матеріалу. В. Кравченко (1862–1945) – етнограф, краєзнавець, письменник. З докладною біографією В. Кравченка можна ознайомитися в енциклопедичних довідниках, отож ми не будемо

тут її подавати, але кілька фактів з його життя слід усе ж навести. Виходець із селянської родини. Закінчив із золотою медаллю Феодосійський учительський інститут, де захопився етнографією, що стала його покликанням і професією. На жаль, зацікавлення всім українським і близькість до народовольців призвели до заборони йому вчителювати. Через це довелося В. Кравченку піти в армію і вступити до одеської юнкерської школи. Протягом служби в 126-му Рильському піхотному полку він налагоджує зв'язки з відомими діячами української культури М. Грушевським, В. Антоновичем, Ф. Вовком, Б. Грінченком. Вочевидь тоді й розпочалося листування з останнім, яке тривало майже 20 років. Служба в армії не відповідала духовним запитам молодого чоловіка. Тому в 1892 р. він переходить на роботу до акцизного товариства, де отримує посаду наглядача корчемної стражі на австрійському кордоні, навпроти Збаража. Цю роботу В. Кравченко розглядав лише як тимчасову, оскільки вона мало чим відрізнялася від військової служби. Його місцем проживання стало м. Вишнівець (сучасна Тернопільська область). Посада, оточення, взагалі життя у прикордонні дуже відрізнялися від життя в Наддніпрянській Україні, отож свої враження В. Кравченко викладав у довжелезних листах до колеги й однодумця Б. Грінченка, які швидше виглядають як літературні замальовки або репортажі. (Маючи літературний хист, пізніше В. Кравченко почне писати оповідання і публікувати їх у «Літературно-Науковому Вістнику»).

Цей епістолярний комплекс зберігається у фонді III («Листування») ІР НБУВ, серед листів за період 1891–1910 рр. (№ 37637–37660). Загалом дані документи заслуговують на більш докладне вивчення і повну публікацію. У запропонованих студіях ми характеризуємо та презентуємо лише 4 найрозлогіші листи (№ 37 654–37 657), в яких В. Кравченко докладно описує епізоди з повсякденного життя селян Поділля кінця XIX ст. і які хронологічно охоплюють період від березня до травня 1893 р.

Отже, в березні 1893 р. В. Кравченко надіслав Б. Грінченкові лист на 6 сторінках, де описав свої нові роботу і місце проживання. Доля закинула його в інакше середовище, яке само по собі ніяк не фіксувало свою повсякденність. Хоча кореспондент і цікавився етнографією краю, та все ж ці нотатки швидше були рефлексією на зовсім інше оточення, аніж історичним дослідженням. Він докладно змальовує людей, їхню

поведінку, настрої, передає діалоги і лише іноді вставляє власні коментарі. Слід зауважити, що ці записи він не планував публікувати, а деякі факти записані з чужих слів. Та все ж автор намагається бути об'єктивним: «Знаю й те, що коли за кого заступаюся, то й малюнок мій не буде об'єктивний, а цього найбільш бажають сьогочасні критики від писаків» [8, арк. 7]. В одному з листів він навіть наводить рапорт підлеглих, щоб підтвердити правдивість своїх слів.

Після третього поділу Речі Посполитої і розширення кордонів Російської імперії постала гостра проблема контрабандного руху товарів у прикордонних районах Поділля, що заподіював значні збитки імперській казні. Згідно зі статистичними даними, в першій половині XIX ст. «через Радивилівську та Гусятинську митниці проходила найбільша кількість контрабандних товарів, тобто вони були напруженими ділянками кордону» [9, с. 12]. Держава накладала значні обмеження на імпорتنі товари й піднімала митні тарифи.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. товарами найбільшого попиту в Російській імперії були чай, сахарин, одяг, тканини, спирт, вина, прикраси, заборонена література. Потреба в такому крамі породжувала пропозицію, і саме його намагалися ввезти контрабандою. З листів В. Кравченка бачимо, що алкоголь («шпирт пачковий», «загранишня») за популярністю посідав перше місце. Будь-яке родинне свято – весілля, похорон, родини, хрестини – не могло обійтися без хмільного напою. Найбільше поважали саме контрабандний спирт. У прагненні влаштувати найкраще свято і не осоромитися перед односельцями селяни спеціально вирушали через кордон за спиртом. За одну вдалу вилазку контрабандист («пачкарь») міг принести «чотирі гарці, а в чотирьох гарцях не менш як пуд ваги». Контрабандисти переносили свій товар у барилках (діжках) або у волов'ячих піхурах (щось подібне до бурдюка). За кордон ходили групами від 3 до 12 чоловік. Неодноразово в гонитві за таким товаром, не помічаючи, купували фальсифікат, до прикладу, замість рому – цикорій, настояний на спирту. Здебільшого «пачкарі» йшли вночі в передсвяткові дні та коли була найгірша погода – хуртовина або дощ, сподіваючись на неуважність стражників.

Друге місце в рейтингу контрабандних товарів належало коралям та хусткам. Місце збуту такого краму було вибрано дуже вдало: в Почаїв-

ській лаврі постійно вирував натовп прочан, що їхали здалека і нерідко з грошима. Монахи ж натомість слідкували за тим, щоб під стінами лаври не відбувалися арешти і скандали. Через їхні скарги акцизникам було заборонено ловити контрабандистів біля церкви. Цим, звісно, користувалися порушники закону і на очах акцизних службовців могли здійснювати свої обуродки.

Інші товари, що мали попит у Росії і перевозилися нелегально, місцеве населення, очевидно, мало цікавили. Такий крам, як чай, мереживо, тканини, потрібно було збувати в торгових лавках, а це вже була прерогатива локальних євреїв. Заборонена література також не привертала увагу простих селян, оскільки більшість з них мала лише початкову освіту.

За словами В. Кравченка, «пачкарями» ставали селяни, які мали комерційну жилку (у листах згадуються певні Сидір, Свирид, Яремко, Ганджибола, Кокорудза, Квас), адже далеко не кожен міг займатися такою ризикованою справою, що вимагала розуму, хитрості, швидкої реакції. В листі № 37656 він наводить уривок рапорту своїх підлеглих про одного такого горе-ділка, якого зловили на провезенні «шпирту». Також цим бізнесом активно займалися євреї, котрі мали власну розгалужену мережу торгових лавок. Щоправда, для них це було надто небезпечно, оскільки їхнє покарання не обмежувалося лише штрафом: імперська влада, намагаючись розпорошити єврейське населення, у випадку затримання на місці злочину засилала всю родину за 50 верст від кордону. В. Кравченко в листі зауважував, що найбільш активно євреї торгували до 1870-х років. Саме на цей час припадають посилення протекціонізму в Російській імперії та підвищення мита. Згодом більшість євреїв таки відселили, а ті, котрі залишилися, не ризикували знову братися за контрабанду. Зауважимо, що цією справою займалися як чоловіки, так і жінки. Чоловіки переправляли товар через кордон, а жінки його збували.

Деякі «пачкарі» не цуралися доносити на своїх же «колег». Такі інформатори («донощики») дуже цінувалися акцизниками, їх усіляко захочували. Обходитися з ними треба було з повагою, не забуваючи напоїти й заплатити. А чи правдиву інформацію надав «донощик», чи ні, цього з певністю не можна було знати. Серед причин такої добровільної співпраці – бажання «насолити» комусь, прибрати конкурента, просто підзаробити або добре провести час – з безкоштовним обідом і випивкою.

Причиною виникнення такого виду діяльності, як «пачкарство», була звичайна бідність. Поділля в XIX ст. – аграрний район імперії, а контрабанда обіцяла швидкий, хоча й ризикований, спосіб заробити гроші. Проте були й винятки: «Добре, що оце пачкарь багатий – є що з нього взяти – у нього кажуть усього доволі – й хліба й скота ... І чого він, дурень, тіки пішов за тією загранишною?» [10, арк. 3 зв.]

Перший лист так сподобався Б. Грінченку, що у відповіді він просив продовжити цю тему: «Та й про Ваше життя й про пачкарів напишіть – усе вельми цікаве» [11, арк. 1]. І в наступному листі, без дати, В. Кравченко ділиться далі своїми враженнями. Цього разу він зупинився на зображенні своїх підлеглих. Під його керівництвом працювала група корчемної стражі у 30 чоловік, але розказує він про найцікавіших, найбільш досвідчених і непідкупних. Це – вільнонаймані прості люди, без спеціальної освіти, навіть не дуже письменні, дехто – колишні військові: «Цимбалюк з Гладуном, Гладун, літ 50 – старий підхвებель – не багато грамотний, проте розумний. Цимбалюк писар ві[й]с[ь]ковий – пішов у службу неграмотним, а вернувся додому вченим чоловіком, говоре “красиво”» [12, арк. 4 зв.].

Завданням корчемної стражі був контроль кордону, перешкоджання провозенню контрабанди, уважний огляд транспорту, особливо великих возів із сіном або соломою, перевірка їх спеціальними металевими щупами. Також стражники повинні були переслідувати контрабандистів при спробі втечі. При собі вони мали шаблю і револьвер. Специфіка роботи в корчемній стражі вимагала твердого характеру, кмітливості, сміливості, знання людей і місцевості, фізичної витривалості, навіть знання іноземних мов (їдиш). Чимало важило й уміння уживатися з односельцями. Наприклад, Гладун Карпо Степанович за непідкупність мав авторитет серед своїх же селян, а його гострий розум та інтуїція викликали їхню повагу. Тим не менш, зустріч у полі один на один з «пачкарями» часто закінчувалася жорстокою бійкою. За спогадами старого акцизника Гарцанюка: «мене два рази пачкарі топили в річці, і обидва рази, коли остався жив, то тільки через те, що завчасу товарищі визволяли» [13, арк. 7].

До функцій корчемної стражі належали не лише контроль кордону і перешкоджання нелегальному провозенню товарів, а й пошук місць зберігання та продажу контрабанди. Ось чому підлегли В. Кравченка

регулярно навідувалися до тих селян, які вчащали до родичів за кордон, і «промацували» їхні подвір'я металевими щупами. У своєму листі він пояснює поняття «поїмка» і «виймка». За кожний вилучений товар стражники отримували нагороду. Конфіскований контрабандний крам описувався, оцінювався і продавався з торгів. А грошовий штраф, що накладався на порушника, спрямовувався на виплату премій стражникам. До прикладу, «пачкаря» Кваса було затримано з 8 «піхурами» «загранишною» і за це він мав сплатити 108 рублів штрафу або відсидіти в тюрмі.

Поміж усім В. Кравченко описує й місцеву владу (предводителя дворянства, урядника, старосту, волосного писаря), знать, духовенство, тим самим репрезентуючи «вищий» суспільний прошарок Поділля кінця XIX ст. Картярство, пияцтво, хабарництво, шахрайство – цим прославилася місцева верхівка. Отож перед спокусою «загранишною» не міг встояти навіть гонтовецький панотець. Про це знали також і місцеві селяни і корчемна стража. В. Кравченку довелося натякнути священнику про відповідальність кожного перед законом. А волосний писар навіть торгував між місцевими панами контрабандним вином, яке провозив, користуючись своєю посадою.

Інформативним у цьому епістолярії є те, що В. Кравченко не забуває вказувати місце, де відбувалися події, зазначаючи назви сіл, якими проїжджав. Так, до прикладу, його маршрут Вишнівець – Решнівка – Шили – Шимківці – Бабії – Колодне – Роківець Великий можна і зараз простежити. Це дає змогу верифікувати описані події, адже майже всі населені пункти, вказані в листах, існують і дотепер: Вишнівець, Дзвиняча, Радивилів, Збараж, Старий Почаїв, Гніздичне та ін. Цікавою є розповідь В. Кравченка про села Шимківці, Бабії і Решнівка, розташовані понад самим кордоном, де контрабандний промисел процвітав, а також про село Великий Роківець, в якому корчму тримав сам староста, отож, відповідно, ніхто крім нього забороненою діяльністю не займався.

Листи подано з авторськими датами. Місця, що викликають сумнів, позначені знаком питання (?). У квадратних дужках розкриті скорочення. При археографічному опрацюванні листів публікатором внесено певні корективи, зокрема:

- великі літери замінені на малі в таких словах: земляче, добродію;

- вжито літеру «і» замість кінцевої «и» або «я» у словах «сьогодні», «вдачі»;
- за сучасним правописом подано слова «писарь», «розказати», «люди», «що», «ліхтар» тощо;
- замість «ъ» вжито апостроф.

Висновки. Отже, беручи до уваги те, що листи приватних осіб, а тим більше таких патріотів і самовідданих збирачів та дослідників української історії й етнографії, як Б. Грінченко та В. Кравченко, містять багато цікавої інформації, необхідно ввести їх до наукового обігу. Оскільки предметом історії повсякденності є приватне життя пересічних людей, умови праці, відпочинку, побутові проблеми, а об'єктом виступають як письмові, так і усні матеріали, то неопубліковані листи В. Г. Кравченка до Б. Д. Грінченка слід розглядати як джерело для вивчення українського прикордонного села кінця XIX ст. Завдяки майстерному і детальному описові епізодів з життя простих людей до нас дійшла унікальна інформація, зафіксована сучасником на папері, що власне створює можливість осмислити рівень життя та моральних засад тодішнього суспільства та глибше відтворити повноту історичної епохи.

Листи В. Г. Кравченка до Б. Д. Грінченка

№ 1

1893, березня 20. Вишнівець.

«Щирий земляче. Коли пам'ятаєте, то вже восьмий місяць, як я писав до Вас у остатнє. Мовчав зовсім не через те, щоб не мав часу. О, ні – я мав багато часу, але був, як то кажуть, не при всіх, – я кинув військо, остогидло сидіть хоч і полковим казначеєм, а проте нічого не роблячи. Перейшов у корчемну стражу – на австрійській гряниці, проти Збаража¹, у м. Вишневіці² – сиджу ось уже восьмий місяць – командую стражою з 30 чоловіка, що глядять за тим, щоб не йшла контрабанда з-за кордону до нас. Теж не гурт як роботи, а проте поки сєє, та тєє, то не мало й води витекло із річок до моря. Не дуже то до вподоби й ця нова моя праця, ну, а нема де дітись...

¹ Збараж – місто в Тернопільській області. Розташоване на відстані 17 км від Тернополя. У 1772 р. місто увійшло до складу володінь Габсбургів (від 1867 р. – Австро-Угорська імперія).

² Вишнівець – містечко Кременецького району Тернопільської області.

Хутко знов мабуть перейду на щось інше. Вишневець – зараз “багато вишень” – інчий подума собі, а через те, мабуть, і містечко так прозвали. Другі скажуть, – “це од князів Вишневецьких”, і ці, що оце остатнє скажуть, скажуть щирю правду, бо містечко так прозване через князів Вишневецьких, вони, як кажуть, тут жили, самі його й будували. Од них воно перейшло до Мнишків – тут жили і “Лжедимитрій І-й”³ і Марина Мнішек⁴. Це те саме містечко, що, мо коли пам’ятаєте, літ сім тому назад, судилися граф (*граф.* – І. Т.) Плятер⁵ з київським головою Толлі⁶. Тепер це імені належить до князя Михайла Кочубея – потомка Кочубея Василя⁷ – “енерального судії Славного Войська Запорозького”. О Боже, що це за князь! Так собі, стерво якесь – курвай, а більш нічого. І Ви знаєте один з них, Василь, що ма свої маєтності коло Катеринослава, то він сюди їзде, ну, я трохи з ним познайомився. Він, кажуть, у одну ніч просадив у Парижі 900 т. Тут я бачив його на одних мениах, і от тут-то він заходився спич казати та пити “за нашу матір Малоросію”, як він казав, – “за долголітнєе процветаніє її”. Згадав тут і покійного родича свого – судію енерального та й заплакав. А випив стіки, сердега, що вже наприкінці ліз до всіх у драку; йому все здавалось, що люди не вірять, що він хахол, та ще до того “заядлий хахол”, родимий хахол, а не викуваний з кацапа! Він плакав, а я й собі плакав. Плакав я та радів, що от є хахли не тільки сіромашні, а є хахли й ясновельможні. Боже, яке щастя послав ти мені, що довів до того, що я тепер балакаю з таким великим чоловіком, що тепер уже такий час настав, що князь з мужиком живуть собі за панібрата!

³ Лжедимитрій І, царевич, Імператор Димитрій з 1(11).06.1605 по 17(27).05.1606 р. Самозванець, що видавав себе за сина Івана ІV Грозного. За однією з версій, монах-втікач Григорій Отреп’єв.

⁴ Марина Мнішек (1588–1615) – московська цариця, дружина московського царя Лжедимитрія І, дочка старости самбірського і львівського Юрія Мнішка і Ядвиги Тарло.

⁵ Плятери (фон дем Бросль, прозвані Плятер) – графський рід. Походить з роду лицарів з Вестфалії.

⁶ Толлі Іван Андійович (1825–1887) – міський голова Києва в 1884–1887 рр., голова Київського комітету торгівлі і мануфактур (1882). Йому належали садиби з будівлями в Києві та поза його межами. З однією з них – колишнім маєтком Вишневецьких на Волині – була пов’язана тривала судова тяганина щодо законності придбання, відома як «справа Толлі».

⁷ Василій Леонтіївич Кочубей (бл. 1640–1708) – український державний і політичний діяч. Старшина промосковської орієнтації. Страчений гетьманом І. Мазепою за наклепницький донос на нього московському царю Петру І.

Може Вам цікаво буде знати про мою службу? А хоч Вам те й не в голові, а проте все ж напишу дещо, бо мене, яко нового чоловіка, багато дечого вража.

Коли люди сидять там десь, далеко, далеко од кордону, то їм здається, що межі пограничною стражею та (контрабандистами) пачкарями завжди йде війна. Здається, що один одному морди, коли не прострелюють кулями, або не порозрубують шаблюками, то вже, певне, кулаками розквасюють до того, що вже неодмінно котрийсь з них повинен уминитися (!) юшкою. Так я чув, коли не був тут. Чув і далеко інакше, чув, що коли москаль заведеться з пачкарем, то комусь з них не жить у світі... Багато дечого чув, та не те справді, що чув.

Пачкарі, (о, диво для мене!) такі ж саме люди, як і всі люди – “вони ходять на двох ногах, мають по дві руки...”. Ну, та що про сеє казать – люди, та й годі – як і ми. Хоч ні, тривайте, трохи збрехав – тут у Ридомлі⁸, село таке недалеко од кордона, є пачкарь – Сидір, то він не такий чоловік, як ми. А що це справді так, то ось, послухайте, що мій син каже, як їду я по ревізію – “Тато, тато, чи ти їдеш у той Ридим, де пачкарь Свирид одкусив пачкарю Сидору шмат (багато) носа?” – Так от, бачте, є пачкарь Сидір, що нема у нього половини носа. А як у нього носа не стало? (Це, їй же Богу, не брешу). Принесли вони собі заграничної араки⁹ такої, що як звичайний чоловік отакісіньку чарочку вип’є, то вже й світа Божого не побаче, вже він додому буде їхати, або понесуть його на руках, а на своїх не дійде. Принесли араки, випили саме не масляній, вийшли Свирид з Сидором за ворота. Сидір був здоровший, почав глузувати над Свиридом, що той його не здолає. Почали боротися – Сидір поборов, Свирид вивертася і ненароком своїми зубами одбатував шматок носа у Сидора (“Хіба, казав Свирид, я винуватий, що його нос, попавсь міні на зуби?”). Сидір, почувши, що з носа шось потекло дуже гаряче, розглядівсь, почав лупити Свирида. Свирид виплював носа, а проте притулить його, себто носа, не догадались. Сидір подав на Свирида у волосний суд... Я, побачивши Сидора, питаю: “Ну, Сидоре, чим же твоє діло кінчилося? Як вас суд розсудив з Свиридом?”. Той безнадійно махнув рукою,

⁸ Ридомиль – село Почаївської міської громади Кременецького району Тернопільської області.

⁹ Арак – алкогольний напій (бл. 60 % міцності), розповсюджений у країнах Близького Сходу.

плюнув з злістю й, вилаявшись як слід, сказав: “Хіба отим суддям шкода мого носа? Коб хоч одному з них одкусили носа, то вони мо побачили б як то погано бути без носа... Прийшов я на суд, а вони, котрий не гляне, – як почнуть сміятись, глузувать... І присудили, щоб Свирид заплатив мені збитку за мого носа – одного карбованця! Хіба їм шкода мого носа?” – закінчив Сидір образливо.

Ой, бачу, бачу, що зовсім не про те хотів я Вам говорити. Ну, та вибачте на сей раз, може вже хоч не тепер, як то кажуть, а в четвер, може хоч не в цьому місті, то в другому, а все колись дещо скажу з того, що спочатку хотів говорити. Тут я хоч трохи хочу сказати Вам, які тут я спіткав у народі звичаї. Може ці звичаї де й инде є, тіки я не стрічав сього. По селах, що стоять недалеко од кордона, на всяке свято, на хрестинах, на весіллі повинен бути заграничний шпирт – пачковий (контрабандний). На весіллі без рому не обходиться, хоч, коли б ви знали, наших братчиків за гряницею так обдурюють – у шпирт бросають цикорію (що в нас звуть кохвієм). Спирт через 2–3 дні стає жовтим, і то не спирт, а ром. Ніяка свячена вода, ніяка наша горілка не буде смашнішою од загрянишного рому, бо він – пече (бродить з сірною кислотою).

На весіллі, коли саме перебивають (по нашому – дарини), наливають шпирту у миску, і кожен, хто перебива, п’є ложкою. А так як за тим дивлються, щоб загранишного шпирту не носили, то не бува й без сміху – прибігають арцизники (акцизні), перший, хто побаче свого лютого ворога, хапа миску у власні руки, мерщій несе її до рота – дудлить! Увійшов арцизник – уже миска лежить долі – розторохкана. Бери з них що хоч, а шпирту пачкового не знайдеш. Арцизники приходють шукати горілку з залізними “щупами” – штурхалками. О, ці вже як прийдуть шукать, то з голими руками не одступлються – вони усю сьвяту землю виштурхають своїми штурхалками – жадної п’яді не оставлять необштурханої! У клуні або в хаті ніхто й не дума ховать, бо там арцизник одразу одшукає. Арцизники штурхають у сьвяту землю, а шмат громади зібралось, зазира через плит, а то й тут дивлються – не буються арцизників, бо всі до них призвичаїлись, бо це завжди так поводилось, що вони штурхають, до них призвичаїлись. Старий дідуган стоїть осторонь, коло його зібралось шмат парубчат та жонатих. Одвернувши свій вид на бік, дід, ніби про себе, каже: “Штурхай, штурхай! А щоб тебе у животі поштурхало!”. Арцизник, що штурхав, образившись, бо второпав, про кого каже дід, пита: “Шо ти, діду, кажеш?”. “Та я, пане, кажу, що ваше діло шукать. Наше діло – ховать, ваше –

штурхать.. ну, та штрикати у сьвяту землю... Шоб тебе в пуп штрикало”. Додає одвернувшись, а арцизник все таки штурха. Кара за контрабанду... Ну, ні, тепер годі з Вас, не буду докучать. Побалакаємо вдруге.

Ви, коли пам’ятаєте, писали, щоб дещо довідатись про жінку покійного Трохима¹⁰. Я не багато, а дещо довідавсь: через 6 тижнів по смерті Трохима вона одружилась з якимсь, кажуть, вчителем, котрий за нею впадав, оп’ять таки кажуть, ще тоді, як покійник був живий. Міні одного шкода, шо вона, уже одружившись усе таки, кажуть, витягувала з батька покійного Трохима. А батько його, як відомо Вам, чоловік небагатий, а проте дуже добрий і послав їй остатню копійку. Та оце вже я тепер написав до свого батька, просив шоб він передав Зіньківському про все те, шо оце я сказав Вам.

Шо міні робити з “Зорею”? Не одібрав я од неї 23 ч. торічне та ще обіцянку – патрета Остапа Вересая¹¹. За цей рік я одібрав тільки 1 та 5 число, а ті не знаю, де й поділись? Чи воно і у Вас таке коїться? Хоч таки й я трохи винен – висилають вони “Зорю”¹² на імення моєї жінки, а за пів року я вже три адреси перемінив. Писав я до них уже занадто багато, та й не знаю, шо робить? Тепер чекаю – шо буде. Сього листа Ви, мабуть, одберете на Паску, а через те і скажу Вам і Вашим маленьким діткам – Христос Воскрес! Бувайте здорові, щирий до Вас В. Кравченко».

На маргінесах: «1893 року, 20 березня, м. Вишневець», «Моя адреса: м. Вишневець, Кременецького уезда, Волынской губернии. Пограничному смотрителю Кравченко»

ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 37657. Арк. 1–6 зв. Автограф.

№ 2

Б/д – 1893. Вишнівець (?)

«Ще як я був у Житомирі, то, звичайно, не без добрих людей на світі, було там декілька щирих людей і один з них – К. дуже палко говорив, коли до того діло доходило. От так і на той раз було, як ми

¹⁰ Трохим Аврамович Зіньківський (1861–1891) – український письменник, фольклорист і публіцист.

¹¹ Остап Микитович Вересай (1803–1890) – український музикант, кобзар, виконавець народних дум, історичних, побутових, жартівливих та сатиричних пісень.

¹² «Зоря» – літературно-науковий та громадсько-культурний часопис-двоптижневик, що виходив протягом 1880–1897 рр. у Львові.

зібрались у другого пана Г. – К. говорив, говорив, нарешті притих трохи, а пан Г. й каже йому – “Пане К., скажіть нам щось цікавого”. К. засоромився до того, що зовсім замовк: “Галушка в мене в горлі стирчить” – казав К. і вже цілісінький вечір від нього жадного слова не почули, замовк бідолаха – наче в рот води набрав...

– До чого це він каже? – скажете Ви. А ось до чого – ті кілька слів, що я написав до Вас, кажете, подобались Вам, бо дуже цікаво, просите, щоб ще написати. Я й сам би не від того, так коли ж у мене така анахтемська звичайність – на заказ не намалюю нічого, а через те й вибачайте, коли моя пачкарня виходитиме пачканням – самі винуваті, не нагадуйте, не кажіть, чого Вам треба, бо я й сам душою розумію, чого Ви бажаєте.

Без доносчика діла ніякого і ніколи не буде. Доносчик це наш перший приятель, наш рідний брат. Дарма, що він приходить до Вас обідраний, босий, голий. Дарма, що в нього борода обплъована, що на губах заїди – тра його не цуратись, а с почетом зазвать у хату, посадить за стіл, поставити пляшку горілки, подати солоного огірка, квашеної капусти. Чим більше поставиш, чим привітніший будеш до доносчика, чим більше цілуватимешся з ним, питимеш до нього, тим більше діла зробиш. Хоч, тра правду сказати, є й такі доносчики, що тільки й приходять до “погранишного” тільки за тим, щоб випити, поїсти у нього добре, узяти кілька копійок грошей, а то й рублів (усе залежить від обіцянок доносчика), а той доносчик візьме тебе та й заведе у таке місто, де пачкарь сьогодні й не думав іти – виходе, що доносчик сьогодні два рази заробив – з мене, та ще з того, кого я не піймав, од кого він мене одвів.

Є “поїмка” і є “виїмка”. Це не однаково: “поїмка” = піймать контрабанду тоді, коли її несуть, “виїмка” = найти контрабанду у хаті, у дворі – уже принесену й заховану. Коли (контрабандист) пачкарь виходе на погранишного москаля або арцизника, то кажуть так: “От, на мене сьогодні “вирізвався” пачкарь, а я за ним!...”

Сьогодні сподіваються пачкарів з-за кордону, бо Яремко, сам щирий пачкарь, дав донос, що Ганджибала, Кокорудза та інші пішли і неодмінно йтимуть та купці, що в Бабіях¹³. Яремко такий чоловік, що вже коли дає донос, то певне щось буде – він не збреше, він ніколи не любе брехати. Він і сам, коли принесе горілки, то теж похвалиться, що приніс загранишної, але похвалиться тоді, як уже продасть, або певен, що вже його загранишної ніхто не найде, крім

¹³ Хутір Бабії приєднано до Шимківців.

його самого. Ну, так кажу, сьогодні вже неодмінно йтимуть, тра ловити. Три, а той два чоловіка арцизників (корчемна стража) йдуть у “засядку” – один сів під дубом, другий на пів верстви од нього лівише, під кущем. Кожен сидить, не ворухнеться. Курить не можна, кашляють теж, бо зробиш з леміша швайку. Сьогодні ще й через те пішли наші пачкарі за гряницю, що дощ цілий день іде, або сніг, хурделе, дує цілу ніч. Або й те, що прямо, хоч і тепло на дворі, зате темно – хоч у око стрель. Щоб не змерзнуть, об’їздчик, йдучи у «засядку», надіва що можна найтеплішого, бере кожуха, обгорта ноги, щоб не поодморожувать. Вийшли у “засядку” з вечора, як стемніло, але уже чуть, що десь у селі сторож, що біля церкви продзвонив 9, 10, 11, 12 годину... Перші, другі півні кричать, а пачкарів нема, а ти не ворухнись, не кашляни, а спать тим паче не можна! Сидить арцизник, сподівається пачкаря, а думи його літають коло того, як він от тепер уже небезпремінно піймає не маленьку таки контрабанду... “Ну, там поведу того, що піймаю, до волості, буду писать протокола на пачкаря. Пачкарь буде просить мене, щоб я його пустив, “Бо, – каже, – пане, заплачу Вам добре!”. Ні, я його не пушу, я не можу його пустить, мені так присяга велить... А хоч би не присяга, хоч би й так, то хіба пачкарь мені заплаче стіки, як дасть мені казна? Добре, що оце пачкарь багатий – є що з нього взять – у нього кажуть усього доволі – й хліба й скота... І чого він, дурень, тіки пішов за тією загранишною? Продамо тепер у нього отих пару коней мишастих – уже тепер волосний писарь не покрие його, не скаже, що він, пачкарь бідний, не можна його худоби продавать... Певне, що Ганджибала сьогодні нестиме не менш як чотири гарці¹⁴, а в чотирьох гарцях не менш як пуд ваги, ну й штрафу з нього 60 карбованців, котрі казна всі віддасть мені... Я куплю жінці башмаки, дітям наберу кой-яку одежинку, а остатні положу на книжечку, про чорний день... Та й холодно, матері його чорт! Звечора так тепло було, а тепер зовсім одубіли ноги... Чи то може воно через те так мені показує, що я й досі ні разу й не поворухнувся?» Коли це шось “бубух!” На товариша, певне, хтось вирізався, а той випалив, схоплюється й цей, що так багато міркував, біжить до товариша, а товариш уже мовчить, ані телень. – “А що?” – пита той, що прибіг. “Та знаєш, я думав, бра, що то пачкарь, а то корова...”. Сьогодні їм не повезло – пішли по хатах, бо вже утро стає. Цимбалюк з Гладуном мали під кутю такий донос:

¹⁴ Гарнець = 4 кварта = 16 кватирок = 3,7681 л.

12 наших пачкарів 24 декабря, у Святвечір, на Багату кутю, підуть за границю, бо барілка¹⁵ вже всі там, уже й горілка поналивана в них (шпирт, як тут кажуть). Гладун бере свого коня, їдуть удвох з Цимбалюком. Гладун з конем у лісі, а Цимбалюк у полі, під корчею зігнувся – удає з себе корчунок. Гладун, літ 50 – старий підхвель, не багато грамотний, проте розумний. Цимбалюк писарь ві[й]с[ь]-ковий – пішов у службу неграмотним, а вернувся додому вченим чоловіком, говоре “красиво”, до того красиво, що коли його не перебивать, то він так ловко говоре, себто до ладу, що закрива очі, так як от півень закрива, коли хоче співать, а ще поверх того – Цимбалюк сам добре знає, що він до ладу говоре, а через те від такої контентності¹⁶ він слюну ковтає... Гладун – дурак, – так дума Цимбалюк, – коли треба протокол писать, як зроблять поїмку, то хто пише? – Ц[имбалюк]. А перед начальством хто більше балака? – Ц[имбалюк]. Його, Ц[имбалюка], ще й у полку усі звали розумним чоловіком... У Ц[имбалюка] катар у животі. Я хочу про поїмку, котру зробили Г[ладун] і Ц[имбалюк] 24-го, на Вілію¹⁷, розказати так, як чув про сеє від самого Ц[имбалюка].

– Ми, знаєте, ваше в-діє, пошлі ето с Карпом Стіпановичем – они у лесу, а я у корчунках – корчу изображаю із сібя. А ето сразу я вижу, што Карп Стіпанович далеко, а я тут сам, а оне 12 душ на міне їдуть з бочонками. Я уже віжу, что одін ні справлюсь, ну, і поїшов на хітрості – вистріліл, а сам оборотілся до лесу, да кричу до К[арпа] С[тепановіча], махаю рукой: “Господа, ідіте! Усе ідіте, ми їх тут усех переловімо!..”, А Карп Степ[ановіч] с конякой начал бежать, а коняка заплуталась между деревьями, а дальше... Карп Ст[епанович] с конякой прямо у канаву... і провалілись у снег. Тогда я одін за пачкарями і все крічу: “Сюда, сюда, господа!”. А пачкарі і в самом деле іспужались і вот бросілі мне вот етіх семь бочонков со спіртом...”.

Про Гладуна якась бабуся казала так: “І, моя ти матінко рідная, і що воно за чоловік отой пан Гладун – арцизник. Як умер Юзько, а Г[ладун] прийшов до нього на похорони, та як увійшов у хату, то все хреститься та поклони б’є, та ближче до Юзька підходе, то

¹⁵ Барило (лат. *barilla*, *barillus*, звідси також «барель») – невеличка пузата бочка. Використовувалася для зберігання води, меду, вина, пива тощо. Барило = 18–28 гарнців.

¹⁶ Контентний – задоволений.

¹⁷ Вілія – вечір перед святом, зокрема Різдвом.

нижче поклони б'є, та все нис поверта до умерущого. А нарешті як схопиться, підбіжить до Юзька, що лежав убраний на лаві, на (!) з-під голов і витяг барілко з загранишним шпиртом...”.

Наш містечковий суддя про Гладуна так сказав: “О, цей давно вже арцизникує, я знаю його, коли він був ще молодим чоловіком, коли ще тільки з війська прийшов, а тепер, як самі бачте, він уже старигань. Він як поступив уперве у арцизники, то ним командував об'їздчик Мелник, а М[елник] тим знаменитий, що оце прийде, бувало, на суд за свідителя, питаєш його: “А що, пане, як було діло?” – “Та так було...”. Й так ловко скаже, що коли я так зроблю, то воно нічого не виходе. Коли я иначе поверну діло, то теж не можна, бо Мелник зовсім не так казав... І так бери та хоч об стіну головою бийся... Ні, ваш Гладун дуже гарний чоловік, він учився у Мелника”. А я не знаю, чи правду сказав суддя, мо й збрехав трохи? Зазвуть Г[ладуна] знайомі пачкарі на весілля, посадять на покуті яко найдорогішого гостя. Подадуть загранишну, а Гладун узяв та й написав протокола... І щоб ви думали – ніхто з пачкарів за це на Г[ладуна] не сердиться – його поважають, шанують як батька рідного й те як він файно вишукує у них горілку, вони й межи собою сміються над цим. “Оце, – каже один з пачкарів до другого, – прийшов до мене Г[ладун], пита чи не пішов хто за грانیцю? Себто донос хотів получить, сам очами на мене дивиться, а щупом (залізне жигало, що у землю, у солону ним штурхають, вишукують горілки) у землю штурхає. А в мене уже й душа не на місці... Дивлюсь, а Гладун уже сміється радісно, уже й налапав те барілко, що я зарив під порогом...”.

Цимбалюк у мене трохи кращій, Гладун не те, його не зразу намалюєш, бо такі й справді, коли откинуть те, що йому тра шукать із-за шматка хліба, то він дуже симпатичний, простий чоловік. Хоч, правда, у цьому листі, що я до Вас пишу, не до речі за когось заступатись. Знаю й те, що коли за кого заступаюсь, то й малюнок мій не буде об'єктивний, а цього найбільш бажають сьогочасні критики від писаків. Хоч і те взять – я не пишу поеми, я пишу тіки листа, котрого, може, крім Вас, добродію, ніхто й не прочита. Знаючи це, я через те й не дуже то гладко пишу, а перескакую з одного на друге. А перескакую я через те, що багато, занадто багато є про що говорити, та не впієш сказати про одне, як уже друге підлазе тобі під перо. Через те кажу «масштаба» – «аршинчика» в мене не буде – не буду давать через годину по столовій ложці. Писатиму, що підвернеться.

Коли стражник, що бачив пачкаря, женеться за ним, пачкарь перш усього кида шапку, капелюха з голови, далі палицю, нарешті вже барілко. Коли темно, то пачкарь довго й не біжить, а мерщій пада на землю, щоб його не видно було. «Пішло нас чотирьох у засядку. Пачкарь на мене вирізався, я за ним, він – хода! Я в канаву й розтягнувся! Пачкарь одбіг ступнів з двадцять од мене й сів у якраз біля Казимирчука не бачучи його. Казимирчук пачкаря за руку та – “ні, бра, я ось де!”».

Чоловіка з шість арцизників приїхало шукать горілку, ходять по городах, по клунях, по двору та все шупами штурхають у землю. Старий дідуган тут же, що й собі прийшов подивитись на те, як шукають арцизники. Нарешті старому остогидло дивитись на те, що нічого не находять. Одвернувся старий до людей, що стояли тут, та ніби про себе – “Штурхай, штурхай, щоб тебе в животі попоштурхало...”. Арцизник чув теж, що дід казав, та й дід казав так, щоб той дочував. Арцизник образився та до діда: “Шо, шо ти сказав? А ну-ну, скажи, як ти сказав?” “Та я ку, пане, що наше діло – ховать, а ваше – штрикать, горілку шукать... Щоб тебе в пуп попоштрикало!” – додає дід, одвернувшись до громади та мимрячи про себе.

Є багато дечого казать, та зараз не маю охоти, напишу вдруге, тоді як сам захочу, бо їй же то Богу, здря не можу писать – нічого не вийде. Не можу витримати, щоб не розказати своєї учорашньої розмови з тутешнім лікарем, котрий казав так:

“– Оце якось на днях приводе до мене з Лопушного¹⁸ (село на самій гряниці) чоловік свою жінку. Питаю – чим слаба?”

“– Та щось, пане, прокинулась, обсиплось межі ног”. Розглядаю, що там обсипало меж ногами, а воно – страшенний сифіліс.

“– Де це, – питаю, – ти роздобула?” – Мовчить.

“– Де ти взяла? Кажі!”

“– Спитайте, – каже – чоловіка”. Я до чоловіка.

“– Ти не слабый, у тебе там ніколи не боліло?” “– Ні, пане”.

“– А чого ж це у жінки, де ж це вона добула?” “– Не знаю”. Нарешті сама жінка призналась: “Чоловіку забажалось загранишної, тра було якось пройти через кордон, а москаль не пускав, а сказав, щоб чоловік привів мене до нього. Чоловік привів, і я тільки один раз... А воно, бачте яке причепилось... Та може воно й не од того, бо тому місяців два буде”.

¹⁸ Лопушне – село Лановецького р-ну Тернопільської обл.

Не знаю, де Трохимова жінка – чи в Корсуні, чи в Білій Церкві? Коли Вам що треба, то напишіть до її брата, батюшки, котрий нічого собі чолов'яга і живе о[сь] де: “Село Зеленьки, Каневского уезда, отцу Иосифу Ковернинскому”.

Бувайте здорові, щирий до вас Ваш В. Кравченко»

ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 37656. Арк. 1–8 зв.
На арк. 1, вгорі, дата «93.V.2(14) от[римав]».

№ 3

1893, травня 10, 20. Вишнівець.

«10.V. 1893 р. м. Вишневець

Щирий земляче, весна на дворі, а у нас – одні працюють у полі, а другі у полі упорались, гостюють. Про гостювання одного сердеги я хочу оце Вам оповідати, але вибачайте, сьогодні я не маю поетичної вдачі, я не буду нічого від себе видумувати – я начальство, а через те не буду думати, хай за мене думають, що самі протоколи пишуть на поїмки. Ці протоколи попадають до мене, я хоч і не маю права цього робити, але шматочок з нього випишу так, як написав його Снігирь, мій об'їзчик. Хоч і досадно Вам читати протоколи, а проте, ще раз прошу вибачайте, сам не буду видумувати:

«Протокол

1893 года мая 2 дня с. Лопуцьки¹⁹ Дзвенячской волости²⁰, Каменнаго уезда отстоящего от иностранной границы в 2 ½ верстах (Я хочу писать достоту так, як написано у протоколі, навіть з ошибками).

Чины корчемной стражи Вольского Акцизного управления 8-го округа, 9 участка, 7-го отделения Лопуцького поста, младшие объездчики NNN получили сведение о том, что крестьянин села Уростич²¹ Федор Краденый в ночь с первого на 2-е мая отправился за границу за контрабандным спиртом, вследствие чего устроили ночной секрет на крестьянских полях вблизи дороги, идущей в с. Уростич и около 11 часов ночи чины стражи, будучи в недале-

¹⁹ Очевидно, йдеться про с. Лопушне Лопушненської сільської громади Кременецького р-ну Тернопільської обл., що дійсно знаходилось дуже близько до австрійського кордону. <http://freemap.com.ua/maps/trexverstovki/23-4.jpg>

²⁰ Дзвиняча – с. у Вишнівецькій селищній громаді Кременецького р-ну Тернопільської обл.

²¹ Не вдалося точно ідентифікувати. Схиляємося до думки, що це с. Ростокі Лопушненської сільської громади Кременецького р-ну Тернопільської обл.

ком расстоянии один от другого, объездчики NNN заметили двух человек, едущих дорогой на возу парою лошадьми в расстоянии от Австрийской границы в 3-х верстах. Таковых задержали и при сделанном обыске в возе нашли два боченка, наполненных контрабандным спиртом, оба задержанные провозители, пара лошадей и воз забрали на Лопуцкий пост в с. Лопуцки. Первый из задержанных провозителей на предложенные ему вопросы объяснил, что он есть крестьянин с. Уростич Дзвенячской волости. Зовут его Федор Краденый, оба они едут из деревни Невольной²², был он у своего шурина Аникия Кабака, помогал ему своими лошадьми пахать поле, теперича он возвращается обратно домой в с. Уростич с своим шурином Кабаком, который просил его подвезти в село до второго его шурина, Степана Паляя, выжичить у его на хлеб ржи, но про контрабандный спирт, хранившийся в возе шурина его, Аникия Кабак, ничего не знает. Лошади, упряж и воз принадлежат ему, Краденому, как его собственность, и из найденных двух боченков в его возе с контрабандным спиртом один двухгарнцовый боченок действительно есть его, а боченок одногарнцовый, то он не признает его за свой, так как такового он в свой воз не клал. Кто его там положил и кому принадлежит он не знает, полагает, что ему подложили, но кто именно по незнанию не знает, полагает, что ему подложили и только. Контрабандный спирт в двухгарнцовый боченок он купил за границей на винокуренном заводе в Загиры²³... Границу переходил туда и обратно там-то и там-то...”.

Коли б мужика злапали без коней, то за ту горілку, що при ньому знайшли, нічого б не було – він тільки одсидів би у волості днів з десять, бо віз, пара коней, корова, хата, земля мужицька не продається за контрабанду. Продається тільки те, що було б більше проти того, що я сказав, але коли коней задержують з контрабандою, то коні й усе пропало. Крадений – дуже бідний чоловік – пара, на котрій він їзде (тут усяке їзде на парі), погані лшата, то з возом, бечів’яною зброєю – одно слово – усе, гамузом, оціновано у 28 рублях, а пеня з нього 45 руб. за три гарці горілки (вес брутто в боченках = 30 фунт., а с пуда 60 руб.). Коли приїхали до волості, там був тоді старшина, котрий був підпилий, бо тіки що вернувся з податями, що їздив за ними по селах. У Краденого

²² Нині село Бортяхівка в Луцькому р-ні Волинської обл.

²³ Загір’я – село в Залозецькій селищній громаді Тернопільського р-ну Тернопільської обл. Розташоване на р. Лівий Серет.

ніякого хазяйства більш нема, опріч тих шкапин. Старшина яро наскочив на Краденого і з розмаху тріснув його у праве вухо! Пачкарь тільки похитнувся... Старший зацідив з лівої і так файно уцурир, шо пачкарь як каменюка повалився на землю і почав корчитись. Старшина одійшов, а Крадений сидів на призьбі і довго плакав та все поглядав на свої коники, на свої бечів'яні віжки... Закриє рукавом очі, хлипне і знов зирне на коней з-за рукава. А старшина ходив по двору, розмахував кулаками угорі та викрикував:

“– Я вас навчу, як ходить за гарнцею, ви в мене знатимете! Мало коней буде на пеню, на хвабрику, та тартак²⁴ на поденну пошлю, а все витягну!..”

Пишу Вам, як бачите, про все так, як воно є: того ж таки дня, тільки у другому місті, шість чоловіка стражі мали донос, що трое наших мужиків пішло за гряницю за шпиртом (за загрянисною, як тут кажуть). Шість чоловіка зробили проти гряниці велику, на 2 верстві, дугу й засіли, дожидають, що вже пачкарі сьогодні наврняка будуть, бо доносчик пішов за гряницю разом з пачкарями, він знає, де сидять арцизники, він і пачкарів на них виведе. Не успіла стража розсістись, як уже один з них і випалив угору з револьвера. На отклик йому випалив другий, там третій..., шостий. Кожний пале, збігаються кругом до купи, котрий усе зменшується... Доносчик уже давно одбився од купи, утік, осталося трое пачкарів, з котрих двоє були недалечко тільки од одного арцизника. Арцизник доганя одного з них і з злістю б'є пачкаря залізним шупом по крижах! У сердешного пачкаря невідомо де взялася більша сила – він припустив і все кричить – “Ой, ой! Ой, ой!”. Викрикує коротенько, тихенько, боязко, дума, що його не бачать арцизники... Але арцизники таки й справді перестали мчатися за ними, бо вони далеко одбігли... Усі арцизники обкружили одного і злапали таки Петра Кваса.

“– А, – кричать арцизники, – Квас! Ну, добре, що ти Квас, не будеш більше мокнуть у квасу, бо ти й так намок, доки ми тебе злапали!”. Почали палить солому, розшукувать загрянисну. Найшли вісім волів'ячих піхурів. Два піхура розірвані, і загрянисна наполовину витекла. Пачкарі, взявши загрянисної, сподівались, що хоч вони й не раз безпешно проносили, а проте «береженого й Бог береже» – кожен позагострював собі по паличці, сподіваючись, коли будуть їх ганять, попроколювать піхури, повипускать з

²⁴ Деревообробне підприємство.

них застрянишну, а тоді вже хоч би їх самих і забрали, то з того ніц не буде, бо кара їм тоді, як водка є при них.

Забрали піхурі, забрали Кваса, прийшли до Рішнівки (село тут було найближче), зайшли у хату, дістали арцизники харч, що була при них, дістали пляшечку горілки, що з дому, бо одбитої ж, боронь Боже, не можна трогать, випили самі по чарці, почастиували пачкаря, дали йому закусить, повели приятельську розмову:

“– Ти ж таки, дядьку, дав би нам поїмочку, а ми б за цеє тобі добре заплатили. Ти знаєш, що ми не обманемо – поїмка у нас, а ми тут у руки й гроші”.

“– Еге, – каже той, чухаючи у потилицю, – воно то так, добре ви кажете, але нехай-но я подумаю”.

“– Подумай, подумай – ти чоловік розумний”.

“– Який я в бісового батька розумний, коли, ньеньки, ви мене злапали? Третій раз пішов і злапали, бо по святах іще два рази ходив, то, хвала Богу, благополучно обійшлося, заробив, а тепер не знаю, як воно й буде?”.

А буде воно так – свого хазяйства Квас не має, живе при батькові, бо ще молодий хлопець, а пені з нього тра взяти 108 руб., а де він їх візьме? Прийдеться одсиджувать, а одсиджуватиме не при волості, а в турмі, за 108 руб. тра з місяць сидіти. А прийде у турму, повинен принести п’ять рублів, бо інакше риштанти дуже битимуть, а більш того, їздитимуть на ньому.

20.V.1893 р.

Рівненко десять день, як хотів одіслати цього листа, а тепер, як бачте, знов пишу. Хоч таки правду сказавши, я не знаю, про що скоріш усього написать. Хіба ось що – не буду багато мізкувать, а краще буду передавать Вам жалощі мого об’їздчика Гарацанюка, бо Г[арацанюк] уже літ з 15 лове пачкарів – він син тих часів, коли контрабанда була у всякій хаті – у кожного жида. Жиди недавно кинули пачкувать – хіба літ 7–8, бо коли (не знаю, чи не казав я вам про сеє?) піймають жида з контрабандою, то його висилають за 50 верст од гряниці. Так от, їду я до Радивилова²⁵ з Почаїва²⁶, разом з паном Г[арацанюком], а той, побачивши радивилівську пачкарку, замахав на неї грізно руками, додавши при цьому людське слівце. Та обернулась і тільки хутчій побігла до Почаєва.

²⁵ Радивилів – містечко, центр Радивилівської міської територіальної громади.

²⁶ Почаїв – місто у Кременецькому р-ні Тернопільської обл. Відоме через Почаївську Лавру. Розташоване у 20 км на південний захід від Кременця.

“– За що ви, – питаю, – на неї так гримаете?”

“– О, що це за гримання? Хіба з ними так треба повертатися? Їх мало лаять – на шибеницю їх! Вони мені отут, у печінках стоять! – говорив той з запалом, показуючи у груди. Це, знаєте, радивилівська пачкарька. Сьогодні у Почаєві отпуст, а вона оце певне уже втретє біжить до Радивилова. Бачте, у неї одна велика червона хустка на шиї, друга на голові, а під цею третя намотана замість очіпка, а живіт собі вона підперезала такою ж хустиною – це все пачкові хустки. А попробуй підступитися до неї, то однаково нічого не буде, – одберу у неї хустки, поведу до таможні, а там скажуть мені – “Ну, як вам не сором жінку грабить, бо, бачте ж, вона зовсім гола остається, коли ми заберемо у неї хустки!»». Та візьмуть і пустять, а вона з цими хустками йде до лаври й попродасть усі до жадної, а тоді десь набере якихось ганчірок, то обмотається ними і біжить знов, уже порожняком, до Радивилова, де мало того, що тепер знов на себе начипляє хусток, а понабирає у сусідів дітей – понапозичає на день шестеро або восьмеро дітей, садовить на воза, кожну дитину обгорта однією хустиною, а другою обмотує голову – та так і везе до Почаєва. Перше то добре було – привезе й продає за оградою, то все було хоч не отнімеш такої контрабанди, а зате прогониш од лаври, так що вона поза тинами було ховається, тікає, а нарешті як вигониш за Старий Почаїв²⁷, то хоч налупиш бувало добре. А тепер вони зовсім нашого брата і ухом не ведуть – хустки та пачкові коралі вони продають у самій ограді, а то і в церкві, коли саме багато народу збивається у купу. З початку, то ми їх було й там ловимо, виганяємо так, коли з них найшлись такі, що зараз же розшолопали, де раки зимують. Оце було підійдеш до пачкарьки та скажеш: «А ну цьоцю, покажете, що це за хусточка?» – та як навіжена біжить мерщій до церкви, вибира саме таке місце, щоб бачили її монахи, з силою зрива з голови хустку, далі зніма сорочку й кричить що є сили: “На, на – бери, грабуй – їж!”. Сила людей, послушників збігається на таке диво, бо де ж, бідну жінку арцизники грабують! А монахи, побачивши, яке безчестя твориться у домі Божому, зараз же пишуть жалобу на нашого брата, а нам за це й заборонили їх трогать. А продають вони так: стоїть пачкарька, а одсторонь той, що здалека прийшов прочанин, що дуже падкий до усього пачкового. Побачив прочанин хустку дуже чер-

²⁷ Старий Почаїв – село в Почаївській міській громаді Кременецького р-ну Тернопільської обл. Нині приєднане до м. Почаїв.

вону, або пачкові коралі (а до коралів теж наш брат дуже падкий) і пита: “А що пачкові?”. Та ніби грізно подивиться на нього, замаха руками – мовчи мов! І покаже рукою на бік, себто – арцизники почують. Одійде, ку, одсторонь од купця і почина торгуватися. Ціну заломинає удесятеро, а спуска помаленьку, щоб більше віри було, що хустка дуже дорога. Баче пачкарька, що купець туго набавля, промовля до нього зтиха: “Арцизник іде!” – купець зразу щиріший стає, бо боїться, що коли арцизник справді прийде, то і хустка його пачкова пропаде. Нарешті він дасть такі гроші, що її уп’ятеро (хустку) можна купити непачкову. Щоб ще менш арцизники чіплялись до них, до пачкарок, вони мають своїх вартових – чоловіків, що ходять і здалека назирають за арцизниками і заздалегідь дають знати своїм про те, що халепа їхня сунеться. Часом самі купці, побачивши блискучі гудзики, штовхають пачкарок, щоб ті замовкли на якийсь час з своїм торгом. От Вам, було недавно мені така притичина з однією пачкарькою: відомо, що коралі, та й усякі застрянішні жечи, коли йдуть через таможню, то їх пльомбують, підходжу до пачкарьки, бо бачу здалеку хто ходє, вони мені всі відомі, носє вона у руках коралі. Ну, думаю, піймалась. “Ану, ну почекай. Дай-но ті коралі, що в руках носиш!”. А та: “Що це ти, здурів чи що? Які коралі? Дивіться, люди добрі, він зовсім збожеволів!». Беру коралі з рук – з пльомбами. Тоді я хотів узять ті десять разків, що висіли без пльомб на шиї, а вона: «Чи не здурів ти, хіба я не маю права носити у себе на шиї кілька разків коралів без пльомб? Відкіля ти узявся, навіжений?» Нічого робить – тікаєш. “Бо й справді, вона має право носити, як і всяка жінка, коралі на шиї без пльомб, бо та пльомба не може ж теліпатись на одній нитці кілка віка чоловіка». Так думаєш собі, одійшовши, але обернєся назад, як уже й побачив, що вже коралі без пльомб з пачкарькиної шиї опинились у когось іншого, оп’ять таки на шиї. Вертаєся до пачкарки, починаєш її лягать, а вона ще й глузує: “А ти як же собі марокуєш, ти думаєш, що ти арцизник, то вже й розумний?”. Через хвилину у пачкарьки на шиї висять уже другі разки непльомбованих коралів... От ви тепер і скажіть міні, – закінчив Г[арацанюк], – чи варт їх лягати, тих пачкарок?”

“– Ну, а часом я їх хоч полякаю, – казав Г[арацанюк] далі, трохи розвеселившись, – тіки й мого. Тут є жидівка, перше вона безпатентною горілкою торгувала, у неї стають на ніч перед отпусками пачкарьки. Я кілька раз казав жидівці, щоб вона не приймала до себе пачкарів. Вона не слухала, приймала. Я їй составив протокол

на безпатентну. Жидівка одсиділа своє і тепер духу мого боїться і правда, вже безпатентною не торгує, а проте пачкарок пускає до себе й тепер. От саме на якийсь отпуст я устав шось у третій годині, прийшов до жидівки, двері злегка підперті. Штовхнув – подаються, а далі і зовсім одчинились. У сінях жидівка спала, побачила мене, схопилась: “Чого вам, пане?”. “А пачкарі є?”. “Ну, пане, хіба я винна, що вони до мене заходять?”. Я увійшов у хату, а їх душ десять сплять покотом, і думаю я – яку б тут штуку їм викинути, як би їх хоч полякати? Підійшов до столу та як уріжу що є сили по столу залізним щупом! Та як закричу – “Ага, пачкарі! Стой! Лови! Держи! Там, там – на дверях гляди!!!”. Вони всі, скіки було, як ошпарені посхоплювались і хто в чому був повискакували на двір, не забувши захопити з собою свої хустки та коралі! А жидівка біга та до них – “Бачте, бачте, я ж вам не раз казала, що пан Г[арацанюк] дуже гніваються через вас на мене!”. Г[арацанюк] увійшов у азарт, розказавши як він налякав пачкарок, у нього миттю з’явилося багато згадок про пачкарів, про себе. Він розказував одно за другим, і видно, що коли говорив, то жив цим, жив як охотник, котрого коли зачепиш про його полювання, то розмові не буде й кінця.

“Було й добре й погано, казав Г[арацанюк]: мене два рази пачкарі топили в річці і обидва рази, коли остався жив, то тільки через те, що завчасу товарищі визволяли. Я більше усього ходив на пачкарів з другими об’їздчиком Р. Р. – хоч і маленький чоловічок, а проте хитрий і повороткий. Був пачкарь, Заїць, здоровенний чолові’яга, піймав він мого товариша Р., посадив собі на шию і поніс його до річки топить, увійшов у воду по горло і хотів укинути Р., але той і руками й ногами учепився Зайцеві за шию, а той ніяк його не скине. Тоді Заїць нахилився, думаючи того залить водою на собі, але голова Р. була вище ніж Зайцева і сьому остатньому самому приходилось пить воду з річки, котрою він хотів напоїть Р. А Р. ухватив зубами З[айця], свого коня і ну рвать з голови волосся! Нарешті З[айць] мусив винести Р. на берег, хотів скинути. Але той і тут не дався, бо вже Заїць, певне, убив би його. На щастя Р., кричучи, діждався помочи, але З[айць] якось утік.

Тепер я скажу за себе: перше пачкова горілка як море лилась по наших селах, ускочиш бувало в село, не оглянешся, як уже скрізь народ біжить з хат – викидають усе пачкове, бо бояться, щоб арцизники не забрали у хаті... Так і на цей раз було, – я у один кінець, товариш мій у другий. Не одійшов я й десяти кроків, як побачив, що на човен сіда чоловік і в нього кілька гарців пачкової – загра-

нишної. Я до берега, а той уже успів одіпхнутись, я за ним! Але з берега було дуже грузько – ступив раз і другий – та й загруз! А пачкарь вернувся назад, та мене веслом по голові – раз і вдруге! У мене й світ замакітрився – упав у болото і став уже напиватись води... Вже й не знаю, що б зо мною було, та хутко прибіг товариш, витяг мене, а пачкарь, побачивши, що вже нас двоє, переплив на другий бік і хоч горілку зоставив, а проте сам утік. Другий раз я сидів коло річки, у засядці дожидав пачкарів. У північ на мене одного вирізалось чоловік з п'ять, але я хотів їх усіх один переловить, та не хватило у мене сили. Вони мене вкинули у річку, і хоч я скоро виплив, а проте пачкарі повтікали... Але не завжди така пригода кваплялась мені, кажу, що два рази тільки й було зо мною кепсько – більш того, що міні вивозило, бо пачкар духу арцизникового боїться.

Більш усього, кажу, було діла, як пачкували жиди. Тепер теє минулось, та не знаю чи й вернеться коли, скоріш, що ні, бо жиди бояться висилки. А добрі з них пачкарі були: кажуть, що жиди дуже боязкий народ. Я згоден з тим, але ті жиди, що пачкували на своїх плечах, були такі сміливі, що дай Бог і нашому брату бути таким хвабрим. Згадую одного жида Янкеля Рижого – здорового, пелехатого, такого чоловіка, що нашого брата один на один ніколи не боявся, хіба що бувало застукаємо вдвох, або втръох, ну, тоді він наш, а іначе – не берись. Так от, досадно було нам, молодим хлопцям, що жид, а глузує над нами. От ми й бажали йому хоч яку-небудь капость зробити: переодівались на чортів, приходили до його хати, зазирали у вікна, але нічого не було з того – не боїться. Сиділи раз цілісіньку ніч, стерегли, бо знали, що пішов за границю. І не встерегли, як вернувся, і десь заховавши своє пачкування, пішов опівніч до школи Богу молитися – себто хвалити Бога, що не піймався. А ми за ним! Надів він своє богомілля (нам видно крізь вікно), ходе, молитися. Тоді один з нас почина по-маленьку стукать у вікно паличкою, мявкать на дворі; жид стоїть проти вікна і видно, як він щиріш молитися. Тоді ми піймали велику білу собаку і, держучи її нижче вікна, почали лапою стукать у вікно. Жид, побачивши, одійшов од вікна і почав ще хутчіє ходити по школі і стукать себе у груди. Тоді ми поставили голову собаки проти шибки. Собаці надоїло дивитись у вікно, а може й те їй остогидло, що вона довго вже в нас на руках, загарчала! Жид, побачивши собаку, несамовито забігав по школі, стукав себе у груди, та все плює, та все плює! Тоді вже ми кинули його і не трогали більш. Нарешті таки піймали, а

тут вийшла жидам висилка за пачкування, і нашого Рижного Янкеля не стало. Хоч не скажу, щоб без Янкеля ми дуже скучали, – зовсім ні, нам бувало весело тоді, як бачили, що з засядки нашої нічого не буде, бо ті пачкарі, на котрих ми робили засядку, провідавши про цеє, оставались дома. І от пригадую, був Волько – жид, що носив солодкий суроп (*сироп*. – *І. Т.*) продавати по жидах – особливо літньої пори. Приходимо до нього, смикаємо – нема дома – досадно. Ну, от він уже є, тоді ми його не чепаємо, а йдемо до другого жида, до пачкаря і похапцем кричимо до нього знадвору по-жидівські (я й мій товариш добре балакаємо по-жидівськи): “Біжи до Вольки, хай несе суроп до Юдки (а Юдка брат цього пачкаря, з котрим ми балакаємо), бо Юдака заслаб – умирає. Я сама побіжу за лікарем”. Наш пачкарь полічив нас за Юдкову жінку, зірвався з ліжка, біжить до Вольки, тягне Вольку, буде Юдку й жінку Юдкову, котрі жили за 2 верстви від Вольки, буде їх, приносить суроп. А ті дивляться на них, думають, що вони з глузду посходили. Кричать жиди, гергочуть, а ми раді, що хоч побудили їх, бо через них же й ми не спали.

Був Мошко, що сам не пачкував, а переховував та перепродував загранишну. Тільки ми ніяк не могли піймати його, а вивіриться тра було – чи то правда, що він переховує? Бо сам жид аж землю було їсть, божиться, що він не прийма до себе пачкової. Пішли ми з Р. у засядку ноччу, зимою: сиділи довго біля Мошкової хати, мерзнемо, а ніхто не несе до нього горілки. Жид, видно, лежить у бебехах на кроваті – спить, тепло йому, а нам досадно... Підійшов Р., подивився, що Мошкова погасила світло, лягла. Подивились на часи – півгодини пройшло, певне жид саме засипа, саме йому перший сон! От я тихенько – стук, стук у вікно. Жид устав, підійшов до дверей, одчинив, висунув на двір голову, подивився, прислухався – нема нікого. Знов зачинив двері і вернувся у хату і чуть нам через розбиту шибку, як жидівка свариться до жида: “Треба тобі ота загранишна? Адже знаєш, що тепер висилка, а ти забуваєш, що в тебе малі діти? Знаєш, тепер арцизники й так щось до нас зачестили, певне що хтять піймать...” і довго так... Жид мовчав... Нарешті все знов стихло. Жиди спали, а один з нас уже підійшов до розбитої заклеєної папірком шибки і зтиха промовля: “Мошко, а Мошко – штері гарці”. Мошка як ошпарений зривається з ліжка, надіва патинки, вибіга з хати, ходє кругом хати, кругом сарая, шукає того, хто його будив з чотирма гарцями. А ми вже далеко одбігли од його господи, дожидаємо, поки він знов ляже. Ліг Мошка, а жінка знов його пиляє. Мошка уперто мовчить, а через півгодини

ми знов стукаємо і додаємо: “Та, Мошко, мершій бери загранишну, бо той раз, як ти виходив, ми побачили арцизників, що за нами назирали, ну й поховались поки вони пішли...”. Мошка знов устас, узувається, одчиня двері, і не вспів він узятись за клямку, як один з нас, що стояв коло дверей з великою грудкою льоду, з великою силою пустив її в двері! Жид миттю зачинивсь, хоч лід лежав уже в снігах. Один з нас побіг кругом хати, ніби тікаючи, а другий – за ним, приговорюючи: “Ах ти ж, пачкарська твоя душа! Ти думав, що я тебе не піймаю? Ти думав, що у Мошки тобі безпечно переховувать? Ось я тобі, ось я тобі!”. А нарешті, ніби піймавши пачкаря, почали вдавать як арцизник лупе його! Жидівка на цей раз вже нічого не казала Мошкові, бо боялась, шоб хто не почув. Ранком ми прийшли до Мошки, й він сам розказував нам, як якийсь з арцизників ганяв пачкаря, котрий приносив водку до нього: “Хоч я, – додав Мошка, – ніколи б не прийняв загранишної, вірте міні”.

На це раз годі з Вас, будьте здорові, щирий до Вас, Ваш В. Кравченко».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 37655. Арк. 1–8 зв. Автограф.

№ 4

1893, травня 28. Вишнівець (?).

«28.V. 1893

Не щиро, шановний земляче, робите, що не одписуєте на мої листи. Ну, та на сей раз не буду багато сваритися, а хочу Вам розказати тільки про сьогодні; більш нічого не маю казати, а про сьогодні хочу говорити: сьогодні у нас сьомий день, як люди сонця не бачили, – усе сипле чумацький дощ. Я сидю у великому палацу, де жив польський круль Михайло Вишневецький²⁸ і де родилась Марина Мнішек, звідси ж вона й узята була Отреп'євим до Москви... Може як жила тут Марина, може тоді тут було весело, а тепер, коли нема сонця то сумно сидіти: син мій, котрому півчварта²⁹ року, дереться зо мною, з матір'ю за те, що не виводять його “гуляти до палку” (у парк)...

Сидю я та й думаю – от міні й гроші дають з казни, а я кисну отут у хаті, кисну, а не їду туди, де долг мій мене кличе, де я повинен

²⁸ Михайло (Міхал) Тома Корибут Вишневецький (1640–1673) – король Польщі, Великий князь Литовський, Великий князь Руський, правитель Речі Посполитої обох народів від 1669 р.

²⁹ Три з половиною роки.

зараз бути, бо сором дурно гроші брати... О, тепер я неодмінно поїду по постах – буду повірять стражу, бо, певне, “чини стражи”, не маючи “достодолжного надзора”, геть чисто пороспускалися – сплять собі під дощик, як бабаки... О, ні, поїду, рознесу, підгоню! Хай знають, що їх начальство не спить, що воно і в таку грязь поїде, що йому дощ той зовсім не такий страшний, як вони думають... Ну, а після того – бачитимуть «чини стражи», що начальство щире, ну й собі зробиляться щирішими... Особливе тра буде повірити той пост що в Шилах³⁰ – там два хлопці – Цимбалюк та Гладун, нічого собі, файні хлопці, а от новий Пилипенко, той дуже розумний – той, певне, нікого не слуха, певне, пана вдає з себе! О, я їх!.. І я аж облизуюсь від того, як я буду їх усіх розносити. Особливе старшого об’їздчика Ф. тра рознести, бо він, певне, давно був на постах; ну я спитаюсь спершу у Шилах – чи був старший? Ну, звичайно, не був. От тоді-то як я приїду до нього, до Колодного, ну, хай ховається!... Отак собі міркую, та складаюсь помаленьку...

– Та ти, серце, Васю, бери кавказьку бурку, зодягни поверх пальта, то все тобі тепліш буде. Правда, у тебе пальто тепле, ну, а все краще, як буде тепліше. Надінь дві сорочки на себе, надінь дві пари шкарпеток... Та візьми, не забудь, і відлогу – все краще, як голова вкрита...”

– А ти, серце, Ліпо, не забудь дати кілька кусочків цукру, та ще до купи полож з п’ятеро горіхів. Як їхатиму мимо хати Григорієвих небожат (Григорій – мій фурман), а вони здалеку, почувши дзвінка, біжать проти нас; особливо одна з них, маленька білобрисенька дівчинка, котра, здається нічого й не робе, а так і сидить під хатою вартую (!), щоб учути дзвінка. Я здалеку бачу, як вона, почувши «калакола», несамовито стука у вікно і кричить що є сили:

– Мамо, мамо, їдуть! – Підхоплює у руки спідничку і що є духу біжить до нас. У остатнє, як я проїздив, – у мене нічого не було дати дітям, я й пообіцяв – буду їхати удруге, то привезу”.

– Гляди ж, ку, обертаючись до хурмана, як коли виїздитемеш з дому, то нагадай мені про небожат, а вже там я знатиму, що взять для них. І от тепер, Грицько хоч і не нагадував мені, а проте я сам згадав.

Жінка усе посклала, як я просив, але перед самим виїздом я щось захапавсь, якось ненароком положив гостинці на столі,

³⁰ Село Шили розташоване у Збаразькому р-ні Тернопільської обл. Розташоване на р. Самчик.

там поцілувався з жінкою, з сином (бо без цього не буває), скочив на бричку і поїхав, забувши гостинці. Хоч, правда, теє помітив я не хутко.

Поки переїдеш Нове місто, там греблю, а там поки вилізеш на гору по такому болоту як тепер, то така тебе нудота візьме, що хай йому аби що... Досадно сидіти одному мовчки, та я, здається, й не витримав би довго, щоб не заговорити, бо така вже в мене звичайність, що не можу сидіти, одкопилівши губу, коли бачу, що хурман сидить на козлах. Правда, з хурманом що можна було, ми все поперебалакували: він має будувать хату – про хату балакали; зимою нехватило коровам сіна – за сіно Грицько чимало таки заплатив – за оден пастрямочок, що його й на місяць не хватило на пару ялівков, заплатив шість рублів! Ну, тут прираяв я йому мішанини, або конюшини насіять.

– Е, ні, конюшину у нас спасуть, бо мужик баче, що то лобода, а не хліб сьватий, ну й поспасують. Він, мужик себто, знає, що конюшина не його, ну а проте спасе, а вже коли я посію мішанину, то, певне, вже ніхто не троне, бо бачитиме, що то пашня, ну й бо-ятиметься Бога... Ну, так я кажу, що про всі такі речі ми вже давно перебалакали з Грицьком, і вже давно Грицько посіяв мішанину, так що та мішанина і землю вкрила; а сьогодні ми переливали з пустого в порожнє:

– А що, – питаю, – Грицько, буде сьогодні сонце, чи ні?

– Хто його знайть.

– Ну бо, скажи, чи хоч кужілочку од сонця побачимо сьогодні?

– Якби я був Бог, ну то я б сказав, а так же як я можу сказати? – одказує Гриць.

– Ну, знаєш що, коли сьогодні буде сонце, чи то пак, коли ми з тобою сьогодні зобачимо хоч кужілочку од сонця, то вже тоді я тебе в спину наб'ю, – жартую я.

– Е, пане, коли так, то я вам скажу, же буде сьогодні сонце!...

– Ні, ні, ти ку, казав, що не буде сьогодні сонця... І так ми суперечились собі, доки не вибрались на гору. На горі, де скрізь була пашня, Грицько показав пужальном і на свою, додавши:

– Ото, бачте, пане, в долині, за ліском моє жито: як я був коло нього неділь тому зо дві, то воно було погане – повимокало.

– Ну, – кажу, – то було два тижні тому, а тепер, хвалити Бога, зовсім то друге – нема чого тобі журитися, бо певне не гірше як у других. Грицько знов придивився на своє жито й уже трохи спокійніше додав:

– А воно таки й справді, моє жито, так як подивитись на нього здалеку, то ніби й нічого собі.

– Та фayne, фayne, – закінчив я весело, щоб розвеселити свого Грицька.

Тут дощ почав накрапати, а нарешті полив як із відра. Тут я згадав жінку, згадав відлогу і натяг її на голову...

Ось Вам ліс той, що належить до казни, ліс цілий, файний, що не дуб, то царьом дивиться. Через дві верстви – скарбовий ліс... Але не хочу я говорить Вам про скарбовий ліс, бо німота його вирубана на двадцять верст навколо Вишнівця... Були часи, що німота (?) у добрих господарів закупила столітні дуби по 8 коп. за штуку! Ну та Бог з ними, не буду говорить про сее, бо зараз, од'їхавши дві верстви од зруйнованого лісу. – Решнівка³¹, де на невеличке село, що в ньому 80 дворощ, 27 «хадзеїв» різночасно перебувало у острозі, бо все злодії. Перше тут було багато пачкарів, але тепер вони вже трохи поодвикали ходять за загранишною, а вже тільки самі в себе, у свого ж таки брата-мужика (ну, не без того – крадуть і в панів, а то й у добродіїв, але все не так часто) крадуть коней, женуть їх за гряницю, до котрої од них штері верстви. За гряницею коні хутко збуває з рук на руки. Маючи шмат грошей у кишени, злодій чималенько таки їх там проп'є, бо там, хвалити Бога, горілка не дорога, а ще до того й пекуча (щоб горілка скоріше вистигала з картоплі, то за гряницею кладуть чи азотну, чи сірну кислоту?)...

Ось Шили, в долині – церква, що видно трохи далі, стоїть на кам'яній горі. Посеред села панський будинок. Пан – сам «предсідатель» (предводитель дворян да старший з мирових пострадників(?) – він же), що жінку свою прогнав, має якусь собі пані, котра перш жила з другим, та набрала чималу силу грошей (це так кажуть, а сам я не знаю), має сина. Але що таке за син у нашого предсідателя, то я, скажу по правді, не знаю. Правда, бачив раз у вічі, як стояв він коло кузні, щось лагодив. Але я тільки те й бачив, що в його на голові картуз, які носять студенти з університету, та ще бачив те, що йому на погляд не збільш як 20 літ... Предсідателя я в вічі ніколи не бачив, а чуть – не мало наслухавсь і коли бере поштових, то тра, щоб йому дали тройку, він «заплатит» за пару, візьме четверик – заплаче за тройку.

³¹ Село Решнівка у Збарзькій міській громаді Тернопільського р-ну Тернопільської обл.

Позаторік був голод у східній Москівщині (!), у нас по волостях позичали хліб на голодних. Прийшлося до оддачі, кажуть – візьміть грішми, по тій самій ціні, яку у вас на Волині. Ми трохи більше запросили (звичайно прибавили не більше гривеника), нам заплатили. Але грошей не положиш у «гамазин». Ну, нам передсідатель і каже: “Давайте, люде добрі, мені гроші, а я вам за них хліба насиплю”. Люди подякували, бо ото в них буде скарбовое зерно. Забрав пан гроші, насипав зерна, а мужики й чухаються – “Чи не дурні ми? Адже тепер зерно далеко тоньше (дешевше), ніж з нас узяв передсідатель – копіек на двадцять дешевше! І чом ми не поторгувались з ним? А то, дурні, зраділи, що одразу буде насипано, а за ті самі гроші ми ще щось зробили б...”

О, наш передсідатель дуже фанний господарь. Ноччу хлопці повиводять пасти скот, ну, звичайно, поспляться, а наш передсідатель знає, де раки зимують, – засвічує ліхтаря, сіда верхи, ліхтаря прив’язав до ноги і пішов собі на поле, і вже скрізь, де людська худобина хоч тільки трішечки підійшла до його пашні, то він заверта до себе в двір. За ніч поназганя кілка десять і лупе «за потраву» те, що йому згадається, бо для нього закон не писаний... О, для нього закон не писаний. Це й я знаю, бо коли їдеш панською цариною, то шляхи такі поробив, що коли хто-небудь їде тобі насупротив, то не думай, не гадай собі розминутися, а бери випрягай коня з переда, а запрягай ззаду – їдь хто-небудь з двох назад, то розминесся...

Хоч таки правду сказати – я заспівав про Хому, а на Ярему звернув. Казав, що буду говорити Вам тільки про сьогодні, а я завів біси батька зна на що звернув. Та бо вже ось вийшов з хати Цимбалюк, знак на ньому, шаблока при ньому. Цимбалюк приложив руку під козирьок, жамкотить, облизується і вже готується слини ковтати. Але я нарочито не балакаю, а тільки дивлюсь на нього – хай, думаю, більше часу подержить свої слини у роті. Ц[имбалюк] мовчить і, бачу я, зазирає міні в вічі, щоб одгадати, чи сердитий я сьогодні, чи не дуже? Я раптово питаю:

– А поїмки є?

– Нікак нет, ваше в...., ожидаім.

– А коли ж ви діждетесь?

– Не могу знать, в. в. Ми стараімся, ми целу ноч сидели, промоклі до тово, што нічого сухого на нас не осталося... Я вже не замічаю того, як Ц[имбалюк] ковтає слини, мені вже не до того, а вже не могу бути тим грізним, яким був дома. А Ц[имбалюк] усе каже, каже і каже... І мені не віриться, що вже він може “спати як бабак”...

– Пішли ми сеї ночі, був донос, що підуть вербовецькі³² за загранишною, бо у Юзька завтра зводина. Гладун та Пилипенко сіли під лісом, а я сів у полі межі Шилами й Лопушним³³. Ну, вже на моє счастья сьогодні дощ цілу ніч не на краплиночку не переставав – ніби він мене одного залить так збирався. А я сижу, закрившись буркою, та й думаю: – ну мужики йдуть на легкі, вони прудкі, їх не догониш аби як, приготовлюсь і я. Скинув чоботи, скинув свого пальта, настороживсь, дожидаю... То спочатку було трохи й змерз, а тут нічого – бурка курінем стала, надихав – зогрівся... Уже от-от носом клюну, але ні, не дамся, не дамсь... І так я не давався аж до білого дня, а воно й не пройшов ніхто. І досадно міні стало, бо вже я знов згадав про тее, що під буркою хоч з вечора і тепло було, а проте ноги мої окоченіли, а під утро, коли подув північний вітрець, то та сирість, що була в бурці і під буркою стала в'їдатись у моє тіло і я дарма, зовсім таки дарма протрусився, так що й тепер не одійшов...

– Ну, що ж, – заспокоюю я, – може й не дарма, що се пачкарі, довідавшись, що ви сидите, й не пішли за грязницю, а це вже велика користь для діла, для служби. Ц[имбалюк] спохватився і згодився зо мною.

– Точно так, в. в... Я пригадав, що у Ц[имбалюка] катар у животі.

– А ви, глядіть, – кажу, – бережіть свого живота, бо щоб не застудили. Хотілось би мені якось приласкати його, й кажу далі:

– А таки дуже мокро було під буркою?

– О, не дай Бог! Ми всі зібралися після засядки, почали балакати, згадувати про цю анахтемську ніч, і кожен хотів, щоб у нього був непромокаїмий плащ, та на безголов'я наше, не знаймо де їх доп'яти? Я заспокоїв, що можна буде виписати для тих, що захотят.

– Тепер ось узять чоботи..., – почав Ц[имбалюк]. Але про чоботи він так багато говорив, говорив про те, як зробить, щоб вони не пускали води... Говорив, як мазь ту робить, що на квартиру льняної олії тра 30 золотників віску, стіки ж жиру і т. і... Та все ковтав слину, закривав очі, як той півень, що збирається заспівати, потріпавши крилами на плиту... Але я його вже не слухав.

– А де Гладун, що робе Пелипенко?

– Сплять, – одказав той, – може, в. в., прикажете побудить?

³² Жителі села Вербовець. Вербовець – село в Лановецькій міській громаді Кременецького р-ну Тернопільської обл.

³³ Лопушне – село Лановецького р-ну Тернопільської обл.

– Хай сплять, – одказав я, махнувши рукою.

– А старший об’їздчик давно був у вас?

– Учорась. – От тобі й розніс! – подумав я.

– Поганяй, Грицько, прямо до Колодного³⁴, до старшого.

Один яр, другий – Шилів не видно, тільки розкішне жито по обидва боки над шляхом та геть одсторонь ліс зеленіє, а он збоку гречка, що саме файно землю вкрила. А ось і Шимківці³⁵, що стоять над самим кордоном, а ось те саме жито, що ми з Грицьком завжди радіємо, коли під’їжджаємо до нього, бо такого розкішного жита на ті сто верст, де ми щотижня їздимо з Грицьком, ніде не бачили – воно ще не красувалось, а вже мало не закриє чоловіка.

– Що ж то далі буде з нього? – питаю я у Грицька.

– А те, пане, буде, що теперенька дощі, а воно високе та занадто густе, ну й виляже.

– А щоб тебе курка вбрикнула! Не кажи того... І я з острахом позираю на наше любе жито... Нічого, файне. О, хвала Богу!

– От ти й збрехав, Грицько.

– Ба ні, не збрехав, а подивіться туди у долину – бачте як вилягло. – Глянув я і побачив, що частина жита вилягла, бо вже занадто намокло за 7 день. Я одвертаю свій вид на бік, щоб не бачить попсованого жита, бо чую, як усе нутро в мені перевертається з жалю.

– Та ви, пане, на те не дивіться, мо воно повилягло, воно ще встане, коб но Бог дав сонце – заспокоює мене Грицько.

Шимківці – самі пачкарі. Над шляхом сидить жид, котрий перш пачкував, шинкував і... крав. Тепер робе “сир гаванський” – купує у грапа (графа. – *I. T.*) Грохольського молоко і робе “сир гаванський”, а часом торгує горілкою, але без патента, нишком. Ви-мінює у людей на горілку яйця; буває за гряницею і звідти теж пачкує, тільки сам не возе й не носе, бо “висилки бутиця”.

Од Шимківець пішла зовсім проста дорога, вже нема ні балок, ні бугрів аж до самого Колодного.

2 верстви од Шимківець – ліворуч Бабії – хутирок з десяти хатин – усі пачкарі, і межі ними один, що в нас доносчиком, – Стецько. Праворуч – ліс грапа Грохольського... Але про грапа колись мо вдруге, бо він великий пан, про нього тра буде писать, яко про

³⁴ Колодне – село Тернопільського р-ну Тернопільської обл. Нині центр сільської ради.

³⁵ Шимківці – село у Збарязькому р-ні Тернопільської обл. Розташоване на р. Гнізна.

пана, а тепер я згадав, що недалеко Колодне, тут Грицькові небожата – я схопився за кишеню, а в кишені нічого нема: чом же я їх у кишеню не положив? Боявся, що мулятиме, а тепер у брехунах вийдеш перед дітьми.

– Грицько, я забув гостинці!

– То нічого, ми не поїдемо туди, а поїдемо инчою гулицею. – Я аж зрадив, що Грицько так хутко визволив мене з брехунів, і вже й не помітив, як і під'їхали до старшого об'їздчика Ф., котрий, почувши дзвінка, зараз же вискочив на двір.

– А що це вас не видно? Уже, хвалити Бога, другий тиждень, як я не бачив Вас, а Ви й досі не навідались до Вишнівця, – сказав я докірливо до нього.

– Та я, право, не знав, що ви хтіли мене бачити, я тільки вам, – каже він, – дивуюсь, чого вам їздити по такому болоту?

– Як то чого? Як не знаєте? Я сидітиму – ви сидітимете, ви сидітимете – й уся стража сидітиме.

– Ну? Де ж там? Я зовсім не сиджу.

– Та я не хочу цим неодмінно сказати, що ви й справді сидите, але я хочу сказати, що так справді буває.

– Може де й буває, а у мене ні, – відповів той образливо. У мене от мої, колоденський об'їздчик Зелений та стражник Млій, то оце тільки що повертались з засядки, а тепер, певне, вже пішли до Гніздичного³⁶, бо таки якось недоладно скомпонований пост.

– Ну, вже почали. І чого таки він недоладно скомпанований?

– А отак, знаєте, як буває, що пару коней запряжеш у бричку, а вони один у один бік, а другий у другий, а щоб прямо пішли, то й не покладай.

– А мені здається, що Ви прямо до них в'яжетесь.

– О ні, цього не кажіть! Я не з таких, щоб в'язався. А так прямо кажу, що вони не паристі.

– Ну, то розкажіть же мені, які ж то бувають паристі – вони ж, здається, не сваряться?

– Та що з того, що не сваряться, – хай краще сваряться та діло роблять.

– То я їх розгоню, попереволю у друге місце.

– То других буде шкода, бо переганять кого-небудь з одного місця на друге, це сама гірша кара для людей бідних, бо прямо б'єш по кишені, а в кожного з них є діти...

³⁶ Гніздичне – село Тернопільського р-ні Тернопільської обл.

– Ну, то хоч скажіть же мені, чим вони не паристі? Той довго крутив, а нарешті розказав докладно:

– У Сірка шестеро дітей, а сьоме хутко буде – жінка його живе у Крем'янці³⁷, там діти вчаться, а сам Сірко живе тут. Він достає жалування 41 руб., з котрого віддає жінці 30, долгу плате 5 руб., а собі й на коня зоставляє 6 карбованців на місяць! Другий його товариш, Здоровий, – має шмат грошей, але за шеляг він повіситься. Тепер і скажіть ви мені, що вони повинні робити? А самі знаєте, що поїмки не буде без доносчика, а доносчик дарма не скаже, доносчикові тра добре заплатити, то матимеш поїмку. А які у них доносчики, коли той не має, а той – не дає? А перше, як там сидів, хоч і п'яниця правда, Сашко Снігурь, то там і поїмки були – Снігурь не жалів дати доносчику і п'ять рублів, коли доносчик справедливий. Ну, кажу, у нього й були поїмки...

– А ви давно бачили Сірка? – питаю.

– Та вже тижнів зо два, то він до жінки їздив, а то приїхав, я був і не застав – він у засядку пішов.

– Вам тра було викликать його до себе, тра було роспекти, то може б що й було. Да, а ви казали йому, щоб він, коли бува у городі, не носив штатської одежі?

– Ні, не казав, бо кажу ж, що не бачив. А сьогодні оце посилав уже до них Зеленого та Млія. Правда, Зелений жалівся, що йому нема в що одягнутись, а проте міні ж яке діло, каже, що уся одежа мокра. А в мене ку, хіба суха одежа, нате, подівіться – на печі сохла, а мокра. – Мокрою одежою хотів мене розжалобить, коли вона у кожного з нас не суха... Пішов Зелений, хай потягне Сірка та Здорового – хай і вони помокнуть...

І я думаю собі – як це я сьогодні проберу Сірка та Здорового – знатимуть вони, пам'ятатимуть! Не забуду я Сіркові й того, як він у Крем'янці ходив по місту у штацькому! О, задам я йому! Од Колодного до Гніздичного сім верст: по дорозі пост – квартира Зеленого. Завернули до Зеленого, Ф. питає (зо мною поїхав і Ф.) у сина З[еленого]:

– Волько*, а що тятка дома?

– Нетуті.

– Ну, певне поїхав у Гніздичне, – сказав Ф. – Поїхав до Сірка до того, що не раз каже: «Я за словом у карман не полізу»... Я бачу, що Ф. уже думає, що настрочив таки добре мене проти Сірка. Я

³⁷ Місто Кременець у Тернопільській обл.

* Волько – Володимир (В. Кравченко).

помічаю й те, що йому хочеться ще більше передо мною обвинуватити його. Ф. мені стає противний, я не витримую і з злістю кажу:

– Та годі вже вам вернути на нього, я й сам його добре знаю, тільки ж і вигнати його не можна, самі знаєте, що семеро дітей має... Ф. трохи засоромився і вже сидів мовчки, як на гарячих вугіллях. Нарешті, щоб підобритись до мене, він уже почав підходити з другого боку:

– А знайте, от у 7-му участку є такий старший об'їздчик, Криж, що він ніколи не повіря стражі? Я тим часом мовчу уперто. Ф. тоді переходить на друге:

– Там же є другий об'їздчик, такий звать його NN, то усе, щоб не вийшло у стражі, він зараз же докладненько виказує смотрителю стражі, і через те там життя “чини стражи” не мають – там щоразу дознання, розслідування бувають... А в нас ще, хвала Богу ні, у нас не так... Мене ще більша злість бере, але я уперто мовчу, я дивлюсь на цю гору, у Колодному, де покопані шанці і де, як кажуть, Богдан Хмельницький стояв з кримським ханом перед тим, як іти на Збараж. Од Колодного до Збаражу 7 верст, звідси видні гори, що здалеку маячать, як ворота, – то ворота Богдана, ними він вів своє військо під Збараж...

Ось було сахарня – та прогоріла за один рік. Тепер купили її жиди на кирпич й уже розібрали, а земля досталась волосному писарю і, кажуть, так ловко достались йому 28 десятини умісті з великою будівлею, де жив дерехтор (директор. – *І. Т.*) сахарні, що заплатив він не більше, як 200 або триста рублів! А один дом варт 3 тисячі! А все досталось через те, що він зумів як слід діло повісти, зумів якісь документи для жидів дістати... Ну, того я достоту не знаю, як воно йому дісталось, і не хочу знати. Я тільки на нього гнівний за те, що ні разу не злапав, бо частенько таки він бува за кордоном і возе звідти венгерське и продає по панах. Ну, та се таке діло, що коли не тепер, а в четвер, а все піймаємо того писаря, вже він од нас не втіче! Тут шлях ділиться на двоє, тут і дві туполі, з котрих на одній колись повісився чоловік, а недавно та їхав урядник з Болізуб³⁸ (село над кордоном) і каже до хурмана: «Устань, поправ віжки». Хурман устав, а пан по конях, та одбіг кілка гоней³⁹

³⁸ Нині село Болязуби в Збараській міській громаді Тернопільського р-ну Тернопільської обл.

³⁹ Гони – українська старовинна міра довжини. До XIX ст. в побуті використовувалася гона чи гони. Розрізняли великі («добрі») гони – 120 сажень, середні гони – 80 сажень, малі гони – 60 сажень.

та кричить:– «Дивись, дивись, он мертвяк женеться, віселник женеться!». Хурман несамовито закричав од жаху (бо була темна ніч) і що було сили побіг доганяє пана – урядника! І хоч пан усе бив по конях, жартував, тікав, але той з плачем ускочив у віз, і вже як не піддурював його урядник, він не вставав більше, щоб поправить віжки...

Бричка стала йти тихіше, Грицько обкрутив її і став біля пошта, біля Сіркової квартири. Чотири чоловіка «чинов стражи» сиділо у хаті, їли картоплю, а почувши калакола, повискакували. А Сірко, яко господарь і прудчіший, миттю одчинив сінешні двері, хатні... Я робив так, щоб нікому не дивитися у вічі, показував себе вельми суворим.

– Зачиніть хатні двері, – сказав я до Сірка, бо побачив, що бабуся й дівтора Сіркового господаря зазирають у хату. Сірко миттю зачинив двері, і всі чотири чоловіка повиягувались у струночку.

– А ви були у Крем’янці і ходили там у штацькому? – заговорив я до Сірка, не дивлячись йому у вічі.

– Нікак нет, ваше в..., у мене нема чистого чого надіть, щоб вийти між люди, ну, я, правда, надів поверх хворменної одежи оце пальтишечко, бо, їй же Богу, сором грязно ходити... – Міні самому теж трохи стало сором, а проте я все таки хочу бути грізним і кажу:

– А у вас поїмок усе таки нема? Знаю, що тут винен старший пан Ф., бо він за вами не дивиться, але я прошу його звернуть на сее свою увагу. Тут Ф. витягнувся, приложивши руку до козирька, а я, обертаючись до Сірка та до Здорового, говорив докірливо:

– Що ж у вас і не буде файних поїмок, та що файних, аби яких не буде, а не буде через те, що ви не платите доносчику. Тут як був Снігурь, то ні в кого не було поїмок, а у Снігуря щоразу, бо він не жалував на доносчика.

– Ваше в..., позвольте вам доложить – почав Сірко.

– Я не дозволю вам докладувать, бо ви за словом до кишені не полізете, – шпигонув я його. І я бачив, як вид його якийсь болізний усміх переривив, але він замовк. – Я не кажу, що неодмінно ви повинні платити гроші за донос, я кажу, що ви з себе панів удаєте, що ви не вмієте з людьми жити по людські. Адже єсть такі об’їздки, що вони нічого не платять, але вони уміють з людьми балакати, уміють як слід вести себе: одному листа напише до москаля-сина, другому щось прочитає, третьому щось так прирає – у хазяйстві порадить і дивися – до нього самі доносчики йдуть, самі

десь беруться... І багато, багато деяких докірливих речей говорив я їм так, що Зелений, почувши од мене такі речі, не витримав, почав плаксивим голосом:

– Ваше в..., ви подвіться на нашу одержу – я не нарощне її намочив у воді... Ми стараїмось, – сказав він, збираючись розплакаться.

– Я про вас нічого не кажу, ви робите, – сказав я, – я кажу про гніздичських.

– Ваше в..., – почав знов чуть не вчетверте Сірко, – хіба ми не стараємось? – Я дав йому казати.

– Ми от і вчора дали доносчику три з половиною... Спитайте хоч у мого товариша, Здорового. І доносчик у нас належний, і з людьми ми живемо лагідно, і дадуть вони коли знати, але тоді, як ми самі вже добре знаємо, що горілка є. Той не доносчик, котрий сам не йде за гряницю, бо раз пачкарі принесли горілку, то вже все село знає, що ходили. А то доносчик, котрий власнимим очима бачив, хто пішов за гряницю, бачив там пачкарів, балакав з ними, довідався, якими вони шляхами йтимуть. Ну, шо ж тепер ніхто не несе, через те й нам доносчик не дає знати... А тепер і те візьміть – у Гніздичному дві корчми, горілка дешева, бо шинкарі аж морди б'ють один одному, пускають тоньше ніж за гряницю аби напакостить самим собі, ну, нам і на руку ковінька, ми за своє село певні, тут ніхто не піде. У Роківці Великому⁴⁰ – там коршму тримає сам староста сельський, він не пусте своїх за гряницю. У Чеснівському Роківці⁴¹ ніколи не було пачкової, а ми дивимось за Малим – там у першого пачкаря – Данилка мають бути хрестини, він колись оце збирається по загранишну...

– А тепер у вас є яка звістка про те, щоб хто йшов за гряницю? Бо як же ви підете та й будете сидіть?

– А так і будемо сидіть, бо куди йдуть раківецькі – ті шляхи нам відомі...

– А все ж таки, – кажу, – кепсько, що ви не знаєте, чи піде хто сьогодні за гряницю, бо й мені ж шкода вас, – сказав я, дивлячись уже Сіркові у вічи.

⁴⁰ Раковець – село Вишнівецької селищної громади Кременецького р-ну Тернопільської обл. До 1964 р. називалося Великий Раковець. Утворене шляхом злиття двох сіл – Великий Раковець і Малий Раковець.

⁴¹ Чеснівський Раковець – село у Збаразькій міській громаді Тернопільського р-ну Тернопільської обл.

– Чого б ми й хотіли, в. в., якби знали, коли ж іменно вони підуть, о, тоді б ми не мерзли, не мокли, ми б їх неодмінно вишукали. А те ж, кажу, горе, що ми не знаємо, коли йтимуть, тепер, кажуть, наші пачкарі сидять за границею, у гуральні, мучать нас, водять, думають, що ми нічого не розуміємо. Ми дві ночі сиділи, ще не спали й сьогодні і оце знов ідем...

Подивися я у вічі Сірку, Здоровому, що стояв переляканий і зобіджений на дверях, глянув на Зеленого, на Млія – у всіх були збільшені очі, з великими морщинами навколо очей і синіми великими мішками під самими очима. Чоботи, одежа – обляпана мокрою грязюкою, а чуби мокрі од поту. Видно було, що люди хотіли працювати, і працювали, і напрацювались до такого, що вже час би, давно час їм одпочити, а проте вони й не думали оддыхать, бо самі добре знають, що тільки тепер і ловити пачкарів... Я вже став, як то кажуть, затерать свій поганий замір розносить, бо мені було сором, сором за самого себе, сором за те, як я ще з дому щиро збирався сваритись, підганять “чинів стражи к достодолжному їх исполнению своїх службових обов’язків”... Якомога хутче ускочив я у свою бричку, за мною сів і пан Ф., я хотів крикнути на Грицька – “Їдь!”, як до мене підійшов Сірко, нахилився до брички і промовив зтиха, ніби соромлячись передо мною, щоб я не дуже гнівався на нього за те, що він мало доносчику плате, бо гроші біси батька зна куди діва:

– Ваше в..., як будете у Крем’янцю, там скажіть вашому хурману, він знайде мою жінку, а ви дасте їй з мого жалування 30 руб., бо тепер їй тра багато грошей – саме екзамені, там расход... на репетиторів, – додав він, опустивши очі до долу... Грицько сіпнув віжками, і коні пішли, а там... Ми скоро вже не бачили ні Сірка, ні Здорового, бо ми їхали до дому у теплу хату, де жінка чекала мене з вечерею.

30.V.1893 р. Після цього можна вже сказати, що й по всьому, але ж я одразу не став дома, до дому ще оставалось 15 верст, і я не теряв дарма часу – я заїхав до коршми, до цього найкращого свого приятеля, розпитав, чи ніщо не мішає йому торгувать, чи не воде (?) йому загранишна? Діло було у тому селі, де шинок тримає сам сільський староста, він докладненько виявив, хто й коли ходив і хто навіть думав коли-небудь піти за загранишною...

Ось тобі панський будинок – живе той пан, що колись був помічником справника, а за щось занадто великого хапанця узяв, ну

його й вигнали. Недавно він зайняв попівський скот за потраву. Він розлютувався, доніс на нього, що він цей помічник справника штундист і соціаліст!. Тепер слідство.

А ось попова хата, клуні, стайні – усе обідране, обшарпане, на хаті глина пообвалювалась, стріха продерта...

– Чого це, – питаю у Грицька, – цей батюшка обшарпано живе, невже він бідний?

– Де там, він з живого й з мертвого здере, а хати не поправе – хоче, щоб казна поправляла, а сам живе у ній 13 літ.

– Ну то що, то ж те винна казна, поправить, – кажу.

– А як же вона, барин, поправе, коли 1000 руб. на всю губернію одпускає. А ви от що скажіть, – чом сам батюшка не поправе?

– А, так, так – додав Ф.,– оцей батюшка не бідний, він міг би й сам би це зробить, бо обдурює людей добре. Продав якось він жидові пшеницю, узяв половину грошей, а тоді порвав контракт, та й каже жидові: «Я тобі не продавав нічого». А жид:

– Ну, то, батюшка, я на вас знайду розправу.

– Ну, то я, – каже, – тільки так, пожартував.

– А якби ви знали, барин, – сказав мені Грицько, – як він файно, цей батюшка, у карти грає.

– Як же він грає?

– А так: поїхав я до Крем'янця, зустрічає мене Гринько, наш таки ямщик, та й каже: Ти б таки заїхав та взяв гонтовецького батюшку. Отут, – каже, – у номері. Я зайшов, бачу, батюшка виглядає з дверей заспаний, але я питаю:

– Може, батюшка, поїдем до дому?

– Е, брат, нет, не паєдім, бо я сьої ночі проіграв сто п'ятдесят рублей, а вже на ету хочу вернуть назад.

– А як іще, батюшка, програєте, то що буде?

– Ну, тода уже так і паєду домою!

Якось познайомився з цим самим батюшкою у мирового – я ходив слухать, бо було цікаве діло – один з наших містечкових панів, посварився з другим і сказав на нього, що ніби то його гонтовецький батюшка з'їздив по пиці за те, що він шахрував у картах (не наш пан шахрував, а той, кого побили). Батюшка великий, пухкий – короткоший, маленькі, сірі, вилуплені очі бігають і не дивляться Вам прямо у ваші вічі, а все ненароком осклизуються. Борідка сивенька, маленька, а пика червона, як у дівчини, – трохи не лусне. Я згадав, що колись одна моя знайома казала мені за цього,

що от, як будете там-то, поклоніться отцю N, він мій родич. Я передав про це батюшці, а той мене запросив:

– Ви коли-небудь як їхатимете через моє село, то беріть побільше загранишної, вип’ємо в мене, а вже я найду чим закусить – і зареготався батюшка.

– Та я, не вам кажучи, не п’ю.

– Та то нічого, що ви не п’єте, ми й без вас вип’ємо, – сказав батюшка і знов зареготавсь. Бо йому здавалось, що він щось занадто кумедне сказав.

– Воно вже так буває, що може чоловік і не такий поганий, а вже як почнуть про нього плести усяку нісенітницю, то він і справді вийде поганим. Тепер же, їдучи пуз батюшкову хату, я ніби бачу його не тут, а у Вишнівці, як на Великдень він виходив з двору од отця благочинного, побачивши батюшку, а той мене, ми здалеку любенько знімали кілька раз шапки. Та все низенько кланялись, наче рідні брати, а підійшовши до батюшчиного воза, поздоровкавшись з ним за руку, я спитав:

– А що, добродзію, чи смашний загранишний ром?

– Який ром? – спитав той образливо.

– Ну, добре, слухайте, я вам, добродзію, розкажу: «Нас ходило за границю двох, принесли тіки два гарці рому – одного тут же занесли до добродзія, бо просив, а другого, тут же, коло його двору зібрались люде і ми випили».

– Відкіля ж ви цеє знаєте? – уже здивовано запитав батюшка.

– А відтіля, що коли ви хочете, то я знатиму, що ви завтра обідатимете. Тоді панотець почав уже:

– Та, знаєте, ото уперше зроду було таке, що мені принесли – тільки ж і невірний ром! Хай йому аби що – тепер ніколи не питиму загранишного рому... Скажіть мені, чого він такий невірний? – запитав панотець улесливо. Я почав ростолковувать йому.

– Скажіть, Бога ради, а я й не знав, чого він такий невірний! Не буду, не буду більше брать, хай йому аби що.

– То-то, глядіть, не беріть, а то вам таки й не пристало.

– А таки й правда, – згодився той, – зараз же тільки скажіть ви мені – чом же ви в мене не забрали його, чом не витрусили?

– Та я, панотче, пожалів вас, бо самі здорові, знаєте, щоб вам було, якби таки вас піймали.

– А таки й так. – Хоч я збрехав, я не через те не забрав рому, що пожалкував, а через те, що сам панотець довідався про те, що вже

нам відомо, що в його є загранишний ром і попереховував його та пороздавав. Проте все ж таки ми з паном добродзієм осталися великими приятелями, він трохи не цілував мене і все запрошував до себе, коли їхатиму мимо і вже тепер не казав, щоб їхать до нього з загранишною, котру він п'є. Розпрощавшись з ним, він довго привітненько знімав капелюха та все кланявся до мене. Тому, ідучи пуз батюшків двір, я зовсім не мав охоти завертатись до нього, а поїхав мерщій до дому.

Колись я Вам, добродію, писав про Сидора, що ніс одкушений, – оце днів зо три тому у нього жид оставив кільканадцять кіп яець, що мав їх Сидір везти до Радивилова⁴², але ноччу хтось (кажуть люди, то син Сидора) украв 24 копи тих яець... Правда, горе, шкода й Вам тих яець? А мені – ні, не шкода, бо Ридомль⁴³ це не таке село як Решнівка, у Решнівці 27 злодіїв, а тут усе село. Ридомльського злодія пізнаєш за верству – чорна овечача шапка, а саме на лобі з білої овечки є уставлене клинчате тавро – і це – хрант-джигун.

1.VI.1893 Знаю і добре пам'ятаю, що Ви просили мене написати Вам дещо про князя К., але я з ним тільки й балакав, що один раз, а те, що люди кажуть, які чутки про нього ходять, я колись напишу инчим часом, а тепер, вибачайте, годі з Вас, бо й так мабуть остогид Вам своїми довжелезним листом. Коли до вподоби Вам мої теревені, то скажіть, ще децицю напишу. А тепер бажаю вам 30 літ прожити не один раз, як каже добродій Огоновський⁴⁴, а трижди тридцять. Чи Ви ж думаєте, що-небудь про Трохима написати сього року у “Зорі”, чи крім невеличкої замітки того ж таки д. Огоновського більш нічого не буде? Цікавлюсь знати про сее, бо ті видання Трохимових творів, що тепер дрюкуються у Львові, не попадуть до нас. Оце збираюсь колись хоч на один день поїхати до Галичини – у Броди.

Щирий до Вас Ваш В. Кравченко. Адреса: До Вишнівця».

ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 37654. Арк. 1–9 зв. Автограф.

⁴² Радивилів – містечко, центр Радивилівської міської територіальної громади.

⁴³ Нині село Ридомиль у Почаївській міській громаді Кременецького р-ну Тернопільської обл.

⁴⁴ Огоновський Омелян Михайлович (1833–1894) – український учений-філолог і громадський діяч. Доктор філософії (1865), член-кореспондент Польської академії знань (з 1881 р.).

Список використаних джерел 377

1. Качкан В. А. Прийде сівач – і запишніють сходи // Українське народознавство в іменах. Київ : «Либідь», 1994. С. 178–187.
2. Костриця М. Ю., Мокрицький Г. П. Народознавець і ворог народу // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). Київ : «Рідний край», 1991. С. 84–93.
3. Малюк М. Василь Кравченко. Спроба життєпису // Україна. Наука і культура. 1991. Вип. 25. С. 183–190.
4. Скрипник Г. Етнографічна діяльність Василя Кравченка // Народна творчість та етнографія. 2002. № 5–6. С. 20–30.
5. Василь Кравченко Зібрання творів. Етнографічна спадщина Василя Кравченка / за ред. Г. Скрипник. Київ, 2007. Т. 1. 255 с.; Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / упоряд. О. К. Рубан. Київ, 2009. Т. 2. 640 с.
6. Лобода Т. М. Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 238 с.
7. Тарасенко І. Ю. З листування Катерини Грушевської з Василем Кравченком // З любов'ю до народів. Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка. З нагоди 80-річчя від дня народження. Київ, 2013. С. 289–305; Тарасенко І. Ю. Ніжинські кореспонденти В. Г. Кравченка (Спаська Є. Ю. та Спаський І. Ю.) // Часопис історико-юридичного факультету. Ніжин, 2014. Вип. 5. С. 216–240; Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. Листи В. Г. Кравченка в зібранні Інституту рукописів НБУ як джерело до наукової і культурної історії Житомира // Волинь-Житомирщина. 2016. Т. 27 (На пошану професора Володимира Олеговича Єршова). С. 293–301; Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. З листування Василя Кравченка і Бориса Грінченка // Київські історичні студії. 2017. № 2(5). С. 102–108.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. III. Од. зб. 37656.
9. Махобей Катерина. Контрабандний промисел у Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 2. С. 8–13.
10. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 37656.
11. Там само. Од. зб. 40950.
12. Там само. Од. зб. № 37655.
13. Там само. Од. зб. № 37655.

Inna Tarasenko

*M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-1019-9749

e-mail: innatarasenko86@gmail.com

**Daily life of peasants of Podillia border regions at end of 19th century
(according to letters of Vasyl Kravchenko to Borys Hrinchenko
from archival fonds of Institute of Manuscript
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)**

The goal of the work. Processing and bringing into scientific circulation part of the unpublished correspondence of the Ukrainian ethnographer, dialectologist and local historian Vasyl Kravchenko to the Ukrainian lexicographer, ethnographer and writer Borys Hrinchenko, which are stored in the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine and are a particularly valuable source for studying the history of Podillia of the 19th century. The use of previously unknown information for a deeper understanding of the life realities of various representatives of the rural population of Podillia. **Methodology.** In the process of conducting the research, the method of scientific heuristics, biographical, historical-logical, critical methods of studying historical sources and an anthropological approach were used, which in the complex makes it possible to illuminate the everyday life of an average Ukrainian peasant at the end of the 19th century. **Scientific novelty.** For the first time, the correspondence of two outstanding Ukrainian figures of science and culture, Vasyl Kravchenko and Borys Hrinchenko, was introduced into scientific circulation, which provide unique information about the life of peasants in the border areas of Podillia at the end of the 19th century. **Conclusions.** Since the subject of the history of everyday life is the private life of ordinary people, the conditions of work, rest, and everyday problems, and the sources are both written and oral materials, the unpublished letters of Vasyl Kravchenko to Borys Hrinchenko can be considered as a source for studying the Ukrainian village of the border regions at the end of the 19th century. Thanks to the skillful and detailed description of episodes from the lives of ordinary people, we have received unique information recorded by a contemporary on paper, which will actually be useful for understanding the standard of living and moral foundations of the society at that time and for a deeper reproduction of the historical era.

Key words: Vasyl Kravchenko, Borys Hrinchenko, Podillia, end of 19th century, letters, history of everyday life.

*Стаття підготовлена 11 травня 2023 року;
подана до друку 17 травня 2023 року.*

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В БІБЛІОТЕЧНІЙ ТА АРХІВНІЙ СПРАВІ

УДК 930.2:002:005.92/.25]:006.3/.8 (477)
<https://doi.org/10.15407/rksu.31.379>

Юрій Славович Ковтанюк,
кандидат історичних наук,
заступник генерального директора з наукової роботи,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-4120-1875
e-mail: y.kovtaniuk@gmail.com

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОЦИФРУВАННЯ ФОНДІВ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ ЯК ВИМОГА ДЛЯ РОЗБУДОВИ ДЕРЖАВНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ЕЛЕКТРОННИХ РЕСУРСІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ

Мета дослідження: розпочати ґрунтовне обговорення питання створення в Україні нормативно-правової бази, яка повинна визначати засади загального характеру щодо оцифрування фондів закладів культури з урахуванням міжнародних стандартів та багаторічного світового досвіду оцифрування фондів архівами, бібліотеками та музеями, зокрема українськими. **Методологія статті** базується на застосуванні загальнонаукових методів, зокрема системного, поняттєвого аналізу, порівняльного та ретроспективного, а також емпі-

ричного. **Наукова новизна** полягає в порушенні питання створення в Україні науково обґрунтованої нормативно-правової бази щодо оцифрування фондів закладів культури як нагальної потреби для збереження фондів та технологічного підґрунтя для інтеграції окремих фондів користування в єдиний електронний інформаційний ресурс. **Висновки.** Упущення щодо відсутності єдиних загальних вимог до цифрових копій фондів закладів культури, ідентифікації цих копій та їхнього призначення, що регулюються відповідними нормативно-правовими

актами України, утворилося внаслідок браку доведених до практичної реалізації проєктів щодо створення загальних інтеграційних електронних інформаційних ресурсів відповідно до міжнародних стандартів та кращих практик, а також доступності відносно простих для застосування технологій оцифрування документів. Це призвело до створення в Україні багатьох електронних інформаційних ресурсів локального значення. В умовах відсутності зазначеної нормативно-правової бази такі інформаційні ресурси є здебільшого технологічно несумісними, що призводить до потреби повторного оцифрування фондів або конвертування великих за розміром масивів цифрових даних в інші формати. Вочевидь, процеси по-

вторного оцифрування сприяють погіршенню збереженості фондів. Позитивні кроки для створення єдиної нормативно-правової бази виконані в архівній сфері як результат науково-дослідної роботи, зокрема розроблено низку методичних рекомендацій, що затверджені нормативними документами. Ці документи можуть стати підґрунтям для створення відповідного нормативно-правового акта загального характеру, що пошириться на всі юридичні особи України, незалежно від форми їх власності, які виконують завдання оцифрування національного історичного та культурного надбання.

Ключові слова: оцифрування, національне надбання, заклади культури, нормативно-правова база, парадокс.

Актуальність теми. Відсутність в Україні нормативно-правового регулювання виготовлення цифрових копій тих одиниць зберігання, що знаходяться на обліку закладів культури, насамперед вимог до цифрових копій як кінцевого продукту та його похідних, що мають однакові технічні характеристики в різних сферах діяльності (архівній, бібліотечній і музейній), є парадоксальним явищем, якщо порівнювати оцифрування фондів закладів культури з іншим напрямом цифрової трансформації в Україні – запровадженням роботи з електронними документами та їх архівного зберігання як важливої складової електронного урядування. На сьогодні створилася ситуація, коли завдання оцифрування виконуються більшістю архівів, бібліотек і музеїв і виконуються вони практично з моменту появи перших пристроїв для оцифрування в цих закладах культури [1, с. 111]. Час, витрачений в Україні на повсюдне впровадження в діяльність юридичних осіб різних форм власності електронного діловодства, є набагато меншим. Однак ще наприкінці 2020 року було за-

вершено створення нормативно-правових актів, що регулюють усі процеси життєвого циклу електронного документа від його створення до знищення або приймання-передавання на постійне зберігання [2; 3], які були концептуально визначені у 2011–2012 роках [4; 5]. Проте до тепер жоден архівний електронний документ ще не прийнятий до архівних установ на постійне зберігання. У 2023 році за кошти Європейського Союзу українським виробником у межах пілотного проєкту створено програмне забезпечення, що надає працівникам архівних підрозділів юридичних осіб – джерел комплектування архівних установ можливість здійснювати підготовку електронних документів до передавання на архівне зберігання, та впроваджено це програмне забезпечення в діяльність Міністерства юстиції України [6]. У межах того ж пілотного проєкту у сфері управління Державної архівної служби України модернізовано програмно-технічний комплекс «Електронні архівні системи» (ЕЛАРСИС), призначений для приймання-передавання електронних документів Національного архівного фонду на постійне зберігання [7]. Разом з тим продовжувалася активна робота щодо створення локальних цифрових фондів користування в закладах культури, зокрема в архівних установах, і постійно порушувалося питання стосовно інтеграції цих фондів у формі єдиного електронного інформаційного ресурсу. Вочевидь, затвердження в Україні відповідної нормативно-правової бази створить технологічну основу для будь-якої подальшої інтеграції цифрових ресурсів та значно спростить ці процеси, зокрема в рамках міжнародних проєктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких висвітлювалися різні аспекти формування та становлення цифрових фондів користування закладів культури, доводить, що організування такого напряму діяльності для цих закладів стало на теперішній час першочерговим. Здебільшого у працях щодо оцифрування фондів закладів культури розглядаються: закордонний досвід створення цифрових колекцій культурної спадщини, зокрема за нормативно-правовими документами різних країн та рекомендаціями ЮНЕСКО, Міжнародної ради архівів, Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та установ, Міжнародної ради музеїв; створення цифрових фондів користування українськими закладами культури як потребу для забезпечення доступу користувачів до

документів та експонатів, насамперед онлайн, та для збереження фондів; визначення критеріїв відбору документів та експонатів для першочергового оцифрування; надання доступу до цифрових копій документів та створення електронного наукового довідкового апарату; посилення ролі бібліотек у формуванні інтегрованих електронних інформаційних ресурсів для доступу до культурного надбання національного значення, незалежно від місця зберігання пам'яток (архів, бібліотека, музей); розв'язання проблем, пов'язаних з оцифруванням документів, які захищені авторським правом, тощо. Результати таких досліджень викладені у роботах Г. І. Ковальчук [8; 9], Г. В. Папакіна [10], В. В. Добровольської [11], Л. Ф. Приходько [12], М. О. Шевченко [13], О. М. Рибачок [14], О. М. Бруй [15], Н. М. Сенченко [16], а також колективних монографіях провідних наукових установ України [17].

Важливість оцифрування фондів закладів культури та створення електронних інформаційних ресурсів, що надають доступ до цих копій і наукового довідкового апарату до фондів онлайн, визначають не лише міжнародні стандарти, нормативні та методичні документи, а також внутрішні нормативно-правові акти України, що затверджують загальні стратегії та плани цифрової трансформації, зокрема діяльності архівів, бібліотек і музеїв [18; 19; 20; 21; 22; 23; 24]. Порівняльний аналіз змісту цих документів доводить, що цілі та завдання з кожним роком стають більш конкретними.

Окреме місце посідають нормативно-правові акти та ініціативи, зокрема міжнародних організацій, що визначають завдання стосовно створення конкретних електронних інформаційних ресурсів загального значення, насамперед це Державний реєстр книжкових пам'яток України, Електронна бібліотека «Україніка» – інтегрований національний електронний інформаційний ресурс, Міжархівний пошуковий портал і Національна електронна бібліотека України.

Кожен з таких проєктів успішно реалізується майже в усіх розвинених країнах світу. Станом на кінець 2023 року маємо такі здобутки в Україні щодо створення зазначених електронних інформаційних ресурсів:

попри те, що завдання відносно створення Державного реєстру книжкових пам'яток України було сформульовано ще на початку 2000-х років, зокрема Г. І. Ковальчук, як складової частини Державного реєстру

національного культурного надбання [25], натепер функціонують лише локальні ресурси окремих установ [26;27];

Електронна бібліотека «Україніка» – один з небагатьох інтегрованих національних електронних інформаційних ресурсів, що працює [28] й успішно наповнюється новим цифровим контентом як науковий доробок Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [29];

попри те, що проєкт Стратегії розвитку архівної справи на період до 2025 року так і залишився від 2020 року не затвердженим, слід відзначити успішне виконання більшості визначених цим документом завдань щодо оцифрування архівних фондів, зокрема щодо створення єдиного цифрового фонду користування для всіх архівних установ України. На сьогодні такий електронний інформаційний ресурс створено як Міжархівний пошуковий портал (єдине вікно доступу до цифрових ресурсів українських архівів) [30], до котрого підключені чотири центральних державних архіви й Державний архів Львівської області [31]. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, станом на жовтень 2023 року перебуває на стадії інтеграції до системи. На нашу думку, суттєвими перешкодами на шляху підключення інших державних архівів до цього ресурсу є платна основа, що потребує значних видатків для цих установ, переважно з бюджету України [32;33], та неготовність системи до роботи з науково-технічною документацією, аудіовізуальними та електронними документами. Тому виробник позиціонує цю систему як «програмний комплекс, що дозволяє створювати та представляти онлайн окремі документальні колекції, а також формувати комплексні електронні ресурси державних архівів значного обсягу» [34];

історія Національної електронної бібліотеки України починається з кінця ХХ ст. Докладно це питання досліджено у статті О. З. Клименко й О. Л. Сокур [35] за нормативно-правовими актами України, що визначали безпосередньо завдання відносно розбудови такого електронного інформаційного ресурсу або були дотичними до його створення. Розлоге дослідження складових Національної електронної бібліотеки України наводиться О. М. Бруй [36; 37]. Однак цей інформаційний ресурс так і залишається у стані обговорення. На кінець 2023 року за ініціативи ВГО «Українська бібліотечна асоціація», Міністерства культури та інформаційної політики України [38; 39] та за підтримки ЮНЕСКО [40, с. 27]

заплановано лише укласти Концепцію створення Національної електронної бібліотеки України. На час написання статті до членів робочої групи потрапила друга редакція проєкту такої концепції [41], підготовлена працівниками міністерства. Перша редакція не надавалася членам робочої групи для обговорення. На нашу думку, отриманий документ вимагає суттєвого доопрацювання, якщо не перероблення, зважаючи на те, що його автори припустилися низки помилок: 1) запропонована терміносистема потребує її приведення до чинної нормативно-правової бази, національних і міжнародних стандартів. Вважаємо недоцільним уведення непоширених понять, які, зокрема, визначаються через інші, невідповідні їм, поняття. До таких відноситься запропоноване поняття «дані, отримані за підсумками оцифрування об'єктів національного надбання/документів». Натомість увесь світ застосовує термін «цифрова копія», який широко представлено в чинній нормативно-правовій базі України, а також надано його визначення у ДСТУ 2732-2023 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять» [42, п. 3.24]. Крім того, наведене поняття прирівнюється до «електронного документа». Поняття «електронний документ» визначено в Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг». Це визначення не має нічого спільного з «даними, отриманими за підсумками оцифрування об'єктів національного надбання/документів»; 2) потребує уточнення чинна нормативно-правова база. На час укладання концепції до деяких документів були внесені зміни, зокрема щодо завдань, дотичних до створення Національної електронної бібліотеки України; 3) суттєвого уточнення, а скоріш перегляду, потребує запропонований план створення ресурсу, за яким оцифрування фондів закладів культури розпочнеться лише у 2028 році. Проте нічого не зазначено про перехідний період, притаманний побудові будь-якої системи, коли надається час для завершення роботи по-старому, рекомендації щодо подальшого застосування продукції, виготовленої за іншими вимогами, та визначається термін початку роботи в нових умовах. Це дозволить усім потенційним учасникам проєкту отримати чіткі відповіді стосовно того, що відбудеться з цифровими копіями, виготовленими до появи Національної електронної бібліотеки України, вимоги якої можуть бути відмінними від тих, за якими створювалися такі цифрові копії. Крім того, такий стан може продовжуватися,

за задумами авторів проєкту концепції, до 2029 року; 4) неконкретний характер мають запропоновані у проєкті зміни чинної нормативно-правової бази, що не враховують позитивний український досвід, зокрема в архівній сфері, зважаючи на міждисциплінарний характер проєкту.

Поодинокими залишаються дослідження щодо безпосереднього організування оцифрування фондів закладів культури та визначення відповідних технічних параметрів. На сучасному етапі такі розвідки пов'язані з іменами О. В. Баркової [43; 44; 45], К. В. Лобузінної [46], Р. В. Романовського [47], А. А. Майстренко [48], О. Я. Гараніна і Ю. С. Ковтанюка [49, с. 22–29, 34–38], Т. О. Ємельянова [50; 51], І. В. Лобузінна [52], Ю. С. Ковтанюка [53; 54], Л. В. Паламарчук і Ю. Г. Чернятинської [55], Г. Г. Асєєва [56], Л. В. Дідух [57; 58] та інших науковців, у працях яких розглядаються різні аспекти технологій створення електронних інформаційних ресурсів, що надають доступ до цифрових копій документів.

У більшості студій, присвячених оцифруванню фондів закладів культури, розглядаються питання створення описової інформації до цифрових копій в електронній формі, так званих метаданих, зокрема форматів зберігання та обміну такими даними.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зважаючи на результати аналізу останніх досліджень і публікацій, маємо в Україні парадоксальну ситуацію, коли в державі фактично відсутнє нормативно-правове забезпечення оцифрування фондів закладів культури, що багато десятиліть здійснюється юридичними особами різних форм власності. Вочевидь, це призводить до ускладнення інтеграційних процесів, недотримання принципів забезпечення збереженості фондів внаслідок виникнення потреби повторного оцифрування фондів. Разом з тим маємо кардинально протилежну ситуацію з електронними документами. Від часу прийняття законів України «Про електронний документ та електронний документообіг» [59] і «Про електронний цифровий підпис» [60] пройшло 20 років, а жоден архівний електронний документ не був прийнятий на постійне зберігання. На нашу думку, основним чинником такого становища є простота та поширеність технологій з оцифрування документів, а також складність організування роботи з електронними документами, що потребувало достатнього часу для проведення науково-дослідних робіт та підготовки нормативно-правових актів.

Вважаємо, що основним завданням, яке вдалося вирішити документознавцям й архівознавцям, є дослідження сутності електронного документа як нового інформаційного об'єкта [61; 62; 63] для отримання можливості підготовки відповідної нормативно-правової бази та формулювання завдань спеціалістам з інформаційних технологій щодо створення потрібного архівістам програмного забезпечення та модернізації існуючого, зважаючи на міждисциплінарний характер цієї сфери діяльності. Це стало вирішальним чинником у практичній сфері для подолання зазначеної проблеми.

На підтвердження висловленої думки щодо відносної простоти та поширеності технологій з оцифрування документів можна пригадати історію прийняття Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [64, П. 4, Ст. 11], який фактично визначив законну можливість користувачам оцифрувати будь-які документи Національного архівного фонду власними засобами. Згодом це питання було врегульоване [65]. Разом з тим від прибічників оцифрування власними засобами часто можна почути думку, що для них не важлива якість цифрової копії, їм достатньо отримати інформацію. Ключовим у такому підході до оцифрування документів є подальше індивідуальне використання таких копій користувачем. Вважаємо, що невибагливе відношення певної групи користувачів до якості цифрових копій не повинно ставати вирішальним критерієм для подальшого розвитку цього напрямку діяльності, який, вочевидь, давно потребує нормативно-правового регулювання, якщо завдання оцифрування фондів набуває загального характеру.

Особливого значення дане регулювання набуває при створенні інтегрованих електронних інформаційних ресурсів, коли в побудові таких ресурсів беруть участь багато учасників. Насамперед потребує подальшого визначення поняттєвий апарат, формування якого відбувається за певними процесами, що укладають концептуальну систему оцифрування документів. Після визначеності з інформаційними об'єктами, що будуть отримані за результатами оцифрування (цифрова копія, похідна), їхнім призначенням, на нашу думку, вкрай потрібно визначитися з форматами даних цифрових копій та їхніми якісними характеристиками. До уваги потрібно взяти як забезпечення збереженості документів, що

оцифровуються, так і потребу сучасного суспільства в доступі до інформації оригіналів у цифровій формі, переважно онлайн. Виріб, який заклади культури отримують відповідно до доведеного та поширеного висновку стосовно того, що оцифровувати одиниці зберігання слід один раз, але з максимальною якістю, повинен отримати цілком реальні поняттєві визначення й характеристики в залежності від типу документної інформації, що оцифровується: текстова, зображення, аудіо, відео. Для досягнення окресленої мети, на нашу думку, створення системи оцифрування фондів повинно ґрунтуватися на таких загальних принципах:

- у світі є поширеною структура системи оцифрування, за якою першою створюють так звану майстер-копію найкращої якості, а потім із цієї копії створюються інші інформаційні об'єкти [66; 67; 68]. Зазвичай такий масив цифрових даних має великий розмір і зберігається недоторканим – доступ до нього обмежується. Найчастіше ці масиви називають страховим фондом, що викликає справедливую критику з боку архівістів, які дотримуються чинної нормативно-правової бази, яка визначає поняття страхової копії документа [69, Г. 12, Р. IV; 70, Г. 9, Р. VIII]. Тому, на нашу думку, більш правильно буде називати цей масив даних цифровим страховим фондом з подальшим внесенням відповідних змін у чинну нормативно-правову базу;
- шляхом конвертування з майстер-копій створюють фонд користування, орієнтований на доступ до документної інформації онлайн. Отже, розмір цих копій значно зменшений, аніж майстер-копій, однак достатній для їх якісного відтворення на екранах пристроїв, зокрема з можливістю їхнього збільшення. На нашу думку, на загальному рівні слід визначити вимоги до таких похідних, що повинні залежати насамперед від потреб користувачів у відповідності до поширених і зручних на сьогодні технологій. До цих технологій належить представлення цифрової копії одиниці зберігання одним файлом (нагадує зшиті аркуші, наприклад, у поширеному форматі PDF) або відповідно до можливостей сучасних тактильних пристроїв, переважно мобільних, робота з якими ґрунтується на звичайних дотиках пальців рук до екрану (гортання множини зображень з окремих файлів на екрані пристрою). Сучасною вимогою до дизайну електронних інформаційних ресурсів є його адаптивність до згаданих пристроїв. Отже, для

- забезпечення гортання зображень на екрані пристрою, їх масштабування, переміщення тощо слід виготовляти не один багатосторінковий файл великого розміру, а низку відокремлених зображень, що будуть швидко завантажуватися при виникненні потреби доступу до них і зручно гортатися, перетворюючись для користувача на електронну книгу. При такому варіанті доступу до документів окремі зображення сторінок поєднуються логікою відповідних програмних засобів;
- яка б технологія зберігання та надання доступу до оцифрованої інформації не була застосована, кожен файл із цифровою копією сторінки, рукопису, книги, актового документа, архівної справи тощо повинен мати унікальний ідентифікатор. Коли відбувається збирання інформації з різних джерел, інформаційні об'єкти, що інтегруються, повинні мати унікальні ідентифікатори не в межах локальної інформаційно-комунікаційної системи установи, в якій ці об'єкти були створені, а в загальній системі, в якій функціонує інтеграційний електронний інформаційний ресурс. Вважаємо, що слід визначити вимоги до найменування файлів майстер-копій та всіх можливих їх похідних, які можуть застосовуватися в загальній системі;
 - те саме стосується технології створення цифрових 3D-копій музейних експонатів, зокрема рукописних і друкованих пам'яток, 3D-екскурсій по архівах, бібліотеках і музеях, а також інших сучасних 3D-технологій, що можуть застосовуватися для надання доступу до фондів, однак ще не є поширеними в Україні. Це питання потребує додаткового дослідження, зважаючи, що будь-яка цифрова 3D-копія є похідною від певного опрацювання (прилаштування) та суміщення множини 2D-зображень. Зрозуміло, що більшість 3D-копій створюються із застосуванням алгоритмів зменшення загального розміру цих інформаційних об'єктів, зважаючи на призначення 3D-копій для їх екранного відтворення. Отже, майстер-копіями для цифрових 3D-копій є цифрові 2D-зображення різних видів одного об'єкта;
 - вочевидь, виходячи зі складу більшості фондів, завдання оцифрування цих фондів пов'язані зі створенням цифрових копій текстових документів. Незважаючи на те, що такі документи мають різні носії, це майже не впливає на процес їх оцифрування. Обладнання для оцифрування документів не розрізняє, рукописи це або стародруки, або су-

часне періодичне видання, газета, ноти, фотографія тощо. Вирішальними є фізичні розміри документа, кількість аркушів та його фізичний стан, що впливають на вибір обладнання для оцифрування (широкоформатне протяжне, наприклад, для мап; з фотоапаратами для газетного фонду; з колющою для зшитих документів з великим корінцем тощо), процес підготовки одиниці зберігання до оцифрування (ремонт, дезінфекція, реставрація, розшивання тощо) та застосування програмних засобів для оброблення цифрової копії (вирівнювання, обрізання, розпрямлення, наприклад, загинів зшитих аркушів на розвороті тощо). Слід зазначити, що саме ці параметри одиниць зберігання є значущими для працівників структурного підрозділу з оцифрування фондів для отримання найкращого результату з максимальною швидкістю. Отже, заклади культури мають справу із зрозумілим виробничим процесом, що може бути формалізованим та регламентованим відповідно до наявного технічного та кадрового забезпечення. Кращі практики українських архівів, бібліотек і музеїв організовуються саме у відповідності до таких методичних документів, що затверджуються нормативним документом відповідної установи;

- найменшу групу документів (якщо це не спеціалізована установа, така як Центральний державний науково-технічний архів України, Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів), але дуже цікаву для дослідників та складну для оцифрування, утворюють широкоформатні документи (мапи, газети, плакати, малюнки, картини, креслення, зокрема науково-технічна документація, тощо), аудіовізуальні документи та документи, фіксація інформації яких відбулася на незвичних носіях (глина, каміння, листя та кора дерев, скло або на поширених матеріальних носіях, однак незвичайним способом фіксації чи з використанням особливих матеріалів). Такі документи потребують набагато більше часу для їх оцифрування поширеними пристроями, а іноді й створення штучних технологій [71]. Тому, на нашу думку, фонди потребують класифікування за матеріалами одиниць зберігання та складністю їх оцифрування;
- оцифрування повинно виконуватися за планом, яким будуть враховуватися наявні технічні можливості щодо його виконання та визначатися потреби в новому обладнанні для подальшого розвитку цього напрямку

діяльності, зокрема для оцифрування широкоформатних, аудіовізуальних та незвичних носіїв. Вочевидь, придбання такого обладнання доцільно в разі, якщо таке завдання стосується множинності одиниць зберігання з відповідними фізичними характеристиками;

- наведене вище дозволяє стверджувати, що для інтегрованих електронних інформаційних ресурсів мають визначатися єдині вимоги до цифрових копій як виробу незалежно від місця їх зберігання та форми власності архіву, бібліотеки, музею. Тобто якщо технічне забезпечення дозволяє створювати такі вироби, з такими характеристиками, то установа їх створює, і немає значення, на якому обладнанні, із застосуванням яких технологій (програмно-технічних засобів) та, відповідно, до якого внутрішнього регламенту (визначеного виробничого процесу).

Зазначимо, що окреслені тут загальні принципи оцифрування фондів для всіх закладів культури, незалежно від форми їх власності, повинні визначатися на підставі простої методики, що неодноразово застосовувалася при укладанні міжнародних документів, зокрема стандартів, і українських нормативно-правових актів та стандартів, а саме: визначення критеріїв, за якими будуть обиратися формати даних та інші характеристики, а обрання цих форматів даних та характеристик обґрунтовуються як найкращі, що відповідають визначеним критеріям. До прикладу можна навести обрання за наведеною методикою характеристик формату PDF/A-1, що визначається відповідним міжнародним стандартом [72]. Так само в межах науково-дослідної роботи було обрано формати даних електронних документів постійного і тривалого (понад 10 років) зберігання [73], що стали підґрунтям для відповідного переліку, затвердженого нормативно-правовим актом [74]. Для їх обрання застосовані такі критерії:

- довговічність – формат даних повинен мати широке застосування, підтримуватися розробником протягом щонайменше десяти років в усіх версіях програм його створення, бути стандартизованим або мати відкриту специфікацію;
- міжоперабельність – здатність відтворювати дані певного формату поширеними програмно-технічними засобами різних платформ (операційні системи та технічні засоби);

- самодостатність – вся інформація, необхідна для відтворення інформації в часі в незмінному вигляді (формі), вбудована/знаходиться у файлі;
- перевага надається форматам, які підтримуються програмним забезпеченням з відкритим кодом, що розповсюджується за ліцензіями, котрі не встановлюють обмежень стосовно їх використання та копіювання.

Обґрунтування до кожного формату наведені в переліку.

Важливим додатковим критерієм для майстер-копій є використання форматів даних без застосування алгоритмів стиснення, що призводять до втрат інформації, до прикладу, TIFF без стиснення. Такі втрати даних майже непомітні на екранах пристроїв, особливо невеликих розмірів, або їх важко почути за допомогою динаміків, вбудованих у такі пристрої, що за своїми фізичними характеристиками не можуть забезпечити весь діапазон частот звукових хвиль, які сприймає (чує) людина. Однак, таке стиснення даних забезпечує максимальне зменшення розмірів копій, наприклад формат JPEG, за рахунок позбавлення (втрати) певної частини інформації, що схожа на ту, яка залишається (зберігається). При відтворенні таких цифрових копій інформацію, яку було навмисно видалено, відтворюють як усереднений результат за характеристиками наявних даних, що розташовуються поряд з відсутніми. Для зображення – це сусідні пікселі, для аудіоданих – попередній і наступний семпли (вимір), що містять цифрові дані, якими кодується звукова хвиля (зріз звучання) на певний момент часу. Отже, формати з втратою даних краще застосовувати для виготовлення фонду користування.

Уважаємо неприпустимим визначення в нормативних документах закладів культури взаємовиключаючих за своїми властивостями форматів даних для виготовлення однотипних цифрових копій.

Також слід звертати увагу на визначення діапазонів роздільності цифрових копій в дрі без надання рекомендацій щодо застосування менших та більших значень.

Першим нормативним документом, що визначав виготовлення цифрових копій документів та поширювався на всю архівну галузь, були Типові норми часу і виробітку на основні види робіт, що виконуються в державних архівних установах, 2008 року [75, с. 143–145]. Пункт 10.2 «Оцифрування документів» визначав роздільність у дрі паперових та

плівкових аудіовізуальних документів у залежності від їх розміру, типу та глибини кольору цифрових копій (чорно-білі, кольорові).

Однією з перших, хто порушив питання відсутності нормативно-правової бази саме в частині визначення загальних вимог до цифрових копій, була О. М. Баркова [43]. Конкретні завдання щодо створення методичної та нормативної бази було визначено в 2017 році в роботі О. Я. Гараніна, Ю. С. Ковтанюка «До концепції інформатизації архівної справи в Україні» [49].

Важливою ініціативою 2023 року є укладання Концепції створення Національної електронної бібліотеки України, в поточному проєкті якої визначена потреба у створенні відповідної нормативно-правової бази [41]. Зважаючи, що цей проєкт покликаний інтегрувати в один електронний інформаційний ресурс цифрові копії одиниць зберігання архівів, бібліотек і музеїв, вважаємо вкрай необхідним врахувати не лише міжнародний досвід, нормативні документи і стандарти, а також і наявний український позитивний досвід, а саме архівної галузі, що планово виконувала завдання для розв'язання проблеми щодо створення цифрового фонду користування документами Національного архівного фонду, який функціонує за єдиними вимогами. На сьогодні більшість завдань, окреслених у роботі «До концепції інформатизації архівної справи в Україні», успішно реалізовані.

Науково-дослідну роботу планово було виконано на базі Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД).

За результатами науково-дослідної роботи в 2018 році Галузевим центром науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства УНДІАСД було підготовлено бюлетень із ґрунтовним інформаційно-аналітичним оглядом нормативно-методичного регулювання процесів виготовлення електронних копій документів, зокрема цифрових, у різних країнах Європи [76].

Разом з цим розпочалися численні закордонні відрядження працівників УНДІАСД, Центрального державного електронного архіву України та Центрального державного кінофонофотоархіву України імені Г. С. Пшеничного для участі в міжнародних конференціях, форумах та для обміну досвідом, зокрема з питань оцифрування документів з різ-

ними носіями. Результати цієї роботи представлені численними звітами, статтями і повідомленнями у фахових виданнях, а також у виступах на конференціях, круглих столах і семінарах в Україні, на які також запрошувалися колеги з країн Європи і Сполучених Штатів Америки. Так, потребу щодо нормативно-правового регулювання оцифрування документів було розглянуто в 2019 році у доповіді-презентації Л. В. Паламарчук і Ю. Г. Чернятинської «Досвід оцифрування архівних документів у Республіці Польща» на 3-му щорічному круглому столі архівістів з міжнародною участю «Оцифрування документів НАФ як пріоритетний напрям цифровізації національних архівів: проблеми та перспективи» [55] після прибуття із закордонного відрядження, зокрема до Державного цифрового архіву Польщі (м. Варшава). На тому ж заході з практикою оцифрування документів у Пенсильванському університеті (США) учасників ознайомила діджитал-архівіст Ірина Глік [77].

Вагомим узагальнюючим науковим результатом стала розробка УНДІАСД «Цифровий фонд користування документами Національного архівного фонду: створення, зберігання, облік та доступ до нього» [78], яка деталізувала всі вимоги до інформаційних об'єктів і процесів оцифрування документів Національного архівного фонду, насамперед цифрових копій, їхньої ідентифікації, визначення облікової документації та низки регламентів щодо забезпечення зберігання документів та надання доступу до них. Документ було затверджено наказом Державної архівної служби України, і він став обов'язковим для виконання установами, що належать до сфери управління цього центрального органу виконавчої влади. Слід зазначити, що іншими державними архівами одразу позитивно було сприйнято довгоочікуваний документ і архівісти розпочали його впровадження в діяльність установ. Ця робота призвела до потреби уточнення деяких технічних параметрів цифрових копій. Відповідний наказ було видано у 2021 році.

У 2021 році УНДІАСД було успішно виконано науково-дослідну тему, результатом якої стали методичні рекомендації «Оцифрування аудіовізуальних документів Національного архівного фонду» [79]. Цей документ також було введено в дію наказом Державної архівної служби України.

Наприкінці 2021 року вперше було затверджено програму, що визначає оцифрування документів Національного архівного фонду на 2022–

394 2025 роки [80]. Натепер 32 державних архіви (6 центральних, 24 обласних і 2 галузевих) оцифровують документи за єдиним планом.

У 2022 році були підготовлені методичні рекомендації «Доступ до цифрового фонду користування документами Національного архівного фонду» [81].

Про результати практичної діяльності архівних установ з оцифрування документів Національного архівного фонду Державна архівна служба України детально звітується щороку та визначає пріоритети на наступний рік [82]. Крім того, на офіційному вебпорталі служби та в інших засобах комунікації постійно публікуються проміжні звіти про загальний стан оцифрування фондів і наповнення електронних інформаційних ресурсів.

Зважаючи, що Голова Державної архівної служби України та інші архівісти беруть активну участь у діяльності робочої групи [39], пропонуємо скористатися успішним досвідом українських архівістів щодо оцифрування Національного архівного фонду за єдиними вимогами для взяття за основу і поширення на інші сфери діяльності, в яких виконуються завдання з оцифрування фондів та які планують брати участь у проєкті Національна електронна бібліотека України.

Вважаємо, що кращим заключним результатом стане затвердження єдиних вимог наказом Міністерства культури та інформаційної політики України з подальшою державною реєстрацією в Міністерстві юстиції України. Саме така процедура дозволить отримати нормативно-правовий акт, який можна буде поширити на всіх учасників процесу оцифрування культурної спадщини в Україні незалежно від форми їх власності.

Наукова новизна дослідження полягає в порушенні питання створення в Україні науково обґрунтованої нормативно-правової бази щодо оцифрування фондів закладів культури як нагальної потреби для збереження фондів та технологічного підґрунтя для інтеграції окремих фондів користування в єдиний електронний інформаційний ресурс.

Висновки. Упущення щодо відсутності єдиних загальних вимог до цифрових копій фондів закладів культури, ідентифікації цих копій та їхнього призначення, що регулюються відповідними нормативно-правовими актами України, утворилося внаслідок браку доведених до практичної реалізації проєктів щодо створення загальних інтеграційних елек-

тронних інформаційних ресурсів відповідно до міжнародних стандартів та кращих практик, а також доступності відносно простих для застосування технологій оцифрування документів. Це призвело до створення в Україні багатьох електронних інформаційних ресурсів локального значення. В умовах відсутності зазначеної нормативно-правової бази такі інформаційні ресурси є здебільшого технологічно несумісними, що призводить до потреби повторного оцифрування фондів або конвертування великих за розміром масивів цифрових даних в інші формати. Вочевидь, процеси повторного оцифрування сприяють погіршенню збереженості фондів. Позитивні кроки для створення єдиної нормативно-правової бази виконані в архівній сфері як результат науково-дослідної роботи, зокрема розроблено низку методичних рекомендацій, що затверджені нормативними документами. Ці документи можуть стати підґрунтям для створення відповідного нормативно-правового акта загального характеру, що пошириться на всі юридичні особи України, незалежно від форми їх власності, які виконують завдання оцифрування національного історичного та культурного надбання.

Список використаних джерел

1. Мателешко Ю. П. Створення електронних каталогів стародруків : європейський досвід // Нова модель інформаційного образу бібліотеки: зміна традиційного сприйняття її призначення та функцій : зб. матер. III наук.-практ. інтернет-конф., Ужгород, 21 жовт. 2021 р. С. 105–114. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/38032/1/СТВОРЕННЯ_ЕЛЕКТРОННИХ.pdf (дата звернення 01.10.2023).
2. Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання : затв. наказом М-ва юстиції України від 11 листоп. 2014 р. № 1886/5 : зареєстр. у М-ві юстиції України 11 листоп. 2014 р. за № 1421/26198. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1421-14> (дата звернення 03.01.2023).
3. Про затвердження «Порядку приймання-передавання електронних документів Національного архівного фонду на постійне зберігання» : наказ М-ва юстиції України від 30.12.2020 № 4555/5 : зареєстр. у М-ві юстиції України 30 груд. 2020 р. за № 1317/35600. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1317-20> (дата звернення 01.10.2023).

4. Забенько Ю. І., Ю. С. Ковтанюк. Концепція планування життєвого циклу електронних документів. Ч. 1 // Архіви України. 2013. № 4. С. 5–38. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/01-16.pdf> (дата звернення 01.10.2023).
5. Забенько Ю. І., Ю. С. Ковтанюк. Концепція планування життєвого циклу електронних документів. Ч. 2 // Архіви України. 2013. № 5. С. 63–97. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/04-17.pdf> (дата звернення 01.10.2023).
6. Розпочато еру електронного архівування в Україні : повідомлення URL: <https://archives.gov.ua/ua/2023/08/09/розпочато-еру-електронного-архіву-ва/> (дата звернення 01.10.2023).
7. Послуги з розробки програмного забезпечення для приймання-передавання електронних документів Національного архівного фонду на постійне зберігання до державних архівів, перевіряння цих документів, їх зберігання у Центральному державному електронному архіві України та надання он-лайн доступу до них державним архівам : тендерна документація // Держ. архів. служба України. 2017. URL: <https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2017-10-25-002572-c> (дата звернення 01.10.2023).
8. Ковальчук Г. І. Критерії відбору книжкових пам'яток для першочергового поцифрування // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2010. Вип. 28. С. 141–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nprnbuimviv_2010_28_14 (дата звернення 01.10.2023).
9. Ковальчук Г. І., Лобузіна К. В. Проблеми створення інтегрованого веб-ресурсу книжкових пам'яток України // Матеріали III Міжнародних книгознавчих читань «Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці» (Одеса, 15–17 вересня 2015 р.). 2016. С. 8–17.
10. Папакін Г. В. «Цифровий поворот» у джерелознавстві: реальність, перспектива чи ілюзія? // Український історичний журнал. 2021. № 1. С. 153–169. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2021_1_13 (дата звернення 01.10.2023). <https://doi.org/10.15407/uhj2021.01.153>
11. Добровольська В. В. Електронна бібліотека «Україніка» – унікальний інтегрований ресурс цифрової документальної спадщини // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2020. № 1. С. 79–87. URL: <http://journals.uran.ua/bdi/article/view/205424> (дата звернення 01.10.2023).
12. Приходько Л. Ф. Збереження цифрової культурної спадщини – імператив XXI століття (за документами ЮНЕСКО і Європейського Союзу) // Архіви України. 2019. № 2. С. 67–92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2019_2_7 (дата звернення 01.10.2023). <https://doi.org/10.47315/archives2019.319.067>

13. Шевченко М. О. Оцифрування фондів бібліотек України : дис. ... доктора філософії з інформаційної, бібліотечної та архівної справи / М-во культури та інформ. політики України, Харківська держ. акад. культури. Харків, 2022. 267 с. URL: <http://195.20.96.242:5028/khkda-xmlui/bitstream/handle/123456789/1864/disShevchenko.pdf> (дата звернення 01.10.2023).
14. Рибачок О. М. Міжнародні інтегровані цифрові ресурси документальної культурної спадщини архівів, бібліотек, музеїв: етапи створення, стратегії розвитку (80-ті роки ХХ - 10-ті роки ХХІ ст.) : дис. ... канд. іст. наук / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2018. 242 с. URL: http://nbuv.gov.ua/sites/default/files/dissert/dis_1.pdf (дата звернення 01.10.2023).
15. Бруй О. М. Збалансована система показників у стратегічному управлінні бібліотекою : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2018. 283 с. URL: nbuv.gov.ua/sites/default/files/dissert/dis_9.pdf (дата звернення 01.10.2023).
16. Сенченко Н. Актуальні питання формування цифрових колекцій електронних бібліотек // Вісник Книжкової палати. 2023. № 1. С. 15–25.
17. Василенко В. О., Добко Т. В., Зайченко Н. Я., Каліберда Н. Ю., Кириленко О. Г., Клименко О. З., Коваль Т. М., Литвинова Л. А., Лобузін К. В., Самохіна Н. Ф. Інформаційно-комунікаційна діяльність наукових бібліотек в умовах розвитку суспільства знань : моногр. / ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2017. 410 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/er-0002187.pdf (дата звернення 01.10.2023).
18. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні : [схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 трав. 2013 р. № 386-р]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p> (дата звернення 01.10.2023).
19. Довгострокова стратегія розвитку української культури – стратегія реформ : [схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 лют. 2016 р. № 119-р]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-2016-p> (дата звернення 01.10.2023).
20. Стратегія розвитку бібліотечної справи на період до 2025 року «Якісні зміни бібліотек для забезпечення сталого розвитку України» : [схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 берез. 2016 р. № 219-р]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/219-2016-p> (дата звернення 01.10.2023).
21. Стратегія розвитку архівної справи на період до 2025 року : проект / уклад.: А. В. Хромов, Т. О. Ємельянова, Л. Л. Левченко, Ю. С. Ковтанюк //

- Державна архівна служба України. 2020. 21 с. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/Стратегія-розвитку-архівної-справи.pdf> (дата звернення 01.10.2023).
22. Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії людського розвитку на 2021–2023 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 груд. 2021 р. № 1617-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1617-2021-p> (дата звернення 01.10.2023).
23. Про схвалення Стратегії розвитку читання на період до 2032 року «Читання як життєва стратегія» та затвердження операційного плану її реалізації на 2023–2025 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 берез. 2023 р. № 190-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190-2023-p> (дата звернення 01.10.2023).
24. План пріоритетних дій Уряду на 2023 рік : [затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 берез. 2023 р. № 221-р]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/6411fd/d96/6411fdd96fe28557739190.doc> (дата звернення 01.10.2023).
25. Ковальчук Г. І. Створення Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової частини Державного реєстру національного культурного надбання // *Бібліотечний вісник*. 2004. № 2. С. 2–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2004_2_3 (дата звернення 01.10.2023).
26. Перелік колекцій-книжкових пам'яток з фондів НБУВ, що пропонуються для внесення до Державного реєстру національного культурного надбання. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/613> (дата звернення 01.10.2023).
27. Електронна база даних «Книжкові пам'ятки України». URL: <https://kr.nlu.org.ua/> (дата звернення 01.10.2023).
28. Електронна бібліотека Україніка. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=F&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB> (дата звернення 01.10.2023).
29. Дубровіна Л. А., Попик В. І., Лобузін К. В. Про проект «Історія та розвиток поняття “Україніки” як національного ресурсу документальної пам'яті» : повідомлення на офіц. вебпорталі Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=F&I21DBN=UKRAINICA&P21DBN=UKRLIB> (дата звернення 01.10.2023).
30. Презентація онлайн проекту «Єдине вікно доступу до цифрових ресурсів українських архівів» : повідомлення на офіційному вебпорталі, 5 трав. 2022 р. // Державна архівна служба України. URL: <https://archives.gov.ua/ua/2022/05/05/презентація-онлайн-проекту-єдине-ві/> (дата звернення 01.10.2023).

31. Міжархівний пошуковий портал. Єдине вікно доступу до цифрових ресурсів українських архівів. Архіви : вебпортал // Державна архівна служба України, Приватне підприємство «Архівні інформаційні системи». URL: <https://searcharchives.net.ua/archives/> (дата звернення 01.10.2023).
32. Послуги зі створення та впровадження комплексної інформаційної системи Державного архіву Львівської області та первісне її наповнення контентом : тендерна документація / Держ. архів Львівської обл. 2022. URL: <https://www.dzo.com.ua/tenders/16615046> (дата звернення 01.10.2023).
33. Постачання ліцензії на програмне забезпечення для створення комплексної інформаційної системи Центрального державного історичного архіву України, м. Львів : тендерна документація / Центр. держ. іст. архів України, м. Львів. 2023. URL: <https://www.dzo.com.ua/tenders/20351805> (дата звернення 01.10.2023).
34. ARCHIUM – платформа для створення цифрового архіву : офіційний вебсайт // Приватне підприємство «Архівні інформаційні системи». URL: <https://arinsky.com/product/archium/> (дата звернення 01.10.2023).
35. Клименко О. З., Сокур О. Л. Національна електронна бібліотека України: нормативно-правове забезпечення // Вісник Книжкової палати. № 5. 2023. С. 10–15. URL: <http://visnyk.ukrbook.net/article/view/282680> (дата звернення 01.10.2023).
36. Бруй О. М. Місія (не)можлива: як українським бібліотекам створити Систему централізованої каталогізації : повідомлення на вебсайті, 30 берез. 2021 р. // Читомо – культурно-видавничий проект. URL: <https://chytomo.com/misiia-ne-mozhlyva-iak-ukrainskym-bibliotekam-stvoryty-systemu-tsentralizovanoi-katalohizatsii/> (дата звернення 01.10.2023).
37. Бруй О. М. Національна електронна бібліотека: як це працює і навіщо Україні : повідомлення на вебсайті, 6 квіт. 2021 р. // Читомо – культурно-видавничий проект. URL: <https://chytomo.com/natsionalna-elektronna-biblioteka-iak-tse-pratsiuie-i-navishcho-ukraini/> (дата звернення 01.10.2023).
38. Початок проекту створення Національної електронної бібліотеки України за підтримки ЮНЕСКО та ІФЛА : повідомлення на вебсайті, 17 лют. 2023 р. // Українська бібл. асоціація. URL: <https://ula.org.ua/novyny-ta-podii/novyny/5078-pochatok-proiektu-stvorennia-natsionalnoi-elektronnoi-biblioteki-ukrainy-za-pidtrymku-yunesko-ta-ifla> (дата звернення 01.10.2023).
39. Запрошуємо експертів в проєкт створення Національної електронної бібліотеки України за підтримки ЮНЕСКО та ІФЛА : повідомлення на

- вебсайті, 13 квіт. 2023 р. // Українська бібл. асоціація. URL: <https://ula.org.ua/novyny-ta-podii/novyny/5092-zaproshuiemo-ekspertiv-v-proiektstvorennya-natsionalnoi-elektronnoi-biblioteku-ukrainy-za-pidtrymky-yunesko-ta-ifla> (дата звернення 01.10.2023).
40. UNESCO's actions and emergency assistance programme for Ukraine // UNESCO. Executive Board. 215 EX/5.I.F. Paris, 9 September 2022. 27 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382684?posInSet=1&queryId=081e2545-76da-42fb-9d10-c656cb4e89c5> (дата звернення 01.10.2023).
41. Концепція створення Національної електронної бібліотеки України : проєкт // М-во культури та інформ. політики України, ВГО Укр. бібл. асоціація. 13 с.
42. ДСТУ 2732-2023 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять» : [прийнято наказом ДП «УкрНДНЦ» від 25 трав. 2023 р. № 121]. 70 с.
43. Баркова О., Санченко Р., Ярчук А. Стандарти цифрових колекцій: проблеми нормативної бази, особенности національної стандартизації. URL: <http://www.aitech.ru/uploads/seminars/barkova.doc> (дата звернення 01.10.2023).
44. Баркова О. В. Сучасні технології формування інформаційних ресурсів електронної бібліотеки // Збірник наукових праць Інституту проблем моделювання в енергетиці ім. Г. Є. Пухова НАН України. Київ : ИПМЕ ім. Г. Є. Пухова НАН України, 2010. Вип. 56. С. 134–141. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27435/18-Barkova.pdf> (дата звернення 01.10.2023).
45. Баркова О. В. Оцифровані джерела з історії освіти: вимоги та підходи до цифрової репрезентації книжкових пам'яток в онлайн-ресурсах // Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського) : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. семінару, 15 трав. 2019 р. / Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського, Київ, Україна, С. 59–60. URL: https://dnrb.gov.ua/wp-content/uploads/2019/07/Forms_of_representation_of_sources_2019_25_06.pdf (дата звернення 01.10.2023).
46. Лобузін К. В. Цифрові колекції історико-культурної спадщини Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: досвід створення // Досвід українських бібліотек зі збереження документальної спадщини шляхом створення цифрових колекцій : матер. круглого столу (Київ, 08 черв. 2023 р.). URL: <http://www.nbu.gov.ua/sites/default/files/>

- all_files/202306_artilces_field_dopmat_files/nebu_2023_lobuzina.pdf (дата звернення 01.10.2023). 401
47. Романовський Р. В. Оцифрування архівних документів: досвід державних архівів Польщі // Архіви України. № 3. 2019. С. 113–127. URL: https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_2019/8.pdf (дата звернення 01.10.2023).
48. Майстренко А. А., Романовський Р. В. Оцифрування архівних документів у зарубіжних країнах: інформ.-аналіт. огляд // Архіви України. № 1. 2018. С. 64–87. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/53> (дата звернення 01.10.2023). <https://doi.org/10.47315/archives2020.312.064>
49. Гаранін О. Я., Ковтанюк Ю. С. До концепції інформатизації архівної справи в Україні // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 2017. Т. 24/25. С. 7–57. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/studiji/stud-2017.pdf> (дата звернення 01.10.2023).
50. Ємельянова Т. О. Формування архівних аудіовізуальних колекцій: новітні тенденції та виклики розвитку // Архіви України. № 3. 2019 С. 100–112. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/issue/view/2/17> (дата звернення 01.10.2023).
51. Ємельянова Т. О. Віртуальний вимір присутності державних архівів у публічному просторі // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання : моногр.; відп. ред. І. І. Тюрменко. Київ : НАУ, 2021. С. 22–28. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/53324> (дата звернення 01.10.2023).
52. Лобузін І. В. Цифрові бібліотечні проекти: технологічні рішення та управління життєвим циклом колекцій : моногр.; відп. ред. В. А. Широков ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2016. 216 с. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/EIF0000073.pdf (дата звернення 01.10.2023).
53. Ковтанюк Ю. С. Перспективи створення Централізованого фонду користування документами Національного архівного фонду : доповідь-презентація // Матеріали 3-го щорічного круглого столу архівістів з міжнародною участю «Оцифрування документів НАФ як пріоритетний напрям цифровізації національних архівів: проблеми та перспективи» (Київ, 19 лют. 2019 р.) / Держ. архів. служба України, УНДІАСД, ЦДЕА України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. 16 с. URL: https://tsdea.archives.gov.ua/wp-content/uploads/2019/02/Ковтанюк_19.02.2019.pdf (дата звернення 01.10.2023).

54. Ковтанюк Ю. С. Оцифрування фондів архівів, бібліотек і музеїв України задля збереження національної культурної спадщини : доповідь-презентація // Науково-практичний семінар із міжнародною участю «Оцифрування архівних, музейних, бібліотечних фондів задля збереження культурної спадщини України» (Київ, 8 черв. 2023 р.). 18 с. URL: <https://naps.gov.ua/uploads/files/press/2023/prog080623.pdf> (дата звернення 01.10.2023).
55. Паламарчук Л. В., Чернятинська Ю. Г. Досвід оцифрування архівних документів у Республіці Польща : доповідь-презентація // Матеріали 3-го щорічного круглого столу архівістів з міжнародною участю «Оцифрування документів НАФ як пріоритетний напрям цифровізації національних архівів: проблеми та перспективи» (Київ, 19 лют. 2019 р.) / Держ. архів. служба України, УНДІАСД, ЦДЕА України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. 30 с. URL: <https://tsdea.archives.gov.ua/wp-content/uploads/2019/02/Презентація-Оцифрування-в-Польщі1.pdf> (дата звернення 01.10.2023).
56. Асєєв Г. Г. Інтеграція фондів бібліотек, архівів і музеїв з метою їх збереження та використання // Вісник Книжкової палати. 2022. № 4. С. 12–17. URL: <http://visnyk.ukrbook.net/article/view/261884> (дата звернення 01.10.2023).
57. Дідух Л. В., Залеток Н. В. Досвід українських архівів у створенні цифрового фонду користування документами Національного архівного фонду // Архіви України. № 1. 2019. С. 87–101. URL: https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_1_2019/5.pdf (дата звернення 01.10.2023). <https://doi.org/10.47315/archives2019.318.087>
58. Дідух Л. В. Дослідження методики оцифрування аудіовізуальних документів Національного архівного фонду // Бібліотека. Наука. Комунікація: Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовт. 2022 р.) / відп. ред. О. М. Василенко ; редкол.: Л. А. Дубровіна; О. М. Василенко; О. В. Дзира; М. Б. Закіров; Л. В. Івченко; Т. М. Коваль; Г. І. Ковальчук; К. В. Лобузін; В. І. Попик; В. М. Удовик; В. В. Черноіваненко; А. І. Шаповал. Київ: НБУВ, 2022. С. 287–290. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/er-0004349.pdf (дата звернення 01.10.2023).
59. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 трав. 2003 р. № 851–IV // Офіційний вісник України. Київ, 2003. № 25. Ст. 1174.
60. Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22 трав. 2003 р. № 852–IV // Офіційний вісник України. Київ, 2003. № 25. Ст. 1175.

61. Кулешов С. Г. Документознавчі аспекти трактування понять сфери електронного документування та документообігу // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. пр.* Київ, 2002. Вип. 5 : Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. С. 37–41.
62. Кулешов С. Г. Електронний документ у системі сучасного діловодства // *Архіви України.* 2004. № 4/6. С. 50–53.
63. Ковтанюк Ю. С. Електронне документознавство в Україні: сутність наукового напрямку, історія формування, перспективи розвитку : дис. ... канд. іст. наук / Держ. арх. служба України, УНДІАСД. Київ, 2012. 252 с.
64. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 9 квіт. 2015 р. № 316-VIII // *Офіційний вісник України.* Київ, 2015. № 40. Ст. 1180.
65. Порядок користування документами Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам : [затверджено наказом М-ва юстиції України від 19 лист. 2013 р. № 2438/5 : зареєстровано в М-ві юстиції України 21 лист. 2013 р. за № 1983/24515]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1983-13> (дата звернення 01.10.2023).
66. Scott David Witmer. Personal Digital Archiving Guide Part 1: Preservation Planning // *University of Michigan Library Blog.* 2017. URL: <https://blogs.lib.umich.edu/bits-and-pieces/personal-digital-archiving-guide-part-1-preservation-planning> (дата звернення 01.10.2023).
67. Scott David Witmer. Personal Digital Archiving Guide Part 2: Media Types and File Formats // *University of Michigan Library Blog.* 2017. URL: <https://blogs.lib.umich.edu/bits-and-pieces/personal-digital-archiving-guide-part-2-media-types-and-file-formats> (дата звернення 01.10.2023).
68. Scott David Witmer. Personal Digital Archiving Guide Part 3: Storage // *University of Michigan Library Blog.* 2018. URL: <https://blogs.lib.umich.edu/bits-and-pieces/personal-digital-archiving-guide-part-3-storage> (дата звернення 01.10.2023).
69. Правила роботи архівних установ України : [затверджено наказом М-ва юстиції України від 8 квіт. 2013 р. № 656/5 : зареєстровано в М-ві юстиції України 10 квіт. 2013 р. за № 584/23116] // *Офіційний вісник України.* Київ, 2013. № 31. Ст. 11812.
70. Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях : [затверджено наказом М-ва юстиції України від 8 черв. 2015 р. № 1000/5 : зареєстровано в М-ві юстиції України 22 черв. 2015 р. за № 736/27181]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0736-15> (дата звернення 01.10.2023).

71. Косяк І. В., Єгупова Л. І. Про досвід відтворення звукової інформації з раритетних носіїв і введення її до наукового обігу // Реєстрація, зберігання і обробка даних, 2017. Т. 19. № 2. С. 55–60. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/rzod_2017_19_2_7.pdf (дата звернення 01.10.2023).
72. ISO 19005-1:2005 Document management – Electronic document file format for long-term preservation – Part 1: Use of PDF 1.4 (PDF/A-1). URL: <https://www.iso.org/obp/ui#iso:std:iso:19005:-1:ed-1:v2:en> (дата звернення 01.10.2023).
73. Перелік форматів даних електронних документів постійного і тривалого (понад 10 років) зберігання / уклад.: П. М. Марченко, Ю. С. Ковтанюк ; Держ. архів. служба України, УНДІАСД. Київ, 2011. 10 с. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/perelik%20formativ.pdf> (дата звернення 01.10.2023).
74. Перелік форматів даних електронних документів постійного і тривалого (понад 10 років) зберігання : [затверджено наказом М-ва юстиції України від 11 лист. 2014 р. № 1886/5 : зареєстровано в М-ві юстиції України 11 лист. 2014 р. за № 1422/26199]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1422-14#n4> (дата звернення 01.10.2023).
75. Типові норми часу і виробітку на основні види робіт, що виконуються у державних архівних установах : затв. наказом Держ. ком. архівів України від 08.02.2008 № 22 / уклад.: Л. В. Кузнецова, П. М. Марченко, О. М. Коваль, А. М. Шелест, А. М. Яценюк ; Держ. ком. архівів України, УНДІАСД. Київ, 2008. 149 с. URL: <http://old.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/2008-N.pdf> (дата звернення 01.10.2023).
76. Бюлетень Галузевого центру науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства. Вип. 2 (30) / уклад.: А. А. Майстренко, Р. В. Романовський, Л. В. Шнуровська ; Держ. арх. служба України, УНДІАСД, Галуз. центр наук.-техн. інформації з арх. справи та документознавства. Київ, 2018. 152 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/bulletin/GSNTI_30.pdf (дата звернення 01.10.2023).
77. Програма 3 щорічного круглого столу архівістів з міжнародною участю «Оцифрування документів національного архівного фонду як пріоритетний напрям цифровізації національних архівів: проблеми та перспективи» (Київ, 19 лют. 2019 р.) / Спілка архівістів України. 5 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/anons/2019_02_19/2019_02_19_prg.pdf (дата звернення 01.10.2023).

78. Цифровий фонд користування документами Національного архівного фонду: створення, зберігання, облік та доступ до нього : метод. рекомендації : [затв. наказом Держ. арх. служби України від 16 квіт. 2019 р. № 36, із змінами внес. згідно з наказом Держ. арх. служби України від 7 жовт. 2021 р. № 120] / уклад.: Л. В. Дідух, Н. В. Залеток, Т. М. Ковтанюк ; Держ. арх. служба України, УНДІАСД. Київ, 2019. 133 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/2021_digit_fund_korist_docNAF.pdf (дата звернення 01.10.2023).
79. Оцифрування аудіовізуальних документів Національного архівного фонду : метод. рекомендації / уклад.: Л. В. Дідух, Т. М. Ковтанюк ; Держ. арх. служба України, УНДІАСД. Київ, 2021. 82 с. URL: https://srpi.archives.gov.ua/tmp/1446_1.pdf (дата звернення 01.10.2023).
80. Програма оцифрування архівних інформаційних ресурсів на 2022–2025 роки : затверджено наказом Держ. арх. служба України від 29 груд. 2021 р. № 165. 8 с. URL: https://srpi.archives.gov.ua/tmp/1445_2.pdf (дата звернення 01.10.2023).
81. Доступ до цифрового фонду користування документами Національного архівного фонду : методичні рекомендації / уклад.: Л. В. Дідух, Т. М. Ковтанюк ; Держ. арх. служба України, УНДІАСД. Київ, 2022. 85 с. URL: https://srpi.archives.gov.ua/tmp/1479_5.pdf (дата звернення 01.10.2023).
82. Звіт про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2022 році та пріоритети Укрдержархіву на 2023 рік // Держ. арх. служба України. 79 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2022/Zvit_2022_archiv.pdf (дата звернення 01.10.2023).

Yurii Kovtaniuk

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-4120-1875

e-mail: y.kovtaniuk@gmail.com

**Normative and legal regulation of digitization
of fonds of cultural institutions as requirement for development
of state integration electronic information resources
of national historical and cultural heritage**

The purpose of the study is to start a thorough discussion of the issue of creating a regulatory and legal framework in Ukraine, which will determine the principles of a general nature regarding the digitization of fonds of cultural institutions,

taking into account international standards and many years of global experience of digitizing fonds by archives, libraries and museums, in particular Ukrainian ones. **The methodology** of the article is based on the application of general scientific methods, in particular, systematic, conceptual analysis, comparative and retrospective, as well as empirical. **The scientific novelty** lies in the raised issues of creating a scientifically based legal framework in Ukraine regarding the digitization of the fonds of cultural institutions as an urgent need for the preservation of the fonds and the technological basis for the integration of individual fonds of use into a single electronic information resource. **Conclusions.** The omission regarding the lack of uniform general requirements for digital copies of fonds of cultural institutions, the identification of these copies and their purpose, which are regulated by the relevant normative legal acts of Ukraine, was formed as a result of the lack of projects brought to practical implementation on the creation of general integration electronic information resources in accordance with international standards and best practices, as well as the availability of relatively easy-to-use document digitization technologies. This led to the creation of many electronic information resources of local importance in Ukraine. In the absence of the specified legal framework, such information resources are, for the most part, technologically incompatible, which leads to the need to re-digitize fonds or convert large digital data arrays into other formats. Obviously, the processes of repeated digitization contribute to the deterioration of the preservation of fonds. Positive steps have been taken to create a unified regulatory and legal framework in the archival field - as a result of research work, a number of methodological recommendations have been developed and approved by regulatory documents. These documents can become the basis for the creation of a corresponding regulatory legal act of a general nature, which would apply to all legal entities of Ukraine, regardless of their form of ownership, which perform the task of digitizing the national historical and cultural heritage.

Key words: digitization, national heritage, cultural institutions, legal framework, paradox.

*Стаття підготовлена 11 травня 2023 року;
подана до друку 17 травня 2023 року.*

ОГЛЯДИ

УДК: 09:004.946+02

<https://doi.org/10.15407/rksu.31.407>

*Тетяна Юрївна Гранчак,
доктор наук із соціальних комунікацій, професор,
провідний науковий співробітник
відділу теорії та історії бібліотечної справи
Інституту бібліотекознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (2022-2023 рр.)
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-7854-580X
e-mail: granchakt@ukr.net*

ІМЕРСИВНІ ПРОДУКТИ ДОКУМЕНТОВАНОЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ БІБЛІОТЕЧНОЇ ПРАКТИКИ

Мета роботи полягає у виявленні, висвітленні й узагальненні інноваційної практики надання доступу до документованої історико-культурної спадщини, її вивчення та промоції через використання імерсивних технологій. **Методологія** охоплює використання комплексу наукових методів – евристичного, включеного спостереження, описового, аналізу, узагальнення, – поєднання яких дало змогу виявити, осмислити, узагальнити і розкрити досвід створення імерсивних продуктів документованої історико-культурної спадщини та їхні переваги для бібліотечної практики. **Наукова новизна** полягає в розкритті інформаційно-комунікаційного по-

тенціалу імерсивних технологій для забезпечення широкого доступу до документованої історико-культурної спадщини, її вивчення та промоції, обґрунтуванні імерсивних продуктів документованої історико-культурної спадщини як культурних пам'яток синкретичного типу, окресленні ролі бібліотек у створенні таких продуктів. **Висновки.** Імерсивні продукти документованої історико-культурної спадщини відкривають нові перспективи доступу користувачів до цінних пам'яток бібліотечних фондів, ознайомлення з ними та їх дослідження. Інтеграція імерсивними бібліотечно-інформаційними продуктами розподіленої інформації різних форматів,

супровід цифрової копії пам'ятки експертними коментарями, мультимедійним рядом, можливості дослідження деталей за рахунок інструментарію для збільшення і обертання, реконструкція навколо пам'ятки автентичного середовища формують підґрунтя для комплексного сприйняття і осмислення інформації, максимального занурення у предмет дослідження. Імерсивні бібліотечно-інформаційні продукти документованої історико-культурної спадщини є перспективним інструментом її збереження за рахунок створення високоякісних цифрових копій документів, ознайом-

лення широкої аудиторії з документованою духовною спадщиною нації та популяризації найцінніших об'єктів бібліотечних фондів як місць пам'яті, розширення джерельної бази історико-культурних досліджень та підготовки відповідних фахівців, зміцнення позитивного іміджу бібліотек як інституцій пам'яті, інтегрованих у процеси сьогодення, посилення міжнародного престижу держави.

Ключові слова: документована історико-культурна спадщина, рукописи, стародруки, імерсивні технології, віртуальна реальність, доповнена реальність, бібліотека.

Актуальність теми дослідження. Російсько-українська війна і намагання російської пропаганди заперечити існування української нації актуалізували питання, пов'язані з національною ідентичністю й культурною самобутністю спільнот, посилили увагу до культурного компоненту національного розвитку, засвідчили пріоритетність збереження, інтенсивного вивчення пам'яток культурної спадщини і забезпечення до них широкого доступу.

Повною мірою це стосується тієї документованої історико-культурної спадщини народу, яка є символом його національно-культурного розвитку і невід'ємним компонентом духовного підґрунтя формування національної ідентичності, відображає віхи його історії, вироблені впродовж історичного розвитку ключові ідеї й цінності, які, власне, і визначають унікальність спільноти серед інших. Забезпечення широкого доступу до документованого історико-культурного надбання та його промоція мають також іміджевий аспект і сприятимуть формуванню й зміцненню позитивного іміджу народу і держави, їх упізнаваності, подоланню упередженості, стереотипів, пропагандистських кліше, утвердженню їхнього гідного місця у світовому цивілізаційному процесі, розкриттю культурного та інформаційного потенціалу.

У цьому контексті широкі перспективи для тих документно-інформаційних інституцій, у фондах яких зберігаються документи історико-культурної спадщини – бібліотек, архівів, музеїв, – відкриває використання інформаційно-комунікаційного потенціалу імерсивних технологій. Створені бібліотеками та/або за участі бібліотек на основі бібліотечних фондів імерсивні бібліотечно-інформаційні продукти посилюють інформаційну присутність держави у світовому інформаційному просторі, долають кордони і забезпечують доступ до документованого історико-культурного надбання нації будь-кому, в будь-який час, з будь-якого місця. Останнє особливо актуальне, враховуючи обмеження фізичного доступу до таких документів, спричинені, з одного боку, їхньою цінністю і міркуваннями безпеки, а з іншого, – умовами пандемії, воєнних дій і неможливістю організації традиційних оффлайн-експозицій та фізичного відвідування різних закладів культури в Україні і за кордоном.

Водночас приклади впровадження в бібліотечну практику імерсивних технологій для збереження і популяризації документованої історико-культурної спадщини залишаються поодинокими, можливості використання їх інформаційно-комунікаційного інструментарію з метою вивчення та надання доступу до історико-культурних пам'яток є недостатньо дослідженими. Розкриття і презентація скарбів документованого історико-культурного надбання за допомогою сучасного техніко-технологічного інструментарію на основі імерсивних технологій потребують додаткової наукової уваги.

Аналіз досліджень і публікацій. Наукове осмислення підходів до розкриття культурно-інформаційного потенціалу бібліотечних фондів за допомогою використання функціоналу новітніх електронних технологій є одним з напрямів цифрової гуманітаристики, увага до якої у вітчизняному бібліотекознавстві проявилася появою низки публікацій О. Воскобойнікової-Гузєвої [3], Л. Дубровіної, К. Лобузїної, О. Онищенко та Г. Боряка [5, 19], О. Матвієнко і М. Цивіна [10], Т. Ярошенко і С. Чукаєвої [12], якими серед іншого розкриваються методологічні підходи і наголошується на потребі широкого впровадження в бібліотечну практику новітніх інформаційних технологій для розкриття науково-освітнього й історико-культурного потенціалу документів бібліотечних

фондів, створення «інтегрованих цифрових електронних ресурсів, розвитку партнерства технічних та гуманітарних наук у реалізації ініціатив із цифрової підтримки гуманітарних досліджень» [5, с. 290–291].

Різні аспекти ефективного використання електронних технологій для введення в широкий науковий і суспільний обіг документів історико-культурного надбання, створення відповідних бібліотечно-інформаційних ресурсів і реалізації цифрових проєктів розкриваються у працях Л. Дубровіної, К. Лобузної, О. Онищенко та Г. Боряка [5], Л. Дубровіної і Г. Ковальчук [6], І. Лобузїна й І. Перенесієнка [9], В. Добровольської й Ю. Калініної-Симончук [18], Л. Костенка, Т. Симоненко і О. Жабіна [7], Г. Ліпак і О. Ліпак [8], Л. Приходько [11], якими, проте, не піднімалося питання розкриття історико-культурного потенціалу рукописної та книжкової спадщини через створення імерсивних бібліотечно-інформаційних продуктів.

Переваги впровадження в бібліотечну практику імерсивних технологій і підходи до організації імерсивного бібліотечного сервісу розглядаються Т. Гранчак і В. Бондаренко [1, 23], П. Грицан [4], О. Ясінською [13], якими, втім, не приділялася предметна увага питанням застосування імерсивних технологій саме для популяризації документів історико-культурного надбання і надання до них доступу. Винятком є публікація В. Бондаренко і Т. Гранчак, присвячена висвітленню перспективного зарубіжного досвіду реалізації бібліотечних проєктів з доповненою реальністю (AR), в якій, зокрема, наголошується на тому, що в результаті реалізації проєктів застосунки AR «функціонують за принципом інтегрованих комплексних інформаційних продуктів, які дають змогу користувачеві отримати доступ до розподіленої інформації з однієї точки доступу за допомогою мобільного телефону, інтегруючи при цьому не лише інформацію віртуального простору інтренет-середовища, а й реального, фізичного, простору» [1, с. 106–107].

Щодо зарубіжних здобутків, то хоча низкою дослідників [15, 17, 20, 21, 26, 28] висвітлювалися можливості та підходи до використання технологій розширеної – доповненої, змішаної, віртуальної – реальності у процесі збереження і надання доступу до бібліотечних колекцій, такі праці досі є поодинокими і спрямовані на ознайомлення наукової спільноти переважно з окремими проєктами.

Отже, за наявності в бібліотекознавстві певної традиції вивчення цифрового виміру документованої історико-культурної спадщини, висвітлення й системного узагальнення бібліотечної практики забезпечення доступу до неї та її промоції через використання імерсивних технологій віртуальної й доповненої реальності досі не було здійснено, що підтверджує актуальність обраної для дослідження теми. На тлі повномасштабної російської агресії в Україні та вчинення культурного геноциду «необхідність розгортання наукового діалогу на цю тему в Україні та осмислення досвіду і перспектив цифрової гуманітаристики» [5, с. 298] лише набули більшої гостроти.

Мета дослідження – виявлення, висвітлення й узагальнення інноваційної практики надання доступу до документованої історико-культурної спадщини, її вивчення і промоції через використання імерсивних технологій.

Реалізація мети передбачала поступове вирішення таких дослідницьких завдань:

- виявлення практики створення імерсивних продуктів документованої історико-культурної спадщини;
- розкриття інформаційно-комунікаційного потенціалу окремих імерсивних продуктів документованої історико-культурної спадщини;
- узагальнення переваг імерсивних продуктів документованої історико-культурної спадщини для бібліотечної практики.

Методи і матеріали. Джерелами для дослідження стали наявні імерсивні продукти документів історико-культурної спадщини, публікації офіційних веб-сайтів закладів вищої освіти і наукових установ та матеріали ЗМІ, присвячені висвітленню окремих імерсивних проєктів, фахова література. Методологія дослідження охоплює використання когнітивного потенціалу комплексу наукових методів – евристичного, включеного спостереження (під час тестування різних імерсивних продуктів), описового, аналізу, узагальнення, – поєднання яких дало змогу виявити, осмислити, узагальнити і розкрити актуальний досвід забезпечення доступу до документів історико-культурної спадщини, що зберігаються в бібліотеках, через упровадження в бібліотечну практику імерсивних технологій.

Виклад основного матеріалу. Створені на основі сучасних електронних технологій цифрові бібліотечно-інформаційні продукти мають потужний інформаційно-комунікаційний потенціал у вирішенні завдань збереження, вивчення, забезпечення широкого доступу до документованого історико-культурного надбання та його промоції. Сьогодні такі продукти створюються у трьох вимірах або форматах: традиційні електронні ресурси (веб-сайти, електронні бібліотеки та архіви, електронні колекції тощо), цифрові продукти мобільного формату або у смартфоні, й імерсивні продукти або з використанням технологій розширеної реальності.

Що стосується створення й підтримки функціонування окремих електронних ресурсів, то цей напрям діяльності є вже, певною мірою, традиційним для бібліотек. Як засвідчує вітчизняний і зарубіжний досвід, бібліотеками створюються окремі електронні ресурси, присвячені одному твору, який виконує роль національного символу; одному автору, діяльність і творчість якого є важливими в ідентичнісному аспекті; символічній події, яка може слугувати місцем пам'яті, та/або колекціям документів бібліотечних історико-культурних фондів. У цьому сенсі ілюстративними є реалізовані Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) та за участі установи проекти «е-Архів Михайла Грушевського», «Т. Г. Шевченко. Електронна колекція», «В. І. Вернадський. Електронна колекція», Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини НБУВ; організований Національною історичною бібліотекою України за підтримки Українського культурного фонду та компанії «Цифрова Україна» «Архів друкованих видань Всеукраїнської академії наук, 1919–1931 рр.»; електронний ресурс до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого; електронна колекція «Михайло Драгоманов – видатний діяч України: до 170-річчя від дня народження» Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова і т. ін.

Менш поширеними, проте надзвичайно перспективними з огляду на комунікаційні пріоритети молодіжної аудиторії [25] є бібліотечні практики реалізації проектів зі створення відповідних бібліотечно-інформаційних мобільних застосунків, детально проаналізовані В. Бондаренко [2].

Нові можливості для збереження, вивчення і промоції документованої історико-культурної спадщини відкривають імерсивні технології. Їх використання як технологічної основи створення цифрових продуктів для представлення документів історико-культурного надбання почалося відносно недавно, у 2010-х роках, і ще не набуло широкого впровадження. Водночас проекти, які вже реалізовані або реалізуються [14–17, 20, 24, 26, 27, 29], засвідчують перспективність створення імерсивного виміру документованої історико-культурної спадщини для бібліотечної практики.

Серед найбільш доступних підходів – створення бібліотечних віртуальних 3D музеїв і колекцій. Як, наприклад, віртуальна колекція 3D єврейських біблійних рукописів, створена за ініціативою французьких дослідників у рамках проекту «Рукописи Біблії на івриті в Західній Європі (Англія, Франція, Німеччина, Північна Італія) у 12-му та 13-му століттях: матеріальний, культурний та соціальний підхід» (*Manuscripta Bibliae Hebraicae – MBH*) [27] або Баварікон 3D (*bavarikon 3D*) [16], який представляє 3D копії вибраних цінних об'єктів культурних закладів Баварії (*Іл. 1*).

Іл. 1. Цифрова копія Сакраментарію Генріха II (*Sakramentar Heinrichs II*) віртуального музею Баварікон 3D.
Скриншот. <https://cutt.ly/e2ltULB> (дата звернення: 01.01.2023 р.)

Цифрові 3D копії можна повертати вперед-назад, обертати та переміщати в усіх напрямках на сенсорному екрані за допомогою жестів або на звичайному екрані за допомогою миші. Оцифрування з високою

роздільною здатністю дає змогу збільшити масштаб для детальнішого вивчення деталей об'єктів. Крім того, функціоналом передбачена можливість зміни напрямку освітлення, що є важливим, зважаючи на традицію багатого оздоблення оправ старовинних книг тисненням, накладними елементами, дорогоцінними металевими окладами і коштовностями.

Баварікон 3D є частиною порталу цифрової культури *bavarikon*: www.bavarikon.de, який позиціонується як портал мистецтва, культури та регіональних досліджень Вільної Держави Баварія. Портал представляє цифрові скарби мистецтва, культури та знань баварських установ. За технічну розробку та допоміжні роботи, а також за редакційну підтримку Баварікону відповідає Баварська державна бібліотека [16]. Станом на початок 2023 р. в Баварікон 3D було представлено 109 об'єктів, з яких лише 2 – 3D копії рукописів: Сакраментарію Генріха II (*Sakramentar Heinrichs II*), відомого як Регенсбурзький сакраментарій, та Сакраментарію Фульди (*Fuldaer Sakramentar*), водночас у рамках МВН на основі десяти рукописів було створено сімнадцять 3D моделей (хоча їхня якість поступається зразкам Баварікону 3D).

3D вимірні зображення дають змогу сформувати уявлення про естетику та реальні розміри пам'ятки, уявити її вагу, гру світла на оправі й сторінках, що збагачує наше знання як про сам об'єкт дослідження, так і про час, коли його було створено і коли ним користувалися.

На перевагах 3D формату цифрових копій книжкових пам'яток для досліджень у контексті зв'язку між думкою і уречевленою формою наголошує В. Ендрес (*W. F. Endres*), який говорить про сторінки книжкових пам'яток не просто як матеріальні носії тексту, а як «концептуальний простір, з горизонтами та точками зникнення, вбудований в естетику культури», і який одним з перших (із 2010 р.) застосував 3D вимір до рукописних пам'яток для інтерактивної 3D візуалізації шістнадцяти сторінок Євангелія Святого Чада, ілюмінованого рукопису VIII-го століття, який зберігається в Лічфільдському соборі. Проєкт був призначений для підтримки наукової діяльності, зображення з високою роздільною здатністю та інтерфейс були розроблені для адаптації потенціалу 3D для науки, навчання й цифрового збереження [21].

Порівнюючи 2D і 3D оцифрування середньовічних ілюмінованих рукописів, науковець наголошує на перевагах другого, зокрема для

збереження їхньої естетики світла: «Ці рукописи отримали свою назву завдяки використанню золота та/або срібла на сторінках рукопису як прикраси для представлення та міметичного наслідування блискучого сьйва божественної мудрості, хоча в більшості цих рукописів використовуються не дорогоцінні метали, а золотаво-жовті пігменти. Відкриті на вівтарі для показу, як це відбувалося в різних літургійних службах, освітлені свічками, сторінки ілюмінованого рукопису, мабуть, виглядали потойбічними, виблискуючими, мерехтливими, аура випромінювалася зі священного простору сторінки, ніби поширювала світло назовні і у світ... Такі метафоричні відлуння є частиною естетичного досвіду ілюмінованого рукопису, так само як інші метафоричні відлуння є частиною інших артефактів культурної спадщини. Пропустити їх – означає упустити більшу значимість, сенс і суть артефакту» [21].

До цього варто додати, що з часом фізичний стан унікальних рукописів і стародруків лише погіршуватиметься, тому 3D оцифрування виконує ще й завдання збереження для наступних поколінь цілісного зображення пам'ятки в певний момент її історичного буття.

Бібліотеки України вже демонструють досвід використання 3D технології для створення віртуальних турів. Таку можливість користувачам надають бібліотеки від національного до локального рівнів: Одеська національна наукова бібліотека (<https://odnb.3dprostir.com/>), Національна бібліотека України для дітей (<https://cutt.ly/uwomb8AJ>), Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека (<https://cutt.ly/rwomnYIs>), Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія (<https://cutt.ly/7womQvB3>), Центральна бібліотека ім. Т. Г. Шевченка для дітей м. Києва (<https://shevkiyivlib.org.ua/>) та ін. Утім, цей досвід наразі не поширюється на створення 3D копій книжкових пам'яток.

В умовах обмеженого фінансування, в Україні для збереження в цифровому 3D форматі об'єктів документованої історико-культурної спадщини і надання до них доступу перспективним тимчасовим рішенням може бути використання програм Polysam. Програмне забезпечення уможливорює створення детальної 3D моделі, яка постійно зберігатиметься в цифровому архіві в рамках ініціативи під назвою Backup Ukraine (Іл. 2).

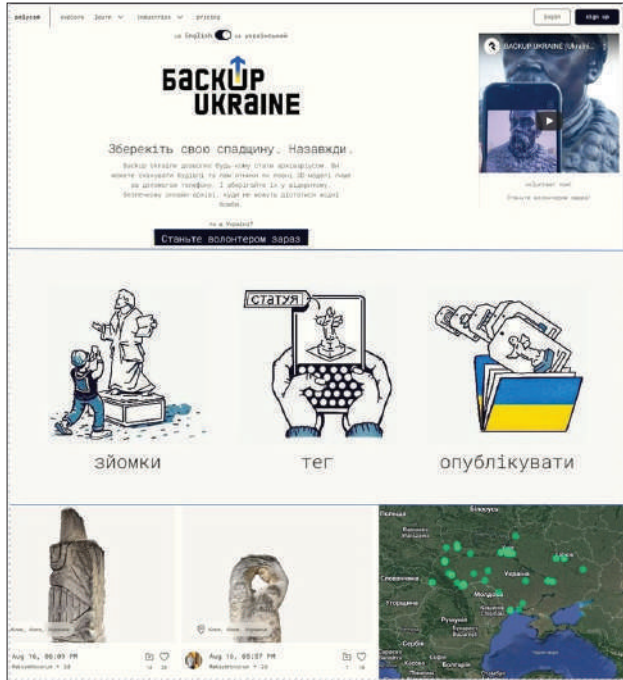
Проект, ініційований у квітні 2022 р., невдовзі після повномасштабної агресії Росії проти України, спрямований на цифрове збереження культурної спадщини країни.

Backup Ukraine є ініціативою креативної агенції VICE Virtue Worldwide, яка співпрацює з Blue Shield Denmark, групою, що допомагає захищати об'єкти світової культурної спадщини, і Данською національною комісією ЮНЕСКО.

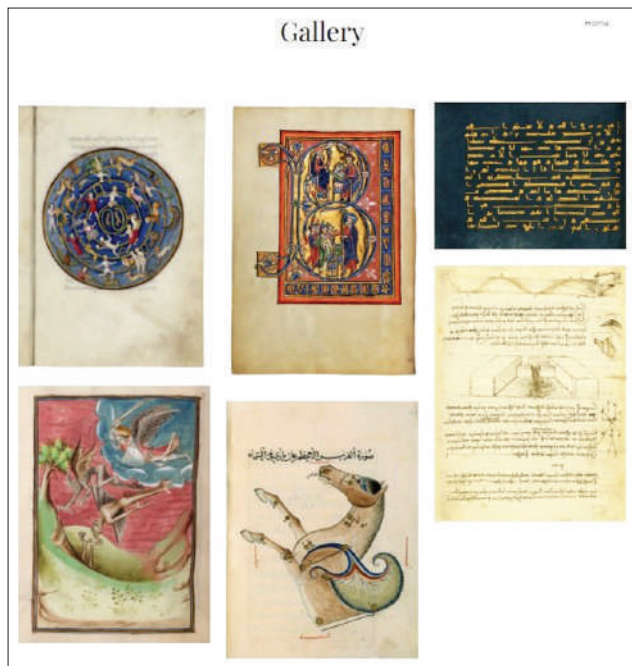
Інший рівень занурення і ширші можливості для користувачів відкривають продукти доповненої реальності, спрямовані не лише на демонстрацію і представлення книжкових пам'яток, а й на якомога повніше розкриття їх інформаційного і соціокультурного потенціалу.

Потенційні переваги використання технології доповненої реальності для дослідження рукописів демонструє створений Провідною світовою видавничою групою факсимільного друку образотворчого мистецтва (The World's Leading Fine Art Facsimile Publishing Group) застосунок доповненої реальності «Живі рукописи» («Living Manuscripts»). Алгоритм користування застосунком простий: потрібно завантажити його на мобільний пристрій, після чого відкрити і навести камеру пристрою на зображення, представлене в «Інтерактивній галереї» на сайті проекту (Іл. 3).

Станом на початок 2023 р. в Інтерактивній галереї були представлені для дослідження за допомогою технології доповненої реальності такі

Іл. 2. Backup Ukraine. Скриншот. <https://poly.cam/ukraine> (дата звернення: 01.01.2023 р.)

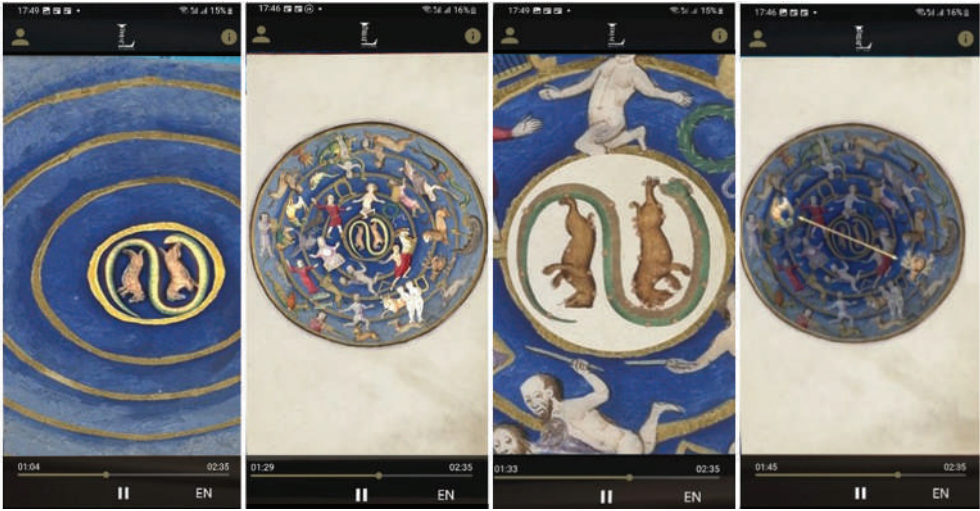

Лл. 3. Скриншот Інтерактивної галереї проєкту «Living Manuscripts». <https://cutt.ly/62pT1PT> (дата звернення: 01.01.2023 р.)

документи (зліва на право зверху донизу):

- Аратея Ватиканська (др. пол. XV ст.). Ватикан, Ватиканська апостольська бібліотека (Aratea Vaticana. Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. Lat. 76; fol. 3r);
- Королівський псалтир Сент-Шапель. Париж, Бібліотека Арсеналу (Royal Psalter of Sainte-Chapelle. Paris, Bibliothèque de l' Arsenal, Ms. 1186; fol. 30v);
- Синій Коран. Дублін, Бібліотека Честера Бітті (Blue Qur'an [2:61-62] Dublin, Chester Beatty Library, CBL Is 1405A, fol. 1a);
- Рукопис А (авторства Леонардо да Вінчі). Париж, Бібліотека Інституту Франції (Manuscript A. Paris, Bibliothèque de l'Institut de France, MS 2172, fol. 58r);
- Апокаліпсис Беррі. Нью-Йорк, Бібліотека Моргана (Berry-Apocalypse. New York, The Morgan Library, MS.M 133, fol. 37v);
- Пегас. Абу аль-Хусейн 'Абд аль-Рахман ібн 'Умар ас-Суфі: Кітаб Сувар аль-Кавакіб аль-Табітах. Париж, Національна бібліотека Франції (Pegasus. al-Şūf ī: Kitāb şuwar al-kawākib al-tābita. Paris, Bibliothèque nationale, Cod. Arabe 5036, fol. 93v).

Сканування зображення активує програму доповненої реальності, і рукопис починає в режимі реального часу доповнюватись анімацією, звуковим супроводом (музикою або коментарями), додатковими текстами, що сприяє кращому сприйняттю і розумінню представленої у ньому інформації в загальному культурному контексті доби (Лл. 4).

Іл. 4. Імерсивний застосунок проекту «Living Manuscripts». Дослідження цифрової копії манускрипту Aratea Vaticana (Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. Lat. 76; fol. 3r.). Скриншоти

Доповнення у створених за допомогою технології доповненої реальності продуктах цифрової копії рукопису мультимедійним рядом, – коли раптом фонтан з ілюстрації починає дзюрчати, хмари в небі – рухатися, а люди невиразно гомоніти (Іл. 5), – формує для користувача ефект не просто споглядання, але присутності, справжнього занурення, дає змогу відчутти себе частиною зображеного простору. Цей ефект посилюється у випадку додавання інтерактивного компоненту, про який згадують А. Ангелетакі (А. Angeletaki), М. Карроцціно (М. Carrozzino) і М. Н. Джаннакос (М. N. Giannakos), говорячи про ініційований Бібліотекою Норвезького університету науки і технологій (Norwegian University of Science and Technology – NTNU) у Тронхеймі, Норвегія, та лабораторією робототехніки PERCRO Школи передових досліджень Сант’Анна (Scuola Superiore Sant’Anna di Pisa) у Пізі, Італія, проєкт MUBIL, у рамках якого було здійснене доповнення за допомогою технології доповненої реальності цифрової копії трактату про медичну дистилляцію Адама Лонісера (Adam Lonicer): «Другий рівень взаємодії представлений віртуальною лабораторією, де користувач застосовує знання з попереднього рівня в інтерактивній лабораторній програмі. Читач стає учнем алхіміка, який повинен провести справжній експеримент, заснований на поняттях

дистиляції, отриманих із трактату Лонісера» [14, с. 2]. Примітно, що бібліотекою університету NTNU з 2014 р. було започатковано Бібліотеку цифрової спадщини Ark4, яка спрямована на інтеграцію документів історико-культурної спадщини в науково-освітні і соціокультурні практики через пізнавальні ігри.

Лл. 5. Доповнена ілюстрація з книги Адама Лонісера 1590 р., MOBILE LAB.
<https://cutt.ly/g2d9uuw> (дата звернення: 01.01.2023 р.)

Інші, не менш вражаючі, можливості для дослідження книжкових пам'яток і цінних документів відкриває впровадження в бібліотечну діяльність технології змішаної реальності.

Наприкінці березня 2021 р. Національна бібліотека Кореї оголосила про відкриття бібліотеки імерсивного досвіду під назвою «Реалістичне дослідження» («Shilgam Seojae»). Проект реалізовувався за ініціативи Міністерства культури Південної Кореї. Зовні простір «Реалістичне дослідження» виглядає так само, як будь-яка звичайна бібліотека, але тут використовується технологія змішаної реальності, яка пропонує відвідувачам абсолютно новий досвід читання й дослідження давніх документів.

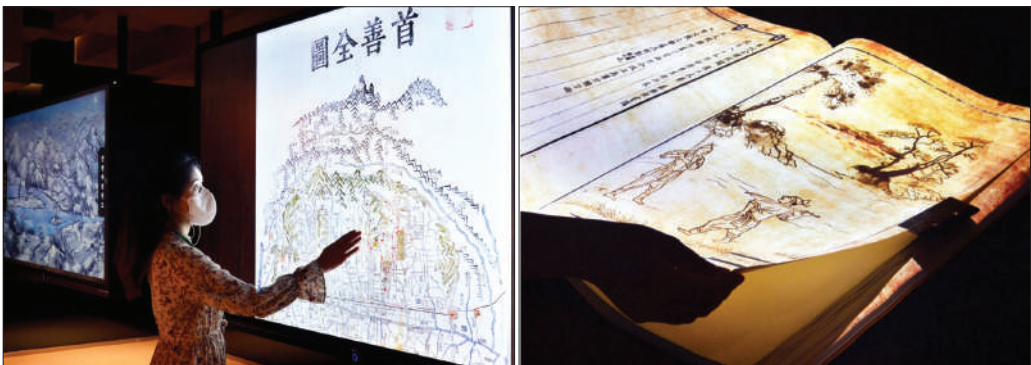
«Реалістичне дослідження» пропонує користування тривимірною стіною-дисплеєм (Лл. 6), інтерактивні інструменти пошуку і карти, а також інтерактивні цифрові копії книжок.

Лл. 6. Вигляд і функціонування інтерактивного дисплею з інструментами пошуку. Скриншоти. <https://cutt.ly/f2pGoUY>, <https://cutt.ly/S2pGaN0> (дата звернення: 01.01.2023 р.)

Давні карти відтворюються в цифровому вигляді на великих дисплеях і супроводжуються анімованими фігурами, які ілюструють повсякденне життя корейців певного історичного періоду (Лл. 7). Для ознайомлення представлена книга «Карти ранчо» («Mokjang Jido») – це книга з кольоровими картинами ранчо кінця XVII ст. В оцифрованій версії книжкової пам'ятки назви округів, верстові стовпи, ранчо та різні типи коней з'являються як рухомі зображення, що наближає відвідувачів до часу, коли були створені карти [24]. Зображення доповнюються довідками, які викликаються дотиком.

Так само «оживають» ілюстрації оцифрованих давніх текстів. Наприклад, книги про бойові мистецтва супроводжуються анімованою демонстрацією бою (Лл. 8).

Лл. 7. Дисплей з інтерактивною картою у просторі «Реалістичне дослідження». Скриншот. <https://cutt.ly/42pHVva7> (дата звернення: 01.01.2023 р.)

Лл. 8. Цифрова проєкція давнього тексту з ілюстрацією і мультимедійним супроводом у просторі «Реалістичне дослідження». Скриншот. <https://cutt.ly/42pHVva7> (дата звернення: 01.01.2023 р.)

У розділі цифрових книг є версія класичного підручника з традиційної корейської медицини «Принципи та практика східної медицини» («Dongui Bogam») (Національний скарб № 319), написаного й укладеного королівським лікарем XVII-го століття Хео Джуном (Heo Jun) з династії Чосон. Наразі вісім сторінок книги оцифровано, і відвідувачі можуть натиснути на зображення людського тіла, щоб дізнатися більше про кожну його частину. Інформацію китайськими ієрогліфами в оригінальному документі перекладено корейською мовою, і користувач може з нею ознайомитися, просто торкаючись китайського тексту [22].

Як видно, технології доповненої та змішаної реальності розширюють можливості читача в доступі й ознайомленні з цінними пам'ятками історико-культурної спадщини. Проте справжнє занурення в культурний контекст із дотриманням при цьому дбайливого ставлення до оригінальної пам'ятки уможливує технологія віртуальної реальності, яка розглядається як можлива відповідь на виклики, пов'язані з необхідністю вивчати цифрові копії рукописів і стародруків у двовимірному форматі цифрового екрану.

Такі проекти поки що є поодинокими в бібліотечній практиці, водночас їх реалізація в буквальному сенсі відкриває новий вимір функціонування бібліотечно-книжкового сервісу і досвіду читання, що доводять уже створені імерсивні бібліотечно-інформаційні продукти.

Зокрема, проект зі створення середовища віртуальної реальності для надання доступу до рукопису доби Відродження був реалізований науковцями Університету Південної Каліфорнії. У співпраці з Археологічним дослідницьким центром Університету Південної Каліфорнії, Школою кінематографічного мистецтва та Відділом спеціальних колекцій Бібліотеки Університету Південної Каліфорнії професор Лінн Додд (Lynn Dodd) і доктор Сабіна Зонно (Sabina Zonno) створили простір віртуальної реальності навколо «Часослова» («Book of Hours») епохи Відродження (орієнтовно XV ст.), який належав мешканці закритої жіночої громади Генту, Бельгія. Проект реалізовано за грантової підтримки розвитку цифрової гуманітаристики Національного фонду гуманітарних наук у розмірі 50 000 доларів США [29].

З використанням цифрової фотографії та 3D моделювання було створене віртуальне середовище реконструйованого приватного

гендерного простору ранньомодерної Бельгії, в якому користувачам надається можливість ознайомитися зі змістом представленого рукопису і отримати безцінний досвід безпосереднього контакту з книжковою пам'яткою [30] (Лл. 9).

Лл. 9. Віртуальний досвід читання Часослову XV ст. <https://cutt.ly/S2dIH1I>
Скриншоти. <https://cutt.ly/e2dCU1a> (дата звернення: 01.01.2023 р.)

Цей спільний проєкт об'єднав фахівців з історії, історії мистецтва, імерсивного досвіду, фотограмметрії, 3D моделювання та ігрового дизайну для створення умов для навчання і дослідження через утілений досвід [30]. Інструментарій створеного продукту включає коментарі, можливість перегортати сторінки книги, збільшувальне скло, за допомогою якого можна досліджувати текст і дрібні деталі оздоблення пам'ятки, аудіосупровід, переклад, інструкції з користування.

У підсумку створюються умови для формування досвіду взаємодії користувача з рідкісним рукописом епохи Відродження через його віртуальну копію, залишаючи оригінал дбайливо убезпеченим. За словами В. Ендреса, така взаємодія повертає для користувача естетику книги і сакральність читання як акту пізнання: «У рукопису перегортання сторінки є актом одкровення, структура сторінок кодексу бере участь у постійній грі приховування та розкриття. Для ілюмінованого рукопису таке перегортання може бути драматичним, сповненим очікування, особливо якщо розкрита сторінка приголомшливо прикрашена» [21].

Додатковою перевагою стає виховання культури читання таких книжкових пам'яток. Наприклад, якщо користувач швидко гортатиме віртуальний рукопис, він може отримати повідомлення про те, що в реальному житті його рухи розірвуть або пошкодять сторінки фізичної книги [29].

За висновками дослідників, такі проекти можуть пропонувати користувачам різні сценарії залежно від потреби: можуть бути використані субтитри рідною мовою читача (хоча кількість потенційних мов є стримуючим фактором), запропоновані інтерактивні цифрові DVD відеоігри та змагання для дітей, а також більш спеціалізований основний матеріал для дослідників або студентів, підвищення гучності та звукового ландшафту для людей з вадами слуху, а також навігаційні засоби для відвідувачів з вадами зору [17, p. 425].

Як бачимо, імерсивні продукти документованої історико-культурної спадщини допомагають вирішити цілу низку завдань, зокрема:

- краще збереження оригінальних документів через додаткове обмеження користування ними за умов задоволення дослідницьких і користувацьких потреб шляхом надання доступу не лише до 2D, але і до 3D копій;
- збереження цифрових 3D копій пам'яток документованої історико-культурної спадщини, які комплексно відтворюють їх фізичний стан у певний момент історичного буття;
- забезпечення повсюдного і повсякчасного доступу до цих цифрових копій;
- розширення завдяки інклюзивним рішенням аудиторії користувачів, здатних набути досвід взаємодії з такими пам'ятками;
- удоступнення інформації старовинних текстів за рахунок їх доповнення перекладами, коментарями і мультимедійним рядом;
- створення передумов для комплексного вивчення історико-культурних пам'яток у загальному соціокультурному контексті доби завдяки ефекту занурення;
- інтеграція документованої історико-культурної спадщини в сучасні науково-освітні і соціокультурні практики;
- збагачення культурного надбання суспільства.

Проекти зі створення таких інноваційних продуктів є, зазвичай, «міжінституційними і міждисциплінарними, відповідають профілю діяльності учасників, спрямовані на вирішення актуальних суспільних і

наукових завдань і можуть розглядатися як цифрові гуманітарні проєкти в рамках цифрової гуманітаристики» [2, с. 109]. Участь в їх реалізації бібліотек варіюється залежно від можливостей і бачення самих установ. Бібліотека може виступати:

- фондоутримувачем, як Ватиканська апостольська бібліотека (Ватикан), Бібліотека Арсеналу (Франція), Бібліотека Честера Бітті (Ірландія), Бібліотека Інституту Франції (Франція), Бібліотека Моргана (США); Національна бібліотека Франції (Франція) в рамках проєкту «Живі рукописи»;
- ініціатором і координатором, за прикладом Бібліотеки Норвезького університету науки і технологій у Тронхеймі (Норвегія) під час реалізації проєкту MUBIL;
- бути партнером і надавати експертний супровід, як Бібліотека Університету Південної Каліфорнії (США) в рамках проєкту «Часослов XV ст.»;
- забезпечувати технічний супровід створення і функціонування готових продуктів за прикладом Баварської державної бібліотеки в рамках проєкту Баварікон 3D.

За умови потужної фінансової підтримки з боку держави бібліотека здатна не просто створити новий імерсивний продукт, а й запропонувати користувачеві, як у випадку з Національною бібліотекою Кореї, єдиний імерсивний простір із цілою низкою продуктів розширеної реальності.

Будучи предметом докладання знань, компетентностей, творчих зусиль дослідницьких, художніх і виробничих колективів, поєднуючи художньо-мистецький, науково-інформаційний і техніко-технологічний компоненти, інтегруючи різноформатну розподілену інформацію, імерсивні продукти документованої історико-культурної спадщини своєю чергою стають культурними пам'ятками синкретичного типу, які відображають сучасні цінності суспільства, рівень його науково-технічного розвитку, актуальні соціокультурні практики.

Висновки. Російсько-українська війна спричинила посилення уваги до цивілізаційних засад суспільного розвитку, загострила потребу зміцнення національної ідентичності, збереження і глибшого осмислення культурних цінностей, вироблених упродовж століть духовних орієнтирів, зміцнення культурної пам'яті спільноти, однією з опор якої є документована історико-культурна спадщина.

Упровадження в діяльність інститутів пам'яті – бібліотек, музеїв, архівів – електронних технологій розширило можливості збереження, надання доступу і вивчення тих унікальних пам'яток історико-культурного надбання, які протягом тривалого часу були доступні лише вузькому колу експертів. Водночас, надаючи доступ до змістовного компоненту рукописів і стародруків, двовимірні зображення цифрових копій виявилися обмеженими в можливості сформувати досвід взаємодії користувача зі старовинною книгою, комплексно передати її вигляд, особливості оздоблення, розмір і т. п.

Сподівання науковців щодо вирішення цих завдань пов'язані з використанням технологій розширеної реальності і створенням імерсивних бібліотечно-інформаційних продуктів. Сьогодні наявні практики реалізації таких проєктів на основі технологій 3D, доповненої, змішаної та віртуальної реальності, кожна з яких розширює можливості взаємодії користувача із цифровою копією документа, починаючи з можливості обертати та переміщувати цифрове 3D зображення пам'ятки в усіх напрямках на екрані і формувати уявлення не лише про текст, а й про вигляд старовинного документа, і завершуючи повним зануренням у контекст доби завдяки віртуальній реконструкції автентичних просторів і можливістю набути максимально наближений до реального комплексний досвід взаємодії з рідкісними документами через їх віртуальні копії. На сьогодні інструментарій створених імерсивних продуктів може включати доповнення пам'ятки коментарями, можливість перегортати сторінки книги, збільшувати зображення і текст, мультимедійний супровід, переклад, інструкції з користування, можливість перебування у віртуальній реконструкції автентичних просторів.

Імерсивні бібліотечно-інформаційні продукти документованої історико-культурної спадщини є інноваційним інструментом її збереження за рахунок створення високоякісних цифрових копій документів, ознайомлення широкої аудиторії з документованим духовним надбанням народу та популяризації найцінніших пам'яток бібліотечних фондів як місць пам'яті, розширення джерельної бази історико-культурних досліджень та підготовки відповідних фахівців, зміцнення позитивного іміджу бібліотек як інституцій пам'яті, інтегрованих у процеси сьогодення.

Роль бібліотек у реалізації проєктів зі створення імерсивних бібліотечно-інформаційних продуктів документованої історико-культурної спадщини варіюється залежно від можливостей і бачення самих установ від фондоутримувачів до ініціаторів, координаторів і виконавців.

Створені бібліотеками та/або за участі бібліотек на основі бібліотечних фондів імерсивні продукти посилюють інформаційну присутність держави у світовому інформаційному просторі, долають кордони і забезпечують доступ до документованого історико-культурного надбання нації будь-кому, в будь-який час, з будь-якого місця. Останнє особливо актуальне, враховуючи обмеження фізичного доступу до таких документів, спричинені, з одного боку, їх цінністю і міркуваннями безпеки, а з іншого – умовами пандемії, військових дій і неможливістю організації традиційних оффлайнових експозицій та фізичного відвідування різних закладів культури в Україні і за кордоном.

Досвід реалізації таких проєктів поки що є поодиноким, адже вони потребують масштабного фінансування і злагодженої взаємодії дослідницьких колективів, починаючи від різних відділів однієї установи і завершуючи різногалузевими установами, організаціями і виробничими структурами, інколи – міжнародного рівня. Водночас можливості залучення грантового фінансування і активізація міжінституційної співпраці в рамках створення вже традиційних електронних бібліотечно-інформаційних ресурсів переводять реалізацію таких проєктів з розряду мрій у розряд перспективних завдань.

Список використаних джерел

1. Бондаренко В., Гранчак Т. Бібліотечні проєкти доповненої реальності (AR): зарубіжний досвід // Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук. 2021. Вип. 7. С. 100–114. <https://doi.org/10.31866/2616-7654.7.2021.233305>
2. Бондаренко В. Мобільні додатки в бібліотечній практиці: зарубіжний досвід та вітчизняні реалії // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2016. Вип. 43. С. 382–407. <https://doi.org/10.15407/np.43.382>
3. Воскобойнікова-Гузєва О. Цифрова гуманітаристика в системі вищої освіти Канади // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. 2019. Вип. 2. С. 58–62. <https://doi.org/10.28925/1609-8595.2019.2.5862>

4. Грицан П. А. Перспективи і сучасне використання технології доповненої реальності // Міжвузівський збірник «Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво». 2011. № 6. С. 87–90.
5. Дубровіна Л. А., Лобузін К. В., Онищенко О. С., Боряк Г. В. Цифрова гуманітаристика та бази даних документальної культурної спадщини в бібліотеках України // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 25. С. 290–309. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.290>
6. Дубровіна Л., Ковальчук Г. Розвиток електронних інформаційних ресурсів рукописної та книжкової спадщини в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського // Бібліотечний вісник. 2016. № 1. С. 3–11.
7. Костенко Л., Симоненко Т., Жабін О. Цифрова гуманітаристика в бібліотеці: від е-каталогу до наукометрії // Бібліотечний вісник. 2018. № 4. С. 3–9. <https://doi.org/10.15407/bv2018.04.003>
8. Липак Г., Липак О. Технологічні платформи представлення оцифрованої історико-культурної спадщини // ІМСТ, 11–12 грудня 2019 року. Тернопіль : ТНТУ, 2019. С. 64.
9. Лобузін І. В., Перенесієнко І. П. Електронні колекції Українці у вебсередовищі: організація та технологія формування ресурсів рукописних та книжкових джерел у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 25. С. 324–336. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.324>
10. Матвієнко О., Цивін М. Цифрова гуманітаристика як методологічна основа розвитку ІТ-освіти у вищих навчальних закладах культури // Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері. 2018. № 2. С. 26–36. <https://doi.org/10.31866/2617-796x.2.2018.155658>
11. Приходько Л. Ф. Збереження цифрової культурної спадщини – імператив XXI століття (за документами ЮНЕСКО і Європейського Союзу) // Архіви України. 2019. Вип. 2. № 319. С. 67–92. <https://doi.org/10.47315/archives.2019.319.067>
12. Ярошенко Т., Чуканова С. Роль цифрової гуманітаристики у модернізації сучасного бібліотекознавства // Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук. 2018. Вип. 1. С. 10–17. <https://doi.org/10.31866/2616-7654.1.2018.146186>
13. Ясінська О. Віртуальна і розширена реальність у бібліотеці // Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху» (Київ, 8–10 жовтня 2019 р.) 2019. URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/836> (дата звернення: 01.01.2023 р.).

14. Angeletaki A., Carrozzino M., Giannakos M. N. Mubil: Creating an Immersive Experience of Old Books to Support Learning in a Museum-Archive Environment // J. C. Anacleto, E. W. G. Clua, F. S. C. da Silva, S. Fels, H. S. Yang (Eds.). *Entertainment Computing – ICEC 2013. 12th International Conference, ICEC (São Paulo, Brazil, October 16–18, 2013): Proceedings / ICEC 2013. Lecture Notes in Computer Science. Vol 8215.* Springer, Berlin, Heidelberg. XIV, 214 p. P. 180–184. https://doi.org/10.1007/978-3-642-41106-9_26
15. *Augmented and Virtual Reality in Libraries: LITA Guides / Van Arnhem J.-P., Elliott C., Rose M. (Eds.).* Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2018. 248 p.
16. bavarikon 3D. Bayerische Staatsbibliothek URL: <https://cutt.ly/w2sO3Ta> (accessed: 01.01.2023).
17. Cauchard J. R., Ainsworth P. F., Romano D. M., Banks B. Virtual Manuscripts for an Enhanced Museum and Web Experience ‘Living Manuscripts’ // H. Zha, Z. Pan, H. Thwaites, A. C. Addison, M. Forte (Eds.). *Interactive Technologies and Sociotechnical Systems. 12th International Conference, VSMM 2006 (Xi’an, China, October 18–20, 2006): Proceedings / VSMM 2006. Lecture Notes in Computer Science. Vol. 4270.* Springer, Berlin, Heidelberg, 2006. P. 418–427. https://doi.org/10.1007/11890881_46
18. Dobrovolska V. V., Kalinina-Symonchuk Yu. S. Criteria and priorities for selecting objects of historical and cultural documentary heritage for digitization // *Manuscript and book heritage of Ukraine. 2020. Iss. 25. P. 310-323.* <https://doi.org/10.15407/rksu.25.310>
19. Dubrovina, L., Lobuzina, K., Onyshchenko, O., Boriak, H. Digital humanitarian project as a component of digital humanities // *Science and Innovation. 2021. T. 17. Вип. 1. P. 54–63.* <https://doi.org/10.15407/scine17.01.054>
20. Endres W. F. *Digitizing Medieval Manuscripts: The St. Chad Gospels, Materiality, Recoveries, and Representation in 2D & 3D.* Leeds, UK: ARC Humanities Press, 2019. 128 p. <https://doi.org/10.2307/j.ctvpb3vr0>
21. Endres W. More than Meets the Eye: Going 3D with an Early Medieval Manuscript // C. Mills, M. Pidd, & E. Ward (Eds.). *Proceedings of the Digital Humanities Congress 2012 / Studies in the Digital Humanities.* Sheffield: HRI Online Publications, 2014. URL: <https://cutt.ly/A2gLeqh> (accessed: 03.01.2023).
22. Forget a comfy couch, how about cozying up with a book under the sea? // *Korea JoongAng Daily. 2021, Apr. 29.* URL: <https://cutt.ly/U2pJ8NR> (accessed: 01.01.2023).

23. Granchak T., Bondarenko B. Immersive Technologies in the Library: Organization of Innovative Service for Science and Education // *Science and Innovation*. 2021. V. 17, no. 2. P. 94–104. <https://doi.org/10.15407/scine17.02.094>
24. Hae-yeon K. Library goes digital, this time with interactive twist // *The Korea Herald*. 2021, May 26. URL: <https://cutt.ly/32pKjrp> (accessed: 01.01.2023).
25. Hranchak T., Dease N., Lopatovska I. Mobile Phone Use Among Ukrainian and US Students: A Library Perspective // *Global Knowledge, Memory and Communication*. 2022. Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/GKMC-12-2021-0213>
26. Lund B. D., Agbaji D. A. Augmented Reality for Browsing Physical Collections in Academic Libraries // *Public Services Quarterly Journal*. 2018. Vol. 14. P. 275–282. <https://doi.org/10.1080/15228959.2018.1487812>
27. *Manuscripta Bibliae Hebraicae*. 2023. URL: <https://cutt.ly/V2ISK61> (accessed: 01.01.2023).
28. Massis B. Using Virtual and Augmented Reality in the Library // *New Library World*. 2015. Vol. 116. № 11/12. P. 796–799. <https://doi.org/10.1108/NLW-08-2015-0054>
29. McGroarty M. Virtual reality takes users back to a 15th-century community of religious women // USC Dornsife. Dana and David Dornsife College of Letters, Arts and Sciences / USC University of Southern California. 2020, Nov. 10. URL: <https://cutt.ly/X2dH0Sn> (accessed: 01.01.2023).
30. Using Virtual Reality to Explore 15th Century Illuminated Manuscripts // USC Dornsife. Dana and David Dornsife College of Letters, Arts and Sciences / USC University of Southern California. 2022. URL: <https://cutt.ly/S2dIHII> (accessed: 01.01.2023).

Tetiana Hranchak

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (2022-2023)

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-7854-580X

e-mail: granchakt@ukr.net

Immersive products of documented historical and cultural heritage: new prospects of library practice

The **purpose** of the work is to identify, highlight and generalize the innovative practice of preserving the documented historical and cultural heritage, providing access to it, studying it and promoting it through the use of immersive technologies. The **methodology** includes the use of a complex of scientific methods –

heuristic, included observation, descriptive, analysis, generalization – the combination of which made it possible to identify, understand, summarize and reveal the experience of creating immersive products of documented historical and cultural heritage and their advantages for library practice. The **scientific novelty** consists in revealing the information and communication potential of immersive technologies to ensure wide access to documented historical and cultural heritage, its preservation, study and promotion, substantiation of immersive products of documented historical and cultural heritage as syncretic cultural monuments, outlining the role of libraries in the creation of such products. **Conclusions.** Immersive products of documented historical and cultural heritage open up new prospects for user access to valuable monuments of library collections, familiarization with them and their research. The integration of distributed various formats information with the help of immersive library and information products, accompanying the digital copy of the object with expert comments, a multimedia series, the possibility of studying details due to tools for magnification and rotation, the reconstruction of the authentic environment around the object form the basis for a complex perception and understanding of information, maximum immersion in the research subject. Immersive library and information products of documented historical and cultural heritage are a promising tool for preserving the nation's spiritual treasures by creating high-quality digital copies of documents, familiarizing a wide audience with the nation's documented spiritual heritage and popularizing the most valuable objects of library fonds as places of memory, expanding the source base historical and cultural research and training of relevant specialists, strengthening the positive image of libraries as institutions of memory, integrated into the processes of today, strengthening the international prestige of the state.

Key words: documented historical and cultural heritage, manuscripts, old prints, immersive technologies, virtual reality, augmented reality, library.

*Стаття підготовлена 27 лютого 2023 року;
подана до друку 3 березня 2023 року.*

ЗМІСТ

Дослідження архівних та книжкових фондів

- Марина Будзар, Євген Ковальов* **5** Українські мандрівники Галагани в Землях Чеської Корони Габсбургів: репрезентація вражень у подорожніх наративах середини ХІХ століття
- Оксана Фрайт, Ганна Карась* **21** Поезія Павла Тичини «Київ» в інтерпретації Антона Рудницького: компаративний аналіз рукопису та нотодруку
- Людмила Петрушко* **34** Читання між рядків: потенційні та латентні сльози і печаль у Києво-Печерському патерику
- Ірина Адамська* **52** Епістолярна спадщина Пантелеймона Куліша з колекції Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві
- Ірина Гах* **82** Лев Гец «Антологія стрілецької творчості»: історія та художні особливості рукописної книги-альбому Українських Січових Стрільців

Історія книжкових колекцій та зібрань

- Людмила Гутник* **99** Полоніка в українських друкованих кіноплакатах ХХ століття із зібрання відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
- Зоя Афанасьєва* **128** Періодичні видання Київського комерційного інституту початку ХХ століття: історія, тематичне наповнення (за фондами відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)

Кодикологія та кодикографія

- Еріка Клименко, Людмила Руденко* **142** Комплект рукописних поголосників з київської колекції партесної музики XVII–XVIII століття Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
- Людмила Гнатенко, Володимир Дзьобак* **156** Волинський рукописний Теслугівський Апостол 1593–1594 років: кодикологічно-палеографічна розвідка

Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін

- Андрій Шаповал* **178** Листування О. Назаревського з В. Перетцом у рамках діяльності Комісії давнього українського письменства
- Ігор Стамбол* **202** Видавниче товариство імені Бориса Грінченка: історія діяльності на шпальтах таборової газети
- Сергій Палієнко* **214** Особова справа як джерело до вивчення наукової біографії (на прикладі Ю. М. Захарука)
- Анна Радченко, Олена Вакаренко* **227** Поповнення бібліотечних фондів України: роль загальноакадемічного проєкту «Наукова книга»
- Марина Філіпович, Любов Дубровіна* **254** Ворог очима середньовічного книжника: татари та московити у "Волинському короткому літописі"
- Ельнур Гасанов* **271** Інноваційне дослідження історичної спадщини міста Гянджа за культурно-літературними матеріалами (*англ. мовою*)
- Олена Шевчук* **287** Українські церковно-півчі азбуки XVI століття у вітчизняній і зарубіжній науковій бібліографії

Публікація документів

- Світлана Булатова*, **311** *Manuscripta varsovia*: Інструктаж торгового старостинського податку у Варшаві 1683 року
- Інна Тарасенко* **335** Повсякденне життя селян прикордонних районів Поділля кінця ХІХ століття (за листами В. Г. Кравченка до Б. Д. Грінченка з архівних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)

Інформаційні технології в бібліотечній та архівній справі

- Юрій Ковтанюк* **379** Нормативно-правове регулювання оцифрування фондів закладів культури як вимога для розбудови державних інтеграційних електронних ресурсів національного історичного та культурного надбання

Огляди

- Тетяна Гранчак* **407** Імерсивні продукти документованої історико-культурної спадщини: нові перспективи бібліотечної практики
- 437** Анонс нових видань Інституту рукопису

CONTENTS

Studies of Archival and Book Fonds

- Maryna Budzar, Yevhen Kovaliov* **5** Ukrainian travelers Galagans in the Lands of the Bohemian Crown of the Habsburgs: representation of impressions in travel notes of the mid-19th century
- Oksana Frait, Hanna Karas* **21** Pavlo Tychyna's poetry "Kyiv" interpreted by Anton Rudnytskyi: comparative analysis of manuscript and music printed version
- Liudmyla Petrushko* **34** Reading between the lines: potential and latent tears and sadness in the Kyiv-Pechersk Paterik
- Iryna Adamska* **52** Epistolary heritage of Panteleimon Kulish from collections of Ossoliński National Institute in Wrocław
- Iryna Hakh* **82** Lev Gets "Anthology of Riflemen's Art": history and artistic features of the Ukrainian Sich Riflemen's handmade book-album.

History of Book Collections and Gatherings

- Liudmyla Hutnyk* **99** Polonika in Ukrainian printed film posters of the 20th century from collection of Fine Arts Department of Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
- Zoya Afanasyeva* **128** Periodicals of Kyiv Commercial Institute of early 20th century: history, thematic content (from fonds of Department of Library and Historical Collections of Institute of Bibliography of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)

- Erika Klymenko, Liudmyla Rudenko* **142** Set of handwritten partbooks from Kyiv collection of parted music of 17th–18th centuries of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
- Liudmyla Hnatenko, Volodymyr Dzobak* **156** Volyn handwritten Tesluhiv Apostol of 1593–1594: codicological and paleographic research

Studies in Special Historical Disciplines

- Andrii Shapoval* **178** Correspondence of O. Nazarevskyi with V. Peretts within activity of Commission of Ancient Ukrainian Writing
- Ihor Stambol* **202** Borys Hrinchenko Publishing Society: history of activity in columns of camp newspaper
- Serhii Paliienko* **214** Personnel files as a source of scholars' biographies (on example of Yurii Zakharuk)
- Anna Radchenko, Olena Vakarenko* **227** Enriching library collections in Ukraine: impact of "Scientific Book"
- Maryna Filipovych, Liubov Dubrovina* **254** The enemy through the eyes of a medieval scribe: Tatars and Moskovyty in the "Volyn short chronicle"
- Hasanov Elnur Latif oglu* **271** Innovative study of historical heritage of Ganja city based on cultural-literary materials (*in English*)
- Olena Shevchuk* **287** Ukrainian 16th century ecclesial chant ABCs in national and foreign scientific bibliography

Publication of Documents

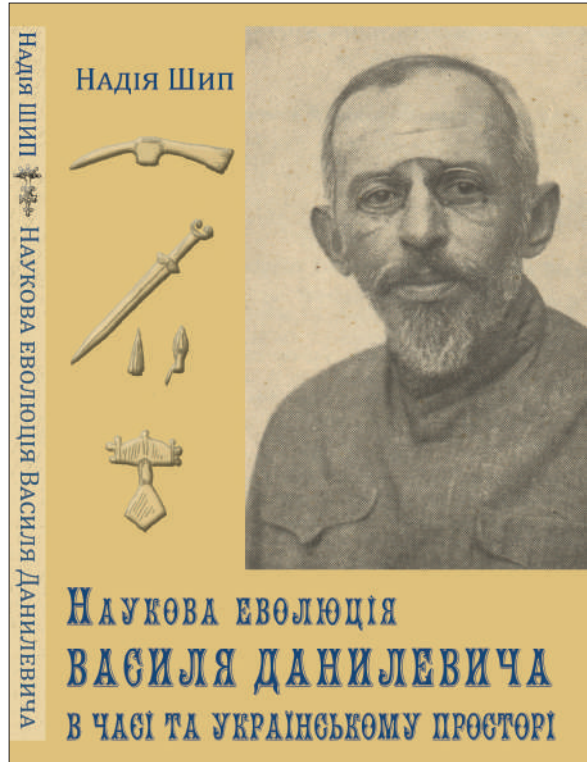
- Svitlana Bulatova* **311** Manuscripta varsoviana: Instruction of the Starostwo trade tax in Warsaw in 1683
- Inna Tarasenko* **335** Daily life of peasants of Podillia border regions at end of 19th century (according to letters of Vasyl Kravchenko to Borys Hrinchenko from archival fonds of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)

Information Technology in Librarian and Arhival Fonds

- Yurii Kovtaniuk* **379** Normative and legal regulation of digitization of fonds of cultural institutions as requirement for development of state integration electronic information resources of national historical and cultural heritage

Reviews

- Tetiana Hranchak* **407** Immersive products of documented historical and cultural heritage: new prospects of library practice
- 437** Announcement of new publications from Institute of Manuscript

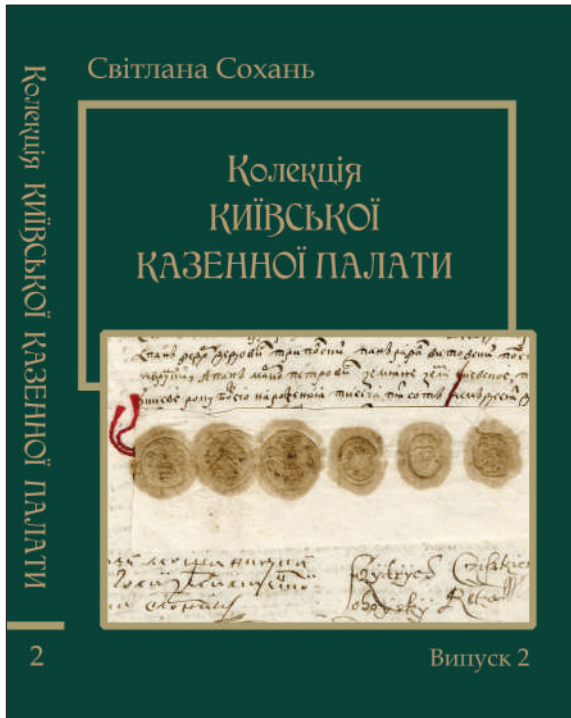

ISBN 978-617-14-0061-0
(друковане видання)

ISBN 978-617-14-0062-7
(електронне видання)

Шип Н. А. Наукова еволюція Василя Данилевича в часі та українському просторі (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Монографія / відп. ред. Л. А. Дубровіна; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Київ, 2023. 220 с.

На основі історіографічних публікацій і рукописних джерел комплексно досліджено життєвий та науково-педагогічний шлях українського історика, археолога, археографа, нумізмата, музеєзнавця, етнографа і громадського діяча Василя Данилевича – одного з послідовних учнів історичної школи В. Антоновича; відтворено організаторську діяльність, проаналізовано лекційні курси, що викладалися ним у Київському університеті св. Володимира, Харківському університеті та жіночих гімназіях, на Київських Вищих Жіночих Курсах, у Варшавському університеті в Ростові-на-Дону, його ставлення до тогочасних суспільно-політичних подій; схарактеризовано працю у Всеукраїнській академії наук, на Науково-дослідній кафедрі історії України М. Грушевського та у зреформованих вищих навчальних закладах України 1920–1930-х років. Дослідження розраховане на науковців, а також на тих, хто цікавиться роллю особи в історичному процесі, зокрема в науково-педагогічній та суспільно-політичній сферах.

ISBN 978-617-14-0138-9
(друковане видання)

ISBN 978-617-14-0139-6
(електронне видання)

Сохань С. В. Колекція Київської казенної палати з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 2. Акти і документи Микільського Пустинного монастиря (1496–1800): археографічне дослідження; науковий каталог / редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) [та ін.]. Київ, 2023. 428 с.

Пропоноване видання є продовженням серії випусків наукових каталогів «Коллекція Київської казенної палати з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», що репрезентує актові документи з історії власницьких прав на землеволодіння київських монастирів.

У другому випуску представлено комплекс актових документів XV–XVII ст. Микільського Пустинного монастиря, до якого ввійшли 278 археографічних описань. У двох додатках репрезентовані описання 29 і 555 документів монастиря з колекції Київської казенної палати, відсутніх у фондах ІР НБУВ і відтворених за описами 1786 р. та 1837 р. У виданні подані різноманітні за змістом публічно-правові актові джерела: привілеї, грамоти, універсали, розпорядження, постанови, виписки з гродських, земських, каптурових, трибунальських, міських судових книг і приватно-правові актові джерела: купчі, дарчі, заміни, орендні, тестаменти, які висвітлюють особливості правового процесу отримання і юридичного підтвердження прав Микільського Пустинного монастиря на маєтності. Науково-довідковий апарат представлений іменним та географічним покажчиками, покажчиком інституцій, списком скорочень літератури та назв установ, переліком ілюстрацій.

Видання розраховане на істориків, правознавців, культурологів, а також на широке коло всіх, кого цікавить історія України.

Наукове видання

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Випуск 31

*Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Протокол № 7 від 12 жовтня 2023 року.*

Редакторки

Н. М. Зубкова, Я. В. Кучмій

Редакторка-перекладачка

Д. Д. Лелюх

Відповідальна за випуск

Ю. Б. Дудка

Комп'ютерне верстання

О. С. Боляк

Підп. до друку 24.10.2023. Формат 70х100/16.

Друк офс. Ум. друк. арк. 35,73.

Наклад 200 прим. Зам. № 19.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3

